

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 51-52

Київ - 2025

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

51-52'2025

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRICULTURAL
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

51-52'2025

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2025.51-52

Засновник:

Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Ідентифікатор медіа: R30-04514

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 11 від 25.06.2025 р.)

Підп. до друку 27.06.2025

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різogr.

Ум. автор. арк.: 26

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

З М І С Т

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

- Журба М.А.** Історична міфологія та гібридна війна Росії проти України..... 9

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Бабенко Р.В.** Завоювання Монгольською імперією земель Чернігівського князівства..... 15
- Коляда І.А.,
Борчук С.М.,
Лизень Є.В.** Становлення особистості олександрівського підприємця Пітера Леппа (старшого): до історії родини менонітів-підприємців міста Олександрівська Лепп..... 26
- Кучер В.І.** Подолання продовольчої кризи у період трансформації від «воєнного комунізму» до нової економічної політики: на прикладі України (1921 – 1922 рр.)..... 39
- Біньковська Д.С.,
Двірна К.П.** Громадсько-політична активність жінок у радянській Україні (1920-ті рр.): гендерний аспект проблеми..... 58
- Іванета А.О.** Радянські оборонно-масові товариства авіахімічного сектору в Україні 1920 – 30-х рр.: між міфом та реальністю 72
- Дробот І.І.,
Бакуменко О.П.** Українська національна ідея: з історії теорії і практики..... 88
- Коберник М.В.,
Марущенко О.В.** Становлення та еволюція радянської нормативної бази судового переслідування іноземних військовополонених (1931 – 1941 роки): історичний аспект..... 94
- Доценко В.О.,
Іжук С.М.** Використання нацистською окупаційною адміністрацією Православної Церкви для реалізації політичних програм в Україні (1941 – 1944 рр.)..... 108
- Потильчак О.В.** Створення та функціонування радянських таборів для військовополонених на території України (1939 – 1954 роки)..... 122
- Оліцький В.О.** Економічне становище сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ століття..... 144
- Бойко О.Л.,
Пішта А.Я.** Утворення і діяльність Київського обласного осередку Народного Руху в роки перебудови..... 156

Готра Я.І.	Становлення українсько-чеських дипломатичних відносин (1991 – 1994 рр.).....	168
Сапегін М.Л.	Історичний контекст культурно-правових факторів демократизації України кінця ХХ століття.....	178
Падалка С.С.	Роздержавлення (декомуналізація) соціально-побутової інфраструктури та його вплив на повсякдення сільського населення України (1991 – 2014 рр.).....	187
Божок О.А.	Структурні компоненти спортивно-оздоровчої роботи у закладах вищої освіти України (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)...	205

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ямпольць П.В., Приходько М.М.	Товариство наукової допомоги молоді імені Кароля Марчинковського у Великому герцогстві Познанському (1888 – 1924 рр.). Особливості призначення стипендій	213
Мальований О.О., Коваленко Т.О.	Порівняльний аналіз політичних та ідеологічних мотивів зовнішньої політики Абдул Гаміда II і молодотурків.....	229
Асатуров С.К., Мумінова Ш.А., Пічкур Я.Р.	Роль культури та мистецтва у геополітичному протистоянні.....	234
Кучменко Е.М., Давиденко Ю.М., Бровко А.Г.	Сучасні тенденції та актуальні проблеми історичної науки у світі (історіографічний огляд).....	242

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Петрученко О.А.	Роль вчених та інженерів Південно-Західних залізниць підросійської України в розвитку сигналізації та централізації стрілок.....	251
Чалаван В.А.	Діяльність громадських об'єднань у галузі шовківництва на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст.....	262
Балишев М.А.	Роль наукових досліджень у вдосконаленні механізмів з випробування сільськогосподарської техніки.....	270
Щебетюк Н.Б.	Застосування динамометрів при випробуваннях сільськогосподарських машин в Україні: історична ретроспектива.....	288

Нижник С.В. Академік УААН О. О. Созінов – фундатор агроекологічного напрямку (на прикладі діяльності Інституту агроекології та біотехнології НААН (1992 – 2000)).....	295
Романюк Н.Й., Марченко С.Д., Махорін Г.Л. Сімейні фермерські господарства та вирішення проблеми продовольчої безпеки у контексті євроінтеграції України.....	306

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Журба М.А. Мандри розуму заради майбутнього (Рецензія на книгу Андрущенко Віктора Петровича «Просвітницька одісея розуму». Київ: «Знання України», 2025. 524 с.).....	317
--	-----

CONTENTS

WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

- Zhurba M.** Historical Mythology and Russia's Hybrid War against Ukraine..... 9

HISTORY OF UKRAINE

- Babenko R.** The Conquest of the Lands of the Chernihiv Principality by the Mongol Empire..... 15
- Koliada I.,
Borchuk S.,
Lyzen Ye.** The Development of the Personality of the Oleksandrivska Entrepreneur Peter Lepp (Senior): to the History of the Mennonite Family-Entrepreneurs of the City of Oleksandrivska Lepp..... 26
- Kucher V.** Overcoming the Food Crisis during the Transformation from "War Communism" to the New Economic Policy: on the Example of Ukraine (1921-1922)..... 39
- Binkovska D.,
Dvirna K.** Socio-Political Activity of Women in Soviet Ukraine (1920s): Gender Aspect of the Problem..... 58
- Ivaneta A.** Soviet Defense and Mass Societies of the Aviation Chemical Sector in Ukraine in the 1920s – 30s: between Myth and Reality..... 72
- Drobot I.,
Bakumenko O.** Ukrainian National Idea: from the History of Theory and Practice..... 88
- Kobernyk M.,
Marushchak O.** Establishment and Evolution of the Soviet Regulatory Framework for the Judicial Prosecution of Foreign Prisoners of War (1931–1941): Historical Aspect..... 94
- Dotsenko V.,
Izhuk S.** The Nazi Occupation Administration's Use of the Orthodox Church to Implement Political Programs in Ukraine (1941 – 1944)..... 108
- Potylchak O.** Creation and Functioning of Soviet Prisoner-of-War Camps in Ukraine (1939 – 1954)..... 122
- Olitskyi V.** Economic Situation of the Parish Clergy of the Ukrainian Exarchate in the Second Half of the 20th Century..... 144
- Boyko O.,
Pishta A.** Formation and Activities of the Kyiv Regional Center of the People's Movement during the Peresebury Years..... 156

Hotra Ya.	Establishment of Ukrainian-Czech Diplomatic Relations (1991 – 1994).....	168
Sapehin M.	Historical Context of Cultural and Legal Factors in Ukraine's Democratization at the End of the 20th Century...	178
Padalka S.	Denationalization (Decommunalization) of Social and Utility Infrastructure and Its Impact on the Daily Life of the Rural Population of Ukraine (1991 – 2014).....	187
Bozhok O.	Structural Components of Sports and Health-Improving Activities in Higher Education Institutions of Ukraine (Late 20th – early 21st Century).....	205

WORLD HISTORY

Yampolets P., Pryhodko M.	The Karol Marcinkowski Society for Scientific Aid to Youth in the Grand Duchy of Poznan (1888 – 1924): Specifics of Scholarship Assignment.....	213
Malovanyi O., Kovalenko T.	Comparative Analysis of Political and Ideological Motives of Foreign Policy of Abdul Hamid II and the Young Turks....	229
Asaturov S., Muminova S., Pichkur Ya.	The Role of Art and Culture in Geopolitical Rivalries.....	234
Kuchmenko E., Davydenko Yu., Brovko A.	Current Trends and Current Problems of Historical Science in the World (Historiographic Review).....	242

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Petruchenko O.	The Role of Scientists and Engineers of Southwestern Railways of Sub-Russian Ukraine in the Development of Signaling and Centralization of Arrows on Tracks.....	251
Chalavan V.	Activities of Public Associations in the Field of Sericulture in Ukraine in the 19th – early 20th Centuries.....	262
Balyshev M.	The Role of Scientific Research in Improving the Mechanisms for Testing Agricultural Implements.....	270
Shchebetiuk N.	Application of Dynamometers in Testing Agricultural Machinery in Ukraine: a Historical Retrospective.....	288
Nyzhnyk S.	Academician of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences O. Sozinov – the Founder of the Agroecological Direction (on the Example of the Activities of the Institute of Agroecology and Biotechnology of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences (1992 – 2000)).....	295

Romaniuk N.,	Family Farming and Solutions to the Food Security	
Marchenko S.,	Problem in the Context of Ukraine's European Integration..	306
Mahorin G.		

REVIEWS

Zhurba M.	Journeys of the Mind for the Sake of the Future. (Review of the book by Viktor Petrovich Andrushchenko "The Enlightenment Odyssey of the Mind". Kyiv: "Knowledge of Ukraine", 2025. 524 p.).....	317
------------------	---	-----

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.1>
УДК 94:161.201.3(=161.2):355.01(470+571:477)

ІСТОРИЧНА МІФОЛОГІЯ ТА ГІБРИДНА ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

***Анотація.** У публікації розглядається феномен української національної ідентичності у контексті гібридної війни, яку здійснює Російська Федерація проти українського народу та його держави, робиться акцент на когнітивному вимірі гібридної війни, який охоплює культуру, ідеологію, мистецтво, релігію і увінчується семантичним сегментом – боротьбою за право давати подіям і явищам потрібні визначення. Підкреслюється, що мета цієї тотальної когнітивної війни полягає у тому щоб людина на свідомому та неусвідомленому рівні почала формувати та інтерпретувати отриману інформацію у потрібному сенсі.*

***Ключові слова:** українська ідентичність, гібридна війна, історична міфологія, історична пам'ять.*

Постановка проблеми. Актуальність озвученої проблеми полягає в необхідності розвінчання ідеологічних стереотипів та фальсифікованих аргументів щодо української ідентичності в антитезі реальної історичної спадщини Московії.

Метою дослідження полягає у розкритті механізмів гібридної війни щодо фальсифікації української національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Гібридна війна яку здійснює Росія проти України є поєднанням мілітарних та інформаційних засобів, кожен з яких використовується як зброя [Поліщук, 2024]. Медіавійна містить у собі суттєвий когнітивний вимір, який охоплює культуру, ідеологію, мистецтво, релігію і увінчується семантичним сегментом – боротьбою за право давати подіям і явищам потрібні визначення. Ворог намагається нав'язати свої дефініції, сенси і наративи «перепрошити» інформаційну матрицю свідомості. Як відзначають експерти мета цієї тотальної когнітивної війни досягти того, щоб людина на свідомому чи неусвідомленому рівні почала цензурувати себе, формувати та інтерпретувати отриману інформацію у потрібному сенсі. При цьому наступ на національну ідентичність українців є головним проявом російської гібридної агресії, який перетворився на тренд сучасного політичного дискурсу РФ і має різні рівні репрезентації. У наукових, політичних і громадських колах Росії системно обговорюються ідеї штучності української мови, відсутності української історії та фіктивності української нації. Найбільш радикальною формою несприйняття української ідентичності є заперечення онтологічного статусу українства. Останнє

постає або як політичний проєкт нав'язаний південно-західній частині російського народу зовнішніми силами (поляками, австрійцями, німцями), або як вироджений під дією ворожих впливів різновид цього народу [Світова гібридна війна, 2017].

Про це відверто оголосив В. Путін у розмові із президентом США Дж. Бушем на закритому засіданні Ради Росія-НАТО у Бухаресті 4 квітня 2008 р. «Ти розумієш Джордж, – довірливо повідомив Путін; Україна – це навіть не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами». Українство, як і усе штучне, на його думку, рано чи пізно має зникнути, а українці повернутися до свого природнього стану «русских» людей. Святий обов'язок Росії допомогти їм у цьому.

Наш сьогоднішній трагічний досвід є ідеальною ілюстрацією того, як абстрактна політична теорія перетворилась на жахливу життєву практику, коли на перешкоді примарній (маніакальній) ідеї московського панславізму постала українська національна ідентичність та історична пам'ять. Усе це було передбачувано. Свого часу Збігнев Бжезінський, один із найкращих знавців світової геополітики констатував: «Без України Росія перестає бути євразійською імперією. Росія може боротися за імперський статус, але тоді вона буде залишатися переважно азійською імперією. Власне кремлівська еліта ніколи не приховувала своїх планів щодо України».

Національну ідентичність визначає історична пам'ять. Сьогодні стоїть на ґрунті досвіду минулого і досвід цей має бути оцінений неупереджено, адже, ставши на шлях історичних містифікацій, ми не лише перекреслюємо місію історії, яка полягає у відновленні істини і справедливості, що означає духовне покаяння, але і позбавляємося здатності враховувати помилки допущені у минулі часи. З'ясування правди минулого справа не проста і коріниться у проблемах з якими зустрічається історик у своєму ремеслі (відсутність документів, складність полідисциплінарних дослідницьких практик, залежність від міфологічних та політичних стереотипів). До того ж відомо що історію пишуть переможці, які не завжди є втіленням інтелекту і моралі і намагаються за рахунок запропонованих версій минулого обґрунтувати своє право на владу і гроші. Звідси перманентні зміни історичних концепцій, що у розхожому висновку призводять до ототожнення історичної науки із персонажами, які мають «понижену соціальну відповідальність». Усе сказане стосується насамперед історії нашого північного сусіда – Московії-Росії – головної загрози існуванню України. Тим більше що путінський режим по суті свою ідеологію підмінив історичною міфологією, створеною, переважно, на базі привласненої української історії та фальсифікованих сюжетів московської минувщини. Росіяни проголосили себе титульною православною нацією, не маючи для цього жодних історичних та етнічних підстав. Вони вибудовували ланцюг своїх історичних подій вигляді параду доблесних діянь і перемог. Світу нав'язуються образи величних шляхетних героїв носіїв справедливості і честі. У цьому ключі відбувається інформаційно-психологічна обробка власного населення, що дає ресурс зомбованих істот яких пускають на гарматне м'ясо. Наступний вимір – це маніпуляція свідомістю певного сегменту російськомовного населення України, людей із подвійною російсько-українською етнокультурною ідентичністю, які вважають себе частиною російського суперетносу. І нарешті це поширення історичних містифікацій в інформаційному полі зарубіжного світу. Усе це трансформувалося у складову

масової культури. На означеному псевдонауковому субстраті розвинулася імперська публіцистика, кінематограф, які вбивають у свідомість ідею тяглості історичних заслуг росіян перед світовою цивілізацією і обґрунтовують монопольне право Росії на історичну долю інших народів.

Реальні факти засвідчують протилежне: від початку свого створення Московія перетворилася на арену військових злочинів, беззаконня і тотального бандитизму. Удосконалювалися знаряддя вбивства, зростав масштаб злодіянь, але хижацька суть фігурантів цих моторошних подій залишалася незмінною упродовж століть. Сформувалася особлива порода людей страшних у своїй вседозволеності, невігластві і люті, а їх очільники у прямому сенсі були схилені на зраді, дикому розбої і вбивствах. Для того щоб поглянути на ці кола земного пекла необов'язково занурюватися у інформаційний андеграунд, який міститься у таємних архівосховищах і спецфондах, а просто перегорнути сторінки цілком легальної «Історії держави Російської» у 12 томах, написаної офіційним історіографом царя Олександра I, нащадком давнього ординського роду Кара-Мурзи (чорного князя) Миколою Карамзіним.

Реальна історія Великої Росії – це сталкерський проект і шокує відкриття для споживачів традиційної історії Росії. Вона включає у себе розповідь про етнічний субстрат «слов'янського російського народу» у вигляді фінських племен – мері, мордві, мокши, ерзі, весі, більшість з яких навіть у IX ст. знаходилися на стадії пізнього кам'яного віку. Про варварську династію суздальських вождів, яку започаткував сумновідомий Андрій, прозваний через якийсь зле непорозуміння Боголюбським – руйнівник християнських святинь під час погрому Києва у 1169 році. Про родину колаборантів «великого» володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича, військова дружина якого взяла участь у поході монголів, що розпочався із розорення Києва у 1240 р. Про справжніх володарів «північно-східної русі», а насправді північного улусу держави чингизидів – братів Бату-хана – Чилаукуна, Беркечара, Беклемиша. Про невпинну експансію деспотичної Московії і Російської імперії із супутнім винищенням як власного населення, так і народів інших країн.

Попри усе, російські історичні міфи і досі побутують у літературі і міцно карбувалися у масову свідомість. Навіть західні фахові слависти не говорячи про публіцистів, політичних діячів сповідають компромісні концепції спільного минулого Московії і Київської Русі, шляхи яких нібито розійшлися після ординського завоювання у XIII столітті. Фактично зберігається ситуація, яку у свій час влучно визначив Лисяк-Рудницький: «Погляди та інтерпретації, які традиційно захищає російська наука стали загальнопоширеними і їм довіряють, не перевіряючи джерел. Концепції, які відходять від ортодоксії, не розглядаються у сенсі їх наукової обґрунтованості і автоматично виключаються із розгляду як тенденційні і націоналістичні».

Росія інвестує мільярди доларів у популяризацію свого погляду на історію, фінансуючи славистичні аналітичні центри, євразійські студії, згідно яких Україну включають у сферу впливу РФ. Окремі західні університети вкладають в голови студентів ідеї історичної місії та величі російської гуманістичної культури. За статистикою 80% курсів із слов'янської літератури є насправді курсами з російської

літератури, а 70% курсів так званої слов'янської історії підмінені розділами з минулого Росії, де незмінним залишається домінування московської версії історії.

За висновками незалежних експертів дослідження історії Росії на Заході продовжують відтворювати світогляд держави-агресорки, яка ніколи критично не осмислювала власної минувщини і, взагалі, не веде дискусію про свою імперську и природу. Показовим фактом є вихід колективної праці «Історія України» підготовленої співробітниками фонду досліджень проблем демократії та російського державного гуманітарного університету (РДГУ) та широкого розтиражованої за межами РФ. На сторінках монографії керівник авторського колективу М. Григор'єв пояснює, що «під терміном Україна розуміється не держава, а території, які не тільки, або радше не стільки входили до складу Української держави, скільки до складу інших держав. За авторством директора Інституту російської історії Ю. Петрова у монографії вміщений наступний пасаж: «Спроба зобразити історію України поза Росією, більше того уявити міфічну Україну-Русь як антипод стародавньої Русі та Росії на жаль у нинішній Україні увійшли до шкільного курсу навчання та серйозно спотворили історичну пам'ять українців!» [Громенко, 2020; 2023]. Парадоксально, але на підтвердження своїх слів Петров посилається на негативну оцінку «заідеологізованих» українських підручників провідним «сучасним медієвістом, академіком П. Толочком». До речі, П. Толочко – багаторічний очільник Інституту археології НАН України до 2017 року, а потім його почесний директор був послідовним захисником спільної історії України і Росії. У своїй монографії «України між Росією і Заходом: історико-публіцистичні нариси», видані у Санкт-Петербурзі і розкручені на російських телеканалах, П. Толочко по суті озвучив сказане «колегою Петровим», заявивши, що пошук історичної ідентичності українців, починаючи з Давньої Русі – науково неспроможний і етично аморальний та «подібний до зречення свого минулого і спільної (із московитами – Авт.) історії [Журба, 2022]. Як там у Тараса Шевченка: «Не так тії вороги, як добрії люди!».

Невігластво, як зауважив Сократ – це абсолютне зло. У сучасному політичному дискурсі усе більше утверджується думка, що ціною невігластва стала наймасштабніша війна після Другої Світової війни у Європі. І якби належні ресурси виділялися у попередні роки на дійсно східноєвропейські, а не російсько-центричні студії, це б могло зберегти тисячі життів і мільярди доларів інвестованих урядами західних держав на підтримку України.

Життя це те, що ми про нього думаємо, зауважив у свій час Марк Аврелій. Парадоксально, але за викривленим світоглядом і збоченої ментальності стоїть елементарне незнання історії, яке прямо вписується у формат суспільної деінтелектуалізації. Звідси, нагальним завданням є виправлення спотвореної картини світу у свідомості тих наших співгромадян, які знаходяться у полоні історичних міфів. Для цього необхідна державна цільова програма історичної освіти, системно реалізована на професійному рівні, через школу, заклади вищої освіти, засоби масової інформації. Це має бути справжній інформаційний спецназ професіоналів. Ніяка кухарка тут не допоможе. Обов'язковим є донесення через мас-медіа і до європейської, і до світової громадськості історичної правди про слов'янські народи і псевдослов'янський етнос. Зрозуміло, що донести цю правду історії до свідомості носіїв та адептів імперської міфології на теренах російської федерації – завдання

надскладне. Тоталітарна система деформує масову свідомість. Щодо мешканців сучасної Росії, то вони тотально інфіковані бацилою шовінізму: одні з причин невігластва, інші – із великодержавних резонів або через елементарну відсутність моралі або через банальний страх, який за висловом Луція Аннея Сенеки найуспішніше робить людину рабом, будь-яка логіка та аргументи тут безсилі. Це маса зомбованих істот, у яких логіка вчинку замінена на рефлекс зневаги, грабунку, вбивства, а війна є «станом душі». Україна обов'язково переможе у війні з Росією, оскільки окрім усього іншого існує обставина про яку добре сказала, народжена у Києві Голда Меїр: «У нас непереможна зброя, оскільки у нас немає іншого вибору. Ми хочемо жити, а наші сусіди хочуть, щоб ми померли і це залишає нам дуже мало можливостей для компромісу».

Висновки. Проте за висновками Національного інституту стратегічних досліджень в Україні, особливість гібридної війни полягає у тому що на відміну від традиційних воєн, коли за класичною схемою одна сторона декларує закінчення конфлікту, а інша визнає себе переможеною, остаточна військова перемога стає неможливою. Агресор, який репрезентує себе у ролі миротворця не передбачає жодного сценарію своєї поразки. Це в теорії. Ще складніше визначити реальні параметри перемоги і поразки за умов, коли термін і форми закінчення гібридного конфлікту – не визначені.

Гібридна війна – це одночасно війна за розум і душі людей. У випадку, коли перспектива цілковитої військової перемоги над ворогом є віддаленою, особливої ваги набуває когнітивний вимір гібридної війни, досягнення результатів, у якому потребує послідовного застосування дискурсивних засобів і створення на базі ефективних, насамперед, історичних студій стратегічного наративу у сенсі національних інтересів України.

P.S. Не слід недооцінювати загрозу кремлівського проєкту «російського миру» вигляді розгорнутого транснаціонального, соціокультурного простору, що за оцінками експертів, охоплює третину мільярда російськомовних (фактично кожного 20 мешканця планети Земля), які мають ментальні ознаки російськості та переймаються долею Росії у сучасному світі. На жаль, і надалі зберігає актуальність твердження про суть російського імперіалізму оприлюднене, ще у ХІХ столітті Мордохеєм Леві, більше відомого як Карл Генріх Маркс, у процесі дослідження ним таємниць історії європейської дипломатії: «Політика Росії незмінна: російські методи і тактика змінювалися і будуть змінюватися, але дороговказна зірка російської політики – підкорити світ і правити у ньому – є і буде незмінною. Московський панславизм це лише одна із форм московського загарбництва». Любимо Україну і тримаємо порох сухим!

Список використаних джерел та літератури

- Громенко, С., 2020. Обрана публіцистика: історія та політика.
- Громенко, С., 2023. Росія знову намагається переписати історію України. Режим доступу: <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/rosija-znovu-namahajetsja-perepisati-istoriju-ukrajini-926420.html>
- Журба М. А., 2022. Сон розуму породжує чудовиськ. Химери історичної пам'яті великоросів, *Вісник аграрної історії*, 39-42, 7-25.
- Світова гібридна війна: український фронт, 2017. К.: НІСД.
- Поліщук, Ю., 2024 *Національна та громадянська ідентичності в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни*, Політичні дослідження, 2 (8).

References

- Hromenko, C., 2020. Obrana publitsystyka: istoriia ta polityka. [in Ukrainian].
- Hromenko, S., 2023. Rosiia znovu namahaietsia perepysaty istoriiu Ukrainy. Available at: <https://glavcom.ua/columns/sgromenko/rosija-znovu-namahajetsja-perepisati-istoriju-ukrajini-926420.html> [in Ukrainian].
- Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front, 2017. K.: NISD. [in Ukrainian].
- Polishchuk, Yu., 2024 *Natsionalna ta hromadianska identychnosti v Ukraini v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: konstanty ta zminy*, Πολιτυχνη doslidzhennia, 2 (8). [in Ukrainian].
- Zhurba M. A., 2022. Son rozumu porodzhue chudovysk. Khymery istorychnoi pamiaty velykorosiv, *Visnyk ahrarnoi istorii*, 39-42, 7-25. [in Ukrainian].

HISTORICAL MYTHOLOGY AND RUSSIA'S HYBRID WAR AGAINST UKRAINE

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Head of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The publication examines the phenomenon of Ukrainian national identity in the context of the hybrid war waged by the Russian Federation against the Ukrainian people and its state, focusing on the cognitive dimension of hybrid war, which encompasses culture, ideology, art, religion and culminates in a semantic segment – the struggle for the right to give events and phenomena the necessary definitions. It is emphasized that the goal of this total cognitive war is for a person, at a conscious and unconscious level, to begin to format and interpret the information received in the right sense.*

Keywords: *Ukrainian identity, hybrid war, historical mythology, historical memory.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.2>
УДК 94:355.48(477.51:517)«1239»

ЗАВОЮВАННЯ МОНГОЛЬСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ЗЕМЕЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Бабенко Роман Вікторович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: r.v.babenko@udu.edu.ua

***Анотація.** У статті висвітлюються завоювання монгольськими військами Чернігівського князівства. Розглядаються причини конфлікту між чернігівськими князями і монголами. Розкриваються особливості та перебіг бойових дій на території князівства в рамках «Великого західного походу» монголів 1237-1241 рр. Аналізується специфіка тактики монгольських полководців по захопленню міст і укріплених районів 1238-1239 рр. Характеризуються оборонні споруди міст та дії князівської влади по організації опору загарбникам.*

***Ключові слова:** монголи, Чернігівське князівство, Русь, завоювання.*

Постановка проблеми. Завоювання монголами Русі традиційно подається в історіографії як найжахливіша подія в вітчизняній Середньовічній історії. Причому, майже завжди в дослідженнях головним чинником монгольських перемог стає переважаюча кількість їхніх військ. Тому більшості не приділялась увага специфіці бойових дій на теренах руських земель. Окремо приділялась увага обороні значних політичних центрів. Між тим на регіональному рівні – дослідження специфіки оборони князівств майже не проводилася. Серед них відсутня комплексне дослідження по історії монгольського завоювання земель Чернігівського князівства.

Мета – дослідити та проаналізувати перебіг бойових дій та оборону міст під час монгольського завоювання Чернігівського князівства.

Історіографічний огляд. Завоювання монголами земель Русі, не оминало жодного дослідження присвяченого Монгольським завоюванням в рамках «Великого Західного походу» 1237-1241 рр. В них, в більшості побіжно задувалося і про окремі епізоди завоювання міст Чернігівського князівства – Козельська і Чернігова. Це пов'язано зі скудністю даних в писемних джерелах, через віддаленість від подій, відсутність достеменної інформації через брак свідків, які гинули і через заангажованість руських літописців, що писали в князівствах вороже налаштованих до Чернігова – Галицько-Волинський літопис, Літописи Північно-Східної Русі тощо. Немає деталізації і в східних джерелах, де просто констатується факт захоплення тих чи інших міст. Тому перераховувати всі дотичні роботи вітчизняних і зарубіжних дослідників не має особливого сенсу. Серед них варто згадати кілька загальних робіт, власне присвячених історії середньовічної Чернігівщини. Зокрема це праці вітчизняних дослідників О.П. Моці, В. Коваленка, О.Є. Черненко, Сухобокова О. В., Юренко С. П. Погляди московських істориків, що

традиційно ідуть у руслі концепції, яка була сформована у XVIII ст., хоч і базуються на значній історіографічній базі, на ці події далеко не об'єктивні. Хіба що, це дані археологічних досліджень міст Чернігівського князівства на території РФ сучасних дослідників і радянського періоду.

Виклад основного матеріалу. В історії взаємовідносин монголів і Русі Чернігівське князівство займає особливе місце. У продовж X-XIII ст. Чернігівські князі отримали великий досвід у військово-політичних стосунках з кочівниками, зокрема половцями. Населення, що проживало на фронті степового світу, надійно захищало кордони князівства від степового світу. Основу його становили печенігівці. [Зайцев, 2009, с. 63] Напередодні монгольського вторгнення князівством володів Мстислав Святославович – умілий і сміливий воєначальник і спеціаліст по боротьбі з кочівниками. Це підіймало Чернігівському князівству статус до одного з найпотужніших у військовій справі. Військова міць забезпечувала контроль над торговельними шляхами, через які підтримувались зв'язки руських князівств з Кавказом і Візантією. Ключовим регіоном в торгівлі степового коридору в Приазов'ї був Таманський регіон, де колись знаходилось Тмутараканське князівство. Тому опіка над ним була складовою частиною політики чернігівських князів, навіть після зникнення цього князівства, як політичного анклаву Русі в регіоні. В боротьбі проти половців, князі спиралися на аланів-асів, що були потужною силою в регіоні. Шлюб Мстислава з яською княжною Марфою був частиною його політики в регіоні. Тому попри конфлікт з половцями Мстислав Святославович в 1222 р. надав їм військову допомогу, щоб захистити Судак від десанту турків-сельджуків. Проте, союзники зазнали тоді поразки. [Бабенко, 2002, с.57-61]

Відправною точкою конфлікту монголів і Чернігівського князівства є 1223 р., коли війська очолені досвідченими полководцями темниками Субеде і Джебе увійшли з Кавказу в степи сучасної України [Рашид-ад-дин, 1952, с. 67, 90, 147, 158-214]. Їм вдалося впродовж 1221-1222 рр. нанести поразки грузинам і вірменам на Кавказі і встановити монгольську владу в Азербайджані. В кубанських степах, монголи розгромили війська ясів, а потім половців і на початку 1223 р. дійшли до Криму де захопили Сурож [Бабенко, 2019, с. 79-86].

Половці, рятуючись від остаточного розгрому, звернулись за військовою допомогою до руських князів. В кінці лютого – на початку березня 1223 р. в Києві відбувся з'їзд князів. На ньому, не дивлячись «на велику незгоду» між князями було вирішено об'єднатися з половцями в боротьбі проти монголів. Літописець влучно охарактеризував стратегічний план війни «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй» [Літопис, 1989, с. 380].

Кожен з князів переслідував свої інтереси погоджуючись на війну і бачив її по-різному. Рішення пристати до антимонгольського союзу для Мстислава Святославовича було зумовлено не лише його патріотичністю. Монгольське вторгнення загрожувало стабільності на торговельних шляхах, а відповідно, і економічному процвітання Чернігівського князівства. Крім того, встановлений політичний консенсус про розподіл сфер впливу на Русі з Мстиславами, у випадку його відмови, запросто міг змінитися у випадку успішної війни проти монголів не на його користь і понизило б його статус, як впливового політика.

Дуже швидко були сформовані три групи військ: київська на чолі з князем Мстиславом Романовичем, чернігівсько-смоленська під командуванням Мстислава

Святославича і галицько-волинська на чолі Мстиславом Мстиславичем Удатним - головним ініціатором походу.

У кінці квітня 1223 р. значна частина руських військ була сконцентрована біля Заруба – переправи через Дніпро. Саме сюди з своїми силами прийшли Мстислав Київський з сином Всеволодом і зятем Андрієм, Мстислав Чернігівський з сином Васильком-Дмитром, Михайло Всеволодович, Олег Курський, Олександр Дубровицький, Святослав Каневський, Святослав Шумський, Георгій Несвізький. Сюди ж приїхали половці і війська Мстислава Мстиславовича [Літопис, 1989, с. 380]. Загальна кількість сил становила від 40 тис. [Романов, 1983, с. 21] до 80 тис. осіб [Гумилев, 1992, с. 338-339]. Частку чернігівських військ визначити складно, але вони склались з піхоти і кавалерії [Літопис Руський, 1989, с. 380]. Вражає швидкість мобілізації – орієнтовно місяць від прийняття рішення до початку бойової операції.

Концентрацію військ помітили монгольські розвідники. Монголи ще не мали досвіду дій проти руських військ. До того ж їх кількість була значно меншою і складала від 12 тис. до 30 тис. чоловік на момент виходу з Північного Кавказу в половецькі степи [Бабенко, 2019, с. 79-86]. Тому монгольські полководці спробували в звичній для них манері розділити сили союзників, як і у випадку з аланами і половцями. Вони, відправили до союзників послів з мирними пропозиціями, однак ними знехтували, а послів, за наполяганням половців, убили. За кілька днів прибуло нове посольство і оголосило війну: «Ви послухали половців, а послів наших перебили; йдете проти нас, то йдіть; ми вас не чіпали, хай усім Бог (суддя)» [Новгородская летопись, 1950, с. 217].

Наслідком цього стала битва на р. Калка в кінці травня 1223 р. між русько-половецьким і монгольським військом. Вона розпочалась боєм руських і монгольських авангардів. Русько-половецька кавалерія, відкинула монголів, але під час їх переслідування союзники сходу налетіли основні монгольські сили. Контрудар основних сил монгольські полководці скерували на передову частину русько-половецького війська – половецьку кінноту. Половці не витримали удару і, повернувши назад, порушили ряди галицько-волинських військ, які тільки шикувалися до бою, що зумовило їх поразку. Інші князі були в польових таборах і не змогли надати своєчасну допомогу. В результаті монголи змогли по частинах розбити русько-половецьке військо. У битві загинуло 9 князів Південно-Західної Русі, в тому числі і Мстислав Чернігівський [Літопис Руський, 1989, с. 380-381]. Залишки чернігівського війська врятувались з Михайлом Всеволодовичем. [Лловайський, 1886, с. 207].

Автор Іпатіївського літопису, прямо звинувачує у поразці цієї кампанії Мстислава Удатного, за його егоїзм і бажання особисто прославитись. [Літопис Руський, 1989, с. 380-381]. Але головна проблема полягала у відсутності координації дій і розтягнутість бойових порядків [Лловайський, 1886, с. 106]. Свою роль відіграла і втеча половців. [Карамзин, 1889, с. 7] Певну роль в перемозі монголів зіграли бродники, що перейшли на бік агресора.

Під час переслідування руських військ вони на своєму шляху руйнували міста і спустошили багато поселень [Рашид-ад-дин, 1952, с. 229]. Загарбникам, можливо, вдалося дійти до Новгорода Святополчського [Бубенок, 2021, с. 483].

Окремі загони дійшли до Черкас, Києва і Чернігова [Пашуто, 1950, с. 205]. Згодом війська Джебе і Субеде, розділившись, відступили у Монголію.

Після битви на р. Калка Галицько-Волинське, Київське і Чернігівське князівства опинилися в стані війни з монголами. Незважаючи на це внутрішня уособиця не припинилася. Активну роль в ній відігравав Михайло Всеволодович, що став князем чернігівським після смерті Мстислава. Бажаючи розширити свій вплив і розширити межі Чернігівського князівства він виступив проти Данила Романовича. Його союзниками в 1236 р. стали польський князь Кондрат Мазовецький, угорський король Бела IV, частина галицьких бояр і єпископи Галича і Перемишля. За такої підтримки Михайло Всеволодович вступив в боротьбу з Володимиро-Суздальським князем Ярославом Всеволодовичем який захопив Київ і встановив контроль над політичними і торговельними центрами Волзько-Окським межиріччя [Насонов, 1940, с. 6-7].

В цій обстановці монгольське вторгнення в землі Північно-Східної Русі в 1237 р. стало щасливим шансом для чернігівського князя. Саме їх руками Михайло спробував розібратися з Ярославом Всеволодовичем. Можливо тому і відмовив у допомозі по обороні Рязані в 1237 р.

В рамках “Великого Західного походу” оголошеного ще в 1235 р. Угедейкааном взяли участь війська Бату-хана, Менгу, Гуюка, Орди, Шайбана і Тангута посилені видатними монгольськими полководцями, серед яких були Субеде-бахадур і Бурундай-бахадур [Рашид-ад-дин, 1952, с.37], [Тизенгаузен, 1941, с. 23-24, 85]. Орієнтовно, монгольське військо нараховувало від 50 до 60 тис. кінноти. [Бабенко, 2002б]. Така кількісна перевага дозволяла ефективно вести бойові дії одночасно на декількох напрямках.

Впродовж зими 1237 – 1238 рр. були захоплені Булгару, землі бургасів, мокші і арджанів і князівства північно-Східної Русі, Крім Новгороду [Рашид-ад-дин, 1952, с. 37]. Для Михайла Чернігівського війна з монголами почалася в лютому 1238 р. Тоді загинула під час пожежі у головному Володимирському соборі разом з єпископом, внуками і дочкою, велика княгиня Агафія (рідна сестра Михайла Всеволодовича). Невдовзі, 4 березня, загинув у різанині на р. Сіті її чоловік – великий князь Юрій Всеволодович, а зять Михайла Всеволодовича, чоловік його молодшої дочки Марії – ростовський князь Василько Костянтинович потрапив в полон і був страчений [Павленко, 1996, с. 26].

Дізнавшись про загибель брата, Ярослав Всеволодович на початку березня 1238 р. залишив Київ і відправився в Північно Східну Русь. Скориставшись нагодою в середині березня 1238 р. Михайло Всеволодович захопив столицю, а свого сина Ростислава поставив княжити у Галичі. Це перетворило його на наймогутнішого володаря [Павленко, 1996, с. 26]. На короткий термін вся Південна Русь опинилася під владою Чернігівських князів. Ольговичі знову досягли zenіту своєї могутності, об'єднавши, незважаючи на протидію трьох найбільш могутніх князівських династій, під своїм проводом основні землі Південної Русі: Київську, Чернігівську та Галицьку.

Не дивлячись на всі спроби, зберегти досягнутий успіх Михайло Всеволодович не зміг. Його син Ростислав не втримав Галич і в 1239 р. він відійшов Данилові Галицькому. Сам Ростислав емігрував до Угорщини [Котляр, 2002, с. 229].

А беззахисні володіння чернігівського князя згодом стали здобиччю монгольських військ.

Після битви на р. Сіть армія Батия широким фронтом рушила на південь. Необхідності в концентрації військ вже не було, через відсутність якогось серйозного координованого супротиву. Та й забезпечити провізією велику кількість людей і тварин на вузькій ділянці просування було складно. На зворотному шляху монгольське військо рухалося двома великими групами. Східна – на чолі з Каданом і Бурі пройшла повз знищену Рязань. Основна група очолена Бату, Менгу, Гуюком і Субеде пройшла за 30 км на схід від м. Смоленськ, здійснивши коротку зупинку в районі м. Довгомость. За місцевою легендою, тут один з монгольських загонів був атакований і розбитий [Слово...]. На початку березня 1238 р., основна група пішла на південь і увійшла до володінь Чернігівського князівства.

Першим з міст чернігівської землі на шляху монголів опинилася князівська резиденція м. Вщиж (50 км від м. Брянськ). Вдало розташоване на височині (міс правого берега р. Десна) місто складалося з дитинця площею 12 000 м і посаду 2 6000 м. Форма городища була близька до трикутника і максимально зручна для оборони – північну сторону омивала Десна, південно-західну – струмок, що впадає в неї, зі східного міста було захищене валом 3-4 м і глибоким не менше 8 м ровом за ширини 18 м. [Рыбаков, 1953, с. 95-103]. Місто захищала розташована на стрілці мису шестикутна вежа. В центрі дитинця знаходилася масивна багатоярусна вежа – донжон, що дозволяла вести кругову оборону в разі прориву основної лінії укріплень [Вщиж...].

Воно мало важливе логістично-комунікаційне значення і знаходилося на шляху з Чернігова у північно східні землі. Не відомо, чи саме монголи знищили місто, але пройти повз нього на шляху з Смоленської землі до м. Козельськ вони не могли. Однозначно одне, що після 1238 р. життя тут припиняється, на що вказують шар згарища і речі 30-х рр. XIII ст. [Рыбаков, 1953, с. 95-103]. За однією з версій під час оборони загинули чотири молодших синів Володимира Святослава – Борис, Давид, Андрій і Святослав-Дмитро, які можливо володіли Вщизьким князівством [Войтович, 2000].

Звідти монголи повернули на північний схід і рушили в напрямку міст чернігівського князівства Брянська і Карачева. Але їх монголи обійшли, очевидно через складність просування в мало прохідних «чорних лісах» [История названия... города Карачев]. Збір розрізнених підрозділів військ Бату-хана відбувся наприкінці березня-на початку квітня 1238 р. біля м. Козельськ.

На момент підходу монголів, імовірно, ним керував онук Мстислава – Василь Іванович, якому виповнилося 12 років. Але в місті мешкали княжі дружинники діючі чи демобілізовані, які об'єктивно оцінили свої сили і сили загарбників. Очевидно, що реальних потужностей у монголів не було і їх кавалерія не становила загрози, а хашару [Бабенко, 2012] (піхота з полоненого місцевого населення) не було де взяти.

Саме місто знаходилося в звичному для давньоруського періоду місці – на перешийку річкової петлі. «Горло» петлі прикривалося глибоким ярмом [Раппопорт, 1961, с. 32]. Саме тут в р. Жиздру (права притока р. Ока) впадала р. Другуска. [Нигматулин, 2005]. Місто знаходилось на лівому березі р. Жиздри, було добре укріплене валами та дерев'яними мурами й природними перешкодами – річками, болотами, пагорбами та пагорбами. Розлив річки і наповнення струмків і боліт талим

снігом теж могли утруднити дії монголів. Це була потужна фортеця на кордоні зі степом, а мешканці розраховували на час, що діяв на їх користь і можливу допомогу з Чернігова. В місті було достатньо продовольства для тривалої облоги. Тому, пропозицію здати місто, на загальному віче міщани відхилили.

Перший штурм не досяг успіху. За зимову кампанію монголи витратили запас стріл і не могли зігнати захисників зі стін, щоб підвести до стін тарани. Починати штурм під градом ворожих стріл було не було можливості і почалася облога, що тривала з 25 березня по 13 травня 1238 р.

Сім тижнів оборони завершилися новим штурмом з приходом військ Кадана та Бурі. Можливо, Бату хотів виманити чернігівського князя з міста. Саме тому він протягом семи тижнів сам тримав в облозі Козельськ, вимотуючи і своїх воїнів, і оточених [Почекаев 2007, с. 27]. Йому врешті вдалося виманити захисників з фортеці, але ціною стала втрата катапульта. Лише переконавшись у нестачі своїх сил, був змушений прохати Кадана та Бурі приєднатися до нього та спільними зусиллями взяти місто за три дні [Рашид-ад-дин, 1952, с. 39]. Доля міста точно не відома. Руські джерела вказують, що Козельськ був захоплений і спалений, а його населення вирізано повністю. За довгу і відчайдушну боротьбу міщан Бату-хан назвав його «Злим містом». Крім того під час штурму загинули три сини темників, тіла яких не змогли знайти через масу трупів [Літопис Руський, 1989, с. 395]. Але Рашид-ад-Дін, зауважує, що після захоплення міста монгольські війська розквартирувалося в будинках і відпочили [Рашид-ад-дин, 1952, с. 39]. Від Козельська монгольські тумени рушили на південь у половецькі степи. Можливо, тоді монголи розорили Курськ. Хоча відомостей в писемних джерелах про це немає [Каргалов, 2008, с. 128]. До середини літа 1238 р. вони вийшли в придонські степи, де і розташувалися основні кочівля Бату.

Монгольське військо знову розпочало наступ на землі Русі восени 1239 р. На цей раз єдиного спланованого походу не було, натомість були проведені рейди окремих підрозділів. Берке захопив Переяслав. А війська Менгу і його брат Бюджек рушили на Чернігів [Почекаев, 2007 с. 28]. Чернігівське князівство не було обезкровлене в попередній кампанії. Кількість міст, захоплених чи обійдених стороною, невідома, хоча м. Глухів на північ від Путивлябуло в руках монголів до взяття Чернігова (можливо, захоплене весною 1239 р.) [Сухобоков, Юренко, 2019]. На відміну від більшості стародавніх міст, він не був знищений монголами, хоча археологічні дослідження округи міста свідчать про те, що більшість укріплених городищ, які боронили Глухів з усіх боків, була знищена в XIII ст., можливо, саме в 1239 році [Артюх, 2012].

Під час наступу на Чернігів були захоплені міста на сході князівства – Сосниця, Хоробор і Сновськ, на північ від Сейму спалено Рильськ [Тихомиров, 1955, с. 122].

В порівнянні з іншими містами Чернігівської землі, столиця князівства була надпотужною фортецею. Місто знаходилося на високому мисі, що виступав у заплаву Десни при впадінні в неї р. Стрижень і було потужним замком, що контролював майже весь величезний басейн Десни (площа 88,9 тис. км²). У XII-XIII ст. дитинець становив 16 га. Його з трьох боків широким півкільцем охоплювали навколишнє місто (40 га) та Третяк (третя частина міста) (біля 20 га), що мали самостійні лінії укріплень. Оборонною системою було обведено посад, загальною

площею майже 325 га. Біля підніжжя дитинця та Третяка розташувався Поділ (біля 50 га), значна частина якого також мала свої укріплення. Таким чином загальна площа Чернігова на початку XIII ст. перевищувала 450 га, що дозволяє вважати його одним з найбільших міст у тогочасній Європі [Коваленко, 2001, с. 154-165].

За традиційною для монголів тактикою Чернігів було оточено і почалась облога. На допомогу оточеним рушив двоюрідний брат Михайла Всеволодовича сіверський князь Мстислав Глібович. Він прекрасно орієнтувався на місцевості, так як ще влітку 1235 р. разом з Данилом Галицьким штурмував місто. Щоб деблокувати Чернігів, він вирішив відтягти на себе увагу монголів і дати можливість для вилазки військам з міста. В результаті можливого успіху були б знищені або пошкоджені облогові машини, а він, увійшовши в місто очолив би оборону. Очевидно він встановив контакт з оточеними. Під час відчайдушної спроби пробитися до воріт, міщани прикривали його штурм, метаючи важке каміння пороками (требушетами). [Воинские повести, 1985, с. 93-941]. Проте, у відкритому бою його підрозділ був розгромлений. Подальша доля князя не відома. Надії на допомогу вже не було і після півторамісячної облоги 18 жовтня 1239 р. монгольські війська захопили Чернігів (Мінкас) [Тизенгаузен, 1941, с. 37]. Писемні джерела вказують, що місто було спалене. Археологічні дослідження зафіксували у багатьох місцях Чернігова в шарах XIII ст. сліди сильних пожеж [Рыбаков, 1953, с. 97]. Однак, пов'язати їх з монгольським погромом однозначно складно. Існує думка, що місто здалося, так як занепад проходив його поступово. [Черненко, 2016]

Після захоплення Чернігова основна частина східної групи монгольських військ, збагатившись здобиччю, відійшла в степи. Але Менгу-хан зі своїм загоном, відправився з розвідкою, до Києва. Краса і велич Києва вразили монгольського хана. Він прислав послів до городян і Михайла Всеволодовича з пропозицією капітулювати. Кияни відхилили його пропозиції [Літопис, 1989, с. 394]. Пізніші версії цієї історії свідчать, що за наказом князя втратили монгольських послів [ПСРЛ, 2000, с. 116]. Після цього Михайло Всеволодович втік в Угорщину, де знову сподівався знайти допомогу у свого союзника Бели IV, але отримав відмову. Не знайшов притулку і в Польщі. Залишений всіма союзниками, він з сином повернувся і заключив угоду з Данилом Галицьким. Михайло відмовився від київського столу, і Данило дав їм обом в утримання Луцьк. Вакантний київський стіл в жовтні 1239 р. зайняв Ростислав Мстиславович Смоленський. Проте, вже в лютому 1240 р. Данило Романович схопив Ростислава і на його місці залишив тисяцького Дмитра [Літопис, 1989, с. 395].

Висновки. З 1240 р. по 1245 р. монголам вдалося завоювати Галицько-Волинську Русь і проникнути до Адріатики. Розширення володінь на Західному напрямку припинилися і в межах Монгольської імперії було оформлено кордони нового монгольського Улусу Джучі – Золота Орда.

Список використаних джерел та літератури

- Артюх В. Історичний опис м. Глухів Сумської області [засн. 1152 р.]. Режим доступу: <https://history.sumy.ua/research/article/397-istorichnij-opis-m-glukhiv-sumskoj-oblasti-zasn-1152-r.html>
Археологическая карта. Режим доступу: <https://www.zamky.com.ua/ru/bryanskaya-oblast/arheologiya-y-drevnyaya-ystoryya-goroda-bryansk/#more-12483>

- Бабенко, Р. В. 2002б. Борьба народов с монгольской агрессией в Східну Європу у 1229-1236 рр., *Наукові записки. Педагогічні, історичні та фізико-математичні науки. Збірник наукових статей національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, XLIX*, Київ.
- Бабенко, Р. В. 2012. Руський контингент у військах Золотої Орди XIII ст., *Східний світ, 1*, Київ.
- Бабенко, Р. В. 2019. Монгольські завоювання на Кавказі 1220-1222 рр., *Воєнно-історичний вісник: збірник наук. праць Національного університету оборони України, 4 (26)*, Київ.
- Бабенко, Р. В., 2002. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над судаком (1221-1222), *Література та культура Полісся, 17*, Ніжин.
- Бодрухін, В. М. 2002. *Українська державність удільної доби (XII-XIV ст.)*, Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля.
- Бубенок, О. Б. 1997. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)*, К.: Логос.
- Бубенок, О. Б., Головка А. Б., 2021. *Население Поросья в предмонгольский и золотоордынский периоды*, *Золотоордынское обозрение*, т. 9, № 3.
- Бургасы. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%8B>
- Воинские повести Древней Руси, 1985. Л.: Лениздат.
- Войтович, Л. 2000. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.
- Вшиж – літописне місто Чернігівської землі на території Брянщини. Режим доступу// <https://cntime.cn.ua/vshizh-litopisne-misto-chernigivskoyi-zemli-na-ter-article/>
- Вятчи// Режим доступу <https://diderix.petergen.com/lub-ivvat.htm>
- Гумилев, Л. Н. 1992. *Древняя Русь и Великая Степь*, М.: Товарищество Клышников, Комаров и Ко.
- Зайцев, А. К. 2009. Черниговское княжество X – XIII вв.: избр. тр.; Гос. ист. музей, Гос. воен.-ист. и природ. музей-заповедник «Куликово поле». М.: Квадрига.
- Изидинова, С. Р. 1995. Половцы: Мифы и исторические реалии. Севастополь. История названия города Карачев. Режим доступу: <https://www.puteshestvie32.ru/content/nazvanie>
- Гловайський, Д. 1886. *Княжий період України-Руси до князювання Данила Галицького*, Тернопіль, Т.2.
- Історія України і Росії. Загублені нації. Режим доступу: <https://www.konspektor.com/htovyatuchi.php>
- Карамзин, Н. М. 1889. *Завоевание Руси монголами*. Спб.: Типография Евдокимова.
- Каргалов, В. В. 1966. *Монголо-татарское нашествие на Русь XIII в.* М.: Просвещение.
- Каргалов, В. В. 2008. *Русь и кочевники*. М.: Вече.
- Коваленко, В. 2001. Чернігів і Галич у XII – XIII ст. *Галичина та Волинь у добу Середньовіччя*, Львів.
- Котляр, М. 2002. *Данило Галицький*, К: Альтернативи.
- Літопис Руський, 1989. К.: Дніпро.
- Моця, О. П. 1992. *Етнічний склад населення південно-руських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X – XIII ст.)*, Археологія, 1.
- Насонов, А. Н. 1940. *Монголы и Русь (История татарской политики на Руси)*, М.-Л.:Изд-во АН СССР.
- Нигматулин Р. А., Прошкин О. Л., Массалитина Г. А. 2005. Древний Козельск и его округа: Труды отдела охранных раскопок, *Институт археологии РАН, т. 4*, М.
- Павленко, С. О. 1996. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів: Десна.
- Пашуто, В. Т. 1950. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М.: Изд-во АН СССР.
- Плетнева, С. А. 1982. *Кочевники Средневековья*. М.: Изд-во "Наука".
- Почкаев, Р. Ю. 2007. Батый. Хан, который не был ханом. М.: АСТ, Евразия.
- ПСРЛ. *Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, 2000. М.: Языки русской литературы.

- ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 1950. Под ред. и с пред. А. Н. Насонова, М.-Л.: Изд-во АН СССР.
- Раппопорт, П. А., 1961. *Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XV вв.*, МИА, 105.
- Рашид-ад-дин. 1952. *Сборник летописей*, М.-Л.: АН СССР, т. I, кн. II.
- Рашид-ад-дин. 1960. *Сборник летописей*, М.-Л.: Изд-во АН СССР, т. II.
- Романов, В. К. 1983. Битва на р. Калке и ее отражение в русском летописании: Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.09. М.
- Рыбаков, Б. А. 1953. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж, *По следам древних культур: Древняя Русь*, М.: Госкультпросветиздат.
- Слово про Меркурия Смоленского. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr42.htm>
- Сокровенное сказание. 1941. М.-Л.: Изд-во АН СССР.
- Сухобоков, О. В., Юренко С. П., 2019. *Давній Путивль*. Київ-Суми: Університетська книга.
- Тизенгаузен, В. Г. 1941. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений*, М.-Л.: Изд-во АН СССР, т. II.
- Тихомиров, М. Н. 1955. *Крестьянские и городские восстания на Руси XI-XIII вв.*, М.: Госполитиздат.
- Феннел, Дж. 1989. *Кризис средневековой Руси (1200-1304)*, М.: Прогресс.
- Черненко Е. Е. 2016. *Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований*, Stratum plus, 5.
- Чивилихин, В. В. 1982. *Память*, Роман-газета, 17.
- Эрзяне. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%80%D0%B7%D1%8F%D0%BD%D0%B5>

References

- Arheologicheskaja karta. Available at: <https://www.zamky.com.ua/ru/bryanskaya-oblast/arheologyya-y-drevnyaya-ystoryya-goroda-bryansk/#more-12483> [In Russian].
- Artyukh, V., *Istorychnyj opys m. Glukhiv Sums'koi oblasti [zasn. 1152 r.]*. Available at: <https://history.sumy.ua/research/article/397-istorichnij-opis-m-glukhiv-sumskoj-oblasti-zasn-1152-r.html> [In Ukrainian].
- Babenko, R.V., 2002. Chernigivs'ke knjazhestvo v borot'bi mizh poloveczjamy i turkamy-sel'dzhukamy za kontrol' nad Sudakom (1221–1222). *Literatura ta kul'tura Polissja, 17*. Nizhyn. [In Ukrainian].
- Babenko, R.V., 2002b. Borot'ba narodiv z mongol's'koju agresieju v Skhidnu Evropu u 1229–1236 rr. *Naukovi zapysky. Pedagogichni, istorichni ta fizyko-matematychni nauky, Zbirnyk naukovykh statej NPU im. M.P. Dragomanova, XLIX*. Kyiv. [In Ukrainian].
- Babenko, R.V., 2012. Rus'kyj kontynhent u vijskakh Zolotoï Ordy XIII st. *Skhidnyj svit, 1*. Kyiv. [In Ukrainian].
- Babenko, R.V., 2019. Mongol's'ki zavojuvannja na Kavkazi 1220–1222 rr. *Vojenno-istorychnyj visnyk: zbirnyk nauk. prac' NUO Ukrainy, 4(26)*. Kyiv. [In Ukrainian].
- Bodrukhin, V.M., 2002. *Ukrains'ka derzhavnist' udil'noi doby (XII–XIV st.)*. Luhans'k: Vid-vo SNU im. V. Dalja. [In Ukrainian].
- Bubenok, O.B. & Golovko, A.B., 2021. Naselenie Poros'ja v predmongol'skij i zolotoordyns'kyj periody. *Zolotoordynskoe obozrenie, 9(3)*. [In Russian].
- Bubenok, O.B., 1997. *Jasi i brodnyky v steppakh Skhidnoii Evropi (VI – pochatok XIII st.)*. Kyiv: Logos. [In Russian].
- Burtasy. Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%8B> [In Russian].
- Chernjenko, E.E., 2016. *Chernigiv i nashestvie mongolov v svete arkheologicheskikh issledovanij*. Stratum plus, 5. [In Russian].
- Chivilikhin, V.V., 1982. *Пам'ят'*. Роман-газета, 17. [In Russian].
- Erzjane. Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%80%D0%B7%D1%8F%D0%BD%D0%B5> [In Russian].
- Fennel, Dzh., 1989. *Krizis srednevekovoj Rusi (1200–1304)*. Moskva: Progress. [In Russian].

- Humilev, L.N., 1992. *Drevnjaja Rus' i Velikaja Step'*. Moskva: Tovarishchestvo Klyshnikov, Komarov i Ko. [In Russian].
- Ilovajs'kij, D., 1886. *Knjazhij period Ukraïni-Rusi do knjazhuvannja Danyla Galyc'kogo, T.2.* Ternopil'. [In Ukrainian].
- Istorija nazvanija goroda Karachev. Available at: <https://www.puteshestvie32.ru/content/nazvanie> [In Russian].
- Izidinova, S.R., 1995. Polovcy: Mify i istoricheskie realii. Sevastopol'. [In Russian].
- Karamzin, N.M., 1889. *Zavoevanie Rusi mongolami*. SPb.: Tipografija Evdokimova. [In Russian].
- Kargalov, V.V., 1966. *Mongolo-tatarskoe nashestvie na Rus'*. Moskva: Prosveshchenie. [In Russian].
- Kargalov, V.V., 2008. *Rus' i kochevniki*. Moskva: Veche. [In Russian].
- Kotljars'kij, M., 2002. *Danylo Galyc'kyj*. Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian].
- Kovalenko, V., 2001. Chernigiv i Galych u XII – XIII st. *Halychyna ta Volyn' u dobu Seredn'ovichchja*. L'viv. [In Ukrainian].
- Litopys Rus'kyj, 1989. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
- Mocja, O.P., 1992. *Etnichnyj sklad naselennja pivdenno-rus'kykh zemel' (za materialamy pokhoval'nykh pam'jatok X – XIII st.)*. Arkheologija, 1. [In Ukrainian].
- Nasonov, A.N., 1940. *Mongoly i Rus'*. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].
- Nigmatulin, R.A., Proshkin, O.L. & Massalitina, G.A., 2005. Drevnij Kozel'sk i ego okrug. *Trudy otдела okhrannykh raskopok, t. 4*. Moskva: IA RAN. [In Russian].
- Pashuto, V.T., 1950. *Ocherki po istorii Galycko-Volynskoj Rusi*. Moskva: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].
- Pavlenko, S.O., 1996. *Knjaz' Mykhajlo Chernigivs'kyj ta jogo vyklyk Ordi*. Chernigiv: Desna. [In Ukrainian].
- Pletneva, S.A., 1982. *Kochevniki Srednevekov'ja*. Moskva: Nauka. [In Russian].
- Pochekaev, R.Ju., 2007. *Batij. Khan, kotoryj ne byl khanom*. Moskva: AST, Evrazija. [In Russian].
- PSRL, 1950. *Novgorodskaja pervaja letopis'*. Pod red. A.N. Nasonova. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].
- PSRL, 2000. *Letopisnyj sbornik imenuemyj Patriarshej ili Nikonovskoj letopis'ju*. Moskva: Jazyki russkoj literatury. [In Russian].
- Rappoport, P.A., 1961. *Ocherki po istorii voennogo zodchestva Severo-Vostochnoj i Severo-Zapadnoj Rusi X–XV vv.* MIA, 105. [In Russian].
- Rashid-ad-din, 1952. *Sbornik letopisej, t. I, kn. II*. Moskva–Leningrad: AN SSSR. [In Russian].
- Rashid-ad-din, 1960. *Sbornik letopisej, t. II*. Moskva–Leningrad: AN SSSR. [In Russian].
- Romanov, V.K., 1983. Bitva na r. Kalke i eë otrazhenie v russkom letopisanii: Avtoreferat dis... kand. ist. nauk / 07.00.09. Moskva. [In Russian].
- Rybakov, B.A., 1953. *Stol'nyj gorod Chernigov i udil'nyj gorod Vshyzh. Po sledam drevnikh kul'tur: Drevnjaja Rus'*. Moskva: Goskultprosvedizdat. [In Russian].
- Slovo pro Merkurija Smolens'kogo. Available at: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr42.htm> [In Ukrainian].
- Sokrovennoe skazanie, 1941. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].
- Sukhobokov, O.V. & Jurenko, S.P., 2019. *Davnij Putyvl'*. Kyiv–Sumy: Universytets'ka knyga. [In Ukrainian].
- Tikhomirov, M.N., 1955. *Krest'janskije i gorodskie vosstanija na Rusi XI–XIII vv.* Moskva: Gospolitizdat. [In Russian].
- Tizengauzen, V.G., 1941. *Sbornik materialov, odnosjashchiksja k istorii Zolotoj Ordy. T. II*. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].
- Vjatychi. Available at: <https://diderix.petergen.com/lub-iivat.htm> [In Russian].
- Voïnskie povesti Drevnej Rusi, 1985. Leningrad: Lenizdat. [In Russian].
- Vojtovych, L., 2000. *Knjazivs'ki dynastii Skhidnoi Evropy (kinec' IX – pochatok XVI st.)*. L'viv: In-t Ukraïnoznavstva im. I. Krip'jakovycha. [In Ukrainian].
- Vshyzh – litopysne misto Chernigivs'koï zemli na terytorii Brjanshehyny. Available at: <https://cntime.cn.ua/vshizh-litopisne-misto-chernigivskoyi-zemli-na-ter-article/> [In Ukrainian].
- Zajtsev, A.K., 2009. *Chernigovs'ke knjazhestvo X – XIII vv.* Moskva: Kvadriga. [In Russian].

Istoriija Ukraïni i Rosii. Zahubleni naciii. Available at: <https://www.konspektor.com/htovyatychi.php> [In Ukrainian].

THE CONQUEST OF THE LANDS OF THE CHERNIHIV PRINCIPALITY BY THE MONGOL EMPIRE

Roman Babenko

Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

***Abstract.** The article highlights the conquest of the Chernihiv Principality by the Mongol troops. The reasons for the conflict between the Chernihiv princes and the Mongols are examined. The features and course of hostilities on the territory of the principality within the framework of the "Great Western Campaign" of the Mongols in 1237-1241 are revealed. The specifics of the tactics of the Mongol commanders in capturing cities and fortified areas in 1238-1239 are analyzed. The defensive structures of the cities and the actions of the princely authorities in organizing resistance to the invaders are characterized.*

***Key words:** Mongols, Chernihiv Principality, Rus, conquest.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.3>
УДК 94(477.86)

**СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ПІДПРИЄМЦЯ
ПІТЕРА ЛЕППА (СТАРШОГО): ДО ІСТОРІЇ РОДИНИ МЕНОНІТІВ-
ПІДПРИЄМЦІВ МІСТА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА ЛЕПП**

Коляда Ігор Анатолійович

доктор історичних наук, професор кафедри методології та методики
суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Борчук Степан Миколайович

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
м. Івано-Франківськ
e-mail: borchuk_s@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>

Лизень Євген Володимирович

доктор філософії з історії та археології,
Аналітичний центр балканських досліджень, м. Запоріжжя
e-mail: luge82@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3621-5922>

***Анотація.** Мета дослідження – проаналізувати роль менонітської колонізації в економічному розвитку Катеринославської губернії та охарактеризувати діяльність менонітської династії промисловців м. Олександрівська Лепп, висвітлити етапи функціонування підприємства «Лепп, Вальман і Копп», як успішного проекту династії Лепп у сільськогосподарському машинобудуванні Півдня України, децю розкрити благодійницьку, меценатську діяльність представників династії Лепп. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії комплексно та ґрунтовно охарактеризовано роль родини Лепп у господарському, культурно-освітньому житті м. Олександрівська. Окреслено тенеzu династії промисловців родини Лепп, розвиток їхнього виробництва, прослідковано чинники успішності їхнього бізнесу, зокрема, маркетингові заходи підприємців щодо збереження конкурентоспроможності. Висвітлено добродійну та меценатську діяльність династії Лепп в культурно-освітній сфері в контексті розвитку менонітської освіти упродовж XIX – початку XX ст. **Висновки.** Динамічне зростання внутрішнього попиту на сільськогосподарську техніку, що спостерігалось в південноукраїнських губерніях протягом усього пореформеного періоду, призвело до становлення розгалуженої мережі майстерень та заводів із виготовлення сільськогосподарських машин та знарядь праці. Поступово виокремилися потужні перспективні підприємства, які здійснювали визначальний вплив на*

напрями розвитку галузі та стали своєрідними епіцентрами формування регіональних осередків. Становлення «олександрівського» осередку значною мірою пов'язане з підприємницькою активністю династії Леппів та інших місцевих німців-колоністів, обізнаних зі специфікою та потребами степового господарювання. Створюючи власний добробут і благополуччя, разом з тим допомагали зростанню матеріального і культурного рівня місцевого населення Півдня України.

Ключові слова: династія Лепп, Пітер Лепп, меноніти, м. Олександрівськ, підприсмець, меценат.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, яка розпочалася у 2014 р. і триває до нині, засвідчила важливість ролі економічної еліти країни, представників середнього і малого бізнесу у організації спільного протистояння зовнішній небезпеці, згуртуванню сил усього українського суспільства в умовах смертельної небезпеки самому існуванню української нації та самостійності і незалежності Української держави. Історичний досвід участі вітчизняного бізнесу у вирішенні життєво важливих проблем суспільства є суспільно важливою та наукового значимію проблемою. У цьому контексті розкриття ролі менонітської династії підприємців м. Олександрівська Лепп у розв'язанні важливих соціально-економічних, культурно-освітніх проблем обумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз джерел та останні дослідження. В історії іноземної колонізації, господарського освоєння та формування багатоетнічного населення Південно-Східної України XVIII – початку XX ст. сучасна дослідниця Н. Венгер (Венгер, 2004) виділяє три основні етапи: перший – XIX – початок XX ст. – етап, коли домінуючою була культуртрегерська концепція історії іноземних колоністів, коли досить детально вивчалися історії колоній у контексті регіональної історії; другий – 30 – 80-ті рр. XX ст. – етап подальшої розробки проблеми та удосконалення методів дослідження з розширенням джерельної бази, коли дослідниками увага зосереджувалася на історії колоній менонітів в контексті історії релігійних рухів; третій – розпочався з 90-х рр. XX ст. і відзначається комплексністю підходів до вивчення проблеми, урізноманітненням підходів та тематики досліджень, формуванням наукових центрів та наукових шкіл.

Створено численну наукову літературу, яка прямо чи опосередковано стосується питання становлення особистості олександрівського підприємця Пітера Леппа (Старшого). Ґрунтовними дослідженнями з цієї проблеми є роботи українських істориків М. Белікової [Белікова, 2004, 2005, 2007, 2008, 2009 2011], Н. Венгер [Венгер, 1998, 2004, 2005, 2006, 2007, 2011, 2014, 2019), А. Бойка [Бойко, 1997], В. Васильчука [Васильчук, 2009], Т. Водотика [Водотика, 2018], В. Гріза [Гріза, 2013], Л. Моїсеєнко [Моїсеєнко, 2016], О. Любанської [Любанська, 2009], К. Лях [2004, 2006], Є. Оренштейна [Оренштейн, 2008], Н. Чернікової [Чернікова, 2021], І. Швайка [Швайка, 2016].

Окреслити історичний контекст іноземної колонізації Південно-Східної України XVIII ст. нам дозволила праця відомого дослідника соціально-економічного розвитку Південно-Східної України А. Бойка [Бойко, 1997].

Найбільш комплексно висвітлити проблематику нашого дослідження ми змогли використавши науковий доробок однієї з провідних фахівців з проблеми історії іноземної колонізації Південно-Східної України XVIII – початку XX ст.

докторки історичних наук, професорки Н. Венгер, яка докладно проаналізувавши українську і зарубіжну історіографію, увівши до наукового обігу нові архівні джерела, у своїх працях дослідила менонітські спільноти Хортицького та Молочанського округів 1914 – 1930-х рр.; менонітське підприємництво як феномен в економічному розвитку Російської імперії, зокрема Півдня України, історію менонітських промислових династій кінця XIX – початку XX ст.

Важливими у контексті нашої роботи стали роботи ще однієї сучасної української дослідниці, кандидатки історичних наук, доцентки М. Белікової, яка у численних наукових статтях з історії менонітських колоній Півдня України (1789–1917 рр.) дослідила та проаналізувала особливості демографічних процесів, еволюційні зміни в економічному розвитку менонітів; охарактеризувала етапи формування закладів освіти та медичного обслуговування в менонітських колоніях, культурні взаємовпливи етносоціальних груп на Півдні України.

Науковий доробок ще однієї дослідниці з історії німецького населення Півдня України XIX – початку XX ст. К. Лях дозволив охарактеризувати проблеми міжетнічних відносин й соціокультурної взаємодії менонітів з їх поліетнічним оточенням цього регіону у господарчій та культурній сферах, розкривши вплив модернізаційних процесів на Півдні України в імперську добу на трансформацію суспільного життя менонітів-колоністів та на перебіг міжетнічних відносин у Південній Україні.

Грунтовно охарактеризувати роль родини Лепп у господарському, культурно-освітньому житті м. Олександрівська, дозволило дослідження Н. Чернікової «Осередки сільськогосподарського машинобудування на Півдні України (1860-ті рр. – 1914 р.)», в якій авторкою окреслено генезу династії промисловців родини Лепп, розвиток їхнього виробництва, охарактеризовано чинники успішності їхнього бізнесу, зокрема, маркетингові заходи підприємців щодо збереження конкурентоспроможності (розширення кола споживачів шляхом помірних цін, використання системи кредитування, створення мережі представництв, популяризація продукції шляхом участі у виставках, реклами в періодичних виданнях; орієнтації асортименту продукції та спеціалізації заводів концерну «Лепп, Вальман і Копп» насамперед на задоволення запитів внутрішнього (суто регіонального) споживчого ринку сільськогосподарської техніки Півдня України). Незважаючи на значний масив наукової літератури означена у темі статті проблема потребує подальшого комплексного вивчення.

Мета статті. Спираючись на доробок попередників, розкрити роль менонітської династії підприємців м. Олександрівська Лепп у розв'язанні важливих соціально-економічних, культурно-освітніх проблем Південно-Східної України XIX – початку XX ст. та охарактеризувати суть змін у структурі сільського господарства Південної України XIX ст. внаслідок поселення колоністів-менонітів, вивчити їх вплив на розвиток різних галузей аграрної сфери, а також описати здобутки і нововведення колоністів.

Виклад основного матеріалу. Яскравим прикладом менонітського підприємництва м. Олександрівська є династія Лепп. Менонітська династія Лепп була однією з найстаріших, яка складалася з трьох поколінь. Її представники були особливим прошарком місцевої еліти, яка визнаючи свої обов'язки перед менонітською спільнотою, займалися не лише організацією взаємодопомоги, а і

благодійністю, беручи активну участь у громадському та культурному житті м. Олександрівська.

Першим відомим представником майбутньої менонітської династії – підприємців був Генріх Лепп, що проживав у поселенні Айнлаге (Ейнлаге), яке належало до менонітської церкви – громади Хортицького менонітського округу. Г. Лепп оселився у поселенні Айнлаге у 1817 р., приїхавши з району Данцига (Пруссія), через репресії та гоніння на менонітів з боку Пруської влади (Васильчук, 2009, с. 64).

Родина Лепп, ймовірно, належала до фламандської громади-церкви. Ще у XVI ст., як зазначає Л. Моїсеєнко, серед менонітів сформувалося дві течії, які відрізнялися в питанні церковної дисципліни. 1800 р. ці громади-церкви уклали угоду щодо формальних відносин одне з одним [Моїсеєнко, 2016, с. 365-366].

Фламандські громади серед менонітів вирізнялися більшим консерватизмом. Вони були прихильниками суворої церковної дисципліни та принципів ізоляціонізму. І тому появу ідей пієтизму вони розглядали як пряму загрозу чистоті менонітської віри. Євангелізм пієтистів докорінно відрізнявся від менонітського. На відміну від проповідованого фламандськими менонітами прагнення до ізоляціонізму, пієтисти виступали за активну взаємодію із «великим світом» за межами колоній [Венгер, 2007, с. 101].

Фризські громади-церкви були менш консервативними і тому допускали спілкування з близькими за віровченням християнами. Тому згодом їхні представники навіть почали вступати у шлюби з представниками фламандських громад, але для переходу від однієї течії до іншої необхідні були «атести» від церковних старійшин. Ставлення фризів до ідей пієтизму також було неоднозначним. Так, один із активних прихильників ідей пієтизму Й. Корніс, один із найвпливовіших конгрегаційних діячів, авторитет якого ґрунтувався на його особистих господарських успіхах, усіяко підтримував у своїх одновірцях прагнення до діяльності та активності. У листі до одного із своїх друзів у 1828 р. він писав: «Зміст любові до Бога є не лише слова, а швидше дії та активність» [Венгер, 2007, с.101].

Існуючі відмінності між громадами-церквами, які збереглися і в Російській імперії, обумовлювали те, що громади намагалися селитися окремо одна від одної. Так, у Хортиці окремо існували громади-церкви фламандська (Хортиця – Розенталь – Ейнлаге – Шенхорст – Нойндорф – Нейнбург – Остервік) та фризська (Кронсвейде-Шенвізе – Кронсгартен – Сїнлаге) [Моїсеєнко, 2016, с. 367].

Син Генріха Лепп – Пітер Генріх Лепп (1817–1871), народився 29 грудня 1817 р. у Хортицькому поселенні Айнлаге (Ейнлаге), стає засновником відомої менонітської династії – підприємців м. Олександрівська [Венгер, 1998, с. 53].

Дитячі роки Пітера Генріха Леппа пройшли серед мальовничої природи Кічкаського мису правого берега р. Дніпра. Недалеко від Кічкаської переправи, розкинулося поселення Айнлаге-Кічкас (друга назва, яка закріпилася за поселенням, Кічкас – місцева. За однією з теорій, пішло воно від татарського «кичка», що означає «маленька брова») з його струнками рядами будинків зі своєрідною німецькою архітектурою, зеленими посівами та квітучими садами. На території кам'янистого Кічкаського мису було два великі ставки, а низини з луговою рослинністю відмінно підходили для пасовищ [Венгер, 1998, с. 60].

Щороку малий Пітер міг спостерігати весняне водопілля на р. Дніпрі, яке не раз призводило до підтоплення осель менонітів. Щовесни Дніпро просинався від зимового сну і було чути довкола гуркіт крижаних брил, які нагромаджувалися у найвужчій частині повноводної річки – Вовче Горло, прагнучи вирватися на Дніпрову широчінь. І тоді, мабуть, малому Пітеру, як нашому Кобзареві Тарасу Шевченку, здавалося, що «кращого немає нічого в Бога, як Дніпро Та наша славіна країна...» (Хрящевська, 2009, с. 205). Не раз він міг за М. Гоголем повторювати: «Чудовий Дніпро у тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться, ані загуркотить. Дивишся і не знаєш, іде чи не йде його велична широчінь, і здається, неначе увесь вилитий він із скла і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, плине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини і опустити промені у холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах. Зеленокудрі! Вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившись, дивляться у них – і не надивляться, і не намілюються світлим образом своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям. Всередину ж Дніпра вони не сміють глянути: ніхто, крім сонця й блакитного неба, не дивиться туди. Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! Нема рівної йому ріки на світі» [Хрящевська, 2009, с. 207].

Мальовничі околиці поселення Айнлаге–Кічкас не могли не зачарувати уяву підлітка: запаморочливо крутий скелястий берег Вовчого Горла біля поселення відкривався білосніжним пляжем, берегом були розкидані величезні валуни, росли вікові дуби, били джерела [Белікова, Стьопченко, 2011, с. 363].

Важливим чинником формування особистості майбутнього засновника відомої династії підприємців Пітера Генріха Леппа було родинне виховання. Як і в усіх менонітських родин (в яких бешкетування та бійки вважалися неприпустимою поведінкою серед дітей), Пітера – малого і Пітера – підлітка виховували дуже суворо, навчали «добрих манер» у стосунках з дорослими. Під час праці та ігор, імітуючи дорослих, хлопчик прагнув наслідувати батька. Разом з тим, П. Лепп зростав в атмосфері родинного затишку з усталеними традиціями та нормами повсякденного життя і спілкування. Родинні відпочинки на березі Дніпра, це і зимові «вечорниці» у оселях родичів та друзів, де молодь слухала гітару і балалайку, вивчала Біблію, релігійні тексти, це і спільні забави в ясний морозний день на Дніпрі, катання на санчатах, гра в сніжки, влітку гра в крокет, святкування днів народження, влаштовували весняні кінні перегони, це і спільні церковні служби у молебному домі та спільне святкування Різдва, Пасхи, Трійці з традиційними стравами менонітської кухні (ковбаски зі смаженою картоплею, шинкою, молочним супом з вишнями та грушами, гарбузовим печивом, солодкими кавунами) [Белікова, 2007, с. 51] – усе це, на наш погляд, формувало риси характеру, розвивало здібності та виховувало особистість майбутнього підприємця [Белікова, 2011, с. 127].

Світогляд та життєві цінності майбутнього підприємця – меноніта формували навколишній світ менонітського поселення з його чітко спроектованими вулицями (які засаджувалися дбайливими менонітами акаціями та липами, що мали дарувати затишок від степових вітрів та захищати від палючого сонця), на яких височіли охайні будівлі, при яких завжди був зрощений садок фруктових дерев, господарські прибудови, серед яких обов'язково – майстерня [Гріза, 2013, с. 35].

У роки свого дорослішання Пітер міг не тільки спостерігати за роботою майстра – ремісника, а і допомагати. Так, у менонітському поселенні серед різних професій, були і годинникарі. Годинникар, на відміну від інших професій, повинен володіти якостями снайпера – гострим зором, твердою рукою і витримкою, а ще терплячістю, терплячістю і терплячістю. Такий майстер повинен розбиратися в різних системах годинника, уміти не тільки замінити зіпсовані заводські деталі деталями часто виготовленими самостійно.

Годинникарство, ми можемо припустити, було сімейною справою родини Лепп, яким займалися з покоління у покоління. На перших етапах існування менонітських колоній годинники виготовлялися у майстернях поселенців. Перші годинники, виготовлені майстрами-менонітами, були досить примітивними – одна годинникова стрілка і мотузка замість ланцюжка. Проте і такий невибагливий годинник був достатньо недешевим задоволенням. Вартість простого годинника без мелодії (годинниковий бій) стартував, за цінами 1890 р., 50 карбованців [Венгер, 2004, с. 33].

До цієї справи дорослі також залучали молодших членів сім'ї. Так, як у менонітській родині, яка вирізнялася суворими виховними методами, було усталеною традицією у вихованні, як тільки хлопці та дівчата фізично були здатні виконувати роботу, – їх активно залучали до дорослого життя, зокрема до сімейної професії. Так, хлопці виготовляли найпростіші деталі та годинникові механізми, а дівчатка розмальовували годинникові циферблати [Венгер, 2004, с. 34].

Юний Пітер Генріх Лепп, можливо, володів такими якостями і здібностями. Тому у 15 річному віці, коли юнак залишився сиротою, родина, яка за нашим припущенням була заможною, відрядила його до родичів у Пруссію для навчання годинникарській справі.

Після повернення у рідні колонії, проживаючи у Хортиці–Розенталь, Пітер Генріх Лепп розпочав свою власну справу з виробництва годинникових механізмів [Венгер, 1998, с. 53].

Виготовлення годинників родиною Лепп, а згодом і перша спеціалізація Пітера Генріха Лепп, на нашу думку, мабуть також було обумовлено напрямками економічного розвитку менонітських колоній та природньо-географічним чинником першої третини ХІХ ст., зокрема посухою 1832 – 1834 рр., як подією, за оцінкою голови Катеринославської контори іноземних поселенців А. Фадєєва, яка відкинула економіку поселень на кілька років назад. Перед лідерами колоній стало практичне питання про те, як у наступному не допустити повторення подібних криз. Як вважав один із видатних лідерів менонітської спільноти першої половини ХІХ ст. Й. Корніс, одним із шляхів запобігання кризових ситуацій за умов неминучих у південному регіоні природних катаклізмів може стати орієнтація на комплексний розвиток колоній. У зв'язку з цим він розробив засоби, спрямовані на підтримку розвитку менонітського підприємництва [Венгер, 2006, с. 102].

У 30-ті рр. ХІХ ст. ще одним визначальним чинником у розвитку менонітських колоній також є зростання темпів чисельності безземельного населення. До цієї категорії, як правило, належали молодші за віком представники менонітських родин, які були більш мобільними, ніж представники старшого покоління [Венгер, 2006, с. 103].

Саме для цієї категорії безземельних молодих менонітів очільник «Товариство поліпшення сільського господарства та торгівлі» Й. Корніс ініціював серію соціальних програм спрямованих насамперед, на можливість проявити себе в альтернативних до сільського господарства видах діяльності. З його ініціативи, окрім утворення додаткових «дочірніх» колоній, куди було переселено частину безземельного менонітського населення, він виступив із ініціативою заснування окремої ремісничої колонії. Прикладом такої успішної промислово-ремісничої колонії стало селища Ной-Гальбштадт (засноване 1841 р.) [Венгер, 2006, с. 104].

Отже, соціальні програми Й. Корніса були спрямовані на збереження менонітської громади як основи менонітського віровчення в умовах індустріальної модернізації, яку переживала Російська імперія 30-х – 40-х рр. XIX ст.

Орієнтація на інтенсивне залучення економіки поселень у ринкові процеси, що відбувалися в регіоні, сприяла активізації соціальної диференціації у середині менонітського співтовариства, що створювало умови для формування капіталів і розвитку підприємницької діяльності на території поселень [Венгер, 2005, с. 62].

Саме у ці роки, можемо припустити, П. Г. Лепп – старший, повернувшись з Пруссії та розвиваючи родинну справу з виготовлення годинників, вирішує змінити спеціалізацію родинної ремісничо-підприємницької діяльності, проживаючи у Хортиці-Розенталь [Чернікова, 2021, с. 136].

Меноніти активно займаючись фермерством, гостро потребували якісний сільськогосподарський інвентар та сільськогосподарську техніку. І ця потреба зростала з року у рік. І як засвідчують дані державної статистики меноніти у більшості користувалися виробами місцевих ремісників. Це обумовлювалося тим, що більшість асортименту сільськогосподарського інвентаря та сільськогосподарської техніки були імпортованими і належали іноземному виробнику. Тому їхня дороговизна спонукала менонітів шукати власні способи та шляхи їх виробництва. Реміснича спеціалізація обумовлювалася конкретними потребами конкретної колонії та специфікою попиту на місцевому ринку [Оренштейн, 2008, с. 253].

Менонітські ремісники могли виконувати лише «прямі» замовлення, оскільки не мали достатньо коштів для того, щоб закуповувати великі партії сировини і забезпечувати збереження попередньо виготовлених виробів [Венгер, 2006, с. 102].

Довгий час майстерня годинникаря Пітера Леппа (старшого) спеціалізувалася на виготовленні різнобічного домашнього начиння: годинників, люльок для куріння, свічників, вагів, фур [Белікова, 2011, с. 128]. Уперше Пітер Лепп (старший) вияв свої здібності як винахідника, винайшовши та виготовивши пристрій з розмотування нитки з кокона шовкопряда. Ця конструкторська новація принесла йому першу популярність серед ремісників – менонітів [Водотика, 2018, с. 147]. Прагнучи розширити виробництво та ринок збуту Пітер Лепп (старший) запроваджує практику навчання усіх охочих оволодінню навиками користування цим механізмом [Лях, 2006, с. 98].

Сільськогосподарське виробництво менонітів, яке швидко розвивалося, зростаючий попит на сільськогосподарську техніку та сільськогосподарські машини обумовив і зміну спеціалізації серед менонітів – ремісників. Найбільш професійно підготовленими до такої зміни спеціалізації – перейти до виготовлення сільськогосподарських машин та технічних засобів, як зазначає Н. Венгер, були

ковалі, майстри з виготовлення возів (фур), майстри з металообробки (виготовлення олов'яного начиння) і годинкарі [Венгер, 2005, с. 104]. Одним із таких майстрів-годинкарів, який змінив спеціалізацію своєї майстерні, був Пітер Лепп (старший).

Висновки. Отже, німецькі колоністи, які осіли в Україні, органічно влилися в суспільно-політичне та духовне життя місцевого населення, зберігаючи разом з тим певні особливості розвитку, традицій, віросповідання. Вони принесли на нову батьківщину порівняно високу організацію громадського життя – кооперативний рух, створення сільськогосподарських спілок, кредитних установ. Досить розвинутими в німецьких колоніях були соціальний захист населення та видавнича справа. Все це позитивно впливало на місцеве населення навколишніх українських сіл. Німецькі колоністи брали активну участь у діяльності сільських управ, повітових та губернських земств, сприяючи позитивному розвитку південноукраїнського регіону. Маючи значні сільськогосподарські знання й навички і отримавши ряд пільг від уряду Російської імперії, меноніти, зокрема і сім'я Лепп, сприяли інтенсифікації різних галузей південноукраїнського сільського господарства. Вони першими застосували чотирьохпільну систему землеробства і чорний пар, вивели породу великої рогатої худоби, відому в наш час як українська червона степова, розробили та організували виробництво плуга для підгортання картоплі, зрошували луки і удобрювали поля, заснували Старо-Бердянське лісництво та всесвітньовідомий заповідник «Асканія-Нова» і т. д. І тепер досвід життя менонітів може бути повчальним для нас. Так, розвиток підприємства «Лепп і Вальман» розпочався від ремісничої майстерні, а дійшов до рівня однієї з найбільших фабрик Катеринославської губернії з виробництва сільськогосподарської техніки. Успіх підприємців залежав від таких чинників: економічних можливостей території, умілого використання та вдосконалення передових технологій виробництва, зростання широкого попиту на сільськогосподарську техніку.

Список використаних джерел та літератури

- Белікова, М., 2004. Адміністративне управління менонітських колоній півдня України (1789–1917 рр.). *Етнічна історія народів Європи*, 16, 16–21.
- Белікова, М., 2011. Соціалізація та життєвий цикл у менонітській родині на Півдні України: Практика XIX ст. *Гуманітарний журнал*, 1–2, 126–129.
- Белікова, М., Стюпченко, Е., 2011. Історія менонітських колоній півдня України в українських дисертаційних дослідженнях сучасності (кінець XX–початок XXI ст.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 22, 356–369.
- Белікова, М., 2007. Ендогамія в менонітській етноконфесійній спільноті півдня України (1789–1917 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*, 21, 49–52.
- Белікова, М., 2008. Медичне обслуговування в менонітських колоніях Південної України (1789–1917). *Zaporizhzhia Historical Review*, 22, 19–22.
- Белікова, М., 2005. Меноніти свої або чужі на Півдні України (1789–1917). *Zaporizhzhia Historical Review*, 19, 119–124.
- Белікова, М., 2009. Тваринництво в менонітських колоніях півдня України (перша половина XIX ст.). *Zaporizhzhia Historical Review*, 25, 178–182.
- Бойко, А., 1997. *Південна Україна останньої чверті XVIII століття*. Частина 1. Аграрні відносини. Запоріжжя: РА Тандем, 204 с.
- Васильчук, В., 2009. Перші менонітські колонії на Півдні України (кінець XVIII–XIX ст.). *Музейний вісник*, 15/2, 60–69.
- Венгер, Н., 2011. Єврейські та менонітські погроми на Півдні України: до питання про типологію та семантику подій 1919 року. *Гуманітарний журнал*, 3–4, 138–147.

Венгер, Н., 2019. «Неличная история»: меннонитская община Александровска в переломный год Украинской революции. *Modern Studies in German History*, 1, 62–73.

Венгер, Н., 2011. Проблеми розробки та реалізації реформи ліквідації колоністського статусу в Російській імперії (1871): меноніти та влада у конфлікті. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*, 19, 114–122.

Венгер, Н., 2014. Российский националистический дискурс и меннонитское этническое предпринимательство: генезис и динамика социально-политического конфликта (1830–1917). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія*, 49 (спец. вип.), 40–56.

Венгер, Н., 2004. Аграрна колонізація? До питання про формування особливої економічної зони на території сільськогосподарських менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст.). *Український селянин*, 8, 153–156.

Венгер (Осташева), Н., 2005. Історія успіху: розвиток борошномельної промисловості півдня України і менонітське підприємництво. *Вопросы германской истории*, 2, 54–68.

Венгер, Н., 2006. Йоган Корніс та розвиток ремесла, підприємництва на території аграрних менонітських поселень півдня Російської імперії (перша половина XIX століття). *Український селянин*, 10, 100–104.

Венгер, Н., 2007. Казус ликвидационного законодательства: факторы антиколониетской пропаганды и антиколониетского сознания в динамике межэтнических взаимоотношений в поздней Российской империи (на примере истории меннонитского предпринимательства). *Вопросы германской истории*, 2, 110–126.

Венгер, Н., 2006. Меннонитское предпринимательство в контексте социальной истории: к постановке проблемы. *Вопросы германской истории*, 3, 5–23.

Венгер, Н., 2011. Німецьке питання в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самаріна: діалог з російським суспільством у десятиліття Великих реформ (1860–1870). *Вопросы германской истории*, 8, 30–52.

Венгер, Н., 2005. Формування торговельно-промислової еліти на території аграрних менонітських колоній Півдня України (перша половина XIX ст.). *Український селянин*, 9, 102–105.

Венгер, Н., 1998. Династія Леппов и их предприятие. *Вопр. германской истории*, 2, 53–63.

Венгер, Н., 2004. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). *Етнічна історія народів Європи*, 16, 29–36.

Водотика, Т., 2016. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX–початок XX ст.). *Регіональна історія України*, 10, 201–220.

Водотика, Т., 2018. Урбаністичне середовище та підприємництво: парадигми співіснування та взаємодії в підросійській Україні в добу імперських модернізаційних перетворень. *Регіональна історія України*, 12, 141–156.

Гріза, В., 2013. Соціально-економічне життя етнічних груп Південно-Східної України XVIII–початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Історичні і політологічні дослідження*, 4, 31–40.

Левін, О. Берестень, Ю., 2011. Менонітські колонії Півдня України в період піднесення Першої російської революції (січень–грудень 1905 р.). *Питання історіографії*, 1–2, 115–125.

Любанська, О., 2009. Особливості релігійної структури німецькомовної спільноти Запорізького краю у XIX ст. Наукові записки. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 18, 133–143.

Лях, К., 2004. Етнокультурні контакти німецьких колоністів Півдня України у світлі лінгвістичних даних. *Етнічна історія народів Європи*, 16, 90–97.

Лях, К., 2006. Синдром Робінзона Крузо: Парадокси інтеграції німецькомовних колоністів в мультиетнічне середовище Південної України (XIX – поч. XX ст.). *Zaporizhzhia Historical Review*, 20, 94–101.

Моїсеєнко, Л., 2016. Менонітська община-церква на півдні України через призму російського законодавства. *Історія релігій в Україні*, 1 (36), 364–375.

Оренштейн, С., 2008. Німецькі поселенці Лівобережжя та Півдня України в умовах ринкової трансформації наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*, 11, 251–254.

Розман, І., 2018. Вивчення біографії: універсальний потенціал дослідження цілісної особистості. *Vinns Scientific Journal*, 27, 102–104.

Романюк, М., 2016. Ілюстрований каталог підприємства «Лепп і Вальман» 1899 р. як джерело для вивчення промисловості менонітів Півдня України. *Південна Україна XVIII – XX століття: Зап. наук.-дослід. історії Півд. України ЗДУ*, 5, 256–257.

Стьопченко, Е., 2008. Німці-колоністи та «сусіди» – цигани в поліетнічному оточенні півдня України наприкінці XVIII–XIX століття. Наукові записки. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 15, 402–418.

Хрящевська, Л., 2009. Переселення менонітів у південні райони України. *Краєзнавство*, 1–2, 204–209.

Чернікова, Н., 2021. Сільськогосподарське машинобудування на Півдні України: Складники успішного розвитку (1860-ті – 1910-ті рр.) *Modern historical science: changes and development synergy of research studies : Collective monograph*, (2), 164–202.

Швайка, І., 2016. Внесок німецьких колоністів в історію розвитку Українського сільськогосподарського машинобудування (середина XIX –початок XX століття). *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія*, 16, 155–160.

Шляхов, О. Донік, О., 2022. Промисловці Півдня України та їхні підприємницькі практики наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*, 3, 59–80.

References

Bielikova, M., 2011. Sotsializatsiia ta zhyttievyi tsykl u menonitskyi rodyni na Pivdni Ukrainy: Praktyka XIX-st [Socialization and life cycle in a Mennonite family in Southern Ukraine: Practice of the XIX-th century]. *Humaniarnyi zhurnal*, 1–2, 126–129. [in Ukrainian].

Bielikova, M., 2004. Administratyvne upravlinnia menonitskykh kolonii pivdnia Ukrainy (1789–1917 rr.) [Administrative management of the Mennonite colonies of southern Ukraine (1789–1917)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 16, 16–21. [in Ukrainian].

Bielikova, M., 2005. Menonity svoi abo chuzhi na Pivdni Ukrainy (1789–1917) [Mennonites own or foreign in Southern Ukraine (1789–1917)]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 19, 119–124. [in Ukrainian].

Bielikova, M., 2007. Endohamiia v menonitskii etnokonfesiinii spilnoti pivdnia Ukrainy (1789–1917 rr.) [Endogamy in the Mennonite ethno-confessional community of southern Ukraine (1789–1917)]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 21, 49–52. [in Ukrainian].

Bielikova, M., 2008. Medychne obsluhovuvannia v menonitskykh koloniiakh Pivdennoi Ukrainy (1789–1917) [Medical care in the Mennonite colonies of Southern Ukraine (1789–1917)]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 22, 19–22. [in Ukrainian].

Bielikova, M., 2009. Tvarynnytstvo v menonitskykh koloniiakh pivdnia Ukrainy (persha polovyna KhIKh st.) [Animal husbandry in the Mennonite colonies of southern Ukraine (first half of the 19th century)]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 25, 178–182. [in Ukrainian].

Bielikova, M. Stopchenko, E., 2011. Istoriiia menonitskykh kolonii pivdnia Ukrainy v ukrainskykh dysertatsiinykh doslidzhenniakh suchasnosti (kinets XX – pochatok XXI-st.) [The history of the Mennonite colonies of the south of Ukraine in modern Ukrainian dissertation studies (end of the 20th–beginning of the XXI st century)]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 22, 356–369. [in Ukrainian].

Boiko, A., 1997. *Pivdenna Ukraina ostannoi chverti XVIII stolittia* [Southern Ukraine of the last quarter of the 18th century]. Chastyna 1. Ahrarni vidnosyny. Zaporizhzhia: RA Tandem, 204 s. [in Ukrainian].

Chernikova, N., 2021. Silskohospodarske mashynobuduvannia na Pivdni Ukrainy: Skladnyky uspishnoho rozvytku (1860-ti – 1910-ti rr.) [Agricultural machine building in the South of Ukraine: Components of successful development (1860s – 1910s)]. *Modern historical science: changes and development synergy of research studies : Collective monograph*, (2), 164–202. doi:10.30525/978-9934-26-087-2-8 [in Ukrainian].

Hriza, V., 2013. Sotsialno-ekonomichne zhyttia etnichnykh hrup Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy XVIII–pochatku XX st. v suchasni ukrainskii istoriografii [Socio-economic life of ethnic groups of South-Eastern Ukraine in the XVII-th–early XX-th centuries. in modern Ukrainian historiography]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 4, 31–40. [in Ukrainian].

Khriashchevska, L., 2009. Pereseleattia menonitiv u pivdenni raiony Ukrainy [Migration of Mennonites to the southern regions of Ukraine]. *Kraieznavstvo*, 1–2, 204–209. [in Ukrainian].

Levin, O. Beresten, Yu. (2011). Menonitski kolonii Pivdnia Ukrainy v period pidnesennia Pershoi rosiiskoi revoliutsii (sichen–hruden 1905 r.) [Mennonite colonies of Southern Ukraine during the rise of the First Russian Revolution (January–December 1905)]. *Pytannia istoriografii*, 1–2, 115–125. [in Ukrainian].

Liakh, K., 2004. Etnokulturni kontakty nimetskykh kolonistiv Pivdnia Ukrainy u svitli lnhvystychnykh danykh [Ethnocultural contacts of German colonists of the South of Ukraine in the light of linguistic data]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 16, 90–97. [in Ukrainian].

Liakh, K., 2006. Syndrom Robinzona Kruzo: Paradoksy intehratsii nimetskomovnykh kolonistiv v multyetnichne seredovyshche Pivdennoi Ukrainy (XIX – poch. XX st.) [Robinson Crusoe Syndrome: Paradoxes of the Integration of German-Speaking Colonists into the Multi-Ethnic Environment of Southern Ukraine (XIX – Early XX centuries)]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 20, 94–101. [in Ukrainian].

Liubanska, O., 2009. Osoblyvosti relihiinoi struktury nimetskomovnoi spilnoty Zaporizkoho kraiu u XIX st. [Peculiarities of the religious structure of the German-speaking community of the Zaporozhye region in the XIX-th century]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 18, 133–143. [in Ukrainian].

Moisieienko, L., 2016. Menonitska obshchyna-tserkva na pivdni Ukrainy cherez pryzmu rosiiskoho zakonodavstva [The Mennonite community-church in the south of Ukraine through the lens of Russian legislation]. *Istoriia relihii v Ukraini*, 1 (36), 364–375. [in Ukrainian].

Orenshtein, Ye., 2008. Nimetski poselentsi Livoberezhzhia ta Pivdnia Ukrainy v umovakh rynkovoi transformatsii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [German settlers of the Left Bank and South of Ukraine in the conditions of market transformation at the end of the XIX-th and the beginning of the XX-th centuries]. *Ukrainskyi selianyn*, 11, 251–254. [in Ukrainian].

Romaniuk, M., 2016. Iliustrovanyi katalog pidpriemstva «Lepp i Valman» 1899 r. yak dzherelo dlia vvyvchennia promyslovosti menonitiv Pivdnia Ukrainy [The illustrated catalog of the enterprise «Lepp and Valman» of 1899 as a source for the study of the Mennonite industry of Southern Ukraine]. *Pivdenna Ukraina XVIII – XX stolittia: Zap. nauk.-doslid. istorii Pivd. Ukrainy ZDU*, 5, 256–257. [in Ukrainian].

Rozman, I., 2018. Vvyvchennia biohrafii: universalnyi potentsial doslidzhennia tselisnoi osobystosti [The study of biography: the universal potential of the study of the whole personality]. *Vinns Scientific Journal*, 27, 102–104. [in Ukrainian].

Shliakhov, O. Donik, O., 2022. Promyslovtsi Pivdnia Ukrainy ta yikhni pidpriemnytski praktyky naprykintsi XIX – na pochatku XIX st. [Industrialists of the South of Ukraine and their business practices at the end of the XIX-th and the beginning of the XX-th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 59–80. doi: 10.15407/10.15407/uhj2022.03.059 [in Ukrainian].

Shvaika, I., 2016. Vnesok nimetskykh kolonistiv v istoriiu rozvytku Ukrainskoho silskohospodarskoho mashynobuduvannia (seredyna XIX –pochatok XX stolittia) [The contribution of German colonists to the history of the development of Ukrainian agricultural engineering (mid-XIX-th – early XX-th centuries)]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Istoriia. Politolohiia*, 16, 155–160. [in Ukrainian].

Stopchenko, E., 2008. Nimtsi-kolonisty ta «susidy» – tsyhany v polietnichnomu otochenni pivdnia Ukrainy naprykintsi XVIII–XIX stolittia [German colonists and «neighbors» – gypsies in the polyethnic environment of southern Ukraine at the end of the XVIII-th – XIX-th centuries]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 15, 402–418. [in Ukrainian].

Vasylchuk, V., 2009. Pershi menonitski kolonii na Pivdni Ukrainy (kinets XVIII–XIX-st.) [The first Mennonite colonies in the South of Ukraine (late XVIII–XIX centuries)]. *Muzeinyi visnyk*, 15/2, 60–69. [in Ukrainian].

Venher (Ostasheva), N., 2005. Istoriia uspihku: rozvytok boroshnomelnoi nromyslovosti pivdnia Ukrainy i menonitske pidpriemnytstvo [A success story: the development of the flour-milling industry of southern Ukraine and Mennonite entrepreneurship]. *Voprosy hermanskoï ystoryy*, 2, 54–68. [in Ukrainian].

Venher, N., 1998. Dynastiia Leppov y ykh predpriyatye [The Lepp Dynasty and Their Enterprise]. *Vopr. hermanskoï ystoryy*, 2, 53–63. [in Ukrainian].

Venher, N., 2004. Ahrarna kolonizatsiia? Do pytannia pro formuvannia osoblyvoi ekonomichnoi zony na terytorii silskohospodarskykh menonitskykh kolonii Pivdnia Ukrainy (persha polovyna XIX-st.) [Agrarian colonization? To the issue of the formation of a special economic zone on the territory of the agricultural Mennonite colonies of Southern Ukraine (first half of the XIX-th century)]. *Ukrainskyi selianyn*, 8, 153–156. [in Ukrainian].

Venher, N., 2004. Menonitske pidpriemnytstvo i rozvytok mashynobuduvannia na Pivdni Ukrainy (30-ti rr. XIX-st. – 1914 r.) [Modernization and urbanization processes in the South of Ukraine (second half of the XIX-th–beginning of the XX-th centuries)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 16, 29–36. [in Ukrainian].

Venher, N., 2005. Formuvannia torhovelno-promyslovoi elity na terytorii ahrarnykh mennonitskykh kolonii Pivdnia Ukrainy (persha polovyna XIX st.) [The formation of the trade and industrial elite in the territory of the agrarian Mennonite colonies of Southern Ukraine (first half of the XIXth century)]. *Ukrainskyi selianyn*, 9, 102–105. [in Ukrainian].

Venher, N., 2006. Mennonitskoe predprynymatelstvo v kontekste sotsyalnoi ystoryy: k postanovke problemy [Mennonite Entrepreneurship in the Context of Social History: Towards a Problem Statement]. *Voprosy hermanskoï ystoryy*, 3, 5–23. [in Ukrainian].

Venher, N., 2006. Yohan Kornis ta rozvytok remesla, pidpriemnytstva na terytorii ahrarnykh menonitskykh poselen pivdnia Rosiiskoi imperii (persha polovyna XIX stolittia) [Johann Kornis and the development of crafts and entrepreneurship in the territory of agrarian Mennonite settlements in the south of the Russian Empire (first half of the 19th century)]. *Ukrainskyi selianyn*, 10, 100–104. [in Ukrainian].

Venher, N., 2007. Kazus lykvydatsyonnoho zakonodatelstva: faktory antykolonystskoi propahandy y antykolonystskoho soznanyia v dynamyke mezhethnycheskykh vzaymootnoshenyi v pozdnei Rossyiskoi ymperyy (na prymere ystoryy mennonitskoho predprynymatelstva) [The case of liquidation legislation: factors of anti-colonial propaganda and anti-colonial consciousness in the dynamics of interethnic relations in the late Russian Empire (using the history of Mennonite entrepreneurship as an example)]. *Voprosy hermanskoï ystoryy*, 2, 110–126. [in Ukrainian].

Venher, N., 2011. Nimetske pytannia v otsyntsi I. S. Aksakova ta Yu. F. Samarina: dialoh z rosiiskym suspilstvom u desiatyllittia Velykykh reform (1860–1870) [The German Question in the Assessment of I. S. Aksakov and Y. F. Samarin: Dialogue with Russian Society in the Decade of Great Reforms (1860–1870)]. *Voprosy hermanskoï ystoryy*, 8, 30–52. [in Ukrainian].

Venher, N., 2011. Problemy rozrobky ta realizatsii reformy likvidatsii kolonistskoho statusu v Rosiiskii imperii (1871): menonity ta vlada u konflikti [Problems of the development and implementation of the reform of the liquidation of the colonial status in the Russian Empire (1871): Mennonites and the government in conflict]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Istorii ta arkeolohiia*, 19, 114–122. [in Ukrainian].

Venher, N., 2011. Yevreiski ta menonitski pohromy na Pivdni Ukrainy: do pytannia pro ty polohiiu ta semantiku podii 1919 roku [Jewish and Mennonite pogroms in the South of Ukraine: to the question of the typology and semantics of the events of 1919]. *Humanitarnyi zhurnal*, 3–4, 138–147. [in Ukrainian].

Venher, N., 2014. Rosyiskyi natsyonalystycheskyi dyskurs y mennonitskoe etnycheskoe predprynymatelstvo: henezys y dynamyka sotsyalno-polytycheskoho konflykta (1830–1917) [Russian Nationalist Discourse and Mennonite Ethnic Entrepreneurship: Genesis and Dynamics of Socio-Political Conflict (1830–1917)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni VN Karazina. Serii: Istorii*, 49 (spets. vyp.), 40–56. [in Ukrainian].

Venher, N., 2019. «Nelychnaia ystoria»: mennonitskaia obshchyna Aleksandrovsk v perelomnyi hod Ukraynskoï revoliutsiiy («Impersonal History»: The Mennonite Community of Aleksandrovsk in the Turning Point of the Ukrainian Revolution.]. *Modern Studies in German History*, 1, 62–73. doi: 10.15421/311907 [in Ukrainian].

Vodotyka, T., 2016. Modernizatsiini ta urbanizatsiini protsesy na Pivdni Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX-st.) [Modernization and urbanization processes in the South of Ukraine (second half of the XIX-th – beginning of the XX-th centuries)]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 10, 201–220. [in Ukrainian].

Vodotyka, T., 2018. Urbanistychni seredovyshe ta pidpriemnytstvo: paradyhmy spivisnuvannia ta vzaiemodii v pidrosiiskii Ukraini v dobu imperskykh modernizatsiinykh peretvoren [Urban environment and entrepreneurship: paradigms of coexistence and interaction in sub-Russian Ukraine in the era of imperial modernization transformations]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 12, 141–156. [in Ukrainian].

THE DEVELOPMENT OF THE PERSONALITY OF OLEKSANDRIVSK ENTREPRENEUR PETER LEPP (SENIOR): TO THE HISTORY OF THE MENNONITE FAMILY-ENTREPRENEURS OF THE CITY OF OLEKSANDRIVSK LEPP

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Methodology and Methods of Social Disciplines,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Stepan Borchuk
Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

Yevhen Lyzen
Doctor of Philosophy in History and Archaeology
Analytical Center for Balkan Studies, Zaporizhzhia

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the role of Mennonite colonization in the economic development of the Katerynoslav province and to characterize the activity of the Mennonite dynasty of industrialists of Oleksandrivska Lepp, to highlight the stages of operation of the enterprise "Lepp, Valman and Kopp" as a successful project of the Lepp dynasty in the agricultural engineering of Southern Ukraine, to reveal some of the charitable, philanthropic activity of representatives of the Lepp dynasty. **The research methodology** is based on the principles of concrete-historical approach or historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematicity, as well as the use of methods - analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological. **The scientific novelty** is that for the first time in Ukrainian historiography, the role of the Lepp family in the economic, cultural and educational life of Oleksandrivsk has been comprehensively and thoroughly characterized. The genesis of the dynasty of industrialists of the Lepp family is outlined, the development of their production, the factors of the success of their business, in particular, the marketing measures of entrepreneurs to maintain competitiveness are traced. The benevolent and philanthropic activity of the Lepp dynasty in the cultural and educational sphere in the context of the development of Mennonite education during the 19th and early 20th centuries is highlighted. **Conclusions.** The dynamic growth of domestic demand for agricultural machinery, which was observed in the southern Ukrainian provinces throughout the entire post-reform period, led to the establishment of an extensive network of workshops and factories for the production of agricultural machines and tools. Gradually, powerful promising enterprises stood out, which exerted a decisive influence on the direction of development of the industry and became a kind of epicenter of the formation of regional centers. The formation of the "Alexandrian" center is largely connected with the entrepreneurial activity of the Lepp dynasty and other local German colonists, familiar with the specifics and needs of steppe farming. Creating their own well-being and well-being, at the same time they helped the growth of the material and cultural level of the local population of Southern Ukraine.*

Key words: *Lepp dynasty, Peter Lepp, Mennonites, Oleksandrivsk, entrepreneur, philanthropist.*

ПОДОЛАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ КРИЗИ У ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІД «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ (1921 - 1922 РР.)

Кучер Володимир Іванович

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору
наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ
e-mail: KucherVolodumyr80@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6245-2529>

***Анотація.** У статті висвітлюється проблема подолання продовольчої кризи в умовах трансформації аграрної галузі від методів управління «воєнного комунізму» до нової економічної політики. На основі аналізу документальних свідчень з'ясовано, що в декларованих більшовиками нових умовах господарювання, українське селянство знаходилося під тягарем скасованої на папері непомірної продовольчої розкладки. Основне навантаження, як і в попередні роки, лягло на продуктивні, рентабельні господарства заможних селян – «куркулів». Доведено, що продовольча розкладка спричинила скорочення посівної площі, оскільки селяни не бажали повною мірою засівати свої земельні наділи, знаючи, що держава примусом, із застосуванням зброї російськими заготівельними робітничими і військовими загонами реквізує хліб, посівний матеріал, продукти харчування. Наділені земельними угіддями малоземельні й безземельні селяни, як засвідчив досвід, не виправдали сподівань владних органів на виробництво хліба, а головне якісного, сортового насіння для освоєння пустуючих колишніх поміщицьких і власних хлібних ланів. З метою призупинення зменшення посівної площі державні органи, щоб стимулювати працю селян, запровадили продовольчий податок. Він стягувався не з фактично засіяних селянських нив, а з усієї площі землі, що знаходилася у володінні селянських подвірних господарствах. Це означало, що чим менша площа земельного наділу засіяна, тим більша частка врожаю підлягала відчуженню у формі податку. Показано, що важливим чинником, який негативно вплинув на освоєння посівних площ, а отже й на врожайність, була посуха в 1921 господарському році. Стихійне лихо особливо охопило південні українські губернії. Зібраний урожай ярових культур був істотно меншим за врожай 1920 р. Майже повністю були втрачені елітні сорти колоскових, городніх, технічних культур. Попри тяжке продовольче становище в Україні, московський більшовицький уряд вимагав поставок до Росії хліба, посівного матеріалу, продуктів харчування. Плани заготівель в Україні хліба, насіння для російського населення визначалися волюнтаристськими, примусовими методами і засобами, без урахування реального становища у продовольчій справі. Всупереч декларованому у березні 1921 р. продовольчого податку продовжувала діяти продрозкладка. В умовах посухи, неврожаю перед владою, земельними органами, селянськими подвірними господарствами постала нагальна необхідність засіву хлібних нив, як важливої умови подолання продовольчої кризи, поглиблення якої було спричинено так званими реформами більшовиків в сільському господарстві. Новаційним явищем більшовицьких очільників було накладення на селян насінневої розкладки. Вона, як і продовольчий податок, стягувалася із селян примусовим шляхом. Сільську місцевість заповнили заготівельні формування, які змінили назву з продовольчих загонів на продовольчі дружини, що прибули здебільшого з Росії. Їм надавали активну допомогу члени комітетів неможливих селян.*

Ключові слова: продовольча криза, засів, посівна площа, насіння, розкладка, заготівельні загони, насіннєві фонди.

Постановка проблеми. В умовах розв'язаної агресивної війни путінською Росією під загрозою опинилася продовольча безпека не лише України, а й багатьох народів світу, життя яких залежить від поставок продуктів харчування, особливо хліба. В даному, контексті потребує осмислення досвіду подолання продовольчої кризи більшовиками у період трансформації від «воєнного комунізму» до нової економічної політики. Продовольча криза загострилася в результаті більшовицької реформи в сільському господарстві. Були ліквідовані поміщицькі економії фермерського типу й продуктивні, рентабельні селянські господарства. Ці дві групи виробників забезпечували населення хлібом, продуктами рослинницького й тваринницького походження. Вони ж виробляли досить вагому частку насіннєвого матеріалу для засіву хлібних нив. Внаслідок сумнівних, не прорахованих експериментів в аграрній галузі, більшовицькі владні органи стали перед проблемою засіву пустуючи поміщицьких і селянських «куркульських» земельних наділів. Важливим чинником, що негативно вплинув на освоєння хлібних просторів, була посуха 1921 року. За відсутності резервів посівного матеріалу держава наклала на селян насіннєву розкладку.

Мета дослідження полягає у висвітленні майже недослідженої проблеми подолання продовольчої кризи в 1921-1922 роках. Це був період трансформації економічного, суспільно-політичного життя від методів управління «воєнного комунізму» до нової економічної політики.

Історіографія проблеми. Питання подолання продовольчої кризи більшовицькими владними органами знайшло висвітлення в радянській історіографії в контексті примусового вилучення хліба, продуктів харчування в українських селян і вивезення до Росії (Борисов В., Давидов М., Ігнатов М., Кондуфор Ю.). Вказані та інші автори особливу увагу акцентували на накладній на українських селян продовольчій розкладці, виконання якої здійснювалося переважно російськими робітничими заготівельними загонами, військовими частинами окупаційної армії. Поряд з вивезенням хліба, заготівельники масово транспортували до Росії посівний матеріал реквізований в українських селян. Селянські, колективні господарства стали перед проблемою засіву земельних наділів. Проте, більшовицька влада без урахування цього важливого чинника, наклала на сільських хазяїв примусову насіннєву розкладку. Дана стаття є авторською версією подолання продовольчої кризи шляхом реквізиції у сільських трудівників посівного матеріалу й освоєння пустуючих поміщицьких і селянських посівних площ.

Виклад основного матеріалу. Поглиблення продовольчої кризи, започаткованої в роки Першої світової війни, як і всього господарського комплексу відбулося внаслідок волюнтаристської політики більшовиків, які пропагували ідею побудови міфічного комуністичного суспільства. Відміна ринкових відносин, введення товарообміну (бартеру), зруйнування господарських зв'язків між сільськогосподарським виробництвом і промисловістю, між селом і містом, ліквідація великих поміщицьких економій, продуктивних, рентабельних селянських господарств поставило радянську державу перед небезпекою повної економічної та політичної катастрофи. Керівник більшовицької партії і держави В. Ленін, який

свого часу відкинув пропозицію Л. Троцького щодо відмови від методів управління військового комунізму на початку 1921 р. змушений був проголосити принципово нові засади економічної політики та негайно вдатися до її практичного впровадження.

Одним з найважливіших питань, що вимагало свого нагального вирішення мало бути подолання продовольчої кризи, забезпечення населення хлібом, продуктами харчування рослинницького і тваринницького походження. Важливо було засіяти максимальну кількість гектарів посівних площ зокрема й тих, що пустували, яровими культурами весною 1921 року. Вже 5 січня 1921 р. голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський завізував постанову «Про проведення посівної кампанії». Цим документом регулювалося питання щодо виконання селянами накладеної на них насінневої розкладки. На губернські посівні комісії покладалося завдання щодо узгодження з губернськими земельними відділами питання про перерозподіл насінневої розкладки. Остаточний результат мав надсилатися на затвердження Центральною посівною комісією і передаватися до Наркомату продовольства для виконання. На органи Наркомзему покладался обов'язок щодо перевезення посівного матеріалу згідно напрацьованого плану, узгодженому й затвердженому губернськими посівними комісіями. Колективний розподіл посівного матеріалу доручався органам Наркомату землеробства через волосні посівні комісії і комітети незаможних селян. Заявки на посівний матеріал надавалися губземвідділами згідно дійсної потреби на незасіяні площі на місцях [Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1921, с. 24-25].

Відомо, що поряд з нестачею хлібопродуктів населення потерпало від нестачі жирів, оскільки величезних втрат зазнала тваринницька галузь. Щоб певною мірою компенсувати нестачу жирів тваринницького походження, уряд наполягав на засіві селянських наділів олійними культурами. Голова уряду Х. Г. Раковський 15 лютого 1921 р. підписав постанову «Про заходи щодо розширення посівів олійних рослин». Наголошувалося, що єдиним органом в реалізації організаційно-виробничих і технічних заходів щодо поширення культури олійних рослин є Наркомзем України. Тому на нього покладаються наступні завдання: а) розвиток селекції олійних культур та організація в радгоспах, колгоспах, кооперативних господарствах збільшення площ для розмноження чистосортного насіння олійних рослин; б) застосування ефективних сівозмін в процесі вирощування насіння олійних культур у вище означених господарствах; в) надання всілякого сприяння щодо розвитку кооперативів, які вирощуватимуть масляні культури.

Селянські господарства, комунгоспи й сільськогосподарські об'єднання, які збільшуватимуть посіви масляних рослин, в першу чергу забезпечуватимуться насінням, технікою. З метою заохочення посівників масляних культур уряд засновував преміювальний фонд з продовольства, фуражу, хліба, масла, жому і предметів широкого вжитку. Право на отримання премії матимуть тільки ті посівники, які зареєструють свої посіви масляних рослин у сільському посівному комітеті. Господарі, які не зареєструють свої посіви до 1 червня 1921 р., були зобов'язані здати згідно розкладки за твердими цінами урожай насіння й волокно льону і конопель в обробленому вигляді, без права отримання премії. Перша половина премії мала видаватися не пізніше 1 липня, друга після здачі усього урожаю. Крім нормальної премії влада вирішила преміювати господарства, які

засіють масляними культурами площі зверх планів визначених посівними комісіями. Підвищеному преміюванню належали також посівники, які здаватимуть насіння й волокно льону і конопель вищесередньої якості. Наркомату землеробства надавалося право забронювати з урожаю 1921 р. покращене насіння для посівної кампанії 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1921, с. 66-67].

Нестача робочої сили внаслідок масової мобілізації чоловіків до окупаційної армії ставила під загрозу зрив сільськогосподарських робіт, проведення посівної кампанії. Уряд вирішив вдатися до залучення до польових робіт особовий склад величезної окупаційної армії. Лише в Україні дислокувалися військові частини, з'єднання близько 1 млн 200 тис. чоловік. 19 лютого 1921 р. Х. Г. Раковський підписав рішення «Про використання військових частин на місцях для проведення весняної польової кампанії». В документі йшлося про те, що усі військові частини залучаються до сільськогосподарських робіт в тих місцевостях, де вони дислокуються, за згодою між посівними комісіями і командуванням частин. На командування, політвідділи, комісарів, партійні осередки покладался обов'язок щодо максимального використання червоноармійців для допомоги селянству. Вони повинні були в першу чергу обробити землю й городи у родин червоноармійців, незаможних, у радгоспах, комунгоспах, а потім наділи працюючого селянства. За згодою з посівними комісіями військові частини мали виділити потрібну кількість коней. Технічні війська мали масово організувати ремонт сільськогосподарської техніки й реманенту. Посівні комісії й командири частин повинні точно облікувати виконані роботи й передати результати своєму керівництву. Уряд закликав залучити до проведення весняної посівної кампанії усі партійні, військово-політичні, радянські, профспілкові організації [Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1921, с. 70-71].

Питання засіву посівних площ стало предметом обговорення делегатами п'ятого Всеукраїнського з'їзду рад, що мав місце в Харкові на початку березня 1921 р. В резолюції «Про відбудову сільського господарства» ухваленій за підсумками обговорення, влада змушена була визнати глибококритичне і дуже тяжке становище сільського господарства республіки. При цьому, було обійдено питання про причини такого стану в сільськогосподарському виробництві. Але ж відомо, що одним із чинників його занепаду було знищення фермерських поміщицьких економій та рентабельних продуктивних господарств селян. Саме ці дві групи продуцентів виробляли до більшовицького перевороту 1917 р. необхідну кількість хліба, продуктів рослинництва і тваринництва. Досить вагома частка зерна, фуражу, продовольства вивозилась за кордон. Цілком справедливо в резолюції було зазначено, що Україна найбагатіша сільськогосподарська країна дійшла до становища, коли населення переживає нестачу продовольства. Однією з причин було скорочення посівної площі, в окремих районах недосів знизився до половини земельних наділів селян. Значно зменшилось виробництво зернових, технічних, городніх, баштанних культур, в цілому урожайність упала до надзвичайно низького рівня. Влада врешті визнала, що скорочення посівів, занепад тваринництва було прямим наслідком відсутності у селян економічних стимулів, господарської зацікавленості в розвитку власного господарства. Влада не визнала, що причиною цього була також примусова хлібна продовольча розкладка, заборона селянам

продавати надлишки хлібопродуктів, продовольства. Селяни саботували посів на наданих їм земельних наділах, знаючи, що держава реквізує продукти рослинництва й тваринництва задарма. У вирішенні продовольчої кризи і в цілому відбудови сільського господарства владні органи, як зазначалося в резолюції, вважали необхідним посилити господарське значення незаможних, які складали переважну більшість сільських господарів. Вони повинні стати провідниками господарського впливу робітничо-селянської держави на землеробство. В той же час, у незаможників потрібно було розбудити господарську зацікавленість у збільшенні площі засіву, поліпшення обробітку ґрунту, розвитку тваринництва, піднесенні продуктивності і сільськогосподарського виробництва в цілому [Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1921, с. 93-95].

На посівну 1921 р. держава планувала розподілити між селянами 8 923 тис. пудів насіння, але фактично населення отримало всього 6 333 тис. пудів. Зокрема Миколаївська губернія отримала 1 182 тис. пудів, Одеська – 1 290 тис., майже стільки отримали Полтавська, Подільська, Кременчукська, найменше – Запорізька губернія (63 тис. пудів). Розданим насінням сільським хазяям планувалося засіяти понад 1 млн десятин. Однак план не було виконано, в 1921 р. селяни засіяли менше попереднього 1920 року. Волинська губернія засіяла на 2,8 % менше, Катеринославська – на 1,7 %, Київська – на 6,9 %, Миколаївська на 1,4 %, Чернігівська на 3 % менше, лише Полтавська губернія перевиконала план засіву на 4,2 %. Найбільше скорочення посівної площі виявилось під яровою пшеницею – на понад 2 млн десятин і ячменем – на 826 тис. десятин. З величезної площі в 4 677 тис. десятин, озимим житом і озимою пшеницею було засіяно всього 312 тис. десятин, або 6,6 % від запланованої посівної площі [Гуревич, 1923, с. 23-24].

Скорочення посівних площ під основні хлібні культури, відбулося не лише за відсутності насіннєвого матеріалу. Як ми зазначали вище, селяни саботували засів на власних земельних наділах, знаючи, що держава неодмінно реквізує урожай, з наступним вивезенням до Росії. Однак, ніхто не очікував, що посіви зазнають великої шкоди від посухи, що впала на землю весною 1921 року. За даними фахівців, ще попередній 1920 р. виявився дуже засушливим. Восени, коли ґрунт зазвичай запасався вологою, випало порівняно мало опадів. Внаслідок ранньої зими доступ вологи в ґрунт припинився. Весна була ранньою і швидкоплинною, ґрунт майже не зволожився. Вологи виявилось достатньо для сходження ярових, але мало дня їх розвитку. До травня встановилася досить жарка й суха погода. Опадів випало 19,7 мм, замість звичних 47,1 мм, а температура досягла +20°, замість звичайних + 15°. Ґрунт почав швидко висихати, посіви і трави гинули. Особливо посуха вдарила південні, зазвичай урожайні губернії. Тут опадів випало дуже мало, жара і суховії виявилися згубними для посівів, вони майже всі вигоріли, не викинувши навіть колосків. Посуха в багатьох регіонах вплинула навіть на ріст шкідливих бур'янів. Вціліли лише рідкі смуги озимих по чистих ранніх парах. Коли у червні пройшли дощі, то вони не могли вже поправити становища на посівних площах. Тим більше, що незабаром посуха посилилась, урожай майже увесь загинув.

В дещо кращому становищі опинилися посіви у північних і північно-західних губерніях України. Своєчасні дощі підтримали розвиток і досягання хлібних культур, городини, технічних рослин. У цих губерніях урожай виявився все ж значно нижчим у порівнянні з минулими роками [Гуревич, 1923, с. 25].

Несприятливі природно-кліматичні умови вплинули на масоване розмноження різного роду шкідників. Боротьба з ними ускладнювалася недостатністю інсекти – фунгіцидів та інших препаратів, боротьба носила випадковий і неорганізований характер. Широкого розповсюдження набув луговий метелик, від якого постраждали цукрові буряки, капуста, баштанні культури. Із шкідників, що серйозно шкодили зерновим культурам виявився хлібний жучок, який масово покритив посіви. Чимало шкоди хлібам завдала совка, зокрема в Кременчукській, Полтавській, Харківській губерніях. У Харківській, Донецькій, Катеринославській губерніях масово розмножився ховрашок, який також згубно впливав на знищення залишків урожаю.

Внаслідок усіляких негараздів урожай зернових та інших культур виявився дуже низьким. По всій Україні з однієї десятини було зібрано 18 пудів, а в південних губерніях 6 пудів. Якщо взяти, що середній висів зернових хлібів дорівнював 8 пудам, то виявилось, що всього з десятини чистого збору було зібрано по Україні 12 пудів, а в південних губерніях не було повністю повернуте висіяне насіння, кожна десятина дала 2 пуди збитків. Спостерігалось масове зниження урожайності в усіх губерніях. В Чернігівській – на 11 %, в Полтавській - на 46 %, в Одеській – на 76 %, в Миколаївській, Катеринославській, Запорізькій було зібрано по 4-5 пудів з десятини. Майже скільки, або навіть менше, зібрала решта губерній [Гуревич, 1923, с. 27].

Посуха, що набула небачених досі розмірів змусила владні органи вже з весни вживати заходів щодо організації посівної кампанії озимими культурами. Раднарком УСРР 31 травня 1921 р. видав постанову «Про проведення осінньої посівної кампанії 1921 року». Автори документу акцентували на тому, що посуха становить серйозну загрозу сільському господарству й забезпеченню незаможних селян насіннєвим матеріалом на осінню посівну кампанію. У зв'язку з цим уряд ухвалив: покласти на всі органи радянської влади відповідальність за підготовку до проведення осінньої посівної кампанії. Необхідно розширити посівну площу озимих культур до максимальних розмірів, особливо в Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській губерніях. Провести оранку під озими не пізніше 20 червня, а восени (зяблеву) під ярові до 1 жовтня 1921 р. Посівним комісіям надавалось право надавати озимий посівний матеріал незаможним селянам в позичку за умови її повернення з нового урожаю. Наркомат продовольства мав утворити озимий посівний фонд шляхом товарообміну або запровадженням розкладки на насіння. З цього фонду забезпечити посівним матеріалом селян вищезначених губерній.

З метою заохочення селян активно включитися у посівну кампанію, влада застосувала «принцип економічного преміювання». Передбачалось, що вчасне виконання селянами державних завдань у боротьбі з посухою і підвищення урожайності, преміюватимуться як окремі господарства, так і колективи – хутори й села. Перші отримуватимуть дрібний реманент (коси, серпи, лопати, граблі, садові ножі тощо). Також селяни отримають право на ремонт сільськогосподарського реманенту й одержать запасні частини до сільськогосподарських знарядь. Колективи преміюватимуться для спільного користування сільськогосподарськими машинами (косарки, жатки, снопов'язалки, молотарки, рядові сіялки, плуги тощо). Вони також отримають двигуни для млинів, крупорушок, прососушарок, електростанцій, обладнання для зрошувальних систем. Для розведення елітного тваринництва

колективам – переможцям, нададуть племінних плідників і племінного молодняка.

Уряд зобов'язав Наркомат землеробства терміново розробити технічну інструкцію з проведення осінньої посівної кампанії. Видати ряд брошур, листівок, в яких висвітлити питання щодо боротьби з посухою, закликами до селян активно включитися у посівну кампанію [Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1921, с. 315-316].

В умовах посухи, що негативно позначилася на врожаї, продукуванні насінневого матеріалу змусила уряд вжити заходів щодо утворення певних запасів насіння для засіву озимини хлібами. 4 червня 1921 р. Раднарком видав постанову «Про утворення посівного фонду для осінньої посівної кампанії». Згідно постанови влада встановила п'ятнадцятивідсоткове відрахування від хлібів, що поступали з продовольчої розкладки й товарообміну, для утворення волосних фондів. Відрахування мало проводитися тільки в тих місцевостях, які не виконали продовольчої розкладки. З п'ятнадцяти відсотків бронювалося 10 відсотків, як недоторканий фонд для обміну посівних площ, 5 відсотків надавалися для потреб незаможним селянам. П'ятнадцятивідсоткове відрахування хліба також вводилося від усіх надходжень з товарообмінних операцій, якщо вони здійснювалися державою або за її дорученням кооперацією. Уряд доручив Наркомзему і Наркомпроду терміново розробити інструкції про розходження насінневого фонду, а також правила обміну ярових хлібів на озимі, що поступали в насінневий фонд. Утворення насінневого фонду мало супроводжуватися широким оповіщенням населення, яке в обмін на зерно отримуватиме товари широкого вжитку й забезпечуватися посівним матеріалом [Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1921, с. 327].

Неврожаї, зменшення посівних площ, повальна реквізиція збіжжя, посівного матеріалу у сільських хазяїв привели до того, що владою було порушено правило, а вірніше неписаний закон, якого суворо дотримувалися селяни у своїй господарській діяльності. Як відомо, хлібороби здавна тримали певний резерв зерна, посівного матеріалу, як недоторканий запас на щовесняну посівну кампанію. Це були також недоторкані перехідні запаси хлібопродуктів, насіння різних культур до нового урожаю, що складало неодмінну умову економіки селянського подвірного господарювання.

Відсутність у селян посівного матеріалу поставила під загрозу посівну кампанію озимих 1921 року і засів яровими культурами весною 1922 року. Уряд змушений був реагувати на небезпеку зриву посівної кампанії. Окремою постановою від 12 серпня 1921 р. Раднарком УСРР розпорядився утворити державний насінневий фонд, враховуючи неврожай майже в усіх губерніях та необхідність надання насінневої допомоги населенню. Джерелом накопичення фонду повинно було стати повернуте насіння, що його уряд надав у кредит державним господарствам і населенню, часткове виділення насіння з державних резервів та губерньських перерозділів насіння, що їх мали провести посівні комісії. Утворення державного насінневого фонду доручалося Наркомату продовольства до 1 січня 1922 р. Увесь насінневий матеріал мав бути попередньо очищений й заброньований Наркоматом землеробства для наступного розподілу. Останній був зобов'язаний зібрати заявки на насіння від губерньських земельних органів і передати їх Наркомату продовольства для розподілу по губерніях за нарядами обласних продовольчих

комітетів. Відповідність за кількість виданого посівного матеріалу лягала на сільські, волосні й повітові посівні комісії та земельні органи [Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1921, с. 515-516].

Наявність кадрів з насінництва була однією з суттєвих умов розвитку насінневої справи, а отже й забезпечення сільськогосподарських виробників якісним, сортовим насінням усіх видів колоскових, городніх, баштанних, технічних культур. Особливо важливою була підготовка спеціалістів для контролю за виробництвом, репродукуванням сортового насінневого матеріалу, виявленням фальсифікованого, підробленого, засміченого насіння тощо. Зокрема працівники селекційних, а особливо контрольних насінневих станцій, спеціальні інспекторські комісії повинні були проводити оцінку посівів насінневого матеріалу, контролювати збір урожаю, укладати договори контролю, пломбувати мішки, інспектувати склади. Відомий фахівець з насінневої справи М. М. Кулешов зазначав, що підготовка фахівців з насінництва надзвичайно важлива і кожна контрольна станція повинна надавати цьому питанню належної уваги. Особливо важлива пропаганда ідеї контролю, потрібно розбудити зацікавленість до справи контролю широких землеробських мас, найяскравіше показувати його значення, прищеплювати сільському господарю інтерес і зацікавленість у продукуванні якісного насіння. Через друк, лекції, курси, виставки вести пропаганду необхідності і обов'язковості контролю посівного матеріалу, від якості якого залежав майбутній урожай сільськогосподарських культур. М. М. Кулешов писав, що в Україні перші кроки щодо впровадження насінневого контролю на Харківській насінневій контрольній станції започаткувалися в 1911-1912 рр. Були розроблені і видруковані проекти договору контролю насіння, пломбування мішків, визначення сортності. Однак ці проекти не були реалізовані. До революції насінневі фірми вважали договори контролю обмежувальними і незручними. В перші роки після революції, коли держава стала повним власником посівного матеріалу, вказані форми контролю нібито втрачали свою роль і значення. Однак, без контролю насіння усіх видів культур, неможливо підняти врожайність, а отже продуктивність аграрної галузі. Існуючі на той час великі організації, що займаються виробництвом і збутом насіння, не всі усвідомлюють важливість і корисність контролю посівного матеріалу. Спостерігається чимало фактів, коли кооперативні організації продають землеробам насіння без будь-якої гарантії у їх якості і сортності.

М. М. Кулешов зауважив, що контрольні насінневі станції у своїй діяльності не втрачають нагоди піднімати питання щодо організації громадського контролю насіння. Врешті, відповідні державні, приватні виробники посівного матеріалу мають зрозуміти, що правильна організація контролю продукованого насіння, необхідна умова культурного господарювання, отримання високих урожаїв, підвищення продуктивності сільського господарства [Кулешов, 1922, с. 3,16,17].

В контексті даного питання важливою була діяльність курсів по підготовці інструкторів насінневої справи. Курси були організовані Харківською обласною сільськогосподарською спілкою кооперативів. Курси працювали влітку і закінчили свою роботу у вересні 1921 р. Як зазначається у звіті, курси, були покликані підготувати кадри інструкторів-спеціалістів з насінневої справи. Курсанти мали оволодіти достатнім запасом не лише теоретичних, але і практичних знань з техніки і організації виробництва насіння, контролю і торгівлі останнім. Ученими,

агрономами, кооператорами був розроблений план роботи курсів, розрахований на три місяці теоретичних і шість місяців практичних занять на дослідних станціях і в насінневих господарствах.

У звіті розглядаються чинники, що заважали повному виконанню навчальних програм та проходженню практики у відповідних установах і організаціях. Разом з тим, курсанти отримали достатні знання для організації контролю за насінневим матеріалом. Усі 12 курсантів влаштувалися на роботу в кооперативних господарствах, що займалися виробництвом та торгівлею насінням різних видів сільськогосподарських культур [Южно-Русская сельскохозяйственная газета 1920, № 1-4, с. 23-24].

Особлива увага в посівну кампанію 1922 р. уряд УСРР, Наркомзем надавали неврожайним регіонам – Запоріжжю, Донбасу, Миколаївщині, Катеринославщині, Одещині. Було вжито невідкладних заходів щодо заготівлі, довозення й розподілу насінневого матеріалу. За даними Наркомзему, в 1921 р. в цих губерніях було зібрано врожаю всього 9 684 тис. пудів. На харчування населення та на годівлю худоби потрібно було 112 605 тис. пудів. На засів потребувалось 43 854 тис. пудів. Не вистачало понад 19 728 тис. пудів насінневого матеріалу. Загальна площа у неврожайних губерніях незасіву складала 3 740 тис. десятин.

Населенню неврожайних губерній уряд дозволив займатися самозаготівлею насіння різних культур. На січень 1922 р. шляхом закупівлі, обміну збіжжя на крам для селян, було заготовлено 164 вагони насіння. Однак цього насіння не вистачало для засіву пустуючи хлібних просторів України.

На вимогу московського Раднаркому Україна заготувала й відправила до Росії 1000 тис. пудів насіння ячменю, 400 пудів гречки, 400 пудів проса, 100 пудів соняшника [Сільське господарство 1922, № 1-2, с. 49]. Вивезеного до Росії посівного матеріалу вистачило б для засіву значних посівних площ в Україні.

Нестача насінневого матеріалу в Україні внаслідок неврожаю в 1921 р. змусила уряд УСРР звернутися за допомогою до Москви. Голова Раднаркому республіки Х. Г. Раковський у січні 1922 р. підписав з урядом РСФРР угоду про позичку на суму 100 мільярдів карбованців на закупівлю посівного матеріалу. Погашення позички було призначено до 15 жовтня 1922 р. [Сільське господарство 1922, № 1-2, с. 50-51].

Викликає подив те, що Україна, яка забезпечувала Росію хлібом, насінневим матеріалом, продовольством, вугіллям, металом, вагонами повинна була брати позичку з обов'язковим погашенням. На наш погляд, це свідчило, що економічні відносини між цими республіками не була рівнопартнерськими. Російське більшовицькі очільники дивились на Україну як на колонію, яку потрібно максимально використати з метою встановлення і утвердження радянської влади.

Важливим чинником загрози зриву посівної кампанії була нестача у сільських хазяїв реманенту, техніки, робочої худоби тощо. За даними комісії з електрифікації України нестача засобів сільськогосподарського виробництва становила 50-60 %, зношеність реманенту на 1920 р. досягала 50-70 %. Внаслідок дефіциту знярядь праці якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася. Поля засмічувалися бур'янами, шкідниками, боротьба з якими мала випадковий та епізодичний характер. З кожним роком селянське господарство все більше занепадало, втрачало свою колишню виробничу силу. Нестача реманенту, як і посівного матеріалу, впливала на скорочення посівної площі, знижувалася урожайність. Якщо порівняти урожайність

хлібів в Україні за п'ятирічку 1911-1915 років, з урожайністю за 1919-1920 рр., то виявляється, що зниження урожайності досягало 18-19 %. Якщо взяти в розрахунок сукупність чинників, що негативно впливали на урожайність, на руйнування сільського господарства, за свідченням заступника наркома землеробства В. Качинського, Україна щорічно втрачала 200 мільйонів пудів хліба, продуктів рослинництва і тваринництва [Качинський, 1921, с. 7].

На початку 1922 р. у керівництві Наркомату землеробства відбулися зміни. У зв'язку з призначенням наркома Д. З. Мануїльського заступником голови Раднаркому УСРР, тимчасово виконуючим обов'язки наркома земельних справ рішенням першої сесії ВУЦВК України (1 січня 1922 р.) призначено наркома продовольчих справ М. К. Владімірова. Постановою ВУЦВК України від 21 січня 1922 р., його було остаточно затверджено на цій посаді. Свою діяльність він розпочав із звернення до селян, губернських земельних відділів і продовольчих комітетів. М. К. Владіміров заявив, що це було зроблено з метою досягнення максимального узгодження праці двох комісаріатів, від чого залежить успішний розвиток сільського господарства України, забезпечення населення, робітників промислових центрів, особового складу армії продовольством. Особливо важливим було виконання завдань щодо засіву посівних площ, збору і збереження врожаю. Це дасть можливість зміцнити фундамент робітничо-селянської влади в республіці.

М. К. Владіміров запропонував губернським земельним органам спільно з продовольчими комітетами негайно опрацювати плани сільськогосподарських робіт і приступити до їх реалізації. Необхідно було не пізніше січня 1922 р. спільними зусиллями з'ясувати кількість посівного матеріалу в усіх губерніях і повітах, які не постраждали від посухи у 1921 р. Негайно отримати насіння і засіяти весною в першу чергу посівні площі південних губерній, яким загрожує великий недосів.

У зверненні йшлося про те, що губернським продовольчим комітетам спільно із земельними відділами запропоновано вжити всіх необхідних заходів щодо реального забезпечення зв'язку між губернськими центрами й повітами та волостями для своєчасного отримання інформації про хід продподаткової, а також і посівної кампанії. Губернським і повітовим земельним органам неврожайних регіонів необхідно розробити плани використання апарату продовольчих органів в інтересах посівної кампанії. Потрібно з'ясувати потреби селянства у посівному матеріалі, та якою мірою в нинішніх кризових умовах держава може виділити із своїх ресурсів насіння для селянських господарств. Члени продовольчих органів спільно з губземвідділами мають провести роботу щодо з'ясування кількості сільськогосподарських машин, реманенту, негайно приступити до перевезення насінневого матеріалу та сільгосптехніки у регіони, що починають підготовку до посівної кампанії [Сільське господарство 1922, № 1-2, с. 49].

Проблема відродження, розвитку, підвищення продуктивності сільського господарства цілком залежала від вирішення питання, щодо забезпечення сільських виробників доброякісним посівним матеріалом урожайних сортів. Внаслідок посухи 1921-1922 рр. хлібороби незібрали навіть висіяного посівного матеріалу. Були втрачені урожайні сорти хлібних, городніх, баштанних, масляних технічних культур, що були акліматизовані у місцевих природно-кліматичних умовах.

Перед владою постало питання щодо виведення врожайних сортів насіння усіх видів, необхідних для продукування продуктів харчування особливо хлібофуражних

культур. Усі зусилля державних, земельних органів, утворених різних комітетів, комісій директивним шляхом налагодити виробництва якісного, сортового насіння й забезпечити ним хліборобів, лише епізодично вирішувало проблему. В Російській імперії, зокрема й в Україні існували поодинокі селекційні установи, що займалися виробництвом сортового насіння, його контролем за сортністю, розмноженням тощо. Однак їх невістачало для продукування достатньої кількості насіння, процвітало його фальшування, підробки, засміченість. Невістачало спеціалістів, їх нараховувалося одиниці, вони не могли забезпечити науково-дослідну роботу в галузі насінницької справи. Ці та інші об'єктивні й суб'єктивні чинники спонукали урядові органи влади централізувати виробництво сортового насіння, його розмноження й забезпечення посівним матеріалом українських хліборобів.

На початку 1922 р. було утворено організаційне бюро, яке заснувало «Всеукраїнське товариство насінництва». Автори статуту товариства обґрунтовано доводили, що останнє повинно стати авторитетним органом у справі виробництва насіння, користуватися довірою у хліборобського населення. В статуті виписані мета і завдання насіннєвого товариства у справі виробництва сортового посівного матеріалу на основі наукових досліджень. Передбачалося репродукування насіння у відповідності щодо державних і економічних потреб, задоволення запитів на насіння різних видів сільськогосподарських культур. В обов'язки товариства входила організація маточних питомників, розплідників, розсадників, насіннєвих господарств. До цієї справи залучалися сільськогосподарські організації й члени товариства, яких останнє мало право кредитувати при умові виробництва посівного матеріалу.

Згідно статуту, товариство набуло права займатися комерційною діяльністю. З метою придбання насіння планувалося закуповувати в Україні, а також і за кордоном підприємства, склади, агентства, контори для закупівлі, збереження, продажу насіння, матеріалів, обладнання, машин необхідних у насінництві. Інспектувати, контролювати, організовувати насіннєве виробництво в Україні, скликати з'їзди, наради, організовувати музеї, виставки, конкурси, видавати друковані органи, праці з насінництва. В статуті були виписані принципи організації, права, обов'язки його членів, кошти, прибутки, витрати, управління справами товариства [Дубов В., 1922, с. 39-43].

Цілком очевидно, що утворення всеукраїнського насіннєвого товариства було етапним явищем у справі селекції, продукування, розмноження й забезпечення українських хліборобів сортовим, урожайним насінням. Питання щодо діяльності товариства потребує окремого ґрунтовного дослідження.

У лютому 1922 р. за розпорядженням більшовицького очільника В. Леніна в Україну було направлено урядову комісію на чолі з М. Калініним. Їй було доручено проконтролювати заготівлю хліба, продовольства, насіннєвого матеріалу й вивезення до Росії. Це в той час, коли населення України потерпало від голоду, спостерігалася масова смертність особливо сільського населення. Проте вивезення хліба, продовольства до Росії продовжувалося. Активне викачування зерна, посівного матеріалу з України призвело до недосіву зернових, городніх, технічних культур. Це при тому, що південь республіки у 1922 р. вразив повторний неврожай. Всього в Україні у 1922 р. було зібрано близько 637 млн пудів збіжжя хлібних культур, що не могло задовольнити потреби неврожайних губерній у продуктах

харчування, особливо хлібом. Голод у 1922 р. у південному регіоні республіки лютував до нового урожаю 1923 р. Питання про голод в Україні 1921-1923 рр. потребує окремого дослідження на нових доступних архівних та опублікованих матеріалах. Широко показати штучність голодомору, що його влаштувала більшовицька влада, прагнучи упокорити повстанський рух українського селянства проти жорстокого російського окупаційного режиму.

Варто зауважити, що виділення посівного матеріалу для губерній часто не вирішувало питання щодо забезпечення ним селянських господарств. Для перевезення насіння необхідно було завантажити його у вцілілі спеціальні вагони й транспортувати за призначенням. Однак це питання не завжди вчасно реалізувалося через відсутність вагонів, паровозів, снігові замети, інші об'єктивні й суб'єктивні чинники, що стояли на перешкоді руху залізничного транспорту. Для прикладу, Полтавська губерньська економічна рада у січні – лютому 1922 р. неодноразово на своїх засіданнях розглядала питання щодо ремонту вагонів, боротьби із сніговими заметами, трудову дисципліну, вчасного перевезення посівного матеріалу на весняну посівну кампанію. Зокрема на засіданні 28 лютого розглядалося питання про підготовку до посівної. Констатовано, що згідно завдання Наркомзему відремонтовано 600 вагонів, очищаються колії від снігових заметів, вантаження вагонів посівним матеріалом. Разом з тим, затримувалося перевезення насіння через аварії на залізниці внаслідок низької виробничої дисципліни технічного персоналу. На станціях Полтава і Лубни сталися аварії поїздів. У другому випадку було знищено шість вагонів посівного матеріалу. Влада доручила відповідним органам розслідувати причини аварій, винних притягнути до карної відповідальності [Дубов, 1922, с. 69].

Справа з перевезенням вантажів в Україні, в тому числі й посівного матеріалу, ускладнювалась тим, що Наркомат шляхів сполучення підпорядковувався безпосередньо Москві. Під час наступу денікінської армії влітку 1919 р., за наказом В. Леніна до Росії було вивезено тисячі вагонів і паровозів. Уряд УСРР неодноразово звертався до В. Леніна з проханням повернути Україні залізничний транспорт, однак питання вирішувалося повільно, Москва зволікала з його реалізацією. Питання, щодо перевезення вантажів доходило до абсурду, коли для перевезення хліба, продовольства заготовленого в українських селян, доводилося звертатися до російського Раднаркому.

Відсутність кормів внаслідок неврожаю, змушувала селян забивати худобу, це явище набрало масового характеру, особливо в неврожайних губерніях. Не маючи насіння селяни відмовлялися від наданих земельних наділів, побоюючись, що держава змушуватиме їх платити податок за незасіяну землю.

Масового характеру набрало розкрадання, недбале зберігання, пошкодження заготовленого посівного матеріалу. Влада вдалася до видання застережливих урядових документів з погрозою застосування каральних заходів. 10 березня 1922 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про відповідальність за недбале зберігання, псування, розкрадання, затримку під час доставки і неправильне використання посівного матеріалу». За перераховані діяння члени повітових і губерньських посівних комісій, посівні уповноважені, голови сільрад, завідувачі насінневими коморами, працівники наркоматів продовольства, земельних справ, шляхів сполучення підлягали притягненню до кримінальної відповідальності. В залежності

від важливості і результатів учиненого злочину, посадові особи каралися примусовими роботами або позбавленням волі до трьох років з конфіскацією майна. На Наркомат юстиції покладался обов'язок розробити відповідну інструкцію за погодженням з Наркомпродом і Наркомземом. Документ негайно вводився в дію телеграфом [Голод 1921-1923 років в Україні, 1993, с. 104].

З метою запобігання небезпеки нестачі насіннєвого матеріалу, а отже й зменшення посівної площі, голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Г. І. Петровський 22 березня 1922 р. підписав постанову «Про утворення заброньованого посівного фонду у волостях УСРР». Практика останніх посівних кампаній, зазначалося в постанові, показала нагальну необхідність утворення міцного посівного фонду, який би знаходився в розпорядженні кожної волості. Тільки в цьому випадку посівна кампанія буде убезпечена від усіляких ускладнень і зможе бути забезпечена насіннєвим матеріалом для успішної посівної кампанії. Виходячи з цього ВУЦВК постановляє: 1. Зобов'язати Наркомзем надати в розпорядження кожної волості в порядку позички необхідну кількість насіння для обмінення громадською працею 25 десятин; 2. Увесь урожай з цих 25 десятин після погашення позички, йде на утворення недоторканого насіннєвого фонду волості й використовується волосним виконкомом для посівної допомоги потребуючим селянам; 3. Губвиконкомам пропонується негайно провести усі підготовчі заходи щодо виділення в кожній волості 25 десятин суцільною ділянкою; 4. Площа, засіяна понад установлені 25 десятин звільняється від уплати державного натурального податку; 5. Наркомзему у триденний термін розробити положення про посівні насіннєві фонди, правила їх використання й поповнення. Дана постанова вводилася в дію телеграфом [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 173].

Відомо, що із введення нової економічної політики владні органи обклали селян єдиним натуральним податком на продукти сільського господарства. Однак селяни часто були незадоволені довільним накладенням податку без врахування реальних можливостей для його виконання, зокрема середнім й малоземельним прошарками. Особливо перевищували свої повноваження комнезами, які встановлювали власні, довільні розміри продовольчого податку, що практично перетворювався на розкладку. Траплялися часті випадки, коли комнезами змушували заможних селян здавати увесь урожай, щоб виконати, плани заготівлі хліба, продовольства, сировини. Селяни намагалися саботувати виконання непомірного продподатку, вдавалися до приховування своїх запасів збіжжя, продуктів харчування, насіннєвого матеріалу. Як і в попередні роки, масового характеру набрав саботаж засіву власних земельних наділів. Для боротьби з цим поширеним явищем ВУЦВК оголосив обмінення посівних площ державною повинністю. Постановою від 11 квітня 1922 р. «Про сільськогосподарську виробничу програму» виконавчий комітет розкладав на губернії кількість десятин посівної площі, що їй обов'язково потрібно було засіяти: Київська губернія – 1,7 млн десятин; Полтавська – 1,8 млн; Подільська – 1,5 млн; Одеська – 1,5 млн; Харківська – 1,4 млн; Донецька – 1,3 млн; Катеринославська – 1,3 млн; Чернігівська – 1,3 млн; Кременчуцька – 1,1 млн; Запорізька – 1 млн; Волинська – 857 тис. десятин. Відповідно до знятого урожаю вираховувався відсоток на натуральний податок, що його мала сплатити губернія.

Уряд зобов'язав каральні, земельні структури попередити усі губернські, повітові й волосні органи радянської влади та все селянство, що засіяння посівної площі визначеного розміру є їхнім бойовим завданням. Затверджений план посівної площі враховував реальні можливості кожної губернії і був фактично мінімальним. Кожна губернія може збільшити розмір посівної площі і цим самим забезпечити для себе додаткові ресурси й направити їх на відновлення сільського господарства [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 213].

Вище йшлося про розпорядження уряду від 22 березня 1922 р. щодо утворення волосного насінневого фонду. Однак, як зазначалось у постанові ВУЦВК від 11 квітня 1922 р., більшість губерній не надіслали звітів про те, що було зроблено у цій справі. Голова ВУЦВК Г. Петровський і заступник голови Раднаркому УСРР М. Фрунзе вимагали від усіх губернських виконавчих комітетів до 25 квітня 1922 р. повної звітності щодо організації волосних недоторканих насінневих фондів. Губвиконкоми мали щотижня публікувати у місцевих друкованих органах списки волостей, які не виділили і не осіменили ділянки для вирощування насіння для фонду. Необхідно пояснити селянству, що урожай з цих посівних площ звільняється від натурального податку і повністю йде на утворення недоторканого волосного насінневого фонду. Звернути увагу селянства, що на виділених 25 десятинах землі необхідно утворити волосне показове поле, на прикладі якого селяни зможуть переконатися у величезному значенні сучасного обробітку ґрунту, ретельному догляду й користі від запровадження сівозмін. На Наркомат землеробства та його місцеві земельні органи уряд покладав завдання негайно перетворити виділені земельні ділянки на показові господарства, забезпечити їх агрономічним наглядом і керівництвом [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 214].

Питання щодо подолання кризи в сільському господарстві, розвитку й підвищення продуктивності господарств усіх форм власності було в центрі уваги депутатів другої сесії ВУЦВК УСРР шостого скликання (травень 1922 р.). В резолюції ухваленій сесією акцентувалося на тому, що подолання сільськогосподарської кризи є основою відбудови всього народного господарства, зміцнення внутрішнього і зовнішнього становища республіки. Важливою умовою відбудови сільськогосподарського виробництва, продукування достатньої кількості хліба, продуктів харчування, насіння має бути відновлення усієї посівної площі довоєнного часу й родючості ґрунтів. Оскільки в південному регіоні України передбачався повторний неврожай, під загрозою стояло питання засіву озимого 1922 р. і ярового клину 1923 р., автори резолюції закликали селян повернути насінневі позички для відновлення державного насінневого фонду. Будувалися плани надання допомоги посівним матеріалом населення південних губерній, вчасного перевезення насіння в потребуєчі райони для засіву озимого клину й утворення запасів на засів яровими весною 1923 р. Планувалося закупівля посівного матеріалу за кордоном, селян закликали вносити аванси з метою утворення державних і місцевих насінневих фондів [Голод 1921-1923 років в Україні : зб. док. і матеріалів, 1993, с. 122-123].

Попри усі заходи щодо максимального засіву посівних ланів, держава не забезпечила хліборобів необхідною кількістю посівного матеріалу. Як зазначалося вище, селянські насінневі резерви були реквізовані згідно хлібної розкладки разом із

хлібопродуктами й вивезено до Росії. Після завершення весняної посівної кампанії 1922 р. з'ясувалося, що незасіяними залишилися досить великі посівні масиви, земля заростала бур'янами. Було вираховано, що вся посівна площа у південно-східних неврожайних губерніях у порівнянні з 1921 р. скоротилася у середньому на 60 %. Виникла загроза нестачі насіння й не засіву хлібних ланів у 1923 р.

З огляду на кризове становище із посівним матеріалом і розвитком сільського господарства в цілому, уряд УСРР своїми рішеннями рішуче домагався реалізації завдань щодо відведення спеціальних посівних наділів у кожній волості для утворення резервних фондів посівного матеріалу. ВУЦВК 5 липня 1922 р. опублікував ще одну у постанову «Про утворення заброньованого насінневого волосного фонду (доповнення)». В документі уточнялися завдання губерній щодо виділення волосних насінневих ділянок. Їх утримання й обробіток мали здійснюватися самими селянами або волосною владою на громадських засадах. Вимагалось засіяти не менше 25 десятин восени пшеницею або житом в залежності від їх значення для волості. Відведення додаткових волосних насінневих ділянок здійснювати із волосних, державних земельних фондів, а також із площ зарезервованих для радгоспів. Засів цих ділянок провести насінням, що його населення повертало державі як позичку. Згідно постанови за допомогою дільничних агрономів негайно запровадити сівозміни й використати сортовий насінневий матеріал тих культур, що культивувалися в даному районі. Народний комісаріат землеробства мав щодва тижня надсилати інформацію про підготовку й проведення посівної на визначених ділянках і не пізніше 15 вересня 1922 р. подати остаточні зведення [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 240].

Нестача якісного посівного матеріалу згубно впливала на врожайність, а отже й на підвищення продуктивності селянських і колективних господарств. Вжитих заходів щодо виробництва насіння, утворення недоторканих насінневих фондів не вирішувало проблеми засіву посівних площ. Тим більше, що не всі губернські земельні органи вчасно і якісно виконували завдання щодо утворення фондів посівного матеріалу. Крім того, практика показала, що для підвищення врожайності й у цілому піднесення продуктивності хлібних ланів, потрібно було засівати їх покращеним, якісним сортовим насінням. Про це йшлося в постанові ВУЦВК від 26 липня 1922 р. «Про волосні насінневі фонди і волосні насінневі сховища». В документі наголошувалося щодо необхідності утворення у волостях постійного запасу насіння озимих і ярих хлібів покращеної якості для засіву площ, призначених для подальшого розмноження сортового посівного матеріалу. Уряд зобов'язував губернські виконавчі комітети передати увесь зібраний урожай на показових насінневих ділянках у розпорядження волосних рад. Останні несли відповідальність за якість і збереження сортового насіння. Волосний виконком мав постійно поповнювати насінневий резерв, обмінювати його на покращене насіння за домовленістю з організаціями й окремими селянськими господарствами. Заборонялося торгувати, реквізувати, конфісковувати насінневий матеріал під загрозою суворого покарання. У разі необхідності, насінневий матеріал надавався селянам на позичковій основі, з обов'язковим поверненням позички з нового урожаю, з нарахування процентів у розмірі 6 фунтів (фунт - 405 грм) з одного пуда.

Згідно постанови потрібно було закликати селянство й зобов'язати виконавчі

комітети усіх рівнів негайно розпочати ремонт, а там де їх не було, будівництво комор для зберігання насіннєвого матеріалу. Для цього залучати місцевих будівельників, техніків, агрономів, інших спеціалістів, використовувати будівлі колишніх поміщицьких маєтків, зруйнованих підприємств, пустуючі громадські приміщення. Наркомзем мав забезпечити будівельників будівельним матеріалом, надавати фінансову допомогу волосним органам, вести нагляд за виконанням даної постанови. Крім того, він повинен був контролювати поповнення, обмін насіння на покращене для волосних фондів, вважати їх культурними осередками з рослинництва. Підготувати й видрукувати масовими тиражами необхідні інструкції для хліборобів, земельних, радянських органів влади [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 250].

Як ми зазначали, посуха 1921 р. негативно вплинула на відновлення й розвиток сільського господарства, особливо продукування основного продукту харчування – хліба. Зменшилось виробництво продуктів городництва, технічних культур, занепав розвиток тваринницької галузі. Не зважаючи на введення продовольчого податку, в Україні продовжувала діяти продовольча розкладка, яка фактично поглиблювала руйнацію сільськогосподарського виробництва. Продовжувалася практика встановлення непомірно високих планів хлібозаготівель всупереч тому, що південні губернії не зібрали й того зерна, що було висіяне в 1921 господарському році. З восьми головних хлібних культур було висіяно 51 814 тис. пудів, а зібрано 38 964 тис. пудів. Втрати хліба обчислювалися сотнями мільйонів пудів по усій Україні.

Відомо, що майже усі декрети, постанови, рішення з питань засіву посівних площ, збору врожаю, вирощенню посівного матеріалу українськими урядовими, земельними органами дублювалися з російських оригіналів. Російський центральний більшовицький уряд був зацікавлений в українському хлібі, продуктах рослинництва і тваринництва, що масово заготовлялися й вивозилися до Росії. В даному контексті важливо, на наш погляд, розглянути постанову Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) від 17 серпня 1922 р. «Про наступну насіннєву кампанію». Український уряд своєю постановою виданою 23 серпня 1922 р. узяв її до беззастережного виконання державними, земельними, продовольчими органами. Без будь-яких змін російський варіант телеграфом був надісланий на місце. Російський виконавчий комітет акцентував на тому, що посів озимих культур вважати завданням надзвичайної державної ваги. Наркомат шляхів сполучення мав виділити необхідну кількість вагонів першої категорії для перевезення насіння, убезпечити його від пошкодження і продажу. Місцеві залізничні станції повинні були приймати насіння негайно. Постановою повідомлялося, що російським урядом для посівної кампанії виділено 30 млн пудів насіння для утворення насіннєвого фонду, з яких 14 700 тис. пудів має бути використано для посівної кампанії біжучого року [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 264-265].

У документі нічого не сказано про виділення посівного матеріалу українським хліборобам. Зазвичай у кремлі вважали, що українські селяни достатньо забезпечені насінням. Заготівельні загопи поряд із хлібофуражними продуктами, вивозили до Росії реквізований у селян посівний матеріал. Безумовно, що це негативно вплинуло на засів посівних площ українським селянством. Уряд УСРР змушений був визнати

факт відсутності у селян посівного матеріалу. У постанові ВУЦВК від 6 грудня 1922 р. йшлося про те, що з метою упередження загрози недосіву посівних масивів, розширення хлібних, овочевих, технічних ланів й відродження сільського господарства, необхідно утворити волосні, селянські насінневі фонди. Землеробському населенню надавалось право утворювати резервні насінневі запаси сільськими громадами, товариствами й організаціями. Фонди мали утворюватися за рішеннями сільських сходів шляхом відрахування певної частки збіжжя із селянських господарств та відведенням і засівом ділянок землі. Насінневі запаси не підлягали реквізиції, оподаткуванню, не могли використовуватися на покриття податків, лише на засів пустуючих посівних площ. Сільські сходи мали право обмінювати насіння на покращене, сортове, поповнювати резерви посівного матеріалу. Земельні органи повинні були контролювати використання насіння, карати винних за його розбазарювання [Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 1923, с. 260].

Питання заготівлі посівного матеріалу, забезпечення ним селянства обговорювалося делегатами VII Всеукраїнського з'їзду рад, що мав місце у середині грудня 1922 р. В постанові ухваленій з'їздом зазначалось, що відбудова сільського господарства України значною мірою залежить від збільшення посівної площі взагалі й озимого клину зокрема, особливо у степовій зоні. Також наголошувалося щодо збільшення тягової сили, важливої, умови обробітку й засіву посівних площ. Зверталася увага земельних органів на необхідність закріплення посівної площі у лісостеповій зоні, вирощуванні технічних, промислових культур з метою розвитку сільськогосподарської промисловості та на експорт. Важливої уваги надавалось утворенню насінневого фонду для степової зони, потрібно закликати селянство щодо вирощування й заготівлі посівного матеріалу. Уряду доручалося забезпечити перевезення заготовленого селянами насіння. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет мав підтвердити декрети: про утворення обов'язкових і резервних волосних насінневих фондів; про утворення сільськими громадами на засадах добровільності резервних сільських фондів. Ці фонди не підлягали відчуженню, не видавалися у позички, мали перебувати у виключному розпорядженні волостей і сіл, що їх утворили. Насінневі резервні фонди повинні були убезпечити сільських господарів на випадок стихійних, природно-кліматичних катаклізмів [Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, 1968, с. 223].

На наш погляд, держава закликала хліборобів утворювати власні й громадські запаси посівного матеріалу через те, що у випадку природно-кліматичних катаклізмів, вона не гарантувала надання їм допомоги насінням, а отже й у вирощуванні достатньої кількості продуктів сільськогосподарського виробництва, зокрема хліба. Навпаки, українські владні очільники всіляко сприяли реквізиції у селян хлібофуражу, посівного матеріалу й вивезення до Росії. Цілком очевидно, що подолання продовольчої кризи здійснювалося із застосуванням терористично-реквізиційних, збройних методів і засобів проти продуктивних селянських господарів.

Висновки. Примус, реквізиції, конфіскації хлібопродуктів, продовольства, посівного матеріалу приводили до того, що величезні хлібні простори, всупереч бажанню селян залишалися незасіяними. Цей насильницький інструментарій

упокорення українського селянства став основними практиками встановлення, зміцнення й існування радянської тоталітарної системи управління державою. Прикладом можуть слугувати штучні голодомори влаштовані московськими владними органами проти українського народу. Ці практики й інструментарій взяв на озброєння путінський тоталітарний режим, який розв'язав агресивну війну проти України. Як правонаступник колишнього СРСР, цей режим успадкував сталінські геноцидні практики узурпації влади, упокорення народів, які не бажали й не бажають жити в проголошеній кремлівськими фантазійниками новітній тисячолітній російській імперії. Це проблема окремого ґрунтового дослідження й висвітлення.

Список використаних джерел та літератури

- 1993, *Голод 1921-1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів*. Київ: Наукова думка.
- Гуревич, М.Б., 1923. *Голод и сельское хозяйство Украины*. Харьков: Гос. тип. им. Петровского Г.И.
- Дубов, В., 1922. *Деятельность Губэкономсовещания*. Хозяйство Полтавщины. 1922. № 4-5.
1921. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. Ч. 3, 15 лютого-8 березня. Харків: Укрдержвидав.
- Качинский, В, 1921. *Закон 5-го Всеукраинского Съезда Советов «О прикреплении к земле»*. Харьков: изд. Укрпура.
- Кулешов Н.Н., 1922. *Харьковская семенная контрольная станция. Организация, задачи и деятельность*. Харьков: Тип. «Коммунист».
- 1923, *Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов VI-го созыва (18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г.)*. Харьков: Изд. ВУЦИК.
1922. *Сільське господарство*, № 1-2.
1921. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, № 10, 27 мая – 7 июля 1921 г.* Харьков: Укрдержвидав.
1963. *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР*. Т. 1. (1917-1941 рр.). Київ: Держполітвидав УРСР.
1920. *Южно-Русская сельскохозяйственная газета*, № 1-4.

References

1993. *Holod 1921-1923 rokiv V Ukraini [Famine of 1921-1923 in Ukraine: coll. dock. and materials]*: zb. dok. i materialiv. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Hurevych, M.B., 1923. *Holod y sel'skoe khazyaystvo Ukrainy [Hunger and agriculture in Ukraine]*. Khar'kov: Hos. typ. ym. Petrovskoho H.Y. [In Russian].
- Dubov, V., 1922. *Deyatel'nost' Hubekonomsoveshchanyya [Activities of the Gubernia Economic Meeting]*. Khozyaystvo Poltavshchyny, № 4-5. [In Russian].
1921. *Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy. Ch. 3, 15 liutoho-8 bereznia [Collection of laws and orders of the worker-peasant government of Ukraine. Ch. 3, February 15-March 8]*. Kharkiv: Ukrderzhvydav. [In Ukrainian].
- Kachynskyy, V, 1921. *Zakon 5-ho vseukraynskoho S'ezda Sovetov «O prykreplenyy k zemle» [Law of the 5th All-Ukrainian Congress of Soviets "On Attachment to the Land"]*. Khar'kov: Yzd. Ukrpura. [In Russian].
- Kuleshov N.N., 1922. *Khar'kovskaya semennaya kontrol'naya stanciya. Organizaciya, zadachi i deyatel'nost' [Kharkiv seed control station. Organization, tasks and activities]*. Khar'kov: Tip. «Kommunist». [In Russian].
1923. *Sbornik postanovlenij i rasporyazhenij vseukraynskogo central'nogo ispolnitel'nogo komiteta sovetov rabochikh, krest'yanskikh i krasnoarmejskikh deputatov VI-go sozyva (18 dekabrya 1921 g. – 10 dekabrya 1922 g.) [Collection of resolutions and orders of the All-Ukrainian Central Executive Committee of the Soviets of Workers', Peasants' and Red Army Deputies of the VI convocation (December 18, 1921 - December 10, 1922)]*. Khar'kov: Izd. VUCIK. [In Russian].
1922. *Sil'ske hospodarstvo*, № 1-2. [In Ukrainian].

1921. Sobranie uzakonenij i rasporyazhenij Raboche-Krest'yanskogo pravitel'stva Ukrainy, № 10, 27 maya – 7 iyulya 1921 g. [Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine, No. 10, May 27 – July 7, 1921]. Khar'kov: Ukrderzhvidav. [In Russian].

1963, *Khronolohichne zibrannya zakoniv, ukaziv Prezydiyi Verkhovnoyi Rady, postanov i rozporyadzhen' Uryadu Ukrayins'koyi RSR. T. 1. (1917-1941)* [Chronological collection of laws, decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada, resolutions and orders of the Government of the Ukrainian SSR. T. 1. (1917-1941)]. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR. [In Ukrainian].

1920. Yuzhno-Russkaya sel'skokhozyajstvennaya gazeta, № 1-4. [In Russian].

OVERCOMING THE FOOD CRISIS DURING THE TRANSFORMATION FROM “WAR COMMUNISM” TO THE NEW ECONOMIC POLICY: ON THE EXAMPLE OF UKRAINE (1921-1922)

Volodymyr Kucher

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Chief Researcher of the Science

Department of the Institute of the History of Agrarian Science, Education and Technology,
NNSGB of the National Academy of Sciences, Kyiv

Abstract. *The article highlights the problem of overcoming the food crisis in the context of the transformation of the agricultural sector from the management methods of «war communism» to the new economic policy. Based on the analysis of documentary evidence, it was found that in the new economic conditions declared by the Bolsheviks, the Ukrainian peasantry was under the burden of an excessive food distribution that had been abolished on paper. The main burden, as in previous years, fell on the productive, profitable farms of wealthy peasants – «kulaks». It has been proven that the food distribution caused a reduction in the sown area, as the peasants did not want to fully sow their land plots, knowing that the state would requisition grain, sowing material, and food products by force, using weapons, through Russian procurement labor and military detachments. As experience has shown, landless and landless peasants endowed with land did not meet the expectations of the authorities regarding the production of bread, and most importantly, high-quality, high-quality seeds for the development of the former vacant landowners' and their own grain fields. In order to stop the decrease in the sown area, state authorities introduced a food tax to stimulate peasant labor. It was levied not on the actually sown peasant fields, but on the entire area of land owned by peasant households. This meant that the smaller the area of the land plot sown, the greater the share of the harvest was subject to alienation in the form of a tax. It is shown that an important factor that negatively affected the development of sown areas, and therefore the yield, was the drought in the 1921 economic year. The natural disaster particularly affected the southern Ukrainian provinces. The harvested spring crops were significantly smaller than the harvest of 1920. Elite varieties of eared, vegetable, and industrial crops were almost completely lost. Despite the difficult food situation in Ukraine, the Moscow Bolshevik government demanded supplies of bread, seeds, and food to Russia. Plans for the procurement of bread and seeds in Ukraine for the Russian population were determined by voluntary, coercive methods and means, without taking into account the real situation in the food business. Contrary to the food tax declared in March 1921, food rationing continued to operate. In the conditions of drought and crop failure, the authorities, land authorities, and peasant farms faced an urgent need to sow grain fields as an important condition for overcoming the food crisis, the deepening of which was caused by the so-called Bolshevik reforms in agriculture. An innovative phenomenon of the Bolshevik leaders was the imposition of seed allocation on peasants. It, like the food tax, was collected from the peasants by force. The countryside was filled with procurement units, which changed their name from food detachments to food squads, which arrived mostly from Russia. They were actively assisted by members of the committees of poor peasants.*

Key words: food crisis, sowing, sown area, seeds, layout, harvesting pens, seed funds.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЖІНОК У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1920-ТІ РР.): ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Біньковська Даріна Сергіївна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 24if.d.binkovska@std.udu.edu.ua

Двірна Катерина Петрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dvirnakate@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0085-014X>

***Анотація.** У статті здійснено комплексне дослідження громадсько-політичної активності жінок у радянській Україні в 1920-х роках у контексті соціально-економічних змін періоду нової економічної політики (НЕПу) та вирішення гендерного питання. Доведено, що, незважаючи на офіційне проголошення рівності статей та закріплення політичних прав жінок у Конституції УСРР 1919 року, а також 1925 та 1929 років у практичній площині участь жінок у суспільному житті була обмежена та контрольована радянською владою. Особливу увагу приділено аналізу ролі жінвідділів – структур, створених при партійних органах, які формально мали на меті залучення жінок до управління державними справами, однак на практиці спрямовували їхню активність у межах виконання партійних директив. Розкрито основні напрями діяльності жінвідділів, включаючи боротьбу з неписьменністю, політичне виховання, участь у виборчих кампаніях та допомогу нужденним верствам населення. Досліджено участь жінок у громадських організаціях, зокрема в «Червоному Хресті», «Друзі дітей», МОДРі, ТЗСТ та наукових товариствах. Наведено приклади конкретних форм громадської роботи, якою займалися жінки, таких як опіка над дітьми-сиротами, благодійна діяльність, організація харчових пунктів та просвітницьких заходів. Також проаналізовано зростання представництва жінок у місцевих органах влади під впливом активної пропаганди з боку держави та партії. Належна увага приділена протиріччям радянської політики: з одного боку – формальна емансипація, з іншого – ідеологічний контроль, що обмежував реальні можливості для жіночої самореалізації. Стаття висвітлює трансформацію ролі жінок у новому соціалістичному суспільстві, їхню участь у побудові радянської держави та внесок у розвиток українського громадського життя у 1920-х роках.*

***Ключові слова:** жінки, радянська Україна, 1920-ті роки, громадська діяльність, політична участь, жінвідділи, емансипація, радянське законодавство, гендерна рівність, делегатські збори, виборчий процес, жіночий рух.*

Постановка проблеми. У 1920-х роках, в умовах нової економічної політики та проявів певного лібералізму на шляху побудови соціалістичного суспільства, жінки активно долучалися до громадського та політичного життя. Офіційно проголошена гендерна рівність сприяла розширенню прав жінок, однак на практиці їхня участь у публічній сфері залишалася обмеженою жорстким партійним

контролем. Незважаючи на численні ініціативи, значний пласт жіночої діяльності у радянській Україні залишається недостатньо дослідженим – особливо в контексті участі жінок у радянському державотворенні, роботі в жінвідділах, на місцевому рівні та в громадських організаціях.

Вивчення цієї проблеми дозволяє краще зрозуміти суперечливу природу радянської політики щодо вирішення жіночого питання, а також реальний внесок жінок у розвиток суспільного життя в добу НЕПу.

Мета дослідження полягає в аналізі громадсько-політичної активності жінок у радянській Україні 1920-х років, з'ясуванні їх ролі у трансформації суспільства, розкритті особливостей державної політики щодо жіноцтва в цілому та вирішення гендерного питання, а також визначенні внеску жінок в розбудову радянських інституцій та громадських ініціатив.

Історіографія проблеми. Історіографія проблеми громадсько-політичної активності жінок у радянській Україні 1920-х рр. охоплює дослідження, присвячені участі жінок у партійно-державному управлінні, їхній ролі у громадському житті, а також специфіці радянської гендерної політики.

Серед ґрунтовних праць варто виділити дослідження Е. Д. Емельянової [Емельянова, 1961], яка аналізує діяльність жінвідділів. Пізніше М. Д. Богачевська-Хом'як [Богачевська-Хом'як, 1995] всебічно розглянула участь українок у громадському житті, включаючи і радянський період. Важливою для розуміння державної політики щодо жінок та роботи жінвідділів також є праця М. Бакли [Бакли, 2004].

Значний внесок у вивчення трансформацій соціальної ролі жінок та способів їхнього залучення до політичного життя зробила дослідниця О.О. Кривуля [Кривуля, 2007], а Н. М. Нагорна [Нагорна, 2009] висвітлила механізми функціонування жіночих делегатських зборів як форми політичної активності.

Дисертаційне дослідження «Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки)» О. Д. Розовик [Розовик, 2013] є комплексним вивченням ролі жінок у громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР протягом 1920-х років. У своїй праці дослідниця детально аналізує механізми та форми залучення жіноцтва до радянських соціальних проєктів, зокрема до діяльності громадських організацій та партійних структур, що забезпечує глибоке розуміння масштабу та характеру їхньої участі у трансформаційних процесах того періоду. Дослідження О. О. Коханової [Коханова, 2015] також стосуються цієї проблематики, що поглиблює окремі аспекти її вивчення.

Особливу увагу Н. Ю. Олійник [Олійник, 2015] приділяє правовим питанням проблеми та аналізує наслідки «емансипації по-радянськи». Дослідження М. С. Вороніної [Вороніна, 2019] розкриває освіту як інструмент формування гендерної стратифікації жінок в УСРР у 1920 – 1930-ті роки. Ця праця допомагає зрозуміти вплив освітньої політики на становище жінок у радянському суспільстві. Заслугове особливої уваги робота А. С. Орлової [Орлова, 2020], в якій авторка порівнює радянські кодекси про шлюб та сім'ю 1918 та 1926 років.

У процесі дослідження використано нормативно-правові джерела – зокрема Конституцію УСРР 1919 р. [Конституція, 1919], Конституцію СРСР 1924 р. [Конституція, 1924], Конституцію УСРР 1925 р. [Конституція, 1925], Конституцію УСРР 1929 р. [Конституція, 1929] та офіційні публікації того часу [Заходи].

Виклад основного матеріалу. У 1920-ті роки радянська Україна переживала період інтенсивних трансформацій, що відбилися у всіх сферах життя суспільства. У цей період становлення радянської держави та побудови соціалістичного суспільства громадсько-політична активність жінок була важливим елементом соціокультурного ландшафту. Під впливом принципу гендерної рівності та радянської ідеології, що пропагувала активну участь жінок у будівництві нового суспільства, жінки проявляли активність як у політичній сфері, так і в громадському житті. Однак, на тлі публічно пропагованої рівності, складна соціально-політична ситуація перехідного періоду та загальний контекст авторитарної диктатури означали, що громадсько-політична активність жінок часто стикалася з практичними викликами та обмеженнями. Саме тому, вивчаючи цей період, важливо враховувати як досягнення жіночих ініціатив, так і виклики та протиріччя, що впливали на участь жінок у громадсько-політичному житті радянської України.

Варто зазначити, що у лютому 1920 року В. І. Ленін вказував, що для того, щоб жінка-робітниця досягла рівноправності не лише за законом, а й у реальному житті, вона повинна більше брати участь в управлінні суспільними підприємствами та в управлінні державою [Коханова, 2015, с. 56]. Радянська влада провела радикальні зміни у системі держави та законодавстві, анулюючи попередні закони та інституції, які констатували економічну та сімейну залежність жінок від чоловіків. Офіційні документи та закони 20-х років ХХ століття чітко визначали права та обов'язки жінок у суспільстві, які вплинули на їх участь в політичних та суспільних процесах.

Ще раніше жінки здобули історичне право голосу завдяки важливому документу під назвою «Положення Тимчасового уряду про вибори до Установчих Зборів», який було прийнято 20 червня 1917 року. Цей документ проголосив, що «незалежно від статі, національності, віросповідання всі громадяни мають право голосу» [Емельянова, 1961].

Рівність статі вперше на державному рівні у радянській Україні було закріплено в Конституції УСРР, прийнятій 10 березня 1919 року на III Всеукраїнському з'їзді Рад. Цей принцип знайшов своє відображення у статтях 3, 5 та 22 Конституції, які проголошували однакові юридичні та політичні права для чоловіків і жінок [Орлова, 2020].

Жінки в Українській СРР мали доступ до державних справ, але лише за умови підпорядкування волі пролетарської держави. При цьому, згідно зі ст. 22 Конституції 1919 року, політичні права надавалися лише тим громадянам обох статей, які працювали. Політичні права тісно пов'язувалися з трудовим обов'язком, що відображалося у гаслі «не працюючий не їсть» (ст. 28 Конституції 1919 року) [Конституція, 1919].

Отже, рівність жінок і чоловіків на той час ґрунтувалася не стільки на статі, скільки на трудовій активності. Це стало початком надання жінкам не лише трудових прав та можливостей, але й політичних та громадських. Жінка отримувала рівні права та можливості з чоловіком лише за умови, якщо вона працювала нарівні з ним. Цей підхід став ключовим фактором у залученні жіноцтва до активного політичного та громадського життя, а також до суспільного виробництва.

Варто зазначити також, що згідно зі ст. 20 Конституції 1919 року жінки отримували право голосу та бути обраними до органів влади вже з 18 років. При

цьому, жодні інші фактори, такі як релігія, національність, місце проживання або соціальний статус, не могли вплинути на це право [Конституція, 1919].

Пізніше, Конституція УСРР 1929 року у статті 66 підтвердила, що право обирати та бути обраними до рад надавалося громадянам Української Соціалістичної Радянської Республіки, яким до дня виборів виповнилося 18 років, незалежно від статі, віросповідання, раси, національності, місця проживання тощо [Богачевська-Хом'як, 1993, с. 285].

Жінки в Радянській Україні мали право голосу та бути обраними, але лише за умови дотримання двох умов. По-перше, це зайнятість у домашньому господарстві, тобто жінка мала бути залучена до ведення домашнього господарства. По-друге, забезпечення продуктивної праці, тобто жінка мала сприяти тому, щоб суб'єкт (чоловік) мав можливість продуктивно працювати [Конституція, 1919]. Хоча закріплення виборчих прав жінок у Конституції 1919 року було спрощеним, воно стало значним кроком уперед порівняно з законодавством імперської Росії. Це був важливий етап на шляху до гендерної рівності та надання жінкам більших можливостей у радянському суспільстві. На думку дослідниці О.О. Коханової «значення Конституції 1919 р. полягало і в тому, що вперше принцип рівності статей отримав юридичне закріплення, що було незаперечним досягненням нового устрою у справі емансипації жіноцтва» [Коханова, 2015, с. 48].

Конституція УСРР 1925 року, яка фактично продублювала Конституцію СРСР 1924 року, не мала чітко визначеної гендерної політики, а закріплювала рівність між чоловіком та жінкою як це було у попередній Конституції 1919 року [Конституція, 1925].

Варто зауважити, що жінки, отримавши рівні з чоловіками політичні права та можливості, дедалі активніше долучалися до лав більшовицької партії. Проте, через стійкі дореволюційні гендерні стереотипи, не всі жінки відразу «кинулися» в політичне та громадське життя країни. Більшість чоловіків також не поспішали приймати належним чином зростаючу активність жінок. Однак ці моменти суттєво не впливали на процес емансипації жінок, що продовжувався і надалі.

Незважаючи на офіційне проголошення рівності статей та закріплення політичних прав жінок у Конституції УСРР 1919 року, в практичній площині участь жінок у суспільному житті була обмежена і контрольована радянською владою. Підтвердженням цього є діяльність жінвідділів — структур, створених при партійних органах, які формально мали на меті залучення жінок до управління державними справами, однак на практиці їхня діяльність перебувала під прискіпливим оком владних структур та була інструментом реалізації політики більшовиків.

Втім, однією з ключових сфер, де протиріччя радянської гендерної політики проявлялися найяскравіше, була освіта. Хоча більшовицька влада активно проголошувала доступність освіти для всіх як основу для побудови нового суспільства, у реальності освітні можливості для жінок часто були «вбудовані» у складнішу систему соціальної стратифікації. За результатами дослідження М.С. Вороніної можна зробити висновок, що освітня реформа того періоду була суперечливою, а окремі її аспекти надмірно міфологізовані в історіографії. [Вороніна, 2019].

Офіційні кампанії з ліквідації неписьменності та залучення жінок до шкіл, робфаків та вищих навчальних закладів були покликані створити «нову жінку» – свідомого будівника соціалізму. Проте доступ до освіти не завжди гарантував реальну соціальну мобільність та повну рівність. Вибір професій, до яких заохочувалися жінки, часто залишався у традиційних для них сферах (наприклад, освіта, медицина, легка промисловість), що обмежувало їхні кар'єрні перспективи. Крім того, нерозв'язаність проблеми побуту, брак дитячих садків та ясел створювали додаткові перешкоди для повноцінної участі жінок у навчанні та їхній подальшій професійній реалізації. Таким чином, освіта, хоч і розширювала горизонти для багатьох жінок, водночас існувала в рамках патріархального суспільства, де «нова жінка» часто залишалася в заручниках старих гендерних стереотипів, маючи освіту та кваліфікацію [Вороніна, 2019].

Зауважимо, що після встановлення більшовицької влади в Україні всі жіночі організації, які активно діяли до того часу, були оголошені «буржуазними» та ліквідовувались. На зміну їм створювались жіночі об'єднання, до яких вже недоцільно було застосовувати термін «жіночий рух», адже вони в тоталітарній системі виконували роль інструменту, що спрямовував активність жінок на вирішення виробничих та побутових проблем, підпорядковуючи їх державним цілям [Олійник, 2015, с. 146].

На початку 20-х років ХХ століття в Україні з'являються численні жіночі організації: об'єднання солдатських дружин, союзи дружин робітників та службовців, школи ліквідації неграмотності, проводяться також жіночі делегатські збори тощо. Однак, незважаючи на активну участь жінок у суспільному житті, більшовики не визнавали необхідності існування самостійного жіночого руху.

У 20-х рр. ХХ ст. в Україні майже при всіх губернських та повітових партійних комітетах створювалися жіночі відділи. Початком їх створення став грудень 1918 року. Саме тоді ЦК РКП(б) створив комісію по пропаганді та агітації серед жінок, яка у вересні 1919 р. була реорганізована у відділи партійних комітетів для роботи серед жінок (жінвідділи), а в січні 1920 р. був створений жінвідділ при ЦК КП(б)У. Ці структури фактично ставали єдиною легальною платформою для самореалізації та активної участі жінок у суспільному житті. Основною формою роботи жінвідділів були постійно діючі делегатські збори робітниць і селянок. Також регулярно проводилися з'їзди робітниць і селянок, безпартійні жіночі конференції тощо [Олійник, 2015, с. 146].

Питання діяльності жінвідділів систематично розглядалися на партійних з'їздах, а також під час зборів і конференцій їхніх керівників [Коханова, 2015, с. 66]. Варто згадати про делегатські збори, які згідно спеціального Положення 1920 року використовувалися, перш за все, для політичного та просвітницького виховання. На кожному скликанні делегаток читалися лекції відповідно програми, розробленої Відділом ЦК КП(б)У для роботи серед жінок. По-друге, збори мали на меті теоретичне і практичне ознайомлення з основами радянського будівництва. Участь тут брали всі завідуючі відділами, а делегатки безпосередньо були командировані до різних радянських установ (органів місцевого самоврядування, відділів соціального забезпечення, освіти тощо), щоб детальніше ознайомитися з їхньою роботою через виконання певних завдань або доручень. По-третє, заходи спрямовувалися на залучення робітниць і селянок до активної участі у виробничому

процесі держави. На засіданнях читалися доповіді, які стосувалися виробничих питань, а потім учениць направляли для конкретної роботи до господарчих та професійних органів. І, нарешті, делегатки брали активну участь у політичному, господарському та соціальному житті країни. Наприклад, вони входили на підприємстві, від якого були обрані, до всіх локальних комісій главфабкому на рівні рівноправних членів або з голосом дорадчого характеру [Нагорна, 2009].

Таким чином, через делегатські збори радянська влада змогла здійснити свій вплив, організувати та активізувати жінок. Хоча формально кількісні показники успішності цієї діяльності свідчать про певні досягнення, проте відсоток жінок, які були залучені до роботи делегатських зборів у жіночих відділах, залишався низьким. Наприклад, лише 0,9% жіночого населення СРСР, що складало 620 тисяч делегаток, було обрано у 1927 році (у сільських районах ця частка була ще меншою) [Бакли, 2004, с. 368].

Варто зазначити, що відділи по роботі серед жінок відігравали також і важливу роль у формуванні законодавства, що стосувалося саме жіноцтва. За їх пропозицією партія прийняла доповнення до закону про загальну трудову повинність, які значно покращили життя та умови праці жінок. Суть цих пропозицій полягала у наступному: жінки, молодші 16 років та старші 40 років, звільнялися від загальної трудової повинності; вагітні жінки звільнялися від трудових обов'язків на 8 тижнів до пологів та 8 тижнів після них; жінки, які мали дітей до 8 років, також звільнялися від загальної трудової повинності; жінки, які займалися веденням домашнього господарства та доглядали за 5 або більше членами родини, також звільнялися від трудових обов'язків [Коханова, 2015, с. 66]. Ці зміни законодавства стали значним кроком у захисті прав жінок та сприяли покращенню їхнього життя.

З метою активного залучення жінок до політичної діяльності, жінвідділи розробили комплекс заходів, спрямованих на стимулювання їх участі у виборах до рад та інших представницьких органів. Прагнучи реалізувати на практиці право жінок обирати та бути обраними, жінвідділи використовували різноманітні методи, а саме: проведення індивідуальних бесід з жінками, пояснюючи їм важливість їхньої участі у виборах; організація публічних виступів та демонстрацій, які підкреслювали роль жінок у суспільстві та їх право на участь у політичному житті; публікація статей у журналах та газетах, а також випуск брошур та плакатів, які агітували жінок йти на вибори та голосувати за радянську владу.

Незважаючи на активні заходи більшовицького керівництва залучити жінок до складу партії, протягом тривалого періоду вони залишалися меншістю в її лавах, особливо в її керівництві. Наприклад, у складі партії в Українській СРР українок за походженням було надзвичайно мало. У 1929 році лише 8% жінок-партійців були українками, 8% – єврейками, а переважну більшість (84%) склали росіянки [Богачевська-Хом'як, 1995, с. 337].

В УСРР у 20-і роки ХХ ст. жінвідділи та інші структури очолювали талановиті й віддані справі жінки. На посаді керівниці жінвідділу при ЦК КП(б)У протягом десятиліття змінювалися такі діячки: Конкардія Самойлова, Варвара Мойрова, Олена Кравченко, Марія Левкович, Ольга Пілацька. Ці жінки зробили значний внесок у вирішення проблем жіноцтва в цілому та покращення їх життя. Активну участь у роботі брали також численні жінки з усіх куточків України, серед яких: М. О. Кустелян, О. П. Філіпова, Л. І. Кречет, К. Ф. Зеленська.

Учасниці жінвідділів. 1920-ті рр.

(Джерело: Коханова О. О. Суспільно-політичне становище жінки в радянській Україні (20-30-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2015. С. 202.)

Таким чином, діяльність жінвідділів у 1920-х роках була багатогранною, але значною мірою спрямованою на виконання партійних директив. Основними напрямками їхньої роботи були: підвищення рівня політичної свідомості жінок; боротьба з неписьменністю та релігією; залучення жінок до участі у виборах; надання допомоги безпритульним; підготовка жінок до роботи в державних та громадських структурах тощо.

Особливістю діяльності жінвідділів була жорстка їх регламентація з боку Комуністичної партії, яка видавала численні інструкції, директиви, планові показники та квоти, які не завжди враховували специфіку регіону та його населення. Це призводило до того, що жінвідділи мали обмежений вплив на вирішення важливих соціальних проблем, таких як материнство, виховання дітей, культурний розвиток жінок та організація побуту. Крім того, їхня діяльність знаходилась під постійним контролем партійних комітетів, що негативно впливало на їхню самостійність та ініціативність. Однак, з огляду на ці обмеження, робота жінвідділів мала й певні позитивні наслідки, адже їх діяльність сприяла підвищенню політичної свідомості та активності жінок, що мало значення для розвитку українського суспільства.

Після реорганізації партапарату в січні 1930 року, жіночі відділи були ліквідовані, а їхні функції передані до секторів, які спеціалізувалися на роботі серед жінок, відомих як жінсектори. Ці сектори були створені при відділах агітації й масових кампаній ЦК ВКП(б), ЦК Комуністичних партій республік, країв, областей,

міст та районів партії, а також при парткомах великих підприємств [Коханова, 2015, с. 76].

Таким чином, у контексті нової економічної політики (НЕПу) більшовицька влада активно формувала гендерну політику як складову своєї владної стратегії, що сприяла утвердженню радянської політичної культури в Україні. Це забезпечило партії додаткові можливості впливу, оскільки жіноцтво поступово включалося в проєкт утвердження соціалістичного ладу. На відміну від ідей західного фемінізму, який зосереджувався на правах жінки як індивіда, радянський підхід трактував жіноче питання виключно в контексті класової боротьби та глобальної революційної мети. Ключовою особливістю цієї політики стало ідеологічне заперечення та неприйняття будь-якого незалежного жіночого руху, який трактувався як «буржуазний» або «націоналістичний», а отже, ворожий інтересам пролетаріату та соціалістичної революції [Непіпенко, 2019, с. 116-119].

Класовий підхід у вирішенні жіночого питання фактично блокував можливість виникнення будь-яких опозиційних жіночих ініціатив. Гендерна політика більшовицької влади будувалася на принципах патерналізму, де партія позиціонувала себе як головна сила визволення жінок, залишаючи за собою монополію на ініціативу. Будь-які спроби самостійної активності жінок поза межами партійного контролю жорстко припинялися. Основною метою було не стільки створення умов для самореалізації жінок, скільки їхнє залучення до державного апарату та політичне виховання у дусі радянської ідеології. Така модель принципово відрізнялася від досвіду демократичних країн, де жіночі організації функціонували як самостійні інститути громадянського суспільства [Непіпенко, 2019, с. 120].

Важливим кроком впливу на жіноцтво стала державна ініціатива щодо формального включення жінок у політичну сферу. Зокрема, з 1921 року в Україні були розгорнуті активні дії з інтеграції жінок у виборчі механізми, що мало на меті як збільшення їхньої участі у голосуванні, так і сприяння обранню жінок на посади у місцевих органах управління.

1923-1924 роки стали поворотним моментом політичної активності жінок в УСРР. Завдяки організованій пропагандистській кампанії, що велася за участю республіканських та місцевих органів влади, партійних, профспілкових, комсомольських та інших організацій, жінки отримали більше можливостей для реалізації своїх політичних прав. Це призвело до значного зростання їхньої участі у виборчому процесі. У період 1926-1930 рр., згідно статистики, відбувається посилення їх політичної активності, збільшення представництва жінок у владних структурах та їх призначення на керівні посади.

Кількість обраних жінок у міські ради також зросла. У середньому за цей період вони становили на 4-8% більше від загальної кількості. Представництво жінок у міських радах відображало різні соціальні групи жіночого населення. Прикладом є Київська міськрада, яка була обрана у 1929 році. За даними дослідниці О.Д. Розовик, з 1926 до 1929 року тут спостерігалось значне зростання представництва жінок: їхня загальна частка зросла з 12,7% (213 осіб) до 16,5% (330 осіб). Цей ріст був обумовлений, з одного боку, суттєвим збільшенням частки робітниць (з 48,35% до 65,5%), а також зростанням кількості членів і кандидатів КП(б)У серед жінок-членів міськради (з 32,8% до 39,7%). Водночас, частка

службовок дещо зменшилася (з 23,44% до 17,6%), а представництво селянок практично зникло [Розовик, 2013, с. 68].

Досліджуючи питання громадської діяльності жінок радянської України, слід зазначити, що жіноцтво також активно залучалося до роботи різноманітних громадських організацій, де вони могли впливати на вирішення важливих питань. Незважаючи на жорсткий ідеологічний контроль Комуністичної партії над усіма сферами суспільного життя, жінки радянської України відігравали помітну роль у діяльності громадських організацій. Їхня участь, хоча і була інструментом реалізації більшовицької політики, водночас відображала намагання адаптуватися до нових соціальних умов та брати участь у вирішенні нагальних суспільних проблем. Аналіз діяльності таких структур, як «Друзі дітей», Червоний Хрест, Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) та Товариство землеустрою єврейських трудящих (ТЗЄТ) дозволяє розкрити як масштаби мобілізації жіноцтва, так і специфіку їхньої ролі в радянській системі.

Жінки УСРР у 1920-х роках активно брали участь у різноманітних громадських роботах, серед яких найважливішим та необхідним завданням вважалася допомога дітям, особливо тим, хто втратив батьків та близьких у попередні роки. Осередки товариств «Друзі дітей» діяли по всій території республіки, охоплюючи міста, селища та навіть села. Ці товариства вирізнялися найбільшою кількістю жінок-активісток серед усіх громадських організацій того часу. У 1922 році в УСРР існувало 25 000 товариств «Друзі дітей». Близько 450 тис. людей постійно брали участь у роботі цих товариств, з них 250 тис., тобто більше половини, були жінки. Окрім постійних членів, близько 5 мільйонів людей, переважно жінок та дівчат, були задіяні у заходах та акціях, які організовані цими товариствами [Заходи].

Значна кількість жінок з різних організацій та без партійної приналежності, керуючись високими моральними принципами, брали під опіку дітей, які втратили сім'ї або потребували допомоги. Жінки надавали притулок дітям як у власних сім'ях, так і тимчасово, наприклад, на літній період. Так, у 1927 році під опікою цих небайдужих жінок знаходилося 21,4 тисячі дітей різного віку [Розовик, 2013, с. 112].

Ще однією організацією, у якій жінки України відігравали важливу роль, був «Червоний Хрест». Жіноцтво України мало значне представництво в його керівних органах на всіх рівнях, що відповідало загальній тенденції до зростання жіночої участі у більшовицькій партії та підконтрольних громадських організаціях. Вони брали активну участь в організації та проведенні різноманітної роботи, передбаченої Статутом Червоного Хреста. До прикладу, у жахливі роки голоду 1921-1923 рр. «Червоний Хрест» УСРР, активно збираючи кошти, організовував численні безкоштовні ідальні, щоб допомогти постраждалим від голоду. Так, у розпал кризи ця організація утримувала харчові пункти, які годували десятки тисяч людей щодня [Товариство].

Організація «Червоний Хрест» (ЧХ) також брала ініціативну участь у всеукраїнських широкомасштабних акціях, таких як «Неділі допомоги матері-пролетарці». Ці кампанії були спрямовані на підтримку жінок з робітничо-селянських сімей. Для збору коштів організація використовувала різноманітні методи, включаючи реалізацію благодійних марок, що стало значним джерелом надходжень до фонду допомоги. Окрім продажу марок, ЧХ поширював

Червонохресні значки та встановлював спеціальні урни для пожертв. Зібрані кошти спрямовувалися на закупівлю медикаментів та обладнання для лікарень, що покращувало доступність та якість медичної допомоги для матерів-пролетарок та їхніх дітей.

На IV Конгресі Комінтерну в 1922 році було прийнято рішення про створення Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР). Ця організація ставила за мету надати підтримку борцям за комуністичну справу по всьому світу. Основним її завданням було збирати кошти для надання допомоги революціонерам, лідерам робітничого руху та їх сім'ям, які перебували у в'язницях капіталістичних країн. Ця допомога мала життєво важливе значення для цих людей, адже вони зазнавали переслідувань та були позбавлені свободи за свої політичні переконання. З другої половини 1920-х років спостерігається активне зростання жіночої участі в цій організації.

У 1925 році з метою надання допомоги єврейським переселенцям було створено «Товариство землеустрою єврейських трудящих» (ТЗЄТ). Ця організація відіграла важливу роль у житті людей, які прагнули розпочати нове життя на нових землях. Жінки також активно брали участь у діяльності ТЗЄТ, складаючи значну частку її членів у різних регіонах. Вони збирали кошти для організації, надавали допомогу переселенцям у влаштуванні побутових умов, організації ясел, культурно-освітніх закладів на нових територіях, виконували санітарно-просвітницьку діяльність та інші подібні ініціативи.

Впродовж 1920-х років у радянській Україні на громадських засадах активно діяли різноманітні наукові товариства, де також проявили особливу активність жінки. Ці осередки науки відігравали важливу роль у розвитку наукових досліджень та поширенні знань серед населення. Їхні наукові здобутки та плідна діяльність у науковому середовищі свідчать про високий рівень освіченості та інтелектуальний потенціал жіноцтва того часу. До прикладу, представниці жіноцтва діяли у таких наукових товариствах УСРР: Є. Личкова проводила науково-дослідницьку роботу в галузі природничих наук (Київське природниче товариство); професорка Т. Родіонова брала участь в роботі комісії та виступала в якості екскурсовода, ділилась своїми знаннями та ентузіазмом з публікою (Харківське природознавче товариство); Н. Полонська-Василенко виступала з науковими доповідями, популяризуючи та поширюючи тим самим знання про минуле України, а також П. Смирнова, яка аналогічно виступала з науковими доповідями по проблемах національної історії (Київське Історичне товариство Нестора-Літописця).

Таким чином, 1920-ті роки, коли більшовицька влада утверджує НЕП та політику українізації як напрям національно – культурного відродження, стали періодом кардинальних змін для жінок України. За короткий час вони здобули політичні та правові свободи, морально та духовно розкріпачилися, розпочавши активну боротьбу за рівноправність у суспільстві. Жінки отримали право голосу, обиралися до рад усіх рівнів, стали активними учасницями політичного життя, входячи до органів влади, громадських організацій та партійних осередків. Однак поряд з лібералізацією та українізацією тогочасного суспільства жіночий рух ставав все більш політизованим та підконтрольним, особливо в кінці 20-х років, коли з неспівською політикою буде покінчено, а сталінізм та більшовицький терор матимуть ще більший негативний вплив на вирішення жіночого питання в Україні.

Висновки. 1920-ті роки стали для жінок України епохою кардинальних змін. За короткий проміжок часу вони здобули політичні та правові свободи, розкріпачилися морально та духовно, розпочавши активну боротьбу за рівноправне становище в суспільстві. Жінки отримали право голосу та обиратися до рад усіх рівнів, ставши активними учасницями політичного життя. Їх обирали до органів влади та державного управління, вони вступали до громадських організацій, партійних осередків, обіймаючи керівні посади. Жінки 1920-х років — це активні учасниці громадсько-політичного життя України. Їхня активність проявилася в участі у роботі п'ятнадцяти загальнореспубліканських організацій, а також у діяльності КП(б)У, комсомолу та численних місцевих громадських об'єднань. Жінки не просто були присутніми в цих структурах — вони активно й творчо працювали, наповнюючи їхню діяльність реальним змістом. Їхня практичність, ініціативність та ентузіазм заохочували мільйони жінок і чоловіків долучатися до громадської роботи. Діяльність жінок цього періоду стала важливою віхою в історії України, адже вона продемонструвала, що жінки є не лише домогосподарками, а й повноправними громадянами, здатними до активної участі в усіх сферах суспільного життя.

Однак, ці трансформації відбувалися в умовах жорсткого ідеологічного контролю. Попри зовнішні ознаки емансипації, громадсько-політична активність жінок у радянській Україні 1920-х років була глибоко інтегрована в авторитарну систему більшовицької влади. Їхня участь у суспільному житті не стільки означала здобуття автономії, скільки служила інструментом зміцнення радянської ідеології та формування «нової людини». Ідея самостійного жіночого руху або реалізації феміністичних принципів у західному розумінні залишалася поза межами допустимого.

Участь українських жінок у діяльності таких організацій як Червоний Хрест, МОДР чи ТЗСТ була важливою частиною соціального і громадського життя 20-х років ХХ століття. Проте важливо наголосити, що ця активність, зокрема у сфері міжнародної взаємодії, відбувалася виключно в рамках дозволених державою структур. Усі зв'язки із зарубіжжям жінки УСРР здійснювали через організації, що були під контролем Комінтерну або прямо афілійовані з радянськими інституціями. Яскравим прикладом цього є Міжнародна організація допомоги борцям революції, заснована рішенням IV Конгресу Комінтерну, яка забезпечувала контакт із зарубіжжям у строго ідеологічних межах. Незалежна взаємодія з міжнародними жіночими чи правозахисними організаціями, не пов'язаними з соціалістичним табором, була повністю заборонена. Жінвідділи, що функціонували при партійних органах, залишалися єдиною дозволеною формою організованої жіночої активності, яка суворо підпорядковувалась директивам Комуністичної партії. Це суттєво обмежувало можливості жінок для прояву автономної ініціативи, зокрема у сфері міжнародної солідарності чи альтернативного жіночого руху.

Список використаних джерел та літератури

Бакли М., 2004. Политика большевиков и женотделы в 1920-х-1930-х гг. *Гендерная реконструкция политических систем*. Санкт-Петербург: Алетейя. 355–380.

Богачевська-Хом'як М. Д., 1995. Білим по білому: Жінки у громадському житті України, 1884–1939. Київ: Либідь, 424.

Богачевська-Хом'як М. Д., 1993. Дума України – жіночого роду. Київ: Воскресіння. 57.

Вороніна М. С., 2019. Освіта як ознака гендерної стратифікації жінок в УСРР в 1920–1930-ті роки. *Дриновський збірник*, № 11, 363–370.

Емельянова Е. Д., 1961. Работа Коммунистической партии среди трудящихся женщин в восстановительный период. Смоленск. 34.

Коханова О. О., 2015. Суспільно-політичне становище жінки в радянській Україні (20-30-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків. 208.

Кривуля О. О., 2007. Залучення жінок України до Компартії у 1920-1930-ті роки – вирішальний крок у зміні їх соціальної ролі. *Історичні записки: Збірник наукових праць*, Вип. 16, 81–85.

Нагорна Н. М., 2009. Жіночі делегатські збори в УСРР: мета і сутність функціонування, організаційна структура, значення (1920-1933 рр.). *Література та культура Полісся. Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст. в сучасному науковому контексті*, Вип. 56, 267–289.

Непіпенко Л. П., 2015. Гендерна ідеологія та гендерна політика в радянській політичній культурі України періоду НЕПу. *Гілея: науковий вісник*, Вип. 145(1), 116–123.

Олійник Н. Ю., 2015. Емансипація жінок по-радянськи: особливості та наслідки. *Грані*, № 6, 144–151.

Орлова А. С., 2020. Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве 1918 г., Кодекс законов о браке, семье и опеке 1926 г. (сравнительно-правовой анализ). *Эволюция российского права: материалы XVIII Заоч. межд. науч. конф. молодых ученых и студентов, г. Екатеринбург, 30 апр. 2020 г.* Екатеринбург: Уральский гос. юр. ун-т., 42–43.

Розовик О. Д., 2013. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 254.

1919. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.): Президія III Всеукраїнського З'їзду Рад від 14.03.1919 р. *Верховна Рада України: Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> (дата звернення: 06.04.2025).

1924. Конституція СРСР 1924 року (травень 1924 р.): Президія II з'їзду рад СРСР від 31.01.1924 р. URL: https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1924/red_1924/550866/ (дата звернення: 06.04.2025).

1925. Конституція УСРР 1925 року (травень 1925 р.): Президія IX Всеукраїнського З'їзду Рад від 10.05.1925 р. *Вікіджерела*. URL: uk.wikisource.org/wiki/ЗУРПСУУ/1925/1/47/Про_зміну_Конституції_Української_Соціалістичної_Радянської_Республіки (дата звернення: 06.04.2025).

1926. Заходи по ліквідації дитячої безпритульності на Україні. *Вісті ВУЦВК*. 3.

1929. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року (травень 1929 р.): Президія XI Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 15.05.1929 р. *Верховна Рада України: Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> (дата звернення: 06.04.2025).

2018. Товариство Червоного Хреста в Україні відзначає 100-річчя. *Ogo.ua (Видавничий дім «ОГО»)*. URL: <https://ogo.ua/articles/view/2018-04-18/92980.html> (дата звернення: 30.05.2025).

References

Bakli, M. 2004. Politika bolshevikov i zhenotdely v 1920-kh–1930-kh gg. [Bolshevik policy and women's departments in the 1920s–1930s]. *Gendernaya rekonstruktsiya politicheskikh sistem*. Saint Petersburg: Aleteya, 355–380. [in Russian].

Bochachevska-Khomiak, M. D. 1995. Bilym po bilomu: Zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy, 1884–1939 [In White on White: Women in the Public Life of Ukraine, 1884–1939]. Kyiv: Lybid, 424. [in Ukrainian].

Bohachevska-Khomiak, M. D. 1993. Duma Ukrainy – zhinochoho rodu [The Duma of Ukraine is of Feminine Gender]. Kyiv: Voskresinnia, 57. [in Ukrainian].

Voronina, M. S. 2019. Osvita yak oznaka hendernoї stratyfikatsii zhinok v USSR v 1920–1930-ti roky [Education as a sign of gender stratification of women in the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s]. *Drynovskiyi zbirnyk*, 11, 363–370. [in Ukrainian].

Emelyanova, E. D. 1961. Rabota Kommunisticheskoi partii sredi trudyashchikhsya zhenshchin v vosstanovitelnyy period [The work of the Communist Party among working women during the recovery period]. Smolensk, 34. [in Russian].

Kokhanova, O. O. 2015. Suspilno-politychne stanovyshche zhinky v radianskiy Ukraini (20-30-ti rr. XX st.) [Socio-political status of women in Soviet Ukraine (1920s-1930s)]: dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Kharkiv, 208. [in Ukrainian].

Kryvulya, O. O. 2007. Zaluchennya zhinok Ukrainy do Kompartii u 1920-1930-ti roky – vyrishalnyy krok u zmini yikh sotsialnoi roli [Involvement of Ukrainian women in the Communist Party in the 1920s-1930s – a decisive step in changing their social role]. *Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats*, 16, 81–85. [in Ukrainian].

Nahorna, N. M. 2009. Zhinochi delehatski zbory v USRR: meta i sutnist funktsionuvannya, organizatsiyna struktura, zachennya (1920-1933 rr.) [Women's delegate assemblies in the Ukrainian SSR: purpose and essence of functioning, organizational structure, significance (1920-1933)]. *Literatura ta kultura Polissya. Problemy filolohiyi, istoriyi ta kultury XIX–XX st. v suchasnomu naukovomu konteksti*, 56, 267–289. [in Ukrainian].

Nepypenko, L. P. 2015. Henderna ideolohiya ta henderna polityka v radianskiy politychniy kulturi Ukrainy periodu NEPu [Gender ideology and gender policy in the Soviet political culture of Ukraine during the NEP period]. *Hileya: naukovyy visnyk*, 145(1), 116–123. [in Ukrainian].

Oliinyk, N. Yu. 2015. Emansypatsiya zhinok po-radyansky: osoblyvosti ta naslidky [Soviet-style emancipation of women: features and consequences]. *Hrani*, 6, 144–151. [in Ukrainian].

Orlova, A. S. 2020. Kodeks zakonov ob aktakh grazhdanskogo sostoyaniya, brachnom, semeynom i opekunskom prave 1918 g., Kodeks zakonov o brake, semye i opeke 1926 g. (sravnitelno-pravovoy analiz) [Code of Laws on Acts of Civil Status, Marriage, Family and Guardianship Law of 1918, Code of Laws on Marriage, Family and Guardianship of 1926 (comparative legal analysis)]. *Evolyutsiya rossiyskogo prava: materialy XVIII Zaoch. mezhd. nauch. konf. molodykh uchenykh i studentov, g. Ekaterenburg, 30 apr. 2020 g.* Ekaterinburg: Uralsky gos. jur. un-t., 42–43. [in Russian].

Rozovyk, O. D. 2013. Zhinky v hromadsko-politychnomu ta sotsialno-kulturnomu zhytti USRR (1920-ti roky) [Women in the socio-political and socio-cultural life of the Ukrainian SSR (1920s)]: dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 254. [in Ukrainian].

1919. Konstytutsiya Ukrainskoi Sotsialistychnoi Radyanskoï Respubliki (berezen 1919 r.): Prezidiya III Vseukrainskoho Z'yizdu Rad vid 14.03.1919 r. [Constitution of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (March 1919): Presidium of the III All-Ukrainian Congress of Soviets from March 14, 1919]. *Verkhovna Rada Ukrainy: Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> (accessed: 06.04.2025). [in Ukrainian].

1924. Konstytutsiya SRSR 1924 roku (traven 1924 r.): Prezyddiya II z'yizdu rad SRSR vid 31.01.1924 r. [Constitution of the USSR of 1924 (May 1924): Presidium of the II Congress of Soviets of the USSR from January 31, 1924]. URL: https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1924/red_1924/550866/ (accessed: 06.04.2025). [in Russian].

1925. Konstytutsiya USRR 1925 roku (traven 1925 r.): Prezyddiya IX Vseukrainskoho Z'yizdu Rad vid 10.05.1925 r. [Constitution of the Ukrainian SSR of 1925 (May 1925): Presidium of the IX All-Ukrainian Congress of Soviets from May 10, 1925]. *Wikidzherela*. URL: uk.wikisource.org/wiki/ЗУППСУУ/1925/1/47/Про_зміну_Конституції_Української_Соціалістичної_Радянської_Республіки (accessed: 06.04.2025). [in Ukrainian].

1926. Zakhody po likvidatsii dytyachoi bezprytnosti na Ukraini [Measures to eliminate child homelessness in Ukraine]. *Visti VUTsVK*. 3. [in Ukrainian].

1929. Konstytutsiya Ukrainskoi Sotsialistychnoi Radyanskoï Respubliki 1929 roku (traven 1929 r.): Prezyddiya XI Vseukrainskoho z'yizdu rad robitnychkykh, selyanskykh i chervonoarmiyskykh deputativ vid 15.05.1929 r. [Constitution of the Ukrainian Socialist Soviet Republic of 1929 (May 1929): Presidium of the XI All-Ukrainian Congress of Soviets of Workers', Peasants' and Red Army Deputies from May 15, 1929]. *Verkhovna Rada Ukrainy: Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> (accessed: 06.04.2025). [in Ukrainian].

2018. Tovarystvo Chervonoho Khresta v Ukraini vidznachaye 100-richchya [Red Cross Society in Ukraine celebrates 100th anniversary]. *Ogo.ua (Vydavnychy dim «OHO»*). URL: <https://ogo.ua/articles/view/2018-04-18/92980.html> (accessed: 30.05.2025). [in Ukrainian].

**SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF WOMEN IN SOVIET UKRAINE (1920S):
GENDER ASPECT OF THE PROBLEM**

Darina Binkovska

Master's student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Kateryna Dvirna

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article provides a comprehensive study of the socio-political activity of women in Soviet Ukraine in the 1920s in the context of the socio-economic changes during the New Economic Policy (NEP) period and the resolution of the gender issue. It is proven that, despite the official proclamation of gender equality and the enshrinement of women's political rights in the Constitution of the Ukrainian SSR of 1919, as well as 1925 and 1929, in practice, women's participation in public life was limited and controlled by the Soviet authorities. Particular attention is paid to analyzing the role of Zhenotdels (women's departments) – structures created under party bodies, which formally aimed to involve women in state administration but in practice directed their activity within the framework of fulfilling party directives. The main areas of Zhenotdels' activity are revealed, including the fight against illiteracy, political education, participation in election campaigns, and assistance to needy segments of the population. The article explores women's participation in public organizations, particularly in the "Red Cross", "Friends of Children", MODR (International Organization for Aid to Revolutionary Fighters), TZET (Society for the Assistance to the Defense and Aviation-Chemical Construction of the USSR), and scientific societies. Examples of specific forms of public work undertaken by women are provided, such as caring for orphans, charitable activities, organizing food distribution points, and educational events. The increasing representation of women in local government bodies, under the influence of active state and party propaganda, is also analyzed. Due attention is paid to the contradictions of Soviet policy: on the one hand – formal emancipation, on the other – ideological control, which limited real opportunities for women's self-realization. The article highlights the transformation of women's roles in the new socialist society, their participation in the building of the Soviet state, and their contribution to the development of Ukrainian public life in the 1920s.*

Key words: *women, Soviet Ukraine, 1920s, public activity, political participation, women's departments, emancipation, Soviet legislation, gender equality, delegate meetings, electoral process, women's movement.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.6>
УДК 94:061.2]:355.02(477)«192/193»

РАДЯНСЬКІ ОБОРОННО-МАСОВІ ТОВАРИСТВА АВІАХІМІЧНОГО СЕКТОРУ В УКРАЇНІ 1920 – 30-Х РР.: МІЖ МІФОМ ТА РЕАЛЬНІСТЮ

Іванета Андрій Олександрович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: paritypartners@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-6859-2094>

***Анотація.** Стаття досліджує процес формування та діяльності військово-оборонних громадських об'єднань в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1920-х роках, зокрема роль Товариства авіації та повітроплавання України й Криму (ТАПУК) у зміцненні обороноздатності держави. Аналізуються завдання цієї організації, до яких входили розгортання діяльності з популяризації створення Червоного повітряного флоту, розвиток авіаційної освіти та підготовка молоді до служби в авіації — процеси, що відбувалися під повний партійний та адміністративний контроль влади та розвінчують міф про народний характер цієї діяльності. Особливу увагу приділено практичним аспектам діяльності ТАПУК: створенню авіамодельних гуртків, організації льотних шкіл та показових польотів — ці форми навчально-масової роботи розгорнулися за рознарядками влади та за участі профспілок та інших офіційних структур, що дає можливість розуміти цей рух у контексті цілеспрямованого конструювання нового типу «радянської людини», а не спонтанно народженого ентузіазму. Стаття розглядає також механізми співпраці ТАПУК із радянськими державними органами, що забезпечували матеріально-фінансову й адміністративну підтримку діяльності товариства. Висвітлюється роль пропаганди у залученні населення до цієї діяльності та у міфологізації образу авіації як найважливішого засобу зміцнення оборони країни — цей образ створювався зверху та був покликаний забезпечити підтримку владі знизу. Аналізуються методи цієї пропаганди, зокрема проведення масових заходів, авіаційних виставок, читань, кіносеансів та випуск друкованих матеріалів, що розповсюджували офіційну версію історії та приховували реальні процеси прийняття рішень та управління цією діяльністю. Детально розглядається процес структурних змін у діяльності ТАПУК та його перетворення у нові оборонно-масові об'єднання — Товариство друзів авіахімічної оборони і промисловості («Авіахім») та Товариство сприяння обороні, авіації та хімії (ТСОАВІАХІМ), що стали провідними інструментами влади у забезпеченні мобілізації та підготовки нових кадрів для Червоної армії. У статті використано широкий спектр архівних матеріалів, що дозволили відновити повну картину історії ТАПУК, його структури та діяльності. На підставі цих джерел показано механізми та форми співіснування влади й громадських об'єднань у міжвоєнний період, розвінчано міфи про народний характер цієї діяльності та розкрито вирішальну роль партії та держави в цьому процесі — тим самим зроблено крок до деміфологізації історії ТАПУК та розуміння його місця у системі зміцнення влади та оборонного потенціалу Радянської України.*

***Ключові слова:** Товариство авіації та повітроплавання України й Криму, Авіахім, радянська влада, Україна, громадські об'єднання, військово-масові товариства, міфологізація історії.*

Постановка проблеми. У історіографії міжвоєнного періоду радянської України діяльність оборонно-масових товариств традиційно постає в героїко-пропагандистському світлі – як народна ініціатива та вираз патріотизму трудящих у зміцненні обороноздатності країни. Водночас аналіз історичних джерел показує зовсім іншу картину: ці об'єднання створювались та розвивались під повний партійний та адміністративний контроль влади, виконуючи завдання із забезпечення мобілізації та підготовки кадрового резерву для Червоної армії. Це спотворює історичну правду та міфологізує процеси співіснування влади й суспільства в умовах тоталітарного режиму. В сучасних історіографічних дискусіях постає гостра необхідність деміфологізації цієї історії – критичного розвінчання міфів та розуміння справжніх механізмів діяльності оборонно-масових товариств та місця цих структур у системі влади Радянської України між двома світовими війнами.

Метою статті є здійснення критичного аналізу діяльності радянських оборонно-масових товариств авіахімічного сектору в Радянській Україні 1920 – 1930-х років та розвінчання міфологем про народний характер цієї діяльності.

Історіографічний огляд. *Смолій В. А. Історія України ХХ століття: Від революції до незалежності. (2011 р.)* У цій праці В. Смолій аналізує історичний процес становлення та діяльності радянських оборонно-масових товариств у контексті консолідації влади та формування тоталітарного режиму в Україні. Автор звертає особливу увагу на використання цих структур партійно-державними органами задля забезпечення лояльності населення та зміцнення оборонного потенціалу країни, розвінчує міф про народний характер такого руху.

Реаб'єв В. В. Оборонно-масові товариства в історії Радянської України (1920 – 1930-ті роки) (2015 р.). У своїй статті В. В. Реаб'єв досліджує структурну розбудову та діяльність ТАПУК, Авіахіму та ТСОАВІАХІМу, показує механізми співпраці цих об'єднань із партійно-державними інституціями та розвінчує міфологему про нібито народну ініціативу в розгортанні цієї діяльності.

Сергієнко В. М. Радянські парамілітарні об'єднання в Україні (20 – 30-і роки ХХ століття). (2007). У монографії В. М. Сергієнка розглянуто історико-політичну генезу парамілітарних структур в Україні між двома світовими війнами. Автор звертає особливу увагу на юридично-організаційний механізм створення цих товариств та на практику використання партійно-міліцейських ресурсів для забезпечення контролю та вербування нових кадрів, розвінчуючи міф про добровільний характер такого руху.

Виклад основного матеріалу.

Масовий ентузіазм чи контроль зверху? Міфи і реалії діяльності ТАПУК і Тсоавіахіму в УСРР (1920 – 1930-ті рр.)

У результаті поразки Української Народної Республіки та остаточного встановлення більшовицької влади на її території постала гостра необхідність у відбудові оборонно-промислового комплексу, розширенні військової інфраструктури та підготовці населення до участі в оборонних процесах. У цьому контексті створення потужної авіаційної галузі розглядалося партійно-радянськими структурами як одне із найважливіших завдань забезпечення обороноздатності новоствореної влади. Вказані цілі влада досягала, зокрема, за допомогою розгортання діяльності військово-оборонних громадських об'єднань, покликаних забезпечити підтримку офіційного курсу та сформувати необхідну соціальну базу

для розбудови повітряних сил. Однією з перших такого типу організацій стало Товариство авіації та повітроплавання України і Криму (ТАПУК), офіційно засноване 12 березня 1923 року у столиці радянської України – Харкові [Бюллетень, 1933, с. 56].

Відповідно до затвердженого статуту, ключовою метою ТАПУК було сприяння розгортанню Червоного повітряного флоту на території України. Реалізація цієї цілі покладалась на цілу систему завдань, яка містила: активне поширення ідеї створення Червоного повітряного флоту серед робітників та селян; проведення публічних обговорень, конференцій та зборів із проблем розбудови авіації та повітроплавання; розгортання масштабної видавничо-просвітницької діяльності, що виражалась у публікації періодичних видань, науково-популярних та спеціалізованих праць; сприяння створенню профільних кафедр у провідних вищих навчальних закладах України; а також організація досліджень, покликаних розширювати знання про атмосферу та природні явища [ДАЗО, ф. 559, оп.1, спр.1, арк. 1]. Діяльність ТАПУК у цьому процесі не була виразом ініціативи «залучених знизу» груп, а ґрунтовно координувалась партійно-державними структурами та розгорталась у парадигмі офіційно сформульованого завдання – забезпечити міцну матеріально-мілітарну базу влади та сформувати лояльне до неї населення. Реалізація цієї діяльності покликана розвінчати міф про «масовий народний ентузіазм» та показати, що розбудова повітряних сил відбувалась зверху донизу, за сценарієм влади та під повний контроль партії й держави.

У історіографії міжвоєнного періоду історії Радянської України діяльність Товариства сприяння обороні, авіації та хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМ) традиційно розглядалась крізь призму міфологізації, покликаної створити образ «масового патріотичного руху», покликаною зміцнювати обороноздатність країни та розвивати галузі авіації й хімії. Водночас критичний аналіз джерел дає можливість розгледіти за цією картинкою механізми партійно-державного контролю та використання діяльності такого виду об'єднань у цілях зміцнення влади та забезпечення ідеологічно-мілітарних завдань.

У 1927 році в УРСР було засновано ТСОАВІАХІМ [Сборник, 1927, с. 14]. Метою цієї організації задекларовано зміцнення обороноздатності республіки та підготовку військових кадрів. Реалізація цієї цілі відбувалась через розгортання навчань, будівництва оборонних споруд та створення профільних гуртків, аероклубів, навчальних закладів та лабораторій [Тсоавіахим на новому, 1930, с. 112]. В історіографії цей процес постає як вираз народного ентузіазму та підтримки влади, що, насправді, було результатом цілеспрямованого партійно-адміністративного тиску та використання адміністративних ресурсів.

Діяльність ТСОАВІАХІМ розгорталась у тісному зв'язку із завданнями підготовки до можливої війни та розбудови оборонно-промислового комплексу. Вказані завдання поклалися на структури, покликані забезпечити навчально-мобілізаційну підготовку, розповсюдження профільних знань та зміцнення матеріально-виробничого потенціала [ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 5005, арк. 78]. В результаті цієї діяльності постала розгалужена мережа аероклубів, навчальних закладів та виробничих потужностей, яка забезпечила партії можливість швидко перейти до розгортання оборонних заходів у разі загострення зовнішньополітичних відносин.

Слід зазначити, що цей процес відбувався паралельно із розширенням контролю влади над діяльністю інших громадських об'єднань. 8 січня 1928 року було створено Раду республіканських громадських організацій при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті [Дорошко, 2008, с. 234]. Це означало повне підпорядкування цих структур партійно-державному керівництву та використання кожної із них у цілях зміцнення влади та забезпечення прийняття бажаних рішень. В результаті «громадські» об'єднання втрачали свою автономію та перетворювались на адміністративно підконтрольний механізм. Таким чином, історія ТСОАВІАХІМ та інших парамілітарних та оборонних об'єднань міжвоєнного періоду показує, що за міфологемою народно-масового руху приховується цілком цілеспрямована діяльність влади із забезпечення своїх інтересів та зміцнення партійно-державних структур. Вказані процеси дають можливість по-новому поглянути на історію міжвоєнних років та розуміти механіку співіснування влади та суспільства в умовах розбудови тоталітарного режиму.

У історіографії міжвоєнного Радянського Союзу діяльність Тсоавіахіму традиційно розглядалась крізь міф про «безпрецедентний розмах парашутно-авіаційної підготовки» та «масову зацікавленість молоді у зміцненні обороноздатності країни». Водночас історичний аналіз джерел дає можливість розвінчати ці міфи та розкрити найбільш суперечливі й проблематичні аспекти цієї діяльності.

З розгортанням у республіці стахановського руху у діяльність Тсоавіахіму було впроваджено засади соціалістичного змагання, покликані покращити показники підготовки та навчання членів цієї організації, що, у підсумку, мало неоднозначний вплив на результативність навчально-виховного процесу. Зокрема, по курсу літньої підготовки в аероклубах Тсоавіахіму мінімальна норма для кожного учня становила 80–84 польоти за 15 годин 40 хвилин. Водночас вже у 1935 році Славинський аероклуб показав середню норму підготовки 35 пілотів із двічі нижчою затратою – 7 годин 10 хвилин [ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 1337, арк. 64].

Бажання виконати та перевиконати завдання спонукало до поширення такого явища, як «окозамилування» та завищення звітних показників у діяльності Тсоавіахіму. Вказане найбільш виразно проявилось у діяльності Харківського аероклубу, якому у 1936 році було доручено підготувати 32 інструкторів-пілотів, 123 пілотів, 60 техніків-радистів та 60 повітряних стрільців-радистів. Внаслідок провалених заходів із комплектування аероклубу відповідними кадрами постала загроза зриву навчального процесу. Намагаючися забезпечити звітну картину перевиконання завдань, керівництво скоротило навчальну програму до 5 місяців: чимало курсантів замість покладених за програмою 40 годин польоту впоралися лише за 16 годин. Водночас навчальний процес супроводжувався грубими порушеннями правил польотної та аеродромної служби. Попри ці обставини, наприкінці 1936 року начальник аероклубу Романов рапортував про перевиконання покладених завдань [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7106, арк. 67]. Аналогічну картину зафіксовано й у інших місцях по всій Україні.

У результаті такого стану справ ЦК КП(б)У 31 червня 1937 року прийняв постанову про передачу Київського будинку оборони ім. М. Фрунзе та столичного аероклубу з підпорядкування ЦР Тсоавіахіму до Київської обласної ради цієї організації. Відтепер ці дві структури перетворювались на навчальні центри

підготовки та перепідготовки командних кадрів для інших областей України. Зокрема, Будинок оборони містив секції: стрілецьку, артилерійську, ПВХО, зв'язку, кавалерії, собаківництва, військово-морську, бронетанкову та дитячу [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7106, арк. 10-14].

Станом на 1936 рік система навчання Тсоавіахіму виглядала досить розгалуженою. У цей період функціонували 34 аероклуби, що розташовували 250 літаків У-2, 28 інших типів та 320 планерів. Крім того, діяли 33 планерні станції, 26 парашутних станцій та 103 парашутні вишки [Харук, 2009, с. 139-143].

У 1934 – 1935 роках у системі Тсоавіахіму було підготовлено понад 500 пілотів, 5 тисяч парашутистів та 7 тисяч 200 планеристів. Показово, що близько 95% випускників становили члени комсомолу, що свідчить про активне залучення молоді до цієї підготовки. У цей час парашутний спорт набуває особливої популярності. В офіційних джерелах він називався «найулюбленишим видом спорту молоді». Вказані показники дають уявлення про розмах парашутно-авіаційних занять: у першій половині десятиліття було побудовано понад 60 парашутних вишок, а у 1935 році було заплановано спорудження 30 нових. Республіка налічувала 20 парашутних станцій. Масштаби навчальних стрибків постійно зростали: лише у 1934 році було здійснено 116 тисяч стрибків із парашутом, а у 1935 році – 234 тисячі 430. Загалом у 1934 – 1935 роках парашутну підготовку пройшли близько 400 тисяч осіб [Харук, 2009, с. 139]. Таким чином, історія діяльності Тсоавіахіму в міжвоєнний період постає історією містифікації, завищених показників та недостатнього рівня підготовки, що істотно впливало на готовність країни до можливого військового конфлікту.

У 1930-ті роки в межах республіканського оборонного товариства УСРР спостерігалось стрімке розгортання мережі аероклубів, парашутних та планерних шкіл, що було виразно пов'язано із загальною політикою підготовки кадрів для можливих збройних конфліктів [Харук, 2009, с. 143]. Вказані навчальні заклади покликані були забезпечити резервістами та спеціалістами галузі найближче майбутнє та зміцнити оборонний потенціал Радянського Союзу.

Розбудова цієї мережі відбувалася паралельно із процесами централізації та милітаризації авіаційної промисловості в УСРР. На початку 1930-х років більшість галузі працювала на задоволення цивільних потреб — виробляла літаки та двигуни загального використання. Водночас із другої половини десятиліття ситуація докорінно змінилася: заводи поступово перейшли на виробництво винятково військового профілю. Зокрема, Харківський, Київський, Запорізький та Севастопольський авіазаводи ввійшли до складу ВПК та розпочали випуск тільки продукції військового призначення [Харук, 2009, с. 151].

Однією з найбільш показних характеристик цієї трансформації було широке використання цивільних підприємств для забезпечення потреб ВПК навіть у мирний час. Відомо, наприклад, що вироблення дерев'яних комплектуючих до літаків Р-10 було покладено на харківський завод «Серп і Молот». В 1938 році він виготовив 300 комплектів вузлів, тим часом як профільний завод № 135 – лише 120. Вказані зміни відбувалися за умов недостатньої координації між профільними підприємствами та відмови деяких із них від такого співробітництва. Коли у 1939 році програму випуску скоротили з 800 до 200 комплектів, керівництво заводу «Серп і Молот» висловило бажання відмовитися від цієї діяльності, покликаючися на економіко-

виробничі втрати. Водночас, оскільки профільний завод №135 ліквідував свої столярно-заготівельні цехи, виробництво вузлів на «Серпі й Молоті» було змушене бути збереженим. Аналогічно розвивалися процеси й на Запорізькому комбайновому заводі «Комунар», де працював авіаремонтний цех. Ремонтний план на 1937 рік передбачав відновлення 70 розвідувальних літаків Р-5 [Харук, 2009, с. 51]. ТСОАВІАХІМ завдяки розгалуженій структурі проник у всі сфери діяльності – від підготовки резервістів та навчальних програм до розгортання виробничого співробітництва між галузями. Організація підготувала понад 700 тис. резервістів та навчала найрізноманітнішим видам військового мистецтва, розвивала авіацію та хіміко-промисловий сектор [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5005, арк. 4].

Йй також було відведено провідну роль у розгортанні системи цивільної оборони. Слід зауважити, що ці процеси розгорталися на тлі широкого застосування трудових ресурсів за допомогою найрізноманітніших форм трудових повинностей – «трудоі дні», «супутники», «тижневики» та «місячники». Вказані форми, покликані забезпечити потреби народного господарства та оборони, проводились із широким залученням первинних організацій ТСОАВІАХІМ [Бюллетень, 1933, с. 16].

Таким чином, історія діяльності ТСОАВІАХІМ у 1930-ті роки постає набагато складнішою та суперечливішою, аніж це представляє офіційний міф. Вказані процеси виразно розривають міфологему про єдину народну ініціативу та показують примусове використання трудових ресурсів, адміністративно-наказове розгортання навчальних програм та виробничу співпрацю задля забезпечення потреб оборони та зміцнення влади.

Діяльність ТСОАВІАХІМ у 1930-х роках традиційно висвітлюється у історіографії та джерелах офіційно-меморіального характеру як вираження народного ентузіазму та патріотизму. Вказується, що місцева ініціатива, звернення трудящих та молоді до цієї організації допомогли зміцнити оборону країни та забезпечити підготовку резервістів для Червоної армії. Водночас критичний аналіз джерел дає підстави розглядати ці процеси крізь призму деміфологізації, розуміючи діяльність ТСОАВІАХІМ скоріше як результат адміністративно-мілітаристської політики влади.

Однією із найбільш показних практик такого адміністративно-мілітаристського підходу було використання лотерей для фінансування промислових та інфраструктурних об'єктів, що працювали на потреби війська. Зокрема, тільки у Христинівському районі завдяки цьому було зібрано 12 тис. карбованців [Горохівська, 2017, с. 65]. Це дає розуміння: джерелом такого «залучення» був скоріше адміністративний тиск та рознарядка, а зовсім не добровільна ініціатива місцевого населення.

Схожі явища спостерігалися й у інших містах та районах. Відомо, наприклад, про створений у 1927 році у Слов'янську перший у радянській Україні гурток повітроплавання, який потім розширився до цілого клубу із профільними секціями [Осовіахим на новому етапі, 1930, с. 152]. Це розгорталось зверху та за розпорядженням партії, покликане забезпечити найбільш повне покриття навчально-військовою підготовкою місцевого населення.

У Кременчуці під егідою ТСОАВІАХІМ було розпочато дві масштабних навчально-мілітарних кампаній за участі приблизно 10 тис. місцевих жителів [Журба, 2014, с. 138]. Вказані походи супроводжувалися медичними обстеженнями та

іншими перевірками стану здоров'я [Панин, 2005, с. 126]. Водночас у Вінниці було сформовано цілий «робітничий полк» із 1300 чоловік [Осовіахим на новому етапі, 1930, с. 152], завдяки чому влада забезпечила собі готовий підрозділ навчених резервістів.

У Христинівському районі збір коштів набував форми соціалістичного змагання між колективами – кожне підприємство брало на себе підвищені зобов'язання та звітувало про результат [Горохівський, 2017, с. 64]. Розпочаті після цього нові кампанії на підтримку будівництва літаків («Максим Горький»), підводних човнів та дирижаблів показують, що влада розуміла цю діяльність саме як джерело матеріальних ресурсів та навчених кадрів [Васютин, 1984, с. 73].

У цьому світлі звернення влади до місцевих парторганізацій та адміністрації з вимогою перетворювати кожне підприємство та колгосп на «оборонну фортецю», а кожний осередок ТСОАВІАХІМ – на «кадри резерву» для Червоної армії виглядає цілком логічно [Васютин, 1984, с. 64]. Вказані навчальні пункти із програмами парашутно-десантної підготовки, снайперства та іншого дають розуміння, що цей процес розвертався зверху, із розумінням завдань влади, а зовсім не був вираженням народних прагнень.

Не менш показовою була й агітаційно-нагородна діяльність влади – роздача почесних грамот, заохочень та інших знаків відмінності найбільш активно задіяних у цій діяльності [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5005, арк. 1]. Це створювало видимість народної підтримки та ентузіазму, а насправді було результатом цілеспрямованого партійно-масового тиску та використання адміністративних ресурсів.

Таким чином, діяльність ТСОАВІАХІМ у 1930-х роках постає не виразом народної ініціативи, а результатом адміністративно-мілітаристських розпоряджень влади, покликаних забезпечити підготовку населення до війни та зміцнити матеріально-мілітарний потенціал держави.

Однією з провідних функцій ТСОАВІАХІМ у міжвоєнний період влада проголосила підготовку молоді до військової служби та зміцнення обороноздатності країни. В навчальних центрах проводилися курси з авіації, парашутно-десантної підготовки, снайперства та інших спеціалізацій, покликані сформувати готовий до війни резерв [Журба, 2014, с. 138]. Одночасно створювалися гуртки технічної творчості, що розглядалися як джерело розробки новацій та покращення рівня технічних знань населення.

У цьому світлі офіційно висвітлюване завдання покращити рівень освіти та підвищити готовність до служби постає швидше адміністративно-мілітаристсько-мобілізаційною кампанією, аніж результатом природних ініціатив місцевого населення. Різноманітні навчальні програми та семінари проводились зверху вниз, за розпорядженням партії та влади, використовуючи адміністративний ресурс та розгалуженість партійних структур.

ТСОАВІАХІМ офіційно представляв ці навчальні програми як вираз народно-патріотичних прагнень та турботи про зміцнення обороноздатності країни. Водночас ці ініціативи забезпечували владі можливість швидко сформувати підготовлені кадри для Червоної армії та покращити стан військово-промислового комплексу [Журба, 2014, с. 138; Горохівський, 2017, с. 65]. Розширення навчальних програм та розгортання матеріально-мілітарних ресурсів слугували цілям забезпечення армії

необхідними фахівцями та зброєю. Таким чином, діяльність ТСОАВІАХІМ у 1920 – 1930-х роках постає не виразом народних прагнень, а результатом цілеспрямованого адміністративно-мілітаристського тиску зверху. Це дозволяло владі забезпечити постійну готовність до війни та сформуванню розгалуженого резерву, готовий до мобілізації в умовах загострення міжнародних відносин. Водночас цей процес дає можливість розвіяти міф про «масову підтримку» діяльності ТСОАВІАХІМ та показати, що він був насаджений та контрольований партійно-державними структурами.

Масова оборона по-радянськи: механізми контролю, мобілізації та ідеологізації через Тсоавіахім.

10 липня 1927 року, напередодні початку чергової кампанії під гаслом «Тиждень оборони», голова Ради Народних Комісарів СРСР О.І. Риков опублікував у журналі «Огоньок» програмну статтю, в якій зазначив: «У ці дні Тсоавіахім повинен перевірити себе як головну громадську організацію сприяння обороні СРСР і розвитку її повітряному флоту і хімічній промисловості» [ДАРФ, ф. 8355, оп. 1, спр. 259, арк. 32]. Цей виступ був частиною масштабної пропагандистської кампанії, спрямованої на мілітаризацію масової свідомості та мобілізацію цивільного населення в інтересах посилення обороноздатності держави. З точки зору сучасного аналізу, така риторика потребує деміфологізації. На відміну від поширеної в радянський період уяви про Тсоавіахім як справді «добровільну» і «народну» організацію, фактично вона виконувала функцію інструменту державного тиску і контролю. Публічні заяви на кшталт риковської були спрямовані не лише на демонстрацію єдності партійного і державного керівництва з масами, але й на легітимацію втручання держави в усі сфери повсякденного життя. Під приводом «громадської ініціативи» просувалась централізована політика, що відповідала ідеологічним установкам сталінського режиму. Звернення Рикова, опубліковане в популярному ілюстрованому журналі, також свідчить про прагнення радянської влади використати формати масової преси для впровадження воєнізованих наративів у повсякденне інформаційне поле. Таким чином, «Тиждень оборони» перетворювався на механізм символічної мобілізації, за допомогою якої конструювався образ «ідеального радянського громадянина» – дисциплінованого, готового до самопожертви і технічно грамотного, передусім у сферах, пов'язаних з авіацією і хімічною промисловістю. Отже, аналіз таких джерел як виступ О.І. Рикова дозволяє поставити під сумнів міф про всенародну підтримку оборонних ініціатив та підкреслити роль державної пропаганди у створенні образу «народної оборони» як елементу офіційного дискурсу.

16 грудня 1926 року Авіахім (згодом Тсоавіахім) ініціював проведення Першої Всесоюзної авіаційної лотереї, яка за офіційними даними принесла дохід у розмірі 1 мільйона карбованців шляхом реалізації двох мільйонів квитків [ДАРФ, ф. 9404, оп. 1, спр. 23, арк. 32]. Ця подія знаменувала собою нову форму залучення коштів на потреби розвитку радянської авіації, яка подавалась як виключно «громадська ініціатива» та акт добровільної підтримки обороноздатності країни. Проте в сучасній історіографії подібні кампанії розглядаються не стільки як прояви ентузіазму громадськості, скільки як ретельно організовані механізми ідеологічного та економічного тиску на населення. Масові лотереї, організовані під егідою «допомоги Червоній авіації», відігравали подвійну роль: з одного боку –

забезпечували додаткові джерела фінансування військово-промислового комплексу, з іншого – слугували засобом формування у громадян відчуття особистої причетності до «спільної справи» оборони. Купівля лотерейних квитків трактувалася не як можливість виграшу, а як моральний обов'язок радянського громадянина. Через систему профспілок, шкільних і молодіжних організацій, а також через підприємства й установи здійснювався масовий тиск на населення з метою забезпечення високих показників «добровільної участі». У пропагандистських матеріалах того часу підкреслювалася не комерційна, а патріотична сутність лотереї, що створювало ілюзію всенародного ентузіазму й підтримки. Таким чином, перша авіаційна лотерея 1926 року стала не просто засобом збору коштів, а елементом ширшої системи мілітаризованої масової культури, що легітимізувала постійне втручання держави у приватну сферу громадян під гаслом оборони та технологічного прогресу.

Упродовж 1928 – 1930 років осередки Тсоавіахіму – формально добровільної масової організації, що нібито виражала ініціативу трудящих щодо сприяння обороноздатності СРСР – зібрали кошти в розмірі 5 мільйонів карбованців. За ці кошти було збудовано та передано до складу Червоної армії 143 літаки [ДАРФ, ф. 8355, оп. 1, спр. 34, арк. 24]. Офіційна радянська пропаганда трактувала цей результат як яскраве свідчення «всенародної підтримки» військового розвитку і прояв беззастережного ентузіазму з боку трудящих мас. Однак критичний аналіз цих даних у контексті загальної політики мілітаризації суспільства та централізації громадського життя у 1920-х роках дозволяє поставити під сумнів міфологізовану картину «громадської ініціативи». Механізми збору коштів у межах діяльності Тсоавіахіму були організовані так, що межа між добровільністю і прихованим примусом фактично зникла. Завдяки тісній інтеграції Тсоавіахіму в систему радянських інституцій (профспілки, підприємства, навчальні заклади), фінансові кампанії ставали елементом обов'язкової участі в «соціалістичному будівництві оборони», що контролювалася партійними і державними структурами. Варто також зауважити, що сама ідея будівництва літаків «коштом трудящих» виконувала важливу символічну функцію – вона формувала у масовій свідомості образ єдності народу і армії, де кожен робітник чи селянин ставав, бодай символічно, «конструктором перемоги». Це сприяло легітимації військових витрат у часи загострення міжнародної ситуації, а також внутрішньої мобілізації населення на тлі форсованої індустріалізації. У цьому контексті діяльність Тсоавіахімівських осередків у 1928 – 1930 рр. постає не як приклад органічного громадського руху, а як прояв добре організованої ідеологічної мобілізації, в якій «добровільність» існувала переважно як форма – а не як реальний зміст участі.

У 1924 році в Радянському Союзі було започатковано планерний рух, який швидко набув статусу важливого компоненту офіційної стратегії фізичного і технічного виховання населення, що відповідала військово-політичним цілям держави. Авіахім – передтеча об'єднаного Тсоавіахіму – активно долучився до цього процесу, забезпечуючи організаційне і матеріальне сприяння проведенню планерних злетів та змагань, які формально позиціонувалися як ініціативи «трудящих мас». Варто відзначити, що вже на 8-му пленарному зльоті планеристів український осередок Тсоавіахіму досяг високих показників, здобувши третє місце серед учасників [Гошуляк, 1989, с. 44]. Цей результат у радянській пресі було

представлено як доказ високої технічної підготовки та ентузіазму радянської молоді, що нібито добровільно долучалася до завдань оборонного будівництва через технічну творчість. Проте сучасний критичний аналіз дозволяє трактувати планерний рух як частину ширшої програми мілітаризованої соціалізації молоді, в межах якої технічні гуртки та змагання виконували функцію попередньої підготовки до служби в армії та авіації. Участь у планерних злетах, зокрема таких, як 8-й, не лише стимулювала змагальний дух і популяризувала авіацію, але й сприяла формуванню дисципліни, відданості радянській ідеології та уявлення про військову службу як природний етап у житті «свідомого громадянина». Таким чином, успіхи українського Тсоавіахіму на планерному зльоті варто розглядати не як прояв автономної ініціативи чи технічного руху «знизу», а як частину цілеспрямованої державної стратегії з формування нового типу радянської особистості – технічно підготовленої, ідеологічно вмотивованої та готової до участі в обороні держави.

У рамках загальносоюзної кампанії сприяння військовій освіті населення, у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років Тсоавіахім здійснив масштабне інфраструктурне розгортання оборонної пропаганди. Було організовано 2176 «куточків оборони», низку хімічних лабораторій для практичної підготовки, 1300 гуртків повітряного спорту та близько 2000 військових бібліотек, призначених для формування відповідного інформаційного середовища [Шляхами комсомольської слави, 1968, с. 14]. Ці осередки офіційно подавалися як результат ініціативи громадянського суспільства, що нібито прагнуло долучитися до справи зміцнення обороноздатності СРСР. Однак подібна інтерпретація не враховує реальних механізмів створення та функціонування цієї мережі. «Куточки оборони» і військові бібліотеки розміщувались у фабзавучах, клубах, профспілкових домах і школах, часто за прямим розпорядженням місцевих органів влади чи партійних комітетів. Формування гуртків, зокрема з авіа- і хімічної підготовки, було частиною планової політики «воєнізації дозвілля», в межах якої культурно-освітня діяльність підпорядковувалась цілям оборонної мобілізації. Ці структури стали важливим каналом ідеологічного впливу на молодь, робітників і сільське населення, поступово формуючи в масовій свідомості уявлення про війну як неминучу та «правильну» перспективу, а військову справу – як невід’ємну складову життя радянської людини. Хімічні лабораторії, у свою чергу, готували населення до потенційної хімічної війни, одночасно пропагуючи доцільність розвитку відповідної промисловості як «справи загальнонародного значення». Отже, попри декларативну «добровільність» і «ініціативність» такої діяльності, вона була тісно інтегрована в загальну систему державного контролю і пропаганди. Організація тисяч оборонних куточків і військових бібліотек не лише слугувала практичним цілям підготовки до війни, а й стала ключовим елементом процесу мілітаризації культури і побуту в умовах сталінського СРСР.

За офіційними даними, станом на 1 червня 1930 року понад 30,5 тисяч осіб робітничого походження відвідували військові гуртки Тсоавіахіму, що зробило їх найчисельнішою соціальною групою серед учасників оборонно-навчальних ініціатив [Волковинський, 1990, с. 77]. Радянська пропаганда трактувала цей факт як свідчення високого ступеня «свідомості» та «революційної готовності» робітничого класу – головної соціальної опори радянської влади – до захисту соціалістичної батьківщини. Однак подібне тлумачення не враховує важливих структурних

чинників, які зумовлювали масову участь робітників у гуртках. Насамперед, Тсоавіахім, тісно пов'язаний із системою профспілок, навчальних закладів і підприємств, спирався на механізми адміністративного впливу та соціального тиску, які трансформували «добровільність» у форму формального або неформального обов'язку. Участь у військових гуртках часто була пов'язана з кар'єрними перспективами, доступом до соціальних благ, а також з уникненням репутаційних ризиків, пов'язаних із «байдужістю» до справи оборони. Таким чином, високий рівень залученості робітників до оборонних гуртків слід розглядати не лише як прояв інтересу до військової справи, а радше як наслідок політики широкомасштабної мілітаризації соціального простору, в якому трудовий колектив виступав основним каналом ідеологічного впливу. Робітниче середовище стало ключовою платформою для реалізації концепції «військово-трудового виховання», що поєднувало елементи лояльності до режиму з практичною підготовкою до можливої війни. У цьому контексті чисельність робітників у системі Тсоавіахіму є індикатором не стільки громадської ініціативи, скільки ефективності механізмів мобілізації та контролю в умовах становлення тоталітарної моделі суспільства.

У другій половині 1920-х років Тсоавіахім активно долучився до кампанії ліквідації неписьменності, зосередивши свої зусилля на найбільш стратегічно важливій категорії населення – допризовниках та дорослих чоловіках, які могли стати резервом для майбутньої мобілізації. За офіційними даними Політичного управління Червоної Армії та Головополітпросвітради, на 1 січня 1929 року понад 100 тисяч допризовників залишались неписьменними або малописьменними, що становило загрозу для ефективності системи комплектування й бойового управління збройними силами [На страже, 1929, с. 56]. Тсоавіахім, маючи розгалужену мережу гуртків, військових куточків і навчальних пунктів, інтегрував завдання з ліквідації неписьменності в загальну програму підготовки населення до військової служби. Формально така робота трактувалася як елемент загальнодержавної просвітницької кампанії, однак на практиці вона набувала чітко вираженого утилітарного та мілітаризованого характеру. Освітній процес був спрямований не лише на засвоєння базових знань, а й на формування базової військової грамотності – здатності читати накази, користуватись інструкціями, орієнтуватися в картах і засвоювати політико-ідеологічні матеріали. Таким чином, діяльність Тсоавіахіму з «лікнепу» мала виразне подвійне призначення. З одного боку, вона вирішувала реальні проблеми загальної освітньої відсталості сільського й робітничого населення, а з іншого – виконувала функцію підготовки лояльного, організованого і здатного до командного підпорядкування мобілізаційного резерву. У цьому контексті, кампанії з ліквідації неписьменності в межах Тсоавіахіму слід розглядати як складову системної воєнізації радянського суспільства, де навіть базова освіта ставала частиною стратегії ідеологічного контролю і військової підготовки.

Динаміка зростання кількості військових загонів Тсоавіахіму в Українській СРР у першій половині 1930-х років є показовим прикладом масштабної кампанії мілітаризації цивільного населення, що відбувалася під виглядом «добровільного залучення до оборонної справи». Станом на 1931 рік чисельність учасників українських загонів товариства сягала 200 тисяч осіб. У подальші роки відбулося стрімке зростання кількості структурних підрозділів: 273 загони у 1932 році, 649 – у 1933-му, і 1103 – у 1934 році [ЦДАГО України, ф. 1, оп.1, спр. 2354, арк. 30].

Офіційна риторика подавала ці дані як підтвердження високого патріотизму радянських громадян, їх «свідомого прагнення до участі в справі оборони соціалістичної Батьківщини». Однак у реальності така експансія Тсоавіахіму вказує на системну політику організаційного й ідеологічного тиску на трудові колективи, студентське середовище та сільське населення. Формування загонів здійснювалося переважно на базі підприємств, колгоспів, навчальних закладів, причому участь у них дедалі частіше ставала не лише нормою, а й негласним обов'язком. Невключення до Тсоавіахімівських структур могло інтерпретуватись як ознака політичної пасивності або нелояльності. Таким чином, експоненційне зростання кількості загонів було результатом адміністративно-організаційних механізмів, а не виключно ініціативою знизу. Ці воєнізовані структури виконували не лише навчальну функцію, але й відігравали роль у соціальному контролі та вихованні населення у дусі дисципліни, готовності до війни й беззаперечної лояльності до режиму. Вони стали інституційною формою впровадження радянської доктрини «тотального оборонного суспільства», де межа між цивільним і військовим простором дедалі більше стиралася.

Упродовж 1934 – 1936 років Тсоавіахім здійснив масштабну програму масової передпризовної та оборонно-медичної підготовки населення. За офіційними звітами, за цей період у межах товариства було підготовлено 990 тис. «Ворошилівських стрілків» I ступеня, 20 тис. – II ступеня, а також понад 1 млн осіб, які склали нормативи на відзнаку значкіста протихімічної та санітарної оборони (ППХО). [Десятий съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 1936, с. 34-35]. Зовні ці показники презентувались як доказ масової підтримки оборонної політики з боку трудящих, високого рівня готовності громадян до захисту країни та глибокого патріотизму. Проте подібна статистика не лише демонструє ефективність пропагандистської кампанії, але й свідчить про тотальну стандартизацію оборонної підготовки в умовах централізованої командної системи. Сама модель підготовки, з фіксованими нормами, уніфікованими програмами та системою змагань за відзнаки й значки, дозволяла радянській владі здійснювати ефективний облік, контроль і стимулювання участі населення в оборонно-навчальних заходах. Виконання нормативів на звання «Ворошилівського стрілка» та значкіста ППХО перетворювалося на форму соціального обов'язку. Наявність таких відзнак часто ставала умовою для кар'єрного просування, вступу до вишів, працевлаштування або навіть уникнення підозр у політичній ненадійності. Таким чином, формальна «добровільність» участі в підготовці підмінялася механізмами адміністративного тиску, суспільного контролю та «змагання» під наглядом партійно-господарського апарату. У цьому контексті, мільйонні масштаби підготовки не можна тлумачити виключно як прояв народної ініціативи. Вони радше свідчать про інституціалізацію масової мілітаризації у формі соціального нормативу, де знаки готовності до війни ставали символами політичної лояльності та дисциплінованості радянського громадянина.

До 1936 року в межах програми оборонно-патріотичного виховання молоді Тсоавіахім відкрив 20 обласних дитячих станцій, 3 стрілецькі клуби для дітей та 9 спеціалізованих стрілецьких шкіл [ДАРФ, ф. 8355, оп. 1, спр. 259, арк. 41]. Ці структури стали важливою складовою радянської системи цілеспрямованого формування у підлітків уніфікованої ідеологічної лояльності, дисципліни та

готовності до служби в армії. Формально такі заклади декларували мету «всебічного розвитку дітей», знайомства з технікою, авіацією, стрілецькою справою тощо. Проте за своєю суттю вони слугували як підґрунтя для ранньої мілітаризації дитячого дозвілля, де гра поступово підмінялась тренуванням, а навчання – практикою військових навичок. Через дисципліновану і формалізовану діяльність у таких структурах діти вчилися не лише стріляти чи орієнтуватися в польових умовах, а й засвоювали соціальні моделі підпорядкування, ідеологічної мобілізації та колективного виконання наказів. Крім того, участь у діяльності дитячих стрілецьких клубів і шкіл нерідко підтримувалась або навіть нав'язувалась через систему шкільної адміністрації, піонерських організацій та місцевих органів влади. Це дозволяло вбудовувати дитячі оборонні структури у ширшу мережу політико-виховного контролю, а також забезпечувати безперервність підготовки «від дитячого табору – до Червоного командира». Таким чином, розбудова Тсоавіахімом окремих структур для роботи з дітьми в 1930-х роках свідчить про стратегічну мету радянської держави – розпочати формування ідеального солдата ще на етапі дитинства. Це не лише розширювало інституційний вплив оборонного товариства, а й закладало культурні та психологічні основи «нормальності» мілітаризованого повсякдення у свідомості майбутніх поколінь.

У 1935 році Тсоавіахім організував всесоюзний конкурс на створення кращої оборонної настільної гри, встановивши призовий фонд у розмірі 3 тис. карбованців. Переможцю було призначено грошову винагороду в сумі 1 тис. карбованців [ДАРФ, ф. 8355, оп.1, спр. 259, арк. 41]. Цей захід був частиною ширшої політики культурної мілітаризації, що охоплювала не лише навчальні або виробничі сфери, а й побут, дозвілля та розваги радянських громадян. Ідея впровадження оборонної гри мала на меті поєднати популярний формат настільних розваг із елементами військової підготовки, симуляції бойових дій, тактичного мислення та просування радянських уявлень про «героїчну оборону». За фасадом гри ховалося прагнення інституціоналізувати певні моделі поведінки, уявлення про ворога, логіку мобілізації та перемоги в рамках радянського ідеологічного поля. Залучення творчої ініціативи до створення таких ігор, зокрема шляхом конкурсного відбору та грошового стимулювання, мало двояке значення: з одного боку, це демонструвало видиму відкритість до «народної участі», з іншого – забезпечувало контроль над культурним продуктом, що відповідав би «потрібному» політичному наративу. Сам конкурс став формою «низової» легітимації оборонної пропаганди – дозвілля, яке могло би бути критичним чи аполітичним, підпорядковувалося новим нормам і завданням державної мобілізаційної політики. Цей випадок ілюструє, яким чином навіть сфера ігор та вільного часу в СРСР 1930-х років була інкорпорована в систему формування «тотального оборонного суспільства», де кожен аспект повсякденного життя набував стратегічного значення в контексті підготовки до війни.

Висновки. У 1920 – 1930-х роках діяльність Тсоавіахіму та споріднених організацій, як-от ТАПУК, стала одним із найяскравіших прикладів того, як радянська влада через зовні «добровільні» і «мирні» ініціативи насправді вибудовувала всеосяжну систему контролю над людиною. За гучними гаслами про патріотизм, науку, авіацію та прогрес крилася суворая реальність – світ, у якому громадянин уже не належав собі. Через стрілецькі клуби, «тижні оборони», лотереї, авіапароди та хімічні гуртки людину крок за кроком привчали до думки, що війна –

це не трагедія, а почесний обов'язок. Що готуватися до війни – це не вибір, а природний стан. І що держава завжди знає краще, що тобі потрібно.

Участь у цих товариствах рідко була справді добровільною. Людей змушували – не завжди прямо, але через постійний тиск, вимоги «виконати план», боязнь бути «не таким, як усі», бажання зберегти роботу чи навчання. Молодь, діти, дорослі – всі виявилися втягнутими в цей мілітаризований конвеєр. Коли дитина вчилася збирати гвинтівку на швидкість, а вчителька організувала хімічний захист у школі – це вже не було просто вихованням чи освітою. Це була щоденна підготовка до війни – в мирний час.

Тсоавіахім не лише створював систему оборонної підготовки. Він формував певний тип людини – дисциплінованої, покірної, технічно вправної, готової до мобілізації, і, що найважливіше – ідеологічно «надійної». Бути лояльним означало не лише брати участь у заходах, а й показувати ентузіазм, не ставити запитань, не сумніватися. Навіть пасивність сприймалась як загроза. У такій атмосфері будь-яке щире прагнення служити державі швидко перетворювалося на інструмент, який система використовувала для досягнення своїх цілей – часто не запитуючи згоди.

Особливо сумно бачити, як романтика польоту, технічної творчості, досягнень авіації, яка могла б стати рушієм справжньої наукової думки й людського натхнення, була поставлена на службу мілітаризації. Авіація в радянській уяві перестала бути лише технікою – вона стала символом «готовності вмерти за Батьківщину». Саме тому навіть у дитячих іграх і книжках війна вже не здавалася катастрофою – вона ставала неминучістю, до якої треба бути готовим ще зі шкільної лави.

Ми повинні чесно визнавати: масова участь у діяльності таких організацій, як Тсоавіахім, не була ознакою добровільної патріотичної ініціативи, як це десятиліттями намагалася подати офіційна радянська історіографія. Це була частина великого механізму формування тоталітарної свідомості, де кожен був гвинтиком, який мав працювати злагоджено й мовчки.

Отже, розуміння феномену Тсоавіахіму – це не лише питання історії оборонного руху. Це глибоке усвідомлення того, як легко добрі наміри – розвиток науки, спорту, національного захисту – можуть стати знаряддям придушення особистості, якщо вони потрапляють у руки авторитарної влади. І це – найголовніший урок, який ми маємо винести з тієї епохи. Історія Тсоавіахіму – це не тільки про літаки й стрілецькі гуртки. Це – про долі людей, які жили в системі, де ідеї служили не свободі, а покорі.

Список використаних джерел та літератури

- Бюллетень ЦС Союзу Осоавіахіма СРСР, 1933. № 15-16.
Васютин, Ю. С., 1984. Военно-патриотическое воспитание: теория, опыт, М.: Мысль.
Волковинський, В. М., 1990. Армія та народ у 20 – 30-х роках: участь трудящих у зміщенні Червоної армії. К.: Либідь.
Горохівська, Я. М., 2017. Розвиток оборонно-масової роботи в Христинівському районі у 30-х рр. ХХ століття, *Уманська старовина*, 4, 63-67.
Гошуляк, В. В., 1989. Очерки истории оборонительно-массовой работы партии в годы довоенных пятилеток 1929 – июнь 1941 гг. Одесса: Из-во Одесского университета.
Державний архів Запорізької області (ДАЗО).
Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).

Десятый съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, т. 1., Стенограф.Отчет, 1936. М.: Партиздат ЦК ВКП(б).

Дорошко, М. С., 2008. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.). К.: Ніка-Центр.

Журба, М. А., Яшанов, А. С., 2014. Військово-оборонні громадські об'єднання в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.). К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.

На страже. 1 января 1929.

Осоавиахим на новом этапе: Сборник материалов Центрального правління Осоавиахиму, 1930. Москва: Издательство «Осоавиахим».

Панин, А. С., Козырева, Н. М., 2005. Аэроклуб продолжает полет: Очерки и воспоминания аэроклубовцев, Харьков: Майдан.

Сборник 1-го Всесоюзного съезда Авиахима, 2-го пленума Центрального Совета ОСО и 1-го Всесоюзного съезда Осоавиахима, 1927. М.: Издательство «Осоавиахим».

Харук, А. І., 2009. Мілітаризація централізація Як провідні тенденції розвитку авіаційної промисловості України 30-х р. ХХ ст., *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 652, 139-143.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

References

Byulleten CS Soyuzo Osoaviakhima SSSR, 1933. № 15-16. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (DARF).

Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (DAZO).

Desyatij sezd Vsesoyuznogo Leninskogo Kommunisticheskogo Soyuzo Molodezhi, t. 1., Stenograf. Otchet, 1936. M.: Partizdat CK VKP(b). [in Russian].

Doroshko, M. S., 2008. Nomenklatura: kerivna verkhivka Radianskoi Ukrainy (1917 – 1938 rr.). K.: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Goshulyak, V. V., 1989. Ocherki istorii oboronitelno-massovoj raboty partii v gody dovoennyh pyatiletok 1929 – iyun 1941 gg. Odessa: Iz-vo Odesskogo universiteta. [in Russian].

Horokhivska, Ya. M., 2017. Rozvytok oboronno-masovoi roboty v Khrystynivskomu raioni u 30-kh rr. XX stolittia, *Umanska starovyna*, 4, 63-67. [in Ukrainian].

Kharuk, A. I., 2009. Militaryzatsiia tsentralizatsiia Yak providni tendentsii rozvytku aviatsiinoi promyslovosti Ukrainy 30-kh r. XX st., *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*, 652, 139-143. [in Ukrainian].

Na strazhe. 1 yanvaria 1929. [in Russian].

Osoviakhym na novomu etapi: Zbirnyk materialiv Tsentralnoho pravlinnia Osoaviakhymu, 1930. Moskva: Yzdatelstvo «Osoavyakhym». [in Ukrainian].

Panin, A. S., Kozyreva, N. M., 2005. Aeroklub prodolzhaet polet: Ocherki i vospominaniya aeroklubovcev, Harkov: Majdan. [in Russian].

Sbornik 1-go Vsesoyuznogo sezda Aviahima, 2-go plenuma Centralnogo Soveta OSO i 1-go Vsesoyuznogo sezda Osoaviakhima, 1927. M.: Izdatelstvo «Osoaviakhim». [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy).

Vasyutin, Yu. S., 1984. Voenno-patrioticheskoe vospitanie: teoriya, opyt, M.: Mysl. [in Russian].

Volkovynskiy, V. M., 1990. Armiia ta narod u 20 – 30-kh rokakh: uchast trudiashchykh u zmishchenni Chervonoi armii. K.: Lybid. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A., Yashanov, A. S., 2014. Viiskovo-oboronni hromadski obiednannia v Ukraini (20 – 30-ti roky XX st.). K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].

SOVIET DEFENSE AND MASS SOCIETIES OF THE AVIATION CHEMICAL SECTOR IN UKRAINE IN THE 1920S – 30S: BETWEEN MYTH AND REALITY

Andrii Ivaneta

Postgraduate student of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the process of formation and activity of military-defense public associations in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1920s, in particular the role of the Aviation*

and Aeronautical Society of Ukraine and Crimea (AASUC) in strengthening the state's defense capabilities. The tasks of this organization are analyzed, which included the deployment of activities to popularize the creation of the Red Air Fleet, the development of aviation education and the training of young people for service in aviation - processes that took place under the full party and administrative control of the authorities and debunk the myth about the popular nature of this activity. Special attention is paid to the practical aspects of the activities of AASUC: the creation of aircraft modeling circles, the organization of flight schools and demonstration flights - these forms of educational and mass work were deployed on orders from the authorities and with the participation of trade unions and other official structures, which makes it possible to understand this movement in the context of the purposeful construction of a new type of "Soviet person", and not spontaneously born enthusiasm. The article also examines the mechanisms of cooperation of AASUC with Soviet state bodies that provided material, financial and administrative support for the activities of the society. The role of propaganda in involving the population in this activity and in mythologizing the image of aviation as the most important means of strengthening the country's defense is highlighted - this image was created from above and was designed to provide support for the authorities from below. The methods of this propaganda are analyzed, in particular, holding mass events, aviation exhibitions, readings, film screenings and the release of printed materials that disseminated the official version of history and hid the real processes of decision-making and management of this activity. The process of structural changes in the activities of AASUC and its transformation into new defense-mass associations is examined in detail - the Society of Friends of Aviation Chemical Defense and Industry ("Aviakhim") and the Society for the Promotion of Defense, Aviation and Chemistry, which became the leading instruments of the authorities in ensuring the mobilization and training of new personnel for the Red Army. The article uses a wide range of archival materials that allowed us to restore a complete picture of the history of TAPUK, its structure and activities. Based on these sources, the mechanisms and forms of coexistence of the authorities and public associations in the interwar period are shown, myths about the popular nature of this activity are debunked, and the decisive role of the party and the state in this process is revealed - thereby taking a step towards demythologizing the history of AASUC and understanding its place in the system of strengthening the authorities and defense potential of Soviet Ukraine..

Key words: *Aviation and Aeronautics Society of Ukraine and Crimea, Aviakhim, Soviet power, Ukraine, public associations, military-mass societies, mythologizing of history.*

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: З ІСТОРІЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Дробот Іван Іванович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та соціально-політичних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: i.i.drobot@udu.edu.ua

Бакуменко Олександр Петрович

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії та соціально-політичних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: bakumenkoop@ukr.net

***Анотація.** Досліджується трансформація української державно-соборницької ідеї, боротьба українських політичних партій, рухів, організацій, які діяли, після поразки революції 1917 – 1921 рр., поза межами радянської України за її реалізацію.*

***Ключові слова:** українська державно-соборницька ідея, українська держава, українська політична еліта, соціал-демократи, соціалісти-революціонери, консерватори-монархісти, націоналістична ідеологія, суспільно-політична думка.*

Постановка проблеми. В умовах розвитку незалежної української держави, агресії російської імперії щодо України, заперечення російським державно-політичним бомондом самої спроможності українців до незалежного, самостійного розвитку поза «руським миром», актуалізують зусилля вітчизняних, зарубіжних науковців, широкого громадського загалу, щодо історії України, зокрема її державницьких традицій, багатовікової боротьби за соборну незалежну державу.

Поразка української національної революції 1917 – 1920-х років і втрата держави, по причині більшовицької агресії, активізували українську політичну імміграцію, політичні партії, рухи, організації на подальшу боротьбу за українську національну ідею, вироблення ідейно-теоретичного фундаменту стратегічним завданням якого було здобуття української соборної незалежної держави.

Мета роботи. Дослідити та узагальнити досвід українських політичних партій, рухів, організацій в період 1920 – 1930-х років в боротьбі за українську національну ідею та побудову соборної держави.

Історіографічний огляд. Українська національна ідея як предмет наукових студій почала активно розглядатись впродовж 1917 – 1920-х років, тобто в період національно-визвольних змагань та у подальший період політичної міграції української еліти. Державно-соборницька ідея посідала важливе місце у теоретичних напрацюваннях соціал-демократів (В. Винниченко, І. Мазепа, П. Феденко, Б. Мартос та ін.)

Заслуговують на увагу праці очільника Української партії соціалістів-революціонерів М. Шаповала.

Теоретична спадщина ідеолога монархічної ідеї В. Липинсько та його послідовників розкривається у працях Д. Дорошенка, В. Кучабського, І. Лисяка-Рудницького. В роки української незалежності праця І. Гошуляка, В. Трошинського, І. Гирича, І. Дробота, С. Плохія .

Науковий інтерес в контексті досліджуваної проблеми становлять праці ідеологів націоналістичної доктрини побудови української незалежної соборної держави (Д. Донцов, В. Мартинець, М. Сціборський та ін.).

Окрему групу робіт присвячених державно-соборницькій ідеї у практиці українських суспільно-політичних сил Галичини, Буковини, Закарпаття становлять праці вчених, публіцистів, політичних активістів зазначених регіонів.

Виклад основного матеріалу. Українська національна ідея завжди мала властивість змінюватися в залежності від історичної дійсності, але при цьому завжди залишалася консолідуючим фактором в боротьбі за свою свободу і гідне майбутнє українців.

Отже, українську національну ідею слід розглядати як концепцію, яка відповідала споконвічному прагненню українського народу до самовизначення, незалежності, збереження і подальшого розвитку національної культури, мови, традицій. Вона є політичним і духовним підґрунтям, фундаментом для формування української ідентичності та державності.

Складовими частинами української національної ідеї, на моє переконання, є кілька фундаментальних основоположних речей, кожна з яких несе на собі визначальність і обов'язковість. А саме:

1. Державність і суверенітет – прагнення до незалежної, сильної та стабільної української держави пронесеної через багатовікову історію України.

2. Українська мова та культура – збереження й розвиток національних традицій, мови, літератури, мистецтва.

3. Історична пам'ять та спадщина – усвідомлення та популяризація (вивчення) історії України, її героїчної боротьби за свободу.

4. Свобода та демократія – утвердження прав людини, верховенства права, громадянського суспільства.

5. Національна єдність – згуртованість українців незалежно від регіону проживання, походження чи віросповідання.

6. Європейський вибір – інтеграція у світовий простір як незалежна нація, збереження української ідентичності в умовах глобалізації.

7. Економічна незалежність – розвиток власної економіки, підтримка національного виробника енергетична та ресурсна самодостатність.

Якщо, хоча б одна складова не спрацьовує, виникають кризові явища, які закономірно можуть набрати соціальних конфліктів і протистоянь. Ось чому неможливо допускати двомовності, недооцінки історії України, її героїчного минулого, національної єдності, згорання європейського вибору.

Питання української державності в умовах нинішньої російсько-української війни, вкотре актуалізується і набирає політичної гостроти з огляду її гібридності зі сторони РФ, брехливої пропаганди на усіх поверхах влади Росії. Правдиво, як ніколи, звучить розуміння щодо того, що російська демократія закінчується рівно там, де розпочинається українське питання, зокрема її державність, соборність, незалежність.

Безумовно, багатівікова колоніальна залежність України негативно впливала на процес націотворення. Український народ, що здавна населяв власну етнічну територію, був по суті приречений на асиміляцію. Його мова, культура, традиції та звичаї опинилися на межі винищення.

Але будемо історично об'єктивними і справедливими – ідея державно-соборницького чину, сама українська держава має багато столітню історію з її особливостями та властивостями. Підлегле перебування української спільноти в складі сусідніх держав стримувало пошуки шляхів до національної незалежності, стало могутнім імпульсом для розвитку самосвідомості і державно-соборницької ідеї, надихало українців на боротьбу за національне визволення.

Наприкінці XVIII – на початку XIX століть у зв'язку з розвитком нових суспільних відносин, на новий рівень підноситься українське національно-культурне відродження. Його носіями виступали нащадки козацької старшини, а також нова соціальна верства – українська інтелігенція. Саме в той час почалися наукові пошуки шляхів національного відродження, невід'ємною складовою якого була державно-соборницька ідея.

В XIX столітті ідея державності і соборності українських земель дістала своє подальше обґрунтування в творчості видатних діячів українського національного відродження – Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, «Руської трійці», М. Грушевського, Ю. Бачинського, М. Міхновського, В. Липинського та інших. Згодом вона знайшла свій розвиток у програмах політичних партій, організацій, які почали створюватися наприкінці XIX – початку XX століть.

На зламі XIX – XX століть питання української державності, соборності оволодіває не лише середовище української політичної еліти, але й широким загалом української спільноти західноукраїнських і східних земель, що входили до Австро-Угорської та Російської імперій. Передові, прогресивно мислячі вчені, публіцисти, партійні діячі послідовно виступали за незалежний розвиток української держави у складі всіх українських етнічних земель.

Провідні діячі українського національно-визвольного руху доклали чимало зусиль з метою підведення під нього ідейно-теоретичного фундаменту, стратегічним завданням якого було здобуття української соборної незалежної держави. На цих позиціях ґрунтувалися програмові засади політичних партій, що формувалися у західній і східній Україні. Вони очолили боротьбу народних мас за своє національні і політичні права. У цей період поглиблюються зв'язки партійно-політичних структур з рухом народних мас, спостерігається бурхливий розвиток культурно - освітніх, господарських, молодіжних товариств, організацій, установ. Це сприяло зростанню національної свідомості українського населення.

Вагомі успіхи на шляху реалізації державно-соборницької ідеї, досягнуті в процесі бурхливого піднесення й розвитку національно-визвольного руху українського народу, були пов'язані з розпадом Російської і Австро-Угорської імперій. Впродовж 1917-1920 років, тобто в період національно-визвольної революції, було здійснено кілька спроб збудувати українську незалежну, соборну державу. Роки революції увібрали в себе весь багатівіковий досвід національно-визвольної боротьби українського народу. Утворення Української Народної республіки (УНР) і Західноукраїнської республіки (ЗУНР) створило умови для об'єднання їх територій в єдину Українську державу. 22 січня 1919 р. в Києві було

прийнято Акт злуки УНР і ЗУНР, яким проголошено об'єднання обох держав у єдину Українську Народну Республіку. Однак, це об'єднання через об'єктивні, а часто і суб'єктивні обставини не було доведено до кінця. Державно-соборницька ідея стала з цього часу загальнонаціональною мрією, невід'ємною частиною подальших визвольних програм і практичних дій українських політичних чинників.

Поразка української національної революції, хоч якою величезною трагедією для всього українського народу вона не була, не відвернула національну інтелігенцію від пошуку шляхів визволення України. Відомий історик І. Лисяк-Рудницький з цього приводу писав: «Нема сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі» [Лисяк-Рудницький, 1973, с. 201].

Поразка визвольних змагань за українську державність виявилася тим рушієм, що активізував, пер за все, українську політичну еміграцію, а також політичні партії, рухи, організації на західноукраїнських землях, які почали опрацювання доктрини і концепції з метою обґрунтування необхідності продовження боротьби за незалежність, відновлення української державності. Необхідно зауважити, що ця ідея об'єднувала різноманітні політичні угруповання і осередки, незалежно від різниці їх політичних поглядів і орієнтацій. Вони беззастережно стояли на засадах державності і соборності українських етнічних земель.

В пореволюційному емігрантському середовищі, що пристосовувалося до нових умов життя і діяльності виокремлювалась Українська соціал-демократична партія. Її провідники В. Винниченко, С. Петлюра, В. Садовський, Б. Мартос, В. Чехівський, А. Ливицький, І. Мазепа та інші намагалися послідовно відстоювати інтереси трудового люду прагнули виробити програму і тактику боротьби проти окупантів української території.

Соціал-демократи вважали, що боротьба за незалежну, соборну державу не може бути справою однієї особи, партії чи класу. Тому вони закликали українських політиків об'єднатися і розгорнути змагання на платформі демократичного соціалізму за прикладом європейських соціал-демократичних партій. Усдеки були переконані, що лише реалізувавши цю концептуальну ідеологічну парадигму, можливо забезпечити українському народові право на незалежне життя у власній державі. Але це була лише ідеологічна обгортка, всередині якої були постійні суперечки і протистояння.

Однією з впливових партій в середовищі української політичної еміграції в міжвоєнний період була Українська партія соціалістів-революціонерів, очолювана М. Шаповалом. Непримиренний ворог більшовизму, М. Шаповал та його соратники залишилися соціалістами. Їх державницьким ідеалом була українська соборна трудова республіка на засадах трудової демократії. Важливим висновком соціалістів-революціонерів, зокрема їх лідера М. Шаповала, було прогнозування щодо розпаду Союзу РСР: умовою цього розпаду буде скасування диктатури комуністичної партії Республіки, що входили до складу СРСР, в тому числі й Україна, стануть «державно-самостійними». Цей прогноз М. Шаповала реалізувався через 70 років.

Соціалісти-революціонери послідовно відстоювали ідею соборності українських земель в одній державі. Як свідчить аналіз документів, українські есери

відкидали, на відміну від інших партій, орієнтацію на зовнішні сили, прагнули згуртувати українські політичні чинники навколо ідеї боротьби за суверенну українську державність. Безперечно, в силу об'єктивних умов, ця ідея не могла реалізуватися.

Привертають увагу напрацювання та рекомендації українських монархістів. Їх політична ідеологія була сформульована відомим істориком, політологом, політиком В. Липинським. Проаналізовані нами його та соратників праці, теоретичні напрацювання переконливо засвідчують, що цілий ряд концептуальних положень можна використати при розбудові сучасної української держави. Соборність, цілісність держави, на думку В. Липинського, можна забезпечити шляхом гармонійного поєднання сильної централізованої влади і широкого місцевого самоврядування окремих регіонів України. При цьому, неабияку роль відігравав територіальний патріотизм та інтереси всієї держави. Цікавими і глибокими є судження В. Липинського про оптимальну модель взаємозв'язку між церквою і державою, що є досить актуальним питанням для нашого сьогодення. При оцінці державотворчої концепції В. Липинського, будуть доречними слова Д. Дорошенка – відомого політика, історика, літературознавця, бібліографа: «...раніше чи пізніше, ми певні, наша громада оцінить глибину і оригінальність поглядів Липинського, і особливо ту гарячу любов до рідного краю, якою вони овіяні. І те, що вони, поки що, так мало знайшли собі відгуку, се є, повторюємо, сумне свідоцтво упадку української політичної думки й національного почуття» [Забаревський, 1925, с. 51].

В 20 – 30-ті рр. ХХ століття на західноукраїнських землях прапор боротьби за національне визволення, за соборність українських земель піднесли націоналісти. Націоналістичний напрямок виник як альтернатива існуючим політичним партіям, що не увібрали в свої лави тих, хто не вірив у їх здатність вибороти українську незалежну соборну державу мирним шляхом.

Насамперед, це була молодь, яка намагалася дати відповідь на питання про те, на яких шляхах можна сподіватися на успіх у боротьбі за власну державу. Вона прагнула до радикальних дій, відкидала орієнтацію на ліберально-демократичну, соціалістичну моделі побудови української держави. Адже лідери цих політичних напрямків показали свою нездатність використати сприятливі умови в часи української національної революції 1917 – 1920-х років, програми змагання за самостійну, соборну державу.

В кінці 1920-х рр. ряд націоналістичних молодіжних груп утворили Організацію українських націоналістів (ОУН). Провідники ОУН стверджували, що відродити українську державність еволюційним шляхом неможливо. Досягти цієї мети можна лише революційним шляхом, піднявши повстання проти усіх окупантів українських земель. Однак, як засвідчили подальші події, через об'єктивні обставини плани націоналістів здобути українську державу не були здійснені. Шляхи до цієї мети заступили могутні військові сили, перш за все Німеччини і СРСР. Та все ж діяльність ОУН у міжвоєнні роки була важливим фактором у пошуках і обґрунтовані нових ідей, програм і тактики боротьби за українську державність.

Цільне місце в літописах боротьби за українську соборну державність належить українському населенню Галичини, Закарпаття, Буковини, Волині. Українці цих регіонів справедливо пов'язували свої сподівання на визволення і возз'єднання в одній державі з політичними змінами в Європі. Але на шляху їхніх

життєвих устремлінь стала іноземна окупація і подальша антиукраїнська політика та ряд інших зовнішніх і внутрішніх чинників.

Висновки. Вивчення ідейної спадщини і практичного досвіду політичних партій і рухів, що виборювали право українського народу жити у власній незалежній соборній українській державі має допомогти і теперішній владі, сучасникам краще усвідомити складність державотворчого процесу, захисту України і здобуття перемоги над антиукраїнськими силами в сучасному складному геополітичному просторі.

Список використаних джерел та літератури

- Гирич, І., 2023 Сіячі. Українські інтелектуали, які пробудили ідею незалежності, К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”».
- Гирич, І., 2024. Як Україна ставала українською. Громадсько-політичне життя на під російській Україні XIX – поч. XX ст., К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”».
- Забаревський, М., 1925. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу, Відень.
- Лисяк-Рудницький, І., 1973. Між історією й політикою, Мюнхен.
- Павличко, Д., 2012. Українська національна ідея. У 2-х томах, К.: Основа.
- Плохій, С., 2025. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності, Х.: КДС.
- Трансформація української національної ідеї, 2019. К.: Наш формат.

References

- Hyruch, I., 2023 Siiachi. Ukrainski intelektualy, yaki probudyly ideiu nezalezhnosti, K.: TOV «Vydavnytstvo “Klio”». [in Ukrainian].
- Hyruch, I., 2024. Yak Ukraina stavala ukrainskoiu. Hromadsko-politychne zhyttia na pid rosiiskii Ukraini XIX – poch. XX st., K.: TOV «Vydavnytstvo “Klio”». [in Ukrainian].
- Lysiak-Rudnytskyi, I., 1973. Mizh istoriieiu y politykoiu, Miunkhen. [in Ukrainian].
- Pavlychko, D., 2012. Ukrainska natsionalna ideia. U 2-kh tomakh, K.: Osнова. [in Ukrainian].
- Plokhii, S., 2025. Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti, Kh.: KDS. [in Ukrainian].
- Transformatsiia ukrainskoi natsionalnoi ideii, 2019. K.: Nash format. [in Ukrainian].
- Zabarevskiy, M., 1925. Viacheslav Lypynskiy i yoho dumky pro ukrainsku natsiiu i derzhavu, Viden. [in Ukrainian].

UKRAINIAN NATIONAL IDEA: FROM THE HISTORY OF THEORY AND PRACTICE

Ivan Drobot

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Department of History and Socio-Political Disciplines,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Oleksandr Bakumenko

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of History and Socio-Political Disciplines,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The transformation of the Ukrainian state-conciliar idea, the struggle of Ukrainian political parties, movements, and organizations that operated after the defeat of the revolution of 1917-1921 outside the borders of Soviet Ukraine for its implementation is investigated.*

Key words: *Ukrainian state-conciliar idea, Ukrainian state, Ukrainian political elite, social democrats, socialist revolutionaries, conservative monarchists, nationalist ideology, socio-political thought.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.51-52.8>
УДК 94:355.257.7-054.6]: 347.99(47+57)«1931/1941»

**СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ
НОРМАТИВНОЇ БАЗИ СУДОВОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ІНОЗЕМНИХ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ (1931 – 1941 РОКИ):
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Коберник Михайло Володимирович

аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
mkobernik@sona-pharm.com
<http://orcid.org/0009-0004-8606-6285>

Марущенко Олександр Володимирович

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ
oleksandr.maruschchenko@pnu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0003-3391-8291>

***Анотація.** Метою статті є аналіз основних етапів розвитку радянської нормативної бази у питанні регулювання кримінального судового переслідування іноземних військовополонених в СРСР у 1930-х – на початку 1940-х рр. Розглядається зміст нормативно-правових актів. Звернуто увагу на політичні та ідеологічні пріоритети радянського керівництва в цьому питанні. Методологія дослідження. Методи історичної компаративістики, історичної герменевтики та контекстного аналізу нормативних актів. Висновки. Від початку радянської державності ставлення більшовиків до іноземних військовополонених мало виразно ідеологічний характер, що визначався сподіваннями на «світову революцію», в якій пролетарі-військовополонені розглядалися як класові союзники. Збройна боротьба з антибільшовицькими силами всередині Росії в роки громадянської війни та поступове зміцнення військово-політичного становища РРФСР по її завершенні спричинили помітні зміни у ставленні до військовополонених: більшовицька влада відмовилася визнавати військовополоненими білогвардійських солдатів та офіцерів і застосувала до них методи політичної фільтрації. Вироблена наприкінці 1920-х рр. нова військова стратегія Червоної армії, що передбачала ведення війни наступального характеру на території ворога, неминуче вплинула на формування засад політики Москви щодо військовополонених. За таких обставин очікувалося, що у ворожому полоні опиниться мінімум червоноармійців. Відтак, обтяжувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями щодо іноземних військовополонених Й. Сталін вважав недоцільним і відмовився приєднуватися до Женевської конвенції 1929 р. з питань військового полону. Схвалене у 1931 р. «Положення про військовополонених» вирізнялося низкою принципових відмінностей, як то: розповсюдження на бранців цивільного, а не військового правового режиму; преференції у правовому статусі для лояльних військовополонених, які походили з робітників і незаможних селян. Кримінальну репресію щодо військовополонених передбачали чинити переважно поза військовою юстицією, на основі загального законодавства і в загальних цивільних судах. Цей підхід залишав сталінському керівництву більше можливостей не зв'язувати себе міжнародно-правовими формальностями, які закріплювали статус військовополоненого під кримінальним слідством і судом за військовою, а не цивільною юстицією. Новий етап еволюції радянської нормативної бази*

судового переслідування іноземних військовополонених припав на початок Другої світової війни. Згідно оновленого у вересні 1939 р. «Положення про військовополонених» єдиною правовою базою притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності визначалося законодавство СРСР і союзних республік. До сфери кримінальної військової юстиції було віднесено невиконання військовополоненим наказу. Натомість зникла вимога обов'язкового повідомлення Міжнародного Червоного Хреста про притягнення військовополоненого до кримінальної відповідальності. Остаточно кримінальну репресію щодо військовополонених за військовою юстицією закріплювало «Положення про військовополонених» у редакції від 1 липня 1941 р. Відтак, в аспекті підсудності військовополонених цей внутрішній нормативний акт загалом відповідав положенням Женевської конвенції 1929 р.

Ключові слова: військовополонені, Женевська конвенція, Положення про військовополонених, кримінальна репресія, сталінський режим.

Постановка проблеми. Одним із конвенційних інститутів міжнародного гуманітарного права, який постав у першій половині ХХ ст., є військовий полон. Багатократне зростання чисельності полонених, зміна характеру військових конфліктів і самого військового полону неминуче актуалізували й проблему судових репресалій щодо військовополонених, зробили її чільним пунктом міжнародного правового та дипломатичного дискурсу. Демократичні держави-учасники Гаазької (1907) та Женевської (1929) міжнародних конвенцій про військовополонених як правило узгоджували їхні положення з національним кримінальним законодавством. Натомість Радянський Союз, упродовж десятиліть прикриваючись ідеологічними причинами, відмовлявся приєднуватись до міжнародних конвенцій про військовополонених ігноруючи їх, зокрема і в частині застосування кримінальної репресії.

Стан вивчення проблеми. Загальні питання правового режиму радянського військового полону порушувалися в збірниках міжнародно-правових документів, у монографіях і підручниках з міжнародного права радянського періоду [Международное право в избранных документах, 1957, с. 41-46; Международное право, 1979; 19. Международное право, 1987, с. 492-494], вивчалися авторами в кандидатських дисертаціях (Амелин, 1954). Варто назвати також статі та монографії автори яких, викриваючи «імперіалістичних фальсифікаторів історії», наголошували на повній відповідності нормам міжнародного права усієї системи роботи з військовополоненими в СРСР і вивчали окремі сторони правового регулювання режиму військового полону [Жданов, 1928, с. 31-49; Левин, 1944, с. 85-94; Сабанин, 1929, с. 96-103].

У пострадянській історіографії питання нормативно-правового регулювання кримінального переслідування військовополонених в СРСР у 1920-х – 1940-х рр. вивчали російські вчені Віктор Конасов [Конасов, 1998], Олександр Єпіфанов [Єпіфанов, 2005] та Олександр Кузьмініх [Кузьминых, 2013, с. 25-30]. Серед українських вчених історичний контекст внутрішнього правового регулювання режиму військового полону досліджуваного періоду аналізували Олександр Потильчак [Потильчак, 2004, с. 27-32; Потильчак, 2005, с. 192-196] та Анатолій Чайковський [Чайковский, 2005]. Втім, потрібно відзначити, що аналізуючи проблему загалом, названі автори спеціально не торкалися її кримінально-репресивного аспекту, що додає актуальності завданням нашого дослідження.

Метою стаття є аналіз основних етапів розвитку радянської нормативної бази у питанні регулювання кримінального судового переслідування іноземних військовополонених в СРСР у 1930-х – на початку 1940-х рр. Розглядається зміст нормативно-правових актів. Звертається увага на політичні та ідеологічні пріоритети радянського керівництва у ставленні до іноземних військовополонених.

Виклад основного матеріалу. Від часу більшовицького перевороту жовтня 1917 р. у Росії та утворення радянської держави ставлення ленінського уряду до проблеми бранців війни набуло виразного політичного чи навіть ідеологічного змісту. Як відомо, в роки Першої світової війни у російському полоні опинилося понад 3,5 млн. солдатів та офіцерів німецької та австро-угорської армій. Сповідуючи ідеєю «світової революції» більшовицькі лідери бачили в більшості з них потенційних класових союзників, здатних експортувати революцію у власні країни. Скликаний більшовиками у квітні 1918 р. в Москві Всеросійський з'їзд військовополонених закликав «братів по класу» розгорнути у себе на батьківщині боротьбу за повалення влади капіталістів і встановлення диктатури пролетаріату. З іншого боку Раднарком сподівався залучити для боротьби з «внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією» і близько 2,5 млн. військовополонених – підданих колишньої Російської імперії, які знаходилися у німецьких та австрійських таборах [Потильчак, 2004, с. 29]. Перші декрети радянської влади були пронизані співчутливим і поважним ставленням до бранців війни. За вказівкою Володимира Леніна було налагоджено контакти з Міжнародним комітетом Червоного Хреста, а 2 червня 1918 р. більшовицький уряд оголосив про визнання усіх ратифікованих Російською імперією міжнародних конвенцій про захист жертв війни. Наслідком цієї декларації стала заява МКЧХ від 1921 р. про те, що Радянська Росія набуває права на застосування щодо неї Женевських угод [Декреты Советской власти, 1959, с. 224-225; Барсуков, 1946, с. 84-85].

У 1919 – 1920 рр. ставлення радянського уряду до проблеми військовополонених перетерпіло еволюцію, викликану як загостренням боротьби з антибільшовицькими силами всередині Росії так і поступовим зміцненням військово-політичного становища РРФСР. Із травня 1920 р. солдатів і офіцерів-білогвардійців більшовики перестали вважати військовополоненими. Тоді ж до цих осіб були застосовані заборонені міжнародними конвенціями методи політичної фільтрації. Особлива комісія із представників військового відомства, НКВС і Всеросійської Надзвичайної Комісії після відповідної перевірки відбирала «політично благонадійних» до лав Червоної Армії. Ті кому довіряли менше, ставали «бійцями» так званих «трудова армій», а на зарахованих до категорії «неблагонадійних» чекали репресивні заходи – примусові роботи за місцем проживання [Собрание узаконений, 1920, с. 209].

З утворенням СРСР питання про приєднання нової за формою союзної держави до конвенцій Червоного Хреста в черговий раз актуалізувалося. Більшовицький радянський уряд діяв підкреслено прагматично. Без зайвої тяганини було юридично оформлено приєднання СРСР до тих міжнародних конвенцій, що найменше заважали реалізації у майбутньому амбітних планів «світової революції». Так, 16 червня 1925 р. РНК СРСР ухвалила постанову про приєднання до Женевської конвенції «Про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях» і Гаазької угоди «Про застосування до морської війни положень Женевської конвенції 1864

року» [Конасов, 1996, с. 19]. Що ж стосується незручної для радянської сторони Гаазької конвенції «Про закони та звичаї війни на суходолі», то цей документ чекала доля зовсім відмінна від попередніх. Схоже на те, що своє принципове ставлення до останнього документу Й. Сталін і вище керівництво Радянського Союзу визначали керуючись переважно уявленнями про стратегію Червоної Армії у майбутній війні. Вважалося, що цю війну СРСР якщо і буде вести, то лише на чужій території, а тому у ворожому полоні опиниться мінімум червоноармійців. Виходячи з цього, обтяжувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями ні керівництво СРСР не вважало доцільним, а тому брати участь у міжнародному форумі в Женеві радянська сторона не збиралася. Натомість спеціальна комісія, ще у вересні 1928 р., розпочала роботу над власним документом під назвою «Кодекс військового полону» [Конасов, 1996, с. 20]. Отже, коли 27 липня 1929 р. керівники делегацій 47-ми країн підтвердили власними підписами дві нові міжнародні угоди, то підпису радянського представника під жодною з них не було [Военнопленные в СССР, 2000, с. 1008-1023]. Гостра критика такого ставлення Кремля до міжнародного права змусила Йосипа Сталіна частково переглянути свою позицію та погодитися на приєднання СРСР до Женевської конвенції 1929 р. «Про покращення долі поранених та хворих у діючих арміях» [Иванович, 1991, с. 41].

Водночас, відмова приєднуватися до Женевської конвенції 1929 р. «Про поводження з військовополоненими» зовсім не означала, що радянський уряд відмовився від самої ідеї врегулювати статус бранців війни в рамках внутрішнього законодавства. Представлений РНК СРСР проект «Положення про військовополонених» був затверджений спільною постановою ЦВК і РНК СРСР № 46 від 19 березня 1931 р. [Военнопленные в СССР, 2000, с. 59-63]. Розробляючи цей проект радянські юристи-міжнародники прагнули створити для військовополонених у СРСР режим утримання формально не гірший за режим Женевської конвенції, зробити цей документ якомога лаконічнішим і, зрештою, закріпити статус військовополоненого в Радянському Союзі на основі власних, а не нав'язаних міжнародною спільнотою, правових принципів. Унаслідок цього, більше ніж удвічі коротше за відповідну Женевську конвенцію, радянське «Положення про військовополонених» відрізнялося низкою принципових відмінностей. Ключовою з них стало розповсюдження на бранців цивільного, а не військового правового режиму. «На військовополонених, – читаємо в пункті 8-му радянського документу, – поширюються загальні закони, діючі на території Союзу РСР, з тими особливостями, що встановлені цим положенням і виданими в його розвиток спеціальними правилами та інструкціями». А вже наступний пункт документу урівняв цивільну правоздатність військовополонених до цивільної правоздатності всіх інших іноземців, які перебували на території СРСР [Военнопленные в СССР, 2000, с. 60]. Ці пункти «Положення» повністю суперечили всьому досвіду міжнародно-правового регулювання військового полону, адже у Гаазьких 1899-го р. та 1907-го р. і Женевській 1929 р. конвенціях за військовополоненими безальтернативно закріплювався правовий статус, аналогічний статусу військовослужбовців армії, що їх полонила [Барсток, 2015, с. 93-104].

Названі вище позиції аж ніяк не вичерпували всю номенклатуру відмінностей між Женевською конвенцією та радянським «Положенням про військовополонених». Соціально-класовий характер останнього яскраво проявився в

кількох пунктах, що встановлювали преференції в правовому статусі для лояльних режиму бранців, які походили з робітників і незаможних селян. Останнім надавалися такі ж політичні права, що й іншим «трудящим іноземцям», які перебували на території першої в світі соціалістичної держави. Усім військовополоненим заборонялося носити знаки відмінності в чинах і посадах, вищі офіцери-військовополонені позбавлялися обслуги денщиків, а грошовим утриманням забезпечувалися не лише офіцерський склад, але й всі інші військовополонені. Крім того, залучення до праці полонених нижніх чинів мало відбуватися лише за їхньої згоди, а правовий режим праці базувався на основі внутрішнього законодавства СРСР [Военнопленные в СССР, 2000, с. 60-62].

Проте найбільш предметну для нашого дослідження, а й тому найцікавішу для нас, частину «Положення...» репрезентують пункти документу, котрі встановлювали принципи і порядок дисциплінарних покарань і кримінальної репресії щодо військовополонених. Дисциплінарну відповідальність бранців сталінський режим вочевидь розглядав як несуттєву і недостатню дієву форму тиску на них, а відтак значною мірою залишив чинними принципи і підходи до дисциплінарних покарань, зафіксовані в тексті Женевської конвенції 1929 р. Зокрема, військовополонені підкорялися правилам, що вводилися в дію Центральним управлінням у справах полонених і біженців (Цуполонбіж) у відповідності до статутів внутрішньої служби, дисциплінарного та статуту гарнізонної служби РСЧА (п.п. 19-20), а невдала спроба втечі з полону не вважалася кримінальним злочином і каралася лише арештом до 30 діб (п. 25) [Военнопленные в СССР, 2000, с. 60-61].

Значно більші можливості впливу на військовополоненого залишала кримінальна репресія. Так, пункт 21 «Положення про військовополонених» 1931 р. не лише закріплював принцип кримінальної відповідальності полонених за скоєні ними злочини виключно на підставі відповідного радянського законодавства, але й визначав перелік вчинених бранцями діянь, що прирівнювалися до військових злочинів, а також їх підсудність. Серед таких злочинів ми бачимо: невиконання наказів осіб, яким військовополонені підкоряються адміністративно (табірного персоналу – Авт.); примушування таких осіб до порушення покладених на них обов'язків; опір таким особам при виконанні ними службових обов'язків, а також образа табірного персоналу насильницькими діями. Справи звинувачених військовополонених розглядалися військовими трибуналами тільки у випадках, якщо це було передбачено відповідним положенням про ці трибунали. В решті випадків кримінальні справи на військовополонених-іноземців надходили на розгляд загальних судів [Военнопленные в СССР, 2000, с. 61].

Пункти 22-26 «Положення про військовополонених» загалом відповідали якщо не «духу», то вже точно «букві» критикованих радянським керівництвом Гаазьких і Женевських конвенцій. Притягнені до кримінальної відповідальності й засуджені судами військовополонені не могли піддаватися іншим покаранням і обмеженням окрім тих, що були безпосередньо пов'язані з «[...] їх перебуванням під слідством і судом, а також відбуттям вироку чи дисциплінарного стягнення [...]» (п. 22). Про кожен випадок притягнення військовополоненого до кримінальної відповідальності негайно після порушення справи, але не пізніше як за три тижні до дня початку слухання справи в суді, повідомлявся радянський Червоний Хрест. Цей орган повідомлявся (не пізніше трьох тижнів після винесення вироку) і про кожне таке

судове рішення щодо військовополоненого (п. 23). А в пункті 24 йшлося про те, що вирок, який засуджував бранця до «вищої міри соціального захисту (розстрілу)» мав виконуватись не раніше, як за три місяці після надсилання повідомлення про його винесення Виконкому Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяці Союзу РСР (СТЧХіЧП СРСР) [Военнопленные в СССР, 2000, с. 61]. Як бачимо, не бажаючи дотримуватись формальностей у зносінах щодо кримінального слідства і суду над військовополоненими, радянський уряд підкреслено унікав прямих контактів з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, а волів здійснювати їх через повністю контрольовану режимом національну організацію.

Ще одна суттєва деталь. Якщо міжнародні конвенції прямо не допускали можливості для слідства й суду вважати спробу втечі бранця, навіть неодноразову, як обтяжливу обставину у тому випадку коли полоненого затримували й притягували до відповідальності за злочини проти особи і власності, скоєні ним під час втечі з полону [Военнопленные в СССР, 2000, с. 1015-1016], то радянське «Положення про військовополонених» 1931 р. у цьому аспекті зберігало мовчання. Натомість, пункт 26 документу встановлював кримінальну відповідальність не лише для самого втікача, але й для тих його товаришів-військовополонених, які сприяли спробі втечі з полону, в тому разі, коли вона супроводжувалася «[...] підкопом, або пошкодженням стін, а також застосуванням насильства відносно стражі [...]» [Военнопленные в СССР, 2000, с. 61].

У будь-якому разі, документ 1931 р., хоч і набув силу закону, проте в реальній ситуації війни не застосовувався. Принаймні авторами таких фактів не виявлено. Передбачений «Положенням...» урядовий орган, що мав опікуватися військовополоненими і біженцями – Центральне управління у справах полонених і біженців – так і не створили, а з початком Другої світової війни все ще формально діюче «Положення про військовополонених» вже не відповідало ні вимогам часу ні стратегії сталінського керівництва СРСР. Підготовка вторгнення в Польщу перевела це питання з площини міжнародно-правової проблеми в сферу практичних завдань, які потребували негайного вирішення.

Вже на початку першого місяця війни робоча група фахівців із НКВС СРСР і Наркомату в іноземних справах підготувала проект оновленого документу, а 20 вересня 1939 р. «Положення про військовополонених» схвалила Економічна рада при РНК СРСР [Зоря, 1990, с. 47]. Нова редакція положення виявилася ще лаконічнішою за свою попередницю й містила лише 32 пункти замість 45-ти в документі 1931 р. Питання судової репресії щодо військовополонених стали предметом регулювання у кількох пунктах (п. п. 27-30) розділу 5-го («Кримінальна та дисциплінарна відповідальність військовополонених») цього документу. Єдиною правовою базою притягнення військовополонених до кримінальної відповідальності положення визначало законодавство СРСР і союзних республік. «[...] При цьому, невиконання військовополоненим наказу осіб, яким він підкоряється, опір цим особам, або образа їх діями при виконанні службових обов'язків [...]» прирівнювалися до військових злочинів, а винний у їх скоєнні підлягав суду військового трибуналу. Відповідно до ст. 206, п. 2 чинного КК УРСР «[...] невиконання відданого в порядку служби наказу [...]» каралося позбавленням волі на термін до п'яти років, а за обтяжливих обставин та у військовий час – розстрілом. Ст. 206, п. 3. КК УРСР визначала, що «[...] опір особі, що виконує покладені на неї

обов'язки військовослужбовця тягне за собою позбавлення волі на термін до трьох років [...]» [Уголовный кодекс УССР, 1942, с. 47].

Решта кримінальних справ, порушених проти військовополонених провадилися в цивільних загальних судах (п. 27). У тексті «Положення про військовополонених» у редакції 1939 р. ми вже не знаходимо жодної згадки про спробу втечі з полону та кваліфікацію цього проступку як дисциплінарного. Натомість, пункт 28 документу містив доволі обтічне формулювання: «[...] проступки, що не тягнуть за собою кримінальної відповідальності в судовому порядку [...]». Які саме «проступки» вчинені військовополоненими малися на увазі нормотворцем? Про це жодного слова. З тексту оновленого «Положення...» зникла також і вимога обов'язкового повідомлення Міжнародного Червоного Хреста про кожен випадок притягнення військовополоненого до кримінальної відповідальності.

Решта пунктів розділу в загальних рисах і дуже лаконічно повторювали норми «Положення про військовополонених» 1931 р. Зокрема йшлося про заборону піддавати бранців, які знаходилися під слідством і судом, будь-яким обмеженням не пов'язаним з їх перебуванням під слідством і судом чи відбуванням вироку (п. 29). Червоний Хрест повідомлявся (не пізніше 20 днів після винесення вироку) про кожне судове рішення щодо військовополоненого, а вирок, що засуджував бранця до «вищої міри покарання» мав виконуватись не раніше, як за три місяці після надсилання повідомлення про його винесення до Червоного Хреста (п. 30).

Лаконічність, неконкретність і обтічність норм нового радянського «Положення про військовополонених», на наш погляд може свідчити про стійке небажання особисто Й. Сталіна і його оточення, які звикли всі проблеми ідейної і політичної опозиції в своїй країні вирішувати за допомогою репресій і терору, зв'язувати себе будь-якими міжнародно-правовими рамками у питанні військовополонених. Документ, що з'явився, так і не набув законної сили, оскільки його не затвердила РНК СРСР на яку в той період покладалися й законодавчі функції. На нашу думку, вже на початку жовтня 1939 р., після того як сотні тисяч інтернованих польських військовослужбовців і цивільних громадян опинилися в таборах для військовополонених, сталінський режим втратив будь-який інтерес до законодавчого оформлення статусу військовополонених.

Інша важлива обставина. Оскільки а ні Польща, а ні СРСР війни одна одному не оголошували, то й згідно норм як міжнародного права так і радянського «Положення про військовополонених», польські громадяни, які опинилися в радянських таборах, юридичного статусу військовополонених не набули. Такими ці особи вважалися лише в документах діловодства НКВС СРСР. Якщо це так, то й подальша ізоляція цих осіб у таборах для військовополонених була позбавлена будь-яких правових підстав. У цій логіці рішення Й. Сталіна про застосування позасудових репресій для фізичного знищення десятків тисяч «заклятих ворогів радянської влади» із числа польських офіцерів і державних чиновників зовсім не виглядає таким не прогнозованим. Вже з жовтня 1939 р. практично усі зусилля карального апарату режиму були спрямовані на розробку відомчої нормативної бази організаційного та оперативного забезпечення позасудових репресій щодо військовополонених.

Паралельно з практикою судових репресій військовополонених у рамках цивільного законодавства, сталінський режим здійснював кроки у напрямку

поширення компетенції військової юстиції на кримінальні справи про злочини вчинені військовослужбовцями. Зокрема, указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1940 р. усі подібні справи передавалися до підсудності військових трибуналів [Ведомости Верховного Совета СССР. 1940. № 51].

Тут слід підкреслити той факт, що передвоєнне радянське кримінальне законодавство містило кілька статей, які прямо стосувалися військовополонених – громадян інших держав. Зокрема ст. 4 Кримінального Кодексу РРФСР (ст. КК УРСР) встановлювала виключну внутрішню кримінальну юрисдикцію (за законами союзних республік) щодо іноземців, які вчинили злочини на території СРСР [Уголовный кодекс РСФСР, 1947, с. 4; Уголовный кодекс УССР, 1942, с. 2]. Ст. 193 п. 29 КК РРФСР (ст. 206 п. 29 КК УРСР) передбачала відповідальність до трьох років позбавлення волі за неодноразове погане чи поєднане з особливою жорстокістю поводження з військовополоненими, рівно як і недбале ставлення медичного персоналу до пораних і хворих бранців [Уголовный кодекс РСФСР, 1947, с. 100; Уголовный кодекс УССР, 1942, с. 53]. Як бачимо, положення радянського кримінального законодавства про кримінальну відповідальність іноземців повністю узгоджувалося з відповідними пунктами обох відомих нам редакцій «Положення про військовополонених». На цю ж обставину вказував і відомий дослідник проблеми, російський юрист О. Є. Єпіфанов [Єпіфанов, 2005, с. 17].

З нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про воєнний стан». З підсудності загальних судів у місцевостях оголошених на воєнному стані вилучалися й передавалися на розгляд військових трибуналів «[...] усі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку і державної безпеки [...]». У цьому переліку зазначалися й справи про злочини, вчинені військовослужбовцями (ст. 193 КК РРФСР або відповідні статті КК союзних республік), а також справи про опір представникам влади (ст. 73 КК РРФСР або відповідні статті КК союзних республік) [Сборник Законов СССР, 1956, с. 213-215]. Хоч у цьому документі жодного слова не говорилося про військовополонених, проте зі змісту указу стає зрозумілим – перший крок до цілковитого переведення кримінальної репресії щодо останніх у сферу військової юстиції було зроблено. Відтепер практично всі злочини вчинені військовополоненими розглядалися військовими трибуналами. Проте юридично іноземні бранці до радянських військовослужбовців у сфері кримінальної репресії поки-що повністю прирівняні не були.

Вирішальний крок у цьому напрямку було зроблено 1 липня 1941 р., коли Рада Народних Комісарів СРСР ухвалила постанову № 1798-800с, якою затвердила нову редакцію «Положення про військовополонених», а документ від 19 березня 1931 р. визнала таким, що втратив силу [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 162, арк. 22]. На відміну від свого попередника, оновлений текст «Положення...» закріплював кримінальну репресію щодо військовополонених виключно за військовою юстицією. «[...] Справи про злочини, скоєні військовополоненими, розглядаються військовими трибуналами за законами СРСР і союзних республік [...]» – читаємо в пункті 25 розділу 5 («Кримінальна й дисциплінарна відповідальність військовополонених») цього відомчого нормативного акту. Текст радянського «Положення про військовополонених» в редакції від 1 липня 1941 р. містив ще одну, знакову для

визначення пріоритетів у справі карної репресії щодо військовополонених, новацію. Йдеться про скорочення до 30 днів (замість 90 днів у «Положенні...» 1931 р.) терміну затримки виконання смертного вироку, винесеного військовим трибуналом засудженому військовополоненому. Відлік місячного терміну до страти починався з моменту надсилання повідомлення про факт винесення вироку військовим трибуналом до Виконкому Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР (п. 29) [Русский архив, 1996, с. 40]. Таким чином, якщо не зважати на вперте небажання Йосипа Сталіна та його оточення йти на контакт із Міжнародним комітетом Червоного Хреста в питаннях військовополонених, а також відверто недостатній термін затримки виконання вироку засудженому до страти бранцю, все ж можна зробити висновок, що радянські внутрішні нормативні приписи середини 1941 р. в аспекті підсудності військовополонених загалом відповідали положенням Женевської конвенції 1929 р.

Проте залишається питання настільки радянська сторона була готова дотримуватись та дотримувалась власноруч ухвалених положень щодо кримінальної репресії стосовно військовополонених. Відомий російський дослідник дипломатичних, правових і політичних аспектів проблеми радянського військового полону Віктор Конасов у першій своїй монографії на цю тему (1996 р.) помістив виявлений в фондах Архіву зовнішньої політики Російської Федерації цікавий документ з датою 5 грудня 1942 р. – це лист заступника народного комісара іноземних справ СРСР Андрія Вишинського своєму безпосередньому керівникові – наркомун В'ячеславу Молотову. Важливість документу для з'ясування позиції керівництва СРСР щодо дотримання норм міжнародного права в аспекті кримінального переслідування військовополонених вимагає цитування його окремих частин. Зокрема, у дописі читаємо: «Тов[ариш] Ульріх (голова військової колегії Верховного Суду СРСР – Авт.) надіслав повідомлення і вироки відносно німецьких військовополонених Хоберга, Мюка, Штрауфа, Рампіча й Крума, засуджених до розстрілу за контрреволюційну агітацію, саботаж і невиконання норм виробітку в таборах військовополонених, втечу – в одному випадку (Штрауф) і підготовку до втечі в іншому (Рампіч), із таборів. [...] Враховуючи, що гітлерівська Німеччина не рахується з жодними конвенціями про військовополонених і масами винищує радянських бійців і командирів, які потрапили в полон, вважаю правильним про винесення смертних вироків щодо німецьких військовополонених [...] не інформувати. По суті згаданих вище справ необхідно відмітити, що вироки складені незадовільно поверхово, малопереконливо, і якщо б ці вироки стали відомі за межами СРСР, то їх можна було б використати, як матеріал для ворожої СРСР пропаганди. [...] Вказані вище вироки, затверджені директивною інстанцією, виконати. У випадку Вашої згоди з викладеним вище, відповідні вказівки будуть мною дані тов[аришу] Ульріху». І таку згоду народний комісар іноземних справ СРСР дав, поставивши у верхньому лівому куті документа резолюцію – «В.М. – за» [Конасов, 1996, с. 108].

Наведений фрагмент є показовим у кількох аспектах. По-перше, з нього видно, що на другому році війни з Німеччиною радянські військові трибунали, грубо порушуючи норми міжнародних конвенцій, виносили військовополоненим смертні вироки за вчинки, що підлягали лише дисциплінарному покаранню (наприклад: невиконання виробничих норм, підготовка втечі чи втеча з табору). По-друге,

розуміючи всю неправомірність і процесуальну слабкість подібних судових ухвал, керівництво радянського зовнішньополітичного відомства заборонило інформувати іншу сторону про факт винесення смертних вироків її громадянам. А. Вишинський вважав такий крок виправданою, дзеркальною відповіддю на ігнорування Німеччиною положень міжнародних конвенцій в поводженні з радянськими військовополоненими. Симптоматично, що незважаючи на повне усвідомлення керівництвом НКІЗ СРСР міжнародно-правової нікчемності подібних смертних вироків військовополоненим, вони все ж виконувалися.

Висновки. Отже, від самого початку радянської державності ставлення більшовиків до іноземних військовополонених мало виразно ідеологічний характер, що визначався сподіваннями уряду В. Ульянова (Леніна) на «світову революцію», в якій пролетарі-військовополонені розглядалися не інакше як класові союзники. Збройна боротьба з антибільшовицькими силами всередині Росії в роки громадянської війни та поступове зміцнення військово-політичного становища РРФСР по її завершенні спричинили помітні зміни у ставленні до військовополонених: більшовицька влада відмовилася визнавати військовополоненими білогвардійських солдатів та офіцерів і застосувала до них методи політичної фільтрації.

Вироблена наприкінці 1920-х рр. нова військова стратегія Червоної армії, яка передбачала ведення війни наступального характеру на території ворога, неминуче вплинула на формування засад політики Москви щодо військовополонених, адже за таких обставин очікувалося, що у ворожому полоні опиниться мінімум червоноармійців. Відтак, обтяжувати себе будь-якими міжнародними зобов'язаннями щодо іноземних військовополонених Й. Сталін вважав недоцільним, а тому, відмовившись приєднатися до міжнародної конвенції з питань військового полону, зажадав урегулювати цю проблематику на основі внутрішнього законодавства. Як результат, схвалене у 1931 р. «Положення про військовополонених» вирізнялося низкою принципів відмінностей, як то: розповсюдження на бранців цивільного, а не військового правового режиму; преференції у правовому статусі для лояльних військовополонених, які походили з робітників і незаможних селян. Військові трибунали розглядали кримінальні справи на військовополонених тільки в особливих випадках, а решта таких надходили на розгляд загальних цивільних судів. Розглядаючи дисциплінарну відповідальність військовополонених як несуттєву та недостатньо дієву міру покарання, сталінський режим залишив чинними принципи дисциплінарних покарань, зафіксовані в тексті Женевської конвенції 1929 р. Радянський документ свідомо залишав певну невизначеність у правовому статусі іноземних військовополонених у СРСР. У тому разі, коли для влади це було прийнятним і допустимим, полонених іноземців прирівнювали до військовослужбовців власної армії (зокрема у дисциплінарній відповідальності). Кримінальну репресію щодо військовополонених передбачали чинити переважно поза військовою юстицією, на основі загального законодавства і в загальних цивільних судах. Цей підхід залишав сталінському керівництву більше можливостей не зв'язувати себе міжнародно-правовими формальностями, які закріплювали статус військовополоненого під кримінальним слідством і судом за військовою, а не цивільною юстицією.

Новий етап еволюції радянської нормативної бази судового переслідування іноземних військовополонених припав на початок Другої світової війни. Згідно оновленого у вересні 1939 р. «Положення про військовополонених» єдиною правовою базою притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності визначалося законодавство СРСР і союзних республік. У тексті нового документу до сфери кримінальної військової юстиції було віднесено невиконання військовополоненим наказу, а також зникла вимога обов'язкового повідомлення Міжнародного Червоного Хреста про притягнення військовополоненого до кримінальної відповідальності.

Остаточно кримінальну репресію щодо військовополонених за військовою юстицією закріплювало «Положення про військовополонених» у редакції від 1 липня 1941 р. Відтак, в аспекті підсудності військовополонених цей внутрішній нормативний акт загалом відповідав положенням Женевської конвенції 1929 р.

Список використаних джерел та літератури

- Амелин А. Б. Международно-правовое регулирование военного плена: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Акад. общественных наук при ЦК КПСС. Москва, 1954. 15 с.
- Барсток В. А. Міжнародне право і судові репресії щодо військовополонених (перша половина ХХ ст.): історичний контекст проблеми. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2015. Вип. 3 (9). С. 93-104.
- Барсуков М. И. Красный крест и Красный полумесяц СССР. Краткий исторический очерк. Москва, 1946. С.84-85.
- Ведомости Верховного Совета СССР. 1940. № 51.
- Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М.Загорулько, С.Г.Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загорулько. Москва: Логос, 2000. 1120 с.
- Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВСУ). Ф. 45. Оп.1. Спр. 162. Арк. 18-22.
- Декреты Советской власти. Т. 2. Москва, 1959. С. 224-225.
- Епифанов А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941-1956 гг.: Монография. Волгоград: Волгоградская академия МВД России, 2005. 277 с.
- Жданов Н. Международно-правовая проблема военного плена в условиях нового времени (Доклад, читанный 16 января 1928 г. на заседании секции междунар. права Общества деятелей сов. права). Международное право. 1928. № 2-3. С. 31-49.
- Зоря Ю. Н. Нюрнбергский бумеранг. Документы и материалы. Военно-исторический журнал. 1990. № 6. С. 47.
- Иванович К. Б. «Существующие до сих пор правила...отменяются» Военно-исторический журнал. 1991. № 11. С. 41.
- Конасов В. Б. Судебное преследование немецких военнопленных в СССР. Внешнеполитический аспект проблемы: Монография. Москва: Ин-т военной истории МО РФ, 1998. 168 с.
- Кузьминых А. Л. Становление советского законодательства в области военного плена. Военно-юридический журнал. 2013. № 10. С. 25-30.
- Левин Д. Б. Об уголовной ответственности военнопленных. Вопросы уголовного права. Сборник 1. Москва, 1944. С. 85-94.
- Международное право в избранных документах. Москва: Юридическая литература, 1957. Т. 3. С. 41-46.
- Международное право: учебник / [под ред. Н. Т. Блатовой, Л. А. Моджорян]. Москва: Юрид. лит., 1979. 584 с.
- Международное право. Учебник / Под ред. Н. Т. Блатовой. Москва, 1987. С. 492-494.
- Потильчак О. В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2004. 482 с.

Потильчак О. В. Міжнародно-правове регулювання режиму військового полону у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. і позиція радянського керівництва. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2005. № 1. С. 192-196.

Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В. А. Золотарева. Москва: ТЕРРА, 1996.

Сабанин А. В. Вопросы военного плена в их основном освещении. Международная жизнь. 1929. № 12. С. 96-103.

Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) / Под ред. Ю. И. Мандельштам; Сост. М. И. Юмашев, Б. А. Жалейко. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1956.

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. Москва, 1920.

Уголовный кодекс УССР: Офиц. текст с изм. на 1-е июня 1942 г. и с прил. постатейно-систематизир. мат-лов. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1942. 104 с.

Уголовный кодекс РСФСР: Официальный текст по состоянию на 1 ноября 1946 г. и с прил. постатейно-систематизир. мат-лов. Москва: Юридическое изд-во МЮ СССР, 1947. 224 с.

Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). Киев: Парламентское издательство, 2005. 972 с.

References

Amelin, A. B., 1954. *Mezhdunarodno-pravovoye regulirovaniye voyennogo plena* [International legal regulation of military captivity]: avtoref. dis. kand. jurid. nauk: 12.00.01 / Akad. obshchestvennykh nauk pri TSK KPSS. Moscow. [in Russian].

Barstok, V. A., 2015. *Mizhnarodne pravo i sudovi represiyi shchodo viys'kovopolonenykh (persha polovyna XX st.): istorychnyy kontekst problem* [International law and judicial repressions against prisoners of war (first half of the 20th century): historical context of the problem]. *Viys'kovo-istorychnyy merydian. Elektronnyy naukovyy fakhovyy zhurnal*, 3(9), 93-104. [in Ukrainian].

Barsukov, M. I., 1946. *Krasnyy krest i Krasnyy polumesyats SSSR. Kratkiy istoricheskiy ocherk* [Red Cross and Red Crescent of the USSR. Brief historical essay]. Moscow, 84-85. [in Russian].

Blatova, L. A., Modzhoryan, N. T. (Ed.), 1979. *Mezhdunarodnoye pravo: uchebnik* [International Law: Textbook]. Moscow: Yurid. lit. 584 s. [in Russian].

Blatova, L. A. (Ed.), 1987. *Mezhdunarodnoye pravo: uchebnik* [International Law: Textbook]. Moscow: Yurid. lit. 492-494. [in Russian].

Chaykovskiy, A. S., 2005. *Plen. Za chuzhiye i svoi grekhi (Voyennoplennyye i internirovannyye v Ukraine 1939-1953 gg.)* [Captivity. For the sins of others and their own (Prisoners of war and internees in Ukraine 1939-1953)]. Kiev: Parlamentskoye izd-vo, 972 s. [in Russian].

Dekrety Sovetskoy vlasti, 1959. [Decrees of the Soviet Government]. Vol. 2. Moscow, 224-225. [in Russian].

Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrayiny [Sectoral State Archives of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] (SSAMIAU). Fund 45. Inventory 1. File 162.

Ivanovich, K. B., 1991. «Sushchestvuyushchiye do sikh por pravila...otmenyayut'sya»[“The rules that still exist...are being cancelled”]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*, 11. 41. [in Russian].

Konasov, V. B., 1998. *Sudebnoye presledovaniye nemetskikh voyennoplennykh v SSSR. Vneshnepoliticheskiy aspekt problemy: Monografiya* [Judicial prosecution of German prisoners of war in the USSR. Foreign policy aspect of the problem: Monograph]. Moscow: In-t voyennoy istorii MO RF. 68 s. [in Russian].

Kuz'minykh, A. L., 2013. *Stanovleniye sovetskogo zakonodatel'stva v oblasti voyennogo plena* [Formation of Soviet legislation in the field of military captivity]. *Voyenno-yuridicheskiy zhurnal*, 10. 25-30. [in Russian].

Levin, D. B., 1944. *Ob ugolovnoy otvetstvennosti voyennoplennykh* [On the criminal liability of prisoners of war]. *Voprosy ugolovnogo prava*, 1. 85-94.

Mezhdunarodnoye pravo v izbrannykh dokumentakh, 1957. [International Law in Selected Documents]. Moscow: Yuridicheskaya literatura, Vol. 3. 41-46. [in Russian].

Mandel'shtam, Yu. I., 1956. Sbornik Zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938 – iyul' 1956 gg.) [Collection of Laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR (1938 – July 1956)]. Moscow: Gosudarstvennoye izd-vo yuridicheskoy literatury. [in Russian].

Potyl'chak, O.V., 2004. *Radyans'kyy viys'kovyy polon ta internuvannya v Ukrayini (1939-1954): monohrafiya* [Soviet military prisoners and internment in Ukraine (1939-1954): monograph]. Kyiv: Vyd-vo Nats. ped. un-tu im. M. P. Drahomanova, 482. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O. V., 2005. Mizhnarodno-pravove rehulyuvannya rezhymu viys'kovoho polonu u druhiy polovyni 20-kh – na pochatku 30-kh rr. XX st. i pozytsiya radyans'koho kerivnytstva [International legal regulation of the regime of military captivity in the second half of the 1920s - early 1930s. XX century]. *Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny*, 1. 192-196. [in Ukrainian].

Sabanin, A. V., 1929. Voprosy voyennogo plena v ikh osnovnom osveshchenii [Questions of military captivity in their main coverage]. *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 12. 96-103. [in Russian].

Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy raboche-krest'yanskogo pravitel'stva RSFSR, 1920. [Collection of laws and regulations of the workers' and peasants' government of the RSFSR]. Moscow. [in Russian].

Ugolovnyy kodeks USSR, 1942. [Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Moskva: Yuridicheskoye izd-vo NKYSU SSSR, 104. [in Russian].

Ugolovnyy kodeks RSFSR, 1947. [Criminal Code of the RSFSR]. Moscow: Yuridicheskoye izd-vo MYU SSSR, 224. [in Russian].

Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR, 1940. [Gazette of the Supreme Soviet of the USSR.], 51. [in Russian].

Yepifanov, A. Ye., 2005. *Otvetsvennost' za voyennyye prestupleniya, sovershennyye na territorii SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941-1956 gg.* [Responsibility for war crimes committed on the territory of the USSR during the Great Patriotic War. 1941-1956]. Volgograd: Volgogradskaya akademiya MVD Rossii, 277. [in Russian].

Zagorulko, M. (Ed.), 2000. Voennoplennyye v SSSR. 1939-1956. Dokumenty i materialy [Prisoners of war in the USSR. 1939-1956. Documents and materials]. Moscow: Logos. [in Russian].

Zhdanov, N., 1928. Mezhdunarodno-pravovaya problema voyennogo plena v usloviyakh novogo vremeni (Doklad, chitanny 16 yanvarya 1928 g. na zasedanii sekti mezhdunar. prava Obshchestva deyateley sov. prava) [The international legal problem of military captivity in the conditions of modern times (Report read on January 16, 1928 at a meeting of the international law section of the Society of Soviet Law Figures)]. *Mezhdunarodnoye parvo*, 2-3, 31-49. [in Russian].

Zorya, Yu. N., 1990. Nyurnbergskiy bumerang. Dokumenty i materialy. *Voyenno-istoricheskii zhurnal*, 6, 47. [in Russian].

Zolotarev, V. (Ed.), 1996. Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya voyna. Inostrannyye voennoplennyye vtoroy mirovoy voyny v SSSR. Vol. 24(13). Moscow: TERRA, 560 c. [in Russian].

ESTABLISHMENT AND EVOLUTION OF THE SOVIET REGULATORY FRAMEWORK FOR THE JUDICIAL PROSECUTION OF FOREIGN PRISONERS OF WAR (1931–1941): HISTORICAL ASPECT

Mykhailo Kobernyk

Postgraduate Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Oleksandr Marushchak

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of World History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

Abstract. *The purpose of this article is to analyse the main stages of the development of the Soviet regulatory framework concerning the criminal judicial prosecution of foreign prisoners of war in the USSR during the 1930s and early 1940s. The content of legal and regulatory acts is examined. Particular attention has been given to the political and ideological priorities of the Soviet leadership in this matter. **Research Methodology.** The study employs methods of historical comparative analysis, historical hermeneutics, and contextual analysis of legal acts. **Conclusions.** From the inception of the Soviet state, the Bolsheviks' attitude towards foreign prisoners of war was distinctly ideological, shaped by their hopes for a "world revolution,"*

in which proletarian prisoners of war were viewed as class allies. The armed struggle against anti-Bolshevik forces during the Russian Civil War and the subsequent consolidation of the military-political position of the RSFSR led to significant changes in the approach to prisoners of war: the Bolshevik government refused to recognize White Army soldiers and officers as prisoners of war and subjected them to political filtration measures. The new military strategy of the Red Army, formulated in the late 1920s and envisaging offensive warfare on enemy territory, inevitably influenced Moscow's policy toward prisoners of war. Under these circumstances, Under such circumstances, it was expected that a minimum number of Red Army soldiers would end up in enemy captivity. Therefore, Stalin considered it impractical to burden the Soviet Union with any international obligations concerning foreign prisoners of war and refused to join the 1929 Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War. The "Regulation on Prisoners of War" approved in 1931 was distinguished by a number of fundamental differences, such as the application of a civilian, rather than military, legal regime to the captives; and granting legal status preferences to loyal prisoners of war who came from the working class and poor peasants. Criminal repression of prisoners of war was largely conducted outside military justice, based on general legislation and within the framework of civilian courts. This approach provided Stalin's leadership with greater flexibility to avoid binding itself with international legal formalities that established the status of prisoners of war under criminal investigation and trial by military rather than civilian justice. A new stage in the evolution of the Soviet legal framework for prosecuting foreign prisoners of war began at the start of the Second World War. According to the updated "Regulation on Prisoners of War" of September 1939, the sole legal basis for bringing such individuals to criminal responsibility was the legislation of the USSR and its constituent republics. Failure by a prisoner of war to comply with an order was assigned to the jurisdiction of military justice. At the same time, the requirement for mandatory notification of the International Committee of the Red Cross regarding the criminal prosecution of a prisoner of war was eliminated. The final establishment of criminal repression of prisoners of war under military justice was confirmed by the "Regulation on Prisoners of War" as revised on July 1, 1941. Thus, in terms of the jurisdiction over prisoners of war, this internal regulatory act generally aligned with the provisions of the 1929 Geneva Convention.

Key words: *prisoners of war, Geneva Convention, Regulation on Prisoners of War, criminal repression, Stalinist regime.*

**ВИКОРИСТАННЯ НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ
АДМІНІСТРАЦІЄЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПОЛІТИЧНИХ ПРОГРАМ В УКРАЇНІ (1941 – 1944 РР.)**

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Іжук Софія Михайлівна

магістр історії,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 17.09.02.sofia@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-6476-1843>

***Анотація.** У статті розкрито проблему залучення православного духовенства до реалізації політичних та соціально-економічних програм III Райху. Проаналізовано, як, легалізуючи релігійне життя, нацистський режим водночас перетворив Церкву на інструмент пропаганди й маніпуляції суспільною свідомістю, використовуючи церковний авторитет та довіру до духовенства серед населення. Розглянуто, як через релігійні публікації, пастирські послання та проповіді формувався образ III Райху як визволителя, а комуністичний режим виставлявся головним джерелом зла. Встановлено, що через церковну публіцистику, пастирські послання та публічні виступи духовенства нацистський режим здійснював інформаційно-пропагандистську кампанію, спрямовану на дискредитацію радянської влади та мобілізацію населення до співпраці з окупаційною адміністрацією. Акцентовано увагу на малодослідженій в історіографії проблемі участі українського духовенства в агітаційно-мобілізаційних акціях щодо вербування робочої сили для виїзду на роботи в Німеччину, виконання трудових повинностей на місцях, сплати натуральних податків і виконання інших вимог та розпоряджень окупаційної адміністрації. Здійснено спробу оцінки неоднозначної позиції духовенства, яке, з одного боку, прагнуло відродження діяльності церковних структур, а з іншого – опинилося перед жорстким вибором між лояльністю до окупаційної влади та збереженням християнських принципів. Через аналіз відповідної періодики окупаційного періоду встановлено різні рівні участі православного кліру в реалізації окупаційної політики: від активної співпраці й агітаційної діяльності до прихованої або символічної лояльності, зумовленої прагненням уникнути репресій. Водночас підкреслюється, що окремі священнослужителі здійснювали прихований спротив, підтримували радянське чи націоналістичне підпілля, проявляли християнське милосердя через допомогу нужденним.*

***Ключові слова:** Православна Церква, окупаційний режим, політична пропаганда, агітаційна кампанія, трудова мобілізація.*

Постановка проблеми. Значима роль і переважно високий моральний авторитет Православної Церкви у житті українського народу, особливо в кризові

історичні моменти, зумовлює істотний вплив її позиції щодо тих чи інших суспільно-політичних проблем на громадську думку та сприйняття існуючої дійсності. Для тоталітарного державного режиму, метою якого є встановлення максимально можливого контролю над населенням, така соціальна роль Церкви стає потенційним ресурсом і спонукає до здобуття її лояльності та подальшого залучення в ролі тактичного союзника через поширення в суспільстві відповідних наративів.

Ілюстративний прикладом розв'язання окреслених проблем є період окупації українських територій військами III Райху під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Тодішній досвід широкого залучення церковних діячів до поширення політичної пропаганди нацистського уряду та паралельна інструментація Церкви комуністичною правлячою верхівкою задля ідеологічно-пропагандистського впливу глибоко закріпились в російсько-радянській політичній системі, і цей спадок минулого століття сильно відчутний і до нині.

В умовах сьогоденної російсько-української війни та окупації значної частини українських територій проблема використання релігійних організацій у здобутті лояльності місцевого населення стає нагальною. Вище керівництво Російської православної церкви, як частина державно-політичного апарату та інструмент ідеологічної підтримки насадженого російським режимом «русского миру», та місцеве проросійське духовенство погоджуються на участь у пропагандистських кампаніях, перетворюючись у інформаційно-психологічній війні на потужний антиукраїнський чинник. Тож вивчення історичного досвіду взаємин між державою та Церквою в умовах окупації дає змогу глибше осмислити питання церковної незалежності, внутрішньої єдності, стійкості в умовах політичної нестабільності та зовнішнього тиску.

Мета. Виходячи з вище окресленого, метою нашої статті є проаналізувати залучення нацистським окупаційним режимом інститутів Православної Церкви для здійснення інформаційно-психологічного впливу на суспільство і реалізації політичних програм III Райху.

Історіографічний огляд. Проблема політики німецької окупаційної адміністрації щодо Православної Церкви та залучення православного духовенства до реалізації політичних та соціально-економічних програм III Райху ставала предметом наукових дослідження цілого ряду науковців. Наявну історіографічну канву можна умовно поділити на радянську, сучасну українську, діаспорну, західну та російську.

Масштабне використання режимом міфологеми «Великої вітчизняної війни» ставило перед радянськими науковцями завдання максимального звеличення радянської армії і таврування армії III Райху як «німецько-фашистських загарбників», «грабіжників», «варварів», «кривавих фашистських бандитів». Виходячи з цього ідеологічного підґрунтя, ними розглядались механізми інформаційно-психологічної війни та маніпулювання свідомістю населення окупованих територій. Переважно без урахування актуального в період нацистської окупації контексту українського православ'я та з упередженим ставленням до церковних діячів автокефального напрямку, зберігаючи притаманні радянським підходам риси, ці проблеми розглядає сучасна російська історіографія.

Більш глибоко та критично, хоча й не без певної суб'єктивності та тенденційності, ці питання опрацьовувала діаспорна історична думка. Її

представники, що нерідко мали власні свідчення про церковну діяльність під німецькою окупацією та зберігали унікальні архівні колекції, зокрема дослідники Д. Бурко [Бурко, 1963], Б.-Р. Боцюрків [Боцюрків, 1976], І. Власовський [Власовський, 1998], Т. Міненко [Міненко, 2000], відкидали будь-які звинувачення українського духовенства у співпраці з нацистами, а саму політику окупаційної адміністрації називали «лицемірною і руйнівною».

У сучасній українській історіографії, з огляду на поступовий відхід від радянських ідеологічних штампів і міфологем, вивчення історії українського православ'я в роки Другої Світової війни стало провідною темою. Значним ступенем неупередженості характеризуються комплексні праці Ю. Волошина [Волошин, 1997], В. Гордієнка [Гордієнко, 2015], І. Грідіної [Грідіна, 2001], В. Шайкан [Шайкан, 2010], О. Лисенка [Лисенко, 1997, 2023], Д. Веденєєва [Веденєєв, 2012], Н. Стоколос [Стоколос, 2004], А. Смирнова [Смирнов, 2011, 2021]. Історики О. Лисенко та Д. Веденєєв акцентують увагу на формуванні системи політичного контролю та агентурного нагляду за діяльністю православного духовенства, яке для здійснення церковного служіння зобов'язувалося до виконання інформаційно-мобілізаційних функцій, визначених німецькою владою. І. Грідіна, аналізуючи різні виміри духовного життя українського населення в окупаційний період, дійшла висновку, що цинічний прагматизм політики нацистів щодо Церкви відштовхнув вірян від нової влади та зумовлював зростання їх патріотичних почуттів. Цілий ряд дослідників вивчають регіональні особливості німецької політики на захоплених українських землях, у тому числі й становище церковних громад і діяльність православного духовенства під окупацією, як-от Ю. Олійник і О. Завальнюк – Волині та Поділля [Олійник & Завальнюк, 2012], С. Стельникович – Житомирщини і Вінничини [Стельникович, 2016], І. Петренко – Кіровоградщини [Петренко, 2014] тощо.

До вивчення цих проблем у різні періоди зверталися і зарубіжні дослідники, зокрема Ф. Гейер [Heyer, 1953], В. Флетчер [Fletcher, 1965], К. Беркгоф [Berkhoff, 2000], А. Міронович [Mironowicz, 2005], К. Шайо [Chaillot, 2009] та інші. Вони, аналізуючи питання релігійного відродження на початку окупації та ставлення німецького уряду до православних церковних структур, майже не торкаються проблем використання окупантами українського духовенства у реалізації планів III Райху. Ці аспекти наукової проблеми залишаються малодослідженими та потребують подальшого фахового та критичного осмислення.

Виклад основного матеріалу. Відродження релігійного життя та інституційне відновлення українського православ'я, що відбувалося протягом першого року німецько-радянської війни, супроводжувалось повним контролем і регламентацією з боку окупаційної адміністрації всіх сфер церковного життя. Легалізація нацистами релігійної діяльності вимагала від православного духовенства немалих жертв: архієреї та клір зобов'язувались до постійної демонстрації лояльності та вірнопідданства.

Православна Церква розглядалася німецьким режимом як дієвий інструмент у веденні так званої «інформаційно-психологічної війни», що передбачала вплив на морально-психологічний стан місцевого населення та передбачала здійснення пропагандистських кампаній, спрямованих на ефективну реалізацію політичних програм окупаційного уряду. Використання морального авторитету Церкви та її

впливу на суспільство ставило перед новою владою необхідність забезпечити їй «інформаційний майданчик» задля поширення повідомлень агітаційного характеру.

Повідомлення стосовно релігійних справ стали вміщуватися на сторінках, часто і на перших шпальтах абсолютної більшості газет, котрі діяли в окупованій нацистами Україні. Знаний дослідник історії українського православ'я під час німецько-радянської війни Ю. Волошин здійснив умовний розподіл пропагандистських матеріалів, що стосувалися церковного життя, на п'ять груп: «Повідомлення про відкриття храмів; послання православних ієрархів; матеріали про відродження православ'я в різних українських регіонах; статті на тему свободи совісті; матеріали про знищення та розграбування більшовиками церков» [Волошин, 1997, с. 13].

В основі цих публікацій лежало постійне протиставлення «прихильної» релігійної політики німецької влади «брутальній» радянській. До того ж, для повідомлень пропагандистського характеру, в основі яких було викриття злочинності комуністичного режиму, переважно було достатньо говорити правду, але із замовчуванням одних фактів та особливо емоційним акцентуванням на інших. Гітлерівська система пропаганди прагнула найбільш плідно для себе використати церковних діячів заради маніпуляції свідомістю населення.

Сторінки газет, котрі виходили в райхскомісаріаті «Україна», уже в перші місяці німецько-радянської війни містили публікації про злочини більшовицької влади, у тому числі й знищення церковно-архітектурних споруд, переслідування духовенства тощо [Малаков, 2008, с. 364]. Так, наприклад, автори фундаментальної «Мартирології українських церков» наводять статтю про становище Православної Церкви на Волині після встановлення радянської влади у вересні 1939 р., опубліковану в газеті «Краківські вісті» від 12 серпня 1941 р, в основі якої лежать свідчення священника-очевидця, що зміг дістатися до Холма. Про більшість сільських храмів згадується як про нечинні, «знечищені та спустошені», церковні святощі «знищені й спрофановані», народ «стероризований і переляканий» [Мартирологія українських церков, 1987, с. 673-676].

Наступного 1942 р. в Києві із санкції окупаційної влади було відкрито виставку, присвячену зруйнованим більшовиками культурним пам'яткам. До річниці захоплення німцями Києва, що відзначалась 19 вересня 1942 р., зусиллями Музею-Архіву готувалася виставка із тематикою «визволення Києва німецькою армією від жидо-більшовицького гніту та відродження господарчого і культурного життя Києва». Організація таких заходів виступала частиною нацистської пропагандистської кампанії та передбачала залучення української не лише церковної, а й інтелектуальної еліти, як-от відомого українського історика і політичного діяча Олександра Оглоблина (протягом осені 1941 р. – голови Київської міської управи), котрий і інформував про це в листі до митрополита Іларіона (Огієнка), датованому липнем 1942 р. [Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона), 2011, с. 281].

У різних засобах масової інформації, діючих в окупованих регіонах, робився акцент на тому, що нацистський режим несе населенню захоплених територій релігійну свободу. Практично у всіх посланнях православних ієрархів, публічних зверненнях духовенства, постановках церковних зборів була обов'язковою згадка про

«звільнення народу від безбожної більшовицької влади», подяка фюреру та прославлення військової доблесті німецької армії.

Одним із найбільш ранніх прикладів є матеріали обласного Почаївського Собору єпископів, датованого серпнем 1941 р., котрі збереглися в архіві сучасника тих подій отця Тимофія (Міненка). Зазначені соборні постанови із компліментами А. Гітлеру цитує у своїй відомій монографії «Між хрестом, свастикою і червоною зіркою...» сучасний дослідник українського православ'я в роки Другої світової війни А. Смирнов, наводячи звернення єпископів визволеної з рук більшовицької влади німецькими «непереможними жовнірами» Православної Церкви в Україні до «свого Великого Визволителя», «вибраного Божого – Фюрера Адольфа Гітлера» [Смирнов, 2021, с. 16].

Дослідник Ю. Скрипниченко, характеризуючи вербувальні-агітаційні засоби німецької пропаганди на території окупованої Харківщини, ілюструє їх поширенням тоді листівками-молитвами: «Адольф Гітлер, ти наш вождь. Ім'я твоє наводить трепет на ворогів. Хай прийде третя імперія твоя. І нехай здійсниться воля твоя на землі...» [Скрипниченко, 2023, с. 85].

Наведені формулювання поступово перетворилися на звичну та невід'ємну частиною абсолютної більшості оприлюднених послань церковних діячів. Так, єпископ Переяславський і вікарій Київський Мстислав (Скрипник) у листі до редакції газети «Українське слово» з нагоди його архіпастирського візиту до Золотоноші в липні 1942 р. разом із подяками та закликами до об'єднання також згадує про необхідність «чесною працею на всіх ділянках... громадського життя допомогти славній німецькій армії та її Великому Вождю наблизити день остаточної перемоги правди над злом», джерелом якого називає «комуністично-безбожницьку» Москву [Українське слово, 1942/71, с. 4].

Газета «Костопільські вісті» у вересні 1942 р. надрукувала статтю про призначення нового єпископа Рівненського і Крем'янецького Платона (Артем'юка), у якій цитується архіпастирський лист владики до вірних його єпархії. Тут також присутні поширені у використанні українською православною ієрархією формулювання подяк і прослав «славного непереможного лицарського війська під проводом високого вождя Адольфа Гітлера...». І знову серед піднесеної промови, між іншим, іде згадка про підтримку німецької армії українським народом через працю і матеріальні блага [Костопільські вісті, 1942/35, с. 4].

Чітко виражений політичний та агітаційно-пропагандистський характер мала відозва єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Мануїла (Тарновського), оприлюднена у вересні 1943 р. на першій шпальті газети «Костопільські вісті». Владика в цьому зверненні апелює до пам'яті своєї пастви про страшні злочини радянської влади проти українського народу та Православної Церкви. Показовою є згадка ієрарха про Вінницьку трагедію, інформація про яку стала відома загалом тільки за умов нацистської окупації: «Чи ми, українці, не чуємо позамогильних зітхань тих тисяч наших братів, що їхніми трупами кровожадне НКВД наповнило широкі ниви міста Вінниці?...» [Костопільські вісті, 1943/38, с. 1].

Німецька влада в залученні Церкви до ідеологічної роботи звертала увагу насамперед на тих православних релігійних діячів, що зазнали переслідувань з боку радянського режиму. Сильне та небезпідставне невдоволення більшовицькою владою сприяло прихильності цих священнослужителів до нової влади та їхній

ідейній залученості до реалізації планів III Райху. Ілюстративним прикладом є митрополит Харківський Феофіл (Булдовський), котрий після кількарічної перерви в радянський період за підтримки німецької окупаційної адміністрації повернувся до активної церковної діяльності. У всіх парафіях його юрисдикції систематично виголошувалися проповіді пронацистського характеру, за кожним богослужінням поминалися А. Гітлер і його уряд, прославлялася армія III Райху – «визволителька України з комуністичного полону».

У секретних донесеннях командира служби безпеки при СС міста Харкова про настрої населення та релігійне життя йдеться, що в резиденції владики Феофіла (Булдовського) щонеділі після служби забезпечується обідом майже сотня потребуючих людей. Це харчування частково забезпечується німецькими організаціями. Тут же нацистські спецслужби і пояснюють причину такої благодійності (яка в інших регіонах, як вже зазначалося, була забороненою): такий захід, що здається незначним, сильно сприяє зростанню релігійності серед населення, а «одержувачі пожертвувань ведуть жваву усну пропаганду, яку підтримують усі віруючі Церкви». Ефект від цих заходів посилювався регулярним публікуванням у місцевій пресі подяк за таку жертвовність «справжньому пастирю Божому», тобто митрополиту Феофілу (Булдовському), що посилювало його вплив і авторитет у суспільстві [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 479, арк. 38].

За даними доповідної записки радянського наркома внутрішніх справ В. Сергієнка від березня 1943 р., митрополит Харківський Феофіл (Булдовський) влітку 1942 р. оприлюднив послання «До віруючих землі української», у якому «до непристойності» вихваляв німців, а більшовиків порівнював із старозавітніми чудовиськами. Крім того, владики був одним із тих ієрархів, хто надсилав вітання німецькій адміністрації та брав участь у святкуваннях річниці початку німецько-радянської війни [Скрипниченко, 2023, с. 85-86].

Німецька окупаційна влада в питанні використання ресурсів церковного впливу на суспільство не обмежувалася тільки вимогою публічних виявів прихильності та лояльності православного духовенства. У Церкві нацисти вбачала потужний агітаційний потенціал, який спрямовувався на мобілізацію місцевого населення захоплених територій до виконання військово-політичних та економічних програм III Райху.

Від імені церковних очільників окупанти розповсюджували листівки вербувального характеру з переконанням місцевого населення в необхідності відкликатися на відозви німецької адміністрації. Дієву підтримку окупаційної політики нацисти вимагали як від автономістів, так і від автокефального духовенства. Переважна більшість агітаційно-мобілізаційних звернень стосувалися української молоді, проте церковні діячі нерідко адресували свої заклики не стільки хлопцям і дівчатам, скільки старшому поколінню. Про це свідчать систематичні згадки у відозвах ієрархів про потребу приучення до дисципліни, праці та порядку.

Ще в жовтні 1941 р., до початку розгортання окупантами агітаційно-мобілізаційних кампаній, Херсонська Православна Церковна Рада за ініціативи місцевого нацистського чиновника видала заяву, в якій обіцяла сприяти вихованню населення в покорі новій окупаційній владі: «обов'язком [українців] є допомагати німецькому народові в його великій боротьбі проти більшовизму і без нарікань переносити всі жертви... будемо вказувати людям у всіх проповідях, – йшлося в

заяві, підписаній 22 священиками та церковними старостами, – і вчити їх терпіти позбавлення харчів та інших необхідних ресурсів з огляду на велику мету остаточного визволення від безбожницького більшовицького панування...» [ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 1, спр. 50, арк. 27].

У цьому ж дусі виходили звернення українських ієрархів у наступні роки окупації. Єпископ Подільський і Вінницький Дамаскин (Малюта) у своєму великому пастирському посланні, опублікованому в лютому 1942 р. на сторінках газети «Український голос», всілякими прийомами демонструючи свою вірнопідданість керівництву райхскомісаріату, зазначає, що перед Церквою стоїть лиш одне дійсно важливе завдання – «виховати молодь в дусі нових часів» [Український голос, 1942/14, с. 3]. Подібні пропагандистські лозунги у своїх відозвах використовував і єпископ Вінницький Євлогій (Марковський), так закликаючи свою паству: «...віддаймо, що маємо, на допомогу Армії, станьмо всі до праці, на яку нас поставлять, – йшлося в прокламації владики до духовенства і віруючих, – і дітей своїх пошлем туди, куди нам скажуть. Не мусить бути в ці дні... місця для саботажу» [Голос Волині, 1943/64, с. 2].

Інший очільник Житомирської та Вінницької православних кафедр єпископ Григорій (Огічук), пізніше ув'язнений через критику нацистської політики, при закликах молоді виконувати трудову повинність на користь III Райху використовував гасла антисемітського змісту: «Жидівство добре знає, що наша праця в Німеччині є боротьбою з ними... Кожен, хто відмовляється працювати в Німеччині, цим допомагає юдо-комуністам, – маніфестував архієрей, – а тому ми повинні собі це усвідомити і всі стати на боротьбу...». Розповіді про неймовірно важку працю в Німеччині владики називає «заликуваннями жидівської пропаганди», і заперечує їх численними листами від українців-остарбатерів і свідченнями «про культурну, щасливу, з повним матеріальним забезпеченням працю» тих, хто звідти повернулися [Голос Волині, 1943/64, с. 3].

Єпископ Полтавський і Лубенський Веніамін (Новицький) у своїй відозві, що вийшла в листопаді 1942 р. на сторінках кременчуцької газети «Дніпрова хвиля», згадуючи про страшні злочини безбожної більшовицької влади, із допомогою емоційного контрасту високо підносить німецьку окупаційну владу, говорячи про «невгасиме полум'я щирої вдячності визволителям нашим за визволення нас від жахливої неволі своєю самопожертвою». Владика закликає вірних не залишатися осторонь воєнної боротьби німецьких вояків «за волю і добробут всіх», та відразу нагадує про добровольців, котрі ще з весни того ж року зголосилися поїхати на працю до Німеччини. Ключовою тезою наведеного єпископського звернення виділяється заклик до селян та робітників-українців «свідомо зрозуміти свій довг... [та] дати на робітничий фронт свою силу через запис до виїзду на роботу до Німеччини». Примітним є постійний наголос владики на небажанні німецької влади кого-небудь примушувати в такій «самозрозумілій» ситуації [Дніпрова хвиля, 1942/96, с. 4].

Дуже схожі формулювання використані у вищезгаданій відозві єпископа Володимир-Волинського і Ковельського Мануїла (Гарнавського) із вересневого випуску 1943 р. газети «Костопільські вісті». Владика картав свою паству за сприйняття німецького уряду як окупантів і ворогів, переконуючи не стріляти в спину німецьких вояків з лав червоноармійських партизан. Навпаки, агітуючи до

виконання розпоряджень окупаційної влади, він ставить «заблуканим братам» риторичне питання про правильність «уступу з господарчого фронту, відказу від доставки контингентів визволителям». Владика звертається до громадян із закликом «до ширшої і беззастережної праці на користь власних інтересів через виконання своїх громадянських обов'язків, ... [щоб через] приятельство з Німеччиною заслужити собі право зайняти відповідне місце в сім'ї народів світу» [Костопільські вісті, 1943/38, с. 1].

Одним з найважливіших громадянських обов'язків, окрім виїзду на роботи до Німеччини, була трудова повинність населення на рідних землях, що передбачала насамперед оброблення та засівання максимально можливих розмірів поля. Зібраний врожай збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції німецька влада великими обсягами постачала до Райху та на потреби свого війська. У цьому питанні окупаційна адміністрація теж широко використовувала агітаційний потенціал Православної Церкви.

У квітні 1943 р. архієпископ Херсонський та Миколаївський Антоній (Марценко) на сторінках газети «Бобринецький голос» звертався з архіпастирським посланням до мирян і духовенства Херсонської єпархії із закликами не залишати землю пустою і необробленою. Говорячи про особистий інтерес у цьому кожного українця та апелюючи до страху голодної загибелі, що досі висів над людьми, владика не забуває і про потреби німців: «... кличу Вас, від усього серця, прийти на допомогу самим собі, своєму народу, своїй батьківщині і обробити всю землю, що є в нашому розпорядженні, щоб жоден шматок її не залишився вільним, – звертається ієрарх, і продовжує: ...щоб ми в майбутньому були не тільки ситі, а й підтримали своєю працею героїчні зусилля славетної німецької армії в її остаточній перемозі над більшовизмом...» [Бобринецький голос, 1943/14, с. 4].

Звернення зі схожими настановами українській пастві від вищезгаданого єпископа Подільського і Вінницького Дамаскина (Малюти) цитує з архівних джерел дослідник А. Смирнов: «Німці звільнили Україну від більшовизму, тому мають повне право вимагати для своєї армії хліба і споживчих продуктів та чекати від вас широкої допомоги і сумлінної праці» [Смирнов, 2021, с. 288].

Митрополит Полікарп (Сікорський), Адміністратор Української автокефальної православної церкви, у своєму посланні до вірних, уміщеному на сторінки газети «Холмська земля» у червні 1943 р., звертаючись до молоді із закликом не вірити радянській пропаганді, переконував уникати саботажу розпоряджень окупаційної адміністрації. Першоієрарх УАПЦ назвав важливим обов'язком для молодих українців надавати «повну активну допомогу на всіх ділянках німецькій владі для самозбереження народу...». До подібних закликів і впливу на паству своїм авторитетом владика Полікарп спонукав і все українське автокефальне православне духовенство [Холмська земля, 1943/24, с. 4].

Такі заклики єпархіальних архієреїв, що регулярно виходили на сторінках розтиражованих газет окупаційного періоду, не могли оприлюднюватися без відома, санкції та нерідко і безпосередньої участі самих церковних очільників. Масовість поширення цих і подібних відозв через тисячні тиражі газетних випусків, влучні сентенції таких звернень й авторитетність церковних ієрархів серед народу сприяли потужному впливу на громадську свідомість і значному пропагандистському ефекту

зادля успішної реалізації не лише політичних, а й економічних планів III Райху, передусім у вербуванні оstarбайтерів з-поміж українців.

Агітаційна дієвість подібних прокламацій вищого духовенства була достатньо вагомою, щоб стати об'єктом пильної уваги радянської контррозвідки. Оперативна група НКВС УРСР у розвідувальному зведенні про діяльність українських націоналістів на окупованих територіях доповідала про лояльність та співпрацю з нацистами очільника УАПЦ архієпископа Полікарпа (Сікорського), котрий, як стверджувалося, поставив перед священнослужителями вимогу у церковних проповідях «закликати прихожан добровільно їхати до Німеччини на роботу, вступати до лав армії чи на воєнне виробництво, а всіх ухилиянтів оголосити свідомими помічниками ворога» [Розвідувальне зведення оперативної групи НКВС УРСР про діяльність українських націоналістів на території, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками, 1942, с. 99].

Публічні звернення такого характеру виходили не лише від керівництва автокефальної Церкви. Глава Української автономної православної церкви митрополит Олексій (Громадський) також звертався до пастви з проповідями і посланнями, котрі містили подібні агітаційні сентенції. Так, навесні 1943 р., незадовго до смерті архієрея, білоцерківська газета «Дзвін волі» випустила у світ одне з таких послань, де владика закликав молодь «допомогти народові-герою і заступити його кращих синів на нивах і при верстатах, бо ж героїчна армія потребує хліба і засобів оборони...». Схиляючи адресатів послання довіряти німецьким запевненням, що робота в Німеччині оплатиться сторицею, церковний очільник ставив таке ж завдання перед усім кліром АПЦ, а саме: «силою переконуючих слів викликати серед вірних почуття святого обов'язку – сумлінною працею в тилу допомогти Німецькій армії на фронтах...» [Дзвін волі, 1943/23, с. 4].

Пронімецькі заклики глави автономної Церкви мали потужний ефект. Дослідники відзначають особливу запопадливість її духовенства в служінні новій владі. У джерелах зберігся факт про те, що наприкінці 1941 р. Почаївська лавра, підпорядкована митрополиту Олексію (Громадському), надала окупаційній армії велику кількість меду, яблук та інших продуктів [Кралюк, 2023].

Однак із таким підходом до відносин з окупаційною владою погоджувались далеко не всі українські православні. Як священники, так і активні віряни, за словами історика О. Лисенка, зберігали патріотизм, шукали можливостей надати допомогу радянським партизанам, пораненим та інвалідам, військовополоненим, немічним, старим і дітям-сиротам, займалися порятунком єврейських сімей, допомагали місцевому населенню уникнути примусового вивезення до Німеччини на роботу [Лисенко, 1997, с. 63].

Позицію православного вищого духовенства досить чітко аналізує дослідник В. Шайкан: «...українські церкви в окупаційний період у питаннях ідеологічної орієнтації опинилися в досить скрутному становищі. З одного боку, церква змушена була сповідувати християнські цінності, залишатися з паствою, розділяти тягар окупації, надавати духовну підтримку і певну надію на краще майбутнє, а з іншого, – жорстокий окупаційний режим не дозволяв їй бути нейтральною щодо нової влади і змушував підтримувати ідеологічні та соціально-економічні заходи гітлерівців».

Такими обставинами автор пояснює процес ідеологічного розшарування православного кліру на кілька категорій: «одна частина ставала на шлях відвертої

колаборації, сподіваючись на повну поразку більшовицького режиму. Інша частина вела подвійну гру – офіційно не виступала проти окупаційної влади, обмежуючись у своїй діяльності релігійними питаннями, а неофіційно співпрацювала з патріотичними рухами або вела роботу на зрив заходів окупантів. Були й ті, хто цілковито став на бік займанців і пройшов цей шлях до кінця...» [Шайкан, 2010, с. 321-322].

Крім того, досить складно оцінити рівень самостійності православного духовенства у створенні змісту нацистських пропагандистських звернень, а також особисте ставлення священнослужителів до окупантів. Відомо лише, що ієрархи далеко не завжди були ідейно переконаними прихильниками нацистського режиму, як про це йшлося в їхніх публічних виступах.

Так, джерела свідчать, що з 1942 р. єпископ Житомирський і Бердичівський Леонтій (Филипович) готував тексти звернень до населення на основі тез, наданих референтом з релігійних питань при генеральному комісаріаті Лангольфом, тобто за вказівками окупантів. Водночас єпископ Житомирський і Вінницький Григорій (Огийчук) відкрито виступав проти колоніальної політики нацистів, за що був заарештований восени 1942 р. [Стельникович, 2016, с. 311-312].

Це підтверджує дослідник А. Смирнов, акцентуючи увагу на тому, що єпископи були змушені використовувати реверанси в сторону окупантів і підписувати архіпастирські відозви подібного змісту, молитися на богослужіннях за німецьку владу та військо, називає такі кроки вимушеними «зادля виживання в ситуації “між молотом і ковадлом”» [Смирнов, 2011]. Ще одна з причин згоди на імітацію такої показової лояльності – надії багатьох церковних діячів на справжнє релігійне відродження та реалізацію державницьких прагнень українців, що, однак, виявилось повною ілюзією в тогочасних умовах, оскільки подібні привілеї для українців не відповідали інтересам III Райху.

Висновки. Таким чином, на окупованих під час німецько-радянської війни українських територіях відроджена та інституалізована Православна Церква стала важливим інструментом у реалізації нацистської інформаційно-пропагандистської політики. Через авторитет православного духовенства окупаційна влада прагнула впливати на населення, формуючи антирадянські настрої, підтримку трудової мобілізації та подяк німецькій армії. Публічні послання архієреїв, статті в пресі та церковні проповіді часто містили заклики працювати на користь Райху, їхні автори прославляли німецьких солдатів і навіть особисто Гітлера, при цьому замовчуючи справжні наміри окупантів щодо українського народу. Разом із тим, позиція православного духовенства не була одностайною. Деякі священники щиро співпрацювали з нацистами, сподіваючись на остаточне знищення радянської влади та відновлення незалежної України. Інші займали обережну позицію – офіційно демонстрували лояльність, але водночас у приватному порядку допомагали радянським партизанам, ховали євреїв, підтримували знедолених та переслідуваних. Деякі архієреї навіть відкрито критикували окупаційний режим, за що зазнавали переслідувань і арештів. Важливо зазначити, що більшість агітаційних звернень, які виходили під іменами церковних очільників, створювались під диктовку або при прямій участі нацистських чиновників. Їх завданням була відповідна ідеологічна обробка населення та його спонукання до виконання політичних, економічних і військових цілей III Райху. У цих умовах духовенство часто діяло в атмосфері примусу та страху, балансує між бажанням вижити, прагненням до релігійного

відродження та вимушеною участю в реалізації пропагандистської політики окупаційної адміністрації.

Список використаних джерел та літератури

- Berkhoff, K. 2000. Was there a religious revival in Soviet Ukraine under the Nazi regime? *The Slavonic and East European Review*, 78 (3), 536–567.
- Chaillot, C. 2009. *L'Église orthodoxe en Europe occidentale au XXe siècle*. Paris.
- Fletcher, W. 1965. *Study in survival: The Church in Russia 1927–1943*. London: S.P.C.K.
- Heyer, F. 1953. *Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945*. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller.
- Mironowicz, A. 2005. *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok.
- Божою милістю, смиренний Антоній, Архієпископ Херсонський та Миколаївський. Архіпастирське послання до боголюбивих мирян та духівництва Херсонської єпархії, 1943, *Бобринецький голос*, 9 квітня, 14 (27), 4.
- Боцюрків, Б.-Р. 1976. Головні тенденції та етапи радянської релігійної політики. *Ювілейний збірник Української Вільної Академії наук в Канаді, 139–153*. Вінніпег-Манітоба: Видання УВАН.
- Бурко, Д. 1963. Відродження Української Церкви в 1941–43 роках. *Рідна Церква*, 56, 4–7.
- Веденєєв, Д. & Лисенко, О. 2012. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*, 4, 104–126.
- Відозва єпископа Полтавського і Лубенського Веніаміна, 1942, *Дніпрова хвиля*, 28 листопада, 96 (113), 4.
- Власовський, І. 1998. *Нарис історії Української православної церкви*, т. 4, ч. 2. Київ.
- Волошин, Ю. 1997. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. Полтава.
- Гордієнко, В. 2015. Відновлення діяльності православної церкви в Україні в період нацистської окупації 1941–1944 рр. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*, (92 (1)), 52–56.
- Гридіна, І. 2001. *Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір* [Дис. д-ра іст. наук]. Донецький національний університет.
- До перебування владики Мстислава, єпископа Переяславського, в м. Золотоноші. Лист до редакції, 1942, *Українське слово*, 19 липня, 71, 4.
- Євлогій, смиренний єпископ Вінницький. Архіпастирський лист до всечесного духовенства і вірних Святої Православної Церкви Вінницької Єпархії, 1943, *Голос Волині*, 1 червня, 64, 3–4.
- Зінкевич, О. (Ред.) 1987. *Мартирологія українських церков*, т. 1: Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто: Смолоскип.
- Кралюк, П. 2023. *Як під час німецької окупації в Почаївській лаврі створили церковну структуру Московського патріархату*. Аргумент. [Електронний ресурс]: <https://argumentua.com/stati/yak-p-d-chas-n-metsko-okupats-v-pocha-vsk-i-lavr-stvorili-tserkovnu-strukturumu-moskovskogo-patr>
- Лисенко, О. 1997. Патріотична діяльність духовенства України у роки війни. *Економіка СРСР у роки Великої Вітчизняної війни*, ч. 2, с. 63–68. Санкт-Петербург.
- Лисенко, О. 2023. *Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів в Україні у 1939–1946 роках*. Київ: Інститут історії НАН України.
- Малаков, Д. В. 2008. *Кияни. Війна. Німці*. Київ: Амадей.
- Мануїл, єпископ Володимир-Волинський і Ковельський. Відозва, 1943, *Костопільські вісті*, 26 вересня, 38 (112), 2.
- Міненко, Т. 2000. *Православна церква в Україні під час Другої світової війни (1939–1945)*, т. 1. Вінніпег; Львів.
- Олійник, Ю. & Завальнюк, О. 2012. *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.)*. Хмельницький: Поліграфіст-2.
- Пастирське послання чесним Іереям, преподобному монашеству і всім православним чадам пастви Подільської Єпископа Подільського і Вінницького Дамаскіна, 1942, *Український голос*, 15 лютого, 14 (40), 3.
- Петренко, І. 2014. *Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр.* Кіровоград: Центрально-Українське видавництво.
- Послання Владики Олексія, 1943, *Дзвін волі*, 21 березня, 23 (119), 4.

- Послання до вірних митрополита Полікарпа, 1943, *Холмська земля*, 13 червня, 24, 3.
- Преловська, І. (Упор.) 2011. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.
- Розвідувальне зведення оперативної групи НКВС УРСР про діяльність українських націоналістів на території, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками від 19 вересня 1942 року. Волошин, Ю. 1997. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)*, Полтава, 98–100.
- Скрипниченко, Ю. 2023. Вербувально-пропагандистська агітація православної автокефальної церкви серед населення Харківщини в роки Другої світової війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*, 14 (56), 80–87.
- Смирнов, А. 2021. *Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни*. Одеса: Гельветика.
- Смирнов, А. 2011. *Український автокефальний рух в роки німецької окупації: міфи та реалії. Релігія в Україні*. [Електронний ресурс]: <https://www.religion.in.ua/main/history/12608-ukrayinskij-avtokefalnij-gux-v-goki-nimeskoj-okuvasii-mifi-ta-realii.html>
- Степелікович, С. 2016. *Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.)* [Дис. д-ра іст. наук]. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.
- Український єпископ у Рівному, 1942, *Костопільські вісті*, 6 вересня, 35 (59), 3.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ).
- Шайкан, В. 2011. *Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр.* [Дис. д-ра іст. наук]. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди.

References

- Berkhoff, K. 2000. Was there a religious revival in Soviet Ukraine under the Nazi regime? *The Slavonic and East European Review*, 78 (3), 536–567.
- Bozhoiu mylistiu, smyrennyi Antonii, Arkhiiepyskop Khersonskiy ta Mykolaivskiy. Arkhipastyrskе poslannia do boholiubyvykh myrian ta dukhivnystvа Khersonskoi eparkhii, 1943, *Bobrynetskyi holos*, 9 kvitnia, 14 (27), 4. [in Ukrainian].
- Botsiurkiv, V.-R. 1976. Holovni tendentsii ta etapy radianskoi relihiinoi polityky. *Yuvileinyi zbirnyk Ukrainskoi Vilnoi Akademii nauk v Kanadi, 139–153*. Winnipeg-Manitoba: Vydannia UVAN. [in Ukrainian].
- Burko, D. 1963. Vidrozhennia Ukrainskoi Tserkvy v 1941–43 rokakh. *Ridna Tserkva*, 56, 4–7. [in Ukrainian].
- Chaillot, C. 2009. *L'Église orthodoxe en Europe occidentale au XXe siècle*. Paris.
- Do perebuvannia vladyky Mstyslava, yepyskopa Pereiaslavskoho, v m. Zolotonoshi. Lyst do redaktsii, 1942, *Ukrainske slovo*, 19 lypnia, 71, 4. [in Ukrainian].
- Fletcher, W. 1965. *Study in survival: The Church in Russia 1927–1943*. London: S.P.C.K.
- Heyer, F. 1953. *Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945*. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller.
- Hordiienko, V. 2015. Vidnovlennia diialnosti pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period natsystskoi okupatsii 1941–1944 rr. *Hileia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats*, 92 (1), 52–56. [in Ukrainian].
- Hridina, I. 2001. *Pravoslavna tserkva v Ukraini pid chas Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr.: liudskiy vymir* [Dys. d-ra ist. nauk]. Donetskyy natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].
- Kraliuk, P. 2023. *Yak pid chas nimetskoj okupatsii v Pochaiivskii lavri stvoryly tserkovnu strukturu Moskovskoho patriarkhatu*. Arhument. [Elektronnyi resurs]: <https://argumentua.com/stati/yak-p-d-chas-n-metsko-okupats-v-pocha-vsk-i-lavr-stvorili-tserkovnu-strukturu-moskovskogo-patr> [in Ukrainian].
- Lysenko, O. 1997. Patriotychna diialnist dukhovenstva Ukrainy u roky viiny. *Ekonomika SRSR u roky Velykoi Vitchyznianoï viiny*, ch. 2. Sankt-Peterburh, 63–68. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. 2023. *Poza Bozhymy zapovidiamy: relihiina polityka totalitarnykh rezhymiv v Ukraini u 1939–1946 rokakh*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Malakov, D. V. 2008. *Kyiany. Viina. Nimsi*. Kyiv: Amadei. [in Ukrainian].
- Manuil, epyskop Volodymyr-Volynskiy y Kovelskyi. Vidozva, 1943, *Kostopilski visti*, 26 veresnia, 38 (112), 2. [in Ukrainian].

-
- Minenko, T. 2000. *Pravoslavna tserkva v Ukraini pid chas Druhoi svitovoi viiny (1939–1945)*, T. 1. Vinnipeg; Lviv. [in Ukrainian].
- Mironowicz, A. 2005. *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok.
- Oliinyk, Yu. & Zavalniuk, O. 2012. *Natsystrycki okupatsiyni rezhym v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.)*. Khmelnytskyi: Polihrafist-2. [in Ukrainian].
- Pastyrskye poslannia chesnym liereiam, prepodobnomu monashestvu i vsim pravoslavnym chadam pastvy Podilskoi Yepyskopa Podilskoho i Vinnytskoho Damaskyna, 1942, *Ukrainskyi holos*, 15 liutoho, 14 (40), 3. [in Ukrainian].
- Petrenko, I. 2014. *Natsystrycki okupatsiyni rezhym na Kirovohradshchyni 1941–1944 rr.* Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. [in Ukrainian].
- Poslannia do virnykh mytropolyta Polikarpa, 1943, *Kholmska zemlia*, 13 chervnia, 24, 3. [in Ukrainian].
- Poslannia Vladyky Oleksiia, 1943, *Dzvin voli*, 21 bereznia, 23 (119), 4. [in Ukrainian].
- Prelovska, I. (Upor.) 2011. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoi nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohienka (mytropolyta Ilariona) 1910–1969*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
- Rozviduvalne zvedennia operatyvnoi hrupy NKVS URSR pro diialnist ukrainskykh natsionalistiv na terytorii, tymchasovo okupovaniim nimetsko-fashystryckymy zaharbnykamy vid 19 veresnia 1942 roku. Voloshyn, Yu. 1997. *Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystryckoi okupatsii (1941–1944 rr.)*. Poltava, 98–100. [in Ukrainian].
- Shaikan, V. 2011. *Ideolohichna borotba v Ukraini periodu Druhoi svitovoi viiny 1939–1945 rr.* [Dys. d-ra ist. nauk]. Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. Skovorody. [in Ukrainian].
- Skrypnychenko, Yu. 2023. Verbuvalno-propahandystrycka ahitatsiia pravoslavnoi avtokefalnoi tserkvy sered naseleennia Kharkivshchyny v roky Druhoi svitovoi viiny. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU imeni Ivana Franka, Seriia Istorii*, 14 (56), 80–87. [in Ukrainian].
- Smyrnov, A. 2021. *Mizh khrestom, svastykoiu i chervonoioiu zirkoioiu: ukrainske pravoslavia v roky Druhoi svitovoi viiny*. Odesa: Helvetyka. [in Ukrainian].
- Smyrnov, A. 2011. *Ukrainskyi avtokefalnyi rukh v roky nimetskoii okupatsii: mify ta realii*. Relihiia v Ukraini. [Elektronnyi resurs]: <https://www.religion.in.ua/main/history/12608-ukrayinskij-avtokefalnij-rux-v-roki-nimeckoyi-okupatsii-mifi-ta-realiyi.html> [in Ukrainian].
- Stelnykovych, S. 2016. *Natsystrycki okupatsiyni rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naseleennia: paraleli isnuvannia y borotby (1941–1944 rr.)* [Dys. d-ra ist. nauk]. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVOU). [in Ukrainian].
- Ukrainskyi yepyskop u Rivnomu, 1942, *Kostopilski visti*, 6 veresnia, 35 (59), 3.
- Vidozva epyskopa Poltavskoho i Lubenskoho Veniamina, 1942, *Dniprova khvyliia*, 28 lystopada, 96 (113), 4. [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D. & Lysenko, O. 2012. Relihiini konfesii Ukrainy yak obiekt operatyvnoi rozrobky nimetskykh i radianskykh spetssluzhb (1943–1945 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 104–126. [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, I. 1998. *Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy*, t. 4, ch. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. 1997. *Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystryckoi okupatsii (1941–1944 rr.)*. Poltava. [in Ukrainian].
- Yevlohi, smyrennyi yepyskop Vinnytskyi. Arkhipastyryskyi lyst do vsechesnoho dukhovenstva i virnykh Sviatoi Pravoslavnoi Tserkvy Vinnytskoi Yeparkhii, 1943, *Holos Volyni*, 1 chervnia, 64, 3-4. [in Ukrainian].
- Zinkevych, O. (Red.) 1987. *Martyrolohiia ukrainskykh tserkov*, t. 1: *Ukrainska Pravoslavna Tserkva: dokumenty, materialy, khrystyianskyi samvydav Ukrainy*. Toronto: Smoloskyp. [in Ukrainian].

**THE NAZI OCCUPATION ADMINISTRATION'S USE OF THE ORTHODOX CHURCH TO
IMPLEMENT POLITICAL PROGRAMS IN UKRAINE (1941 – 1944)**

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Sofia Izhuk

Master of History,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

***Abstract.** The article reveals the problem of involving the Orthodox clergy in the implementation of the political and socio-economic programs of the Third Reich. It analyzes how, having legalized religious life, the Nazi regime simultaneously turned the Church into an instrument of propaganda and manipulation of public consciousness, using church authority and trust in the clergy among the population. It examines how, through religious publications, pastoral messages and sermons, the image of the Third Reich as a liberator was formed, and the communist regime was presented as the main source of evil. It is established that through church journalism, pastoral messages and public speeches of the clergy, the Nazi regime carried out an information and propaganda campaign aimed at discrediting the Soviet government and mobilizing the population to cooperate with the occupation administration. The attention is focused on the little-studied in historiography problem of the participation of the Ukrainian clergy in agitation and mobilization actions regarding the recruitment of labor to go to work in Germany, the fulfillment of labor obligations in the field, the payment of taxes in kind, and the fulfillment of other requirements and orders of the occupation administration. An attempt is made to assess the ambiguous position of the clergy, which, on the one hand, sought the revival of the activities of church structures, and on the other hand, found itself faced with a tough choice between loyalty to the occupation authorities and the preservation of Christian principles. Through the analysis of the relevant periodicals of the occupation period, different levels of participation of the Orthodox clergy in the implementation of the occupation policy have been established: from active cooperation and agitation activities to hidden or symbolic loyalty, due to the desire to avoid repression. At the same time, it is emphasized that individual clergy carried out hidden resistance, supported the Soviet or nationalist underground, and showed Christian charity by helping the needy.*

***Key words:** Orthodox Church, occupation regime, political propaganda, agitation campaign, labor mobilization.*

СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ТАБОРІВ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1939 - 1954 РОКИ)

Потильчак Олександр Валентинович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.v.potylchak@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>

***Анотація.** Джерельну базу дослідження складає комплекс неопублікованих документів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України з фондів: 5 (Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР); 7 (Відділ слідчих ізоляторів і в'язниць); 45 (Накази НКВС, МООП, МВС СРСР); 46 (Накази НКВС, МООП, МВС СРСР); 83 (Фонд облікових документів). **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності та комплексі загальнонаукових (опис, аналіз, синтез, класифікація), спеціальних історичних методів (проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-порівняльний) та методів інших наук (метод аналізу нормативно-правових актів, статистичний метод). **Метою публікації** є презентація результатів дослідження проблеми становлення та розбудови мережі радянських таборів для іноземних військовополонених на території України в роки Другої світової війни та повоєнний період, здійсненого автором у 2002 – 2005 рр. у рамках проєкту докторської дисертації. На основі комплексного аналізу джерел виокремлено загальні риси системи радянського військового полону на території України та деякі особливості процесу організації, розвитку та ліквідації мережі таборів для військовополонених в Українській РСР у 1939-1954 рр. **Висновки.** У розвитку управлінських структур і режимних установ радянського військового полону в Українській РСР чітко виокремлюються три періоди. Перший період тривав з вересня 1939 по червень 1941 р. і був пов'язаний зі становленням системи таборів для військовополонених на території України. Другий – з вересня 1943 р. до закінчення Другої світової війни – увібрав у себе діяльність НКВС СРСР, спрямовану на відновлення і налагодження роботи системи установ утримання і трудового використання військовополонених на території УРСР. Третій період охоплює повоєнний час і пов'язаний із розбудовою табірної мережі в 1946 – 1949 рр., а також із деякими особливостями її функціонування в Україні на етапі репатріації бранців військового полону в 1950 – 1954 рр. За організаційними ознаками, функціональними рисами, методами роботи з контингентом, стаціонарні режимні заклади для іноземних військовополонених на території України в 1939 – 1954 рр. являли собою регіональну ланку багатоаспектної, різнорівневої та суворо централізованої системи тримання, ізоляції та трудового використання бранців війни. Радянська система військового полону в роки Другої світової війни та повоєнний період була складовою частиною карально-репресивного апарату тоталітарної держави. При цьому організація та діяльність радянських таборів для військовополонених в Українській РСР мала як загальні риси, притаманні системі загалом, так і деякі особливості.*

***Ключові слова:** військовополонені, Друга світова війна, повоєнний період, система радянського військового полону, режимні установи, стаціонарні табори.*

Постановка проблеми. Понад три останні десятиліття тема радянського військового полону періоду Другої світової війни посідає досить помітне місце у дослідженнях військової та соціальної історії. Особливо важливо, що зміст і значущість цієї проблеми виходять далеко за межі війни й набувають принципового значення для розкриття сутності та особливостей сталінського тоталітарного режиму 30-х – 50-х рр. ХХ ст.

Після розпаду Союзу РСР у пострадянських країнах і на Заході істориками активно досліджуються міжнародні, нормативно-правові, політичні, соціально-економічні, культурно-побутові, регіональні, історіографічні аспекти проблеми радянського військового полону. У контексті триваючої активної фази російсько-української війни, коли в полоні з обох сторін перебувають тисячі військовослужбовців, особливої актуальності набуває завдання системного дослідження створеної НКВС СРСР на початку Другої світової війни спеціальної структури полонення, організації, утримання, забезпечення та трудової експлуатації військовополонених – Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ).

Метою цієї публікації є презентація результатів дослідження проблеми становлення та розбудови мережі радянських таборів для іноземних військовополонених на території України в роки Другої світової війни та повоєнний час, здійсненого автором у 2002 – 2005 рр. у рамках проекту докторської дисертації. Комплексно проаналізувавши джерела, ми спробували виокремити як загальні риси, притаманні системі загалом та реалізовані у виокремленому територіальному сегменті, так і деякі особливості процесу виникнення, розвитку та ліквідації таборів НКВС (МВС) СРСР для військовополонених в Українській РСР у 1939 – 1954 рр.

Огляд історіографії. Від початку 2000-х рр. вивчення теми радянського військового полону часів Другої світової війни активізувалося в Україні. Ще 2002-го року з'явилася книга професора Анатолія Чайковського, що стала першим серйозним українським дослідженням проблеми в цілому [Чайковский, 2002]. Тему долі японських інтернованих Квантунської армії розглянув у своїй монографії та дисертації Віктор Карпов [Карпов, 1997; Карпов, 2004]. Дисертаційне дослідження Марини Баглікової присвячене вивченню трудового використання німецьких військовополонених на Донбасі [Баглікова, 2005]. Гуманітарним аспектам радянського військового полону присвячена дисертація Володимира Левикіна [Левикін, 2008]. Діана Алексеева-Процюк досліджувала питання утримання та трудового використання військовополонених радянських таборів на території України в 1939-1953 рр. [Алексеева-Процюк, 2011] Дисертація Наталії Калкутіної присвячена аналізу особливостей використання праці військовополонених радянських таборів у південних регіонах України в 1944-1950 рр. [Калкутіна, 2008]. Питанням створення та функціонування системи режимних установ радянського військового полону на території України в 1939–1954 рр. присвячені кілька монографій [Потильчак, 2004а; Потильчак, 2004b; Потильчак, 2004c; Потильчак, Карпов, Такеучі, 2011; Потильчак, 2014; Потильчак, 2016], докторська дисертація [Потильчак, 2005d; Потильчак, 2005e] та низка інших наукових праць автора цієї статті [Потильчак, 2005а; Потильчак, 2005b; Потильчак, 2005c].

Важливими є також дослідження російських істориків, зокрема Ірини Безбородової та Олександра Кузьминых, які у дисертаційних працях предметно аналізували загальні питання історії органів і установ військового полону та інтернування періоду Другої світової війни в масштабах усього СРСР [Безбородова, 1997; Кузьминых, 2013; Кузьминых, 2014; Кузьминых, 2016]. Цей останній напрям є одним із ключових у дослідженні проблеми, адже лише вивчивши передумови, причини, структуру й особливості організації системи військового полону, розглянувши специфіку облаштування й дислокації різних типів режимних установ, структурно-організаційних змін у процесі їхнього функціонування можна говорити про вивчення інших прикладних питань.

Джерельною базою для нашого дослідження послужив комплекс неопублікованих документів із зібрання Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, а зокрема його фонди: 5 (Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР); 7 (Відділ слідчих ізоляторів і в'язниць); 45 (Накази НКВС, МООП, МВС СРСР); 46 (Накази НКВС, МООП, МВС СРСР); 83 (Фонд облікових документів).

Виклад основного матеріалу дослідження. У розвитку управлінських структур і режимних установ радянського військового полону в Українській РСР чітко виокремлюються три періоди. Перший період тривав з вересня 1939 по червень 1941 р. і був пов'язаний зі становленням системи таборів для військовополонених на території України. Другий – з вересня 1943 р. до закінчення Другої світової війни – увібрав у себе діяльність НКВС СРСР, спрямовану на відновлення і налагодження роботи системи установ утримання і трудового використання військовополонених на території УРСР. Третій період охоплює повоєнний час і пов'язаний із розбудовою табірної мережі в 1946 – 1949 рр., а також із деякими особливостями її функціонування в Україні на етапі репатріації бранців військового полону в 1950 – 1954 рр.

Як відомо, ані Польща, ані Радянський Союз війни один одному не оголошували, а отже утримання польських громадян у таборах на території СРСР як військовополонених було позбавлене будь-яких правових підстав. Одним із перших на цю міжнародно-правову колізію звернув увагу російський військовий історик Юрій Зоря [Зоря, 1990]. 19 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія підписує наказ № 0308 «Про організацію таборів військовополонених», яким створюється Управління у справах військовополонених при НКВС СРСР (УПВ НКВС СРСР). Начальником цього структурного підрозділу було призначено українця за походженням, майора державної безпеки Петра Сопруненка [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 54, арк. 30–35].

Поряд із загальними організаційними питаннями в наказі наркома йшлося про створення таборів для військовополонених. Із восьми утворених стаціонарних таборів три облаштовувалися на території Української РСР – у Путивлі, Козельщині та Старобільську [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 54, арк. 30–31]. Путивльський табір (Сумська область) створювався на місці колишнього Софронівського монастиря і торфорозробок поблизу станції Тіткіно, Московсько-Київської залізниці. Від самого початку табір мав прийняти 7,000 бранців, а до 29 вересня 1939 р. їхню кількість планувалося довести до 10,000 осіб. Табір у Старобільську (Ворошиловградська область) облаштовували також на місці ліквідованого монастиря. Початковий

контингент ув'язнених у ньому встановлювали у 5,000 осіб, і до 1 жовтня його мали збільшити ще на 3,000 військовополонених. Під територію табору в околицях селища Козельщина, що на Полтавщині, також відвели колишнє монастирське подвір'я. Спочатку в ньому планували розмістити 5,000 осіб, а до 1 жовтня ліміт тамтешнього контингенту мав скласти 10,000 військовополонених [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 54, арк. 32–33]. За офіційними даними РСЧА, станом на 27 вересня 1939 р. через приймальні пункти на території Української РСР пройшло 44,216 осіб. З цієї кількості полонених 9,064 особи були відправлені до Путивльського, а 7,235 осіб – до Старобільського табору. 19 жовтня 1939 р. з цього табору було звільнено 1,783 солдати і молодші командири польської армії, уродженці західних регіонів України та Білорусі, а 2,329 осіб відправили до інших таборів. Тож у таборі залишилося 4,824 особи [Осипов, 1990, с. 41].

Від самого початку УПВ НКВС створювали за типовою для силових органів схемою, як суворо централізовану структуру з чіткою субординацією, яка не терпіла самодіяльної ініціативи низових ланок. Саме тому в розвитку і вдосконаленні системи військового полону виняткову роль відіграло центральне керівництво НКВС СРСР. У 1939-1941 рр. так звана «українська» ланка створеної системи військового полону мала повністю екстериторіальний характер. Не тільки структурно-організаційні, а й поточні рішення ухвалювалися виключно в Москві. Архівні документи свідчать, що НКВС УРСР фактично не мав повноважень у сфері організації та забезпечення функціонування табірної мережі для військовополонених на території республіки. Ці функції концентрувалися виключно в руках адміністрацій режимних установ, які, виходячи з принципу екстериторіальності, підпорядковувалися безпосередньо УПВІ НКВС СРСР.

За документами відомо, що на території Української РСР окрім трьох названих вище стаціонарних приймально-пересильних таборів, у 1939-1941 рр. було створено й функціонували ще 6 виробничих режимних установ для військовополонених [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 54, арк. 30–35, 42-43; спр. 50, арк. 218–220; спр. 51, арк. 124-127; спр. 73, арк. 80-82]. Саме в цих таборах і розмістили десятки тисяч інтернованих або заарештованих під час воєнної операції в західних регіонах України та Білорусі польських військовослужбовців, прикордонників, державних чиновників, поліцейських, працівників розвідувальних органів, жандармерії, суду і прокуратури, а також цивільних осіб. Значну частину ув'язнених у таборах польських громадян сталінський режим розглядав як «ворожий антирадянський елемент» і знищив навесні 1940 р. Іншу частину бранців (переважно колишніх рядових польської армії) практично до червня 1941 р. продовжували використовувати як робочу силу для виконання низки військово-стратегічних проєктів (будівництво транспортної інфраструктури, військових об'єктів, підприємства металургійної, гірничодобувної промисловості).

25 вересня 1939 р. Лаврентій Берія підписав наказ № 0315 «Про будівництво автошляху Новоград-Волинський-Рівне-Дубно-Львів». Серед іншого тут йшлося про створення стаціонарного виробничого табору для військовополонених із лімітом у 25,000 осіб [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 54, арк. 42–43]. Ще на початку жовтня 1939 р. для укомплектування робочою силою табору «Будівництва № 1» у Рівному з таборів і приймальних пунктів було передано 23 681 інтернований польський військовослужбовець [Загорулько, 2000, с. 148]. Станом на 19 жовтня 1939 р. у

рівненському таборі утримували 23,163 особи «військовополонених», які підлягали звільненню як уродженці та мешканці західних територій України та Білорусі. В інших таборах, у цей час таких налічувалося лише 518 осіб [Осипов, 1990, с. 41].

Робочі руки інтернованих поляків і польських громадян використовувалися також на підприємствах вугільної та металургійної промисловості в УРСР. Відомо, що на 19 жовтня 1939 р. на підприємствах чорної металургії в Україні працювало 5,267 таких осіб [Осипов, 1990, с. 41]. 26 лютого 1940 р. з'явився наказ наркома внутрішніх справ СРСР «Про заходи щодо впорядкування роботи військовополонених на підприємствах Наркомату чорної металургії СРСР». У документі йшлося про проведення чергової фільтрації в'язнів таборів для військовополонених за регіонально-етнічною ознакою та концентрацію українців і білорусів із західних регіонів для їхнього використання на підприємствах гірничої та металургійної промисловості. В Україні це були гірничі трести «Дзержинськруд», «Жовтеньруд», Криворізький залізорудний басейн, Нікопольський марганцевий басейн, металургійний комбінат «Запоріжсталь» та інші. Як наслідок невдовзі з'являться Запорізький, Криворізький, Оленівський та Каракубський стаціонарні виробничі табори [Загорулько, 2000, с. 533–534]. Усього на підприємствах Наркомату чорної металургії СРСР на території України в 1940–1941 рр. працювало близько 10,000 інтернованих польських військовослужбовців [Загорулько, 2000, с. 154].

Аналіз джерел дає змогу стверджувати, що в початковий період Другої світової війни Йосип Сталін і його оточення, покладаючись на існуючу наступальну воєнну доктрину, продовжували недооцінювати важливість створення повноцінної та дієздатної системи полону, евакуації, утримання та трудового використання військовополонених. Наслідком такої позиції багато в чому стала недосконалість та обмеженість створених у цей час нормативних документів УПВ НКВС [Потильчак, 2004b, с. 56]. У зв'язку з цим слід зазначити, що в 1939–1941 рр. організацію та облаштування таборів не тільки здійснювали паралельно зі створенням відомчої нормативної бази воєнного полону, а часто й випереджали відповідні накази та директиви НКВС [Потильчак, 2005a, с. 199–200].

У наступні роки Другої світової війни, які провідні дослідники проблеми визначають як період еволюції системи радянського військового полону [Кузьминых, 2014, с. 22] та обмежені щодо території України 1943 – 1945 роками [Потильчак, 2005e, с. 20], воєнно-політичне керівництво СРСР реалізувало низку заходів політико-правового та організаційного характеру, спрямованих на відновлення, налагодження роботи та розвиток створеної тут у перший період війни системи таборів для військовополонених.

Каталізатором цих дій став напад нацистської Німеччини на Радянський Союз. З різним ступенем інтенсивності процес розбудови системи полону та евакуації військовополонених у тил відбувався в період з липня 1941-го до весни 1944 р., коли ця система поступово набула структурно й організаційно завершеного вигляду. Головну роль в організації та забезпеченні процедур полону, збору та конвоювання військовополонених було відведено спеціально створеним для цього структурам НКВС СРСР. Поряд із цим, військовополоненими в смузі дій армій і фронтів опікувалися тиллові підрозділи Червоної Армії. Водночас у всіх оперативних питаннях, організації утримання та етапування полонених вони були підконтрольні

УПВ НКВС СРСР через уповноважених, які перебували при начальниках тилу армій та фронтові відділи НКВС у справах військовополонених. У частині оперативного керівництва евакуацією військовополонених дивізійні та полкові збірні пункти, армійські приймальні пункти, фронтові збірні пункти та приймально-пересильні табори для військовополонених підпорядковувалися (через командування військ і начальників тилу армій і фронтів) начальнику тилу Червоної Армії. Саме його директивами визначалося їхнє формування, укомплектування майном, транспортом, матеріальне та медичне забезпечення військовополонених на всіх етапах евакуації в тил. Паралельно з розвитком системи полону та евакуації військовополонених у тил у 1941 – 1945 рр. удосконалювалася й мережа тилових установ Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) НКВС СРСР. Її основними ланками стали стаціонарні виробничі табори, окремі робітничі батальйони (ОРБ) і спеціальні шпитали для військовополонених.

У роки війни з Німеччиною сфера роботи з військовополоненими поступово набула системного характеру. Було оновлено та розширено нормативно-правову базу, організовано мережу фронтових і тилових управлінських підрозділів і таборів. Усе це дало змогу, незважаючи на масу недоліків і зловживань, створити грандіозну за своїми масштабами, струнку, а головне – а реально працюючу систему полону, організації та використання військовополонених [Потильчак, 2005b, с. 49].

Початок другого періоду історії радянських режимних установ для військовополонених в Україні позначився відродженням мережі таборів для цієї категорії комбатантів на території республіки. Під час наступальних операцій Червоної Армії з очищення від нацистів східних областей України в серпні-вересні 1943 р. розпочалася передислокація на звільнену територію фронтових приймально-пересильних таборів (ФППТ). Наприклад, 26 вересня в район Сталіно (тепер – Донецьк), уже в новому статусі стаціонарного табору, було передислоковано колишній ФППЛ № 280 [ГДА МВСУ, ф. 83, оп. 1, спр. 228, арк. 28]. 13 листопада 1943 р. наказом НКВС СРСР створено стаціонарний виробничий табір військовополонених № 100 (Запоріжжя) [ГДА МВСУ, ф. 83, оп. 1, спр. 228, арк. 18]. Саме ці режимні установи стали першими у відроджуваній НКВС на території України мережі стаціонарних таборів для військовополонених.

У 1943 – 1945 рр. на території України армійські структури і НКВС створили мережу фронтових приймально-пересильних і тилових стаціонарних виробничих таборів для військовополонених. Деякою особливістю було те, що організація таборів відбувалася в умовах інтенсивних воєнних дій, а звільнена від окупантів територія республіки постала суцільною руїною. Це неминуче створювало проблеми з облаштуванням таборів, оскільки існував дефіцит придатних для розміщення полонених приміщень і матеріально-технічних ресурсів. Водночас промислово-ресурсний потенціал України був одним із найбільших у Радянському Союзі, а обсяги необхідних відбудовних робіт величезні. Саме останнє зумовило бажання радянського керівництва сконцентрувати в Україні значні контингенти військовополонених і сповна використати цей трудовий фонд.

Незважаючи на централізований характер функціонування системи радянського військового полону, організація стаціонарних таборів для військовополонених у ході звільнення України від німецьких військ усе ж мала певні особливості, обумовлені характером ведення бойових дій у регіоні та значною

потребою в робочій силі для відновлення розміщених в УРСР підприємств стратегічних галузей промисловості. Дані архівних документів свідчать про те, що саме ці чинники впливали на процес розбудови табірної мережі, що дало нам змогу виокремити в хронологічних рамках другого періоду два етапи.

Перший із них ми пропонуємо датувати вереснем 1943 – травнем 1944 рр. Стрімке просування радянських військ і визволення промислово розвинених регіонів УРСР, а також необхідність їхнього якнайшвидшого відновлення зумовили той факт, що організація та облаштування стаціонарних виробничих таборів здійснювалося НКВС безпосередньо поблизу районів інтенсивних бойових дій. Саме так виникли стаціонарні табори: № 144 – у Ворошиловграді; № 280 – у Сталіно (вересень 1943 р.); № 100 – у Запоріжжі (листопад 1943 р.); № 126 – у Миколаєві (квітень 1944 р.) [Потильчак, 2004а, с. 19–21]. Інша особливість полягала в тому, що організація таборів зумовлювалася насамперед внутрішніми потребами ефективного функціонування системи полону та евакуації військовополонених (необхідність якнайшвидшого перекидання військовополонених із прифронтової зони в тил із метою збереження їхньої працездатності). Ця обставина ще більше заважила в умовах різкого зростання кількості полонених. Прикладом врахування керівництвом НКВС СРСР цього чинника є створення в цей час в Україні мережі фронтових приймально-пересильних таборів для військовополонених, більшість з яких незабаром змінюють свій статус на стаціонарні табори [Потильчак, 2004b, с. 58].

На другому етапі (травень 1944 р. – грудень 1945 р.) розширення та реорганізація табірної мережі відбувалися винятково з метою задоволення збільшених потреб у робочій силі для відновлення зруйнованого війною господарства України. Як свідчать архівні документи, масово використовувати працю військовополонених на території республіки режим почав якраз до літа 1944 р. Саме з цією метою УПВІ НКВС СРСР і його структури в Україні розгорнули активну діяльність з організації нових таборів і табірних відділень. Так виникли стаціонарні табори в Києві (№ 62), Умані (№ 139), Ніжині (№ 176), Чернігові (№ 177), Вінниці (№ 253), Красному Лучі (№ 256), Краматорську (№ 217), Горлівці (№ 242), Коростені (№№ 110), Бердичеві (№ 112), Лисичанську (№ 125), Одесі (№ 159), Полтаві (№ 136), Харкові (№№ 149, 415), Львові (№ 275), Дніпропетровську (№ 315), Березані (№ 414) та ін. [Див.: табл. 2]. Загалом у 1943-1945 рр. в Україні було створено 37 стаціонарних таборів, 26 з яких функціонували на початку 1946 р. і могли розмістити понад 320,000 військовополонених [Потильчак, 2005d, с. 147].

Початок 1945 р. був відзначений масштабною структурною реорганізацією системи органів управлінської вертикалі військового полону в Україні. Йдеться про створення в структурі НКВС УРСР окремого Управління у справах військовополонених та інтернованих, санкціонованого наказом Лаврентія Берії № 0014 від 11 січня 1945 р. Начальником нового підрозділу призначили полковника Ігоря Шумського, який раніше очолював управління стаціонарного табору військовополонених № 62 у Києві [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 135, прим. 4, арк. 1]. Створення УПВІ НКВС УРСР стало прямим наслідком збільшення кількості таборів, зростання чисельності контингенту та розширення функцій відомства по роботі з військовополоненими.

Відчутної реорганізації мережа таборів для військовополонених в Україні зазнала 31 грудня 1945 р., коли заступник наркома внутрішніх справ СРСР Василь

Чернишов підписав наказ № 001560 «Про організаційні зміни у складі таборів НКВС для військовополонених на території Української РСР» [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 138, прим. 56, арк. 1–22]. Реорганізація торкнулася 22-х стаціонарних режимних установ для військовополонених. Метою акції керівництво НКВС СРСР бачило «[...] поліпшення організаційної структури таборів [...] і приведення їхньої лімітної чисельності у відповідність із фактичною наявністю військовополонених [...]» [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 138, прим. 56, арк. 1]. У результаті 20 стаціонарних об'єктів для утримання військовополонених втратили 200 своїх відділень, а у складі 13-ти таборів було організовано лише 24 нових підрозділи. За своїм функціональним призначенням ці відділення були виробничими, приймально-розподільчими, а також обслуговували підсобні господарства таборів. Граничні ліміти контингентів усіх установ також змінилися, і тепер загальна лімітна чисельність таборів для військовополонених по УРСР становила 251,500 осіб. Зокрема, найбільшими стаціонарними таборами були: Київський № 62 (ліміт 26,000, 26 табірних відділень); Кадіївський № 144 (ліміт 30,000, 18 режимних підрозділів) та № 280 (м. Сталіно), із таким самим лімітним наповненням, але у складі 25 табірних відділень [Див.: табл. 2].

Третій період в історії радянських таборів для військовополонених на території України, як ми вже зазначали вище, датується повоєнним часом. Його сутність і зміст, з одного боку, становили процеси еволюції системи, що характеризувалися низкою функціональних, територіальних, галузевих і демографічних показників та охопили 1946 – 1949 рр., а з іншого – організаційні зміни, які відбувалися в цій локальній мережі таборів для військовополонених під час репатріації 1950 – 1954 рр., що призвела, зрештою, до їхнього поступового розформування.

Як красномовно свідчать архівні документи, саме повоєнний час виявився періодом найбільшого піднесення всієї системи роботи з військовополоненими. Починаючи з 1946 року ця система була істотно скоригована з урахуванням нових умов, обставин мирного часу, господарських планів уряду СРСР, а також зростаючої потреби у використанні праці бранців війни. Виходячи із загальних завдань і специфіки організаційної роботи управлінських структур та установ радянського військового полону в Українській РСР у період 1946 – 1954 рр., в ньому доволі виразно виокремлюються три хронологічні етапи, кожен з яких вирізняється певними особливостями у сфері функціонування таборів для військовополонених.

Зокрема, у січні 1946 – грудні 1947 р. ми спостерігаємо процес розширення локалізації стаціонарних виробничих таборів для військовополонених у регіонах України. Після реорганізації грудня 1945 р., що призвела до закриття багатьох таборів і табірних відділень, відмічається невелике поступове зростання кількості таборів і чисельності контингенту. За підрахунками, зробленими нами на базі архівних документів ГУПВІ МВС СРСР, станом на 1 січня 1947 р. мережа стаціонарних виробничих установ для військовополонених на території Української РСР охоплювала 24 табори у складі понад 230 табірних відділень із загальною місткістю контингенту понад 230,000 осіб [Потильчак, 2004b, с. 372-373].

Нові стаціонарні виробничі установи для військовополонених створювали (за винятком оздоровчих таборів і табірних відділень) переважно через виробничу необхідність. В організаційному будівництві системи таборів на території України

керівництво ГУПВІ МВС СРСР виходило з принципів рентабельності, ресурсно-виробничого і територіально-галузевого. Перший був покликаний узгодити кількість працездатного контингенту в табірних відділеннях з їхньою чисельністю в структурі таборів. Другий означав, що трудові ресурси в'язнів війни концентрувалися переважно у виробничій сфері, а третій передбачав розміщення їхніх контингентів у таборах і робочих батальйонах переважно на підприємствах стратегічно важливих галузей та в регіонах, де відчувався особливо гострий брак робочих рук.

Аналіз кроків керівництва ГУПВІ, спрямованих на організацію мережі режимних установ для військовополонених, дав змогу виявити основні методи табірної адміністрації в українському регіональному сегменті радянської системи військового полону в 1946 – 1947 рр. Серед них: перерозподіл контингентів функціонуючих табірних підрозділів, ліквідація чи передислокація відділень, злиття кількох табірних відділень в одне та їх функціональне перепрофілювання. Типовими причинами ліквідації табірних відділень були: закінчення робіт на окремих підприємствах (у зв'язку з чим потреба в робочих руках військовополонених відпадала), необхідність звільнення зайнятих таборами приміщень для розміщення в них інших установ, невідповідність табірних бараків для утримання військовополонених у зимовий час та переведення працездатних контингентів до інших таборів.

Від початку 1948 р. ще одним важливим чинником табірної життя військовополонених стала репатріація, що мала наслідком суттєве скорочення кількості таборів і табірних відділень. Процес повернення військовополонених на батьківщину мав кілька причин. По-перше, серед контингентів таборів було чимало осіб старшого віку, хворих та ослаблених. Цілком природно, що радянська влада не бажала далі утримувати непрацездатних іноземних військовополонених не маючи з них жодної вигоди. По-друге, на Заході дедалі більше зростала стурбованість громадськості тривалою затримкою їхніх співвітчизників у радянському полоні. Певне значення для вирішення «питання про військовополонених» мав і міжнародно-правовий чинник, а саме участь СРСР у розробці нової редакції міжнародної конвенції про військовополонених. У зв'язку з цим владі було не вигідно підживити завойований перемогою над гітлерівською Німеччиною міжнародний авторитет подальшим демонстративним невиконанням СРСР чинної Женевської конвенції 1929 р., навіть незважаючи на те, що Радянський Союз не був її підписантом.

Поступове зростання обсягу робіт з репатріації військовополонених спонукало керівництво МВС СРСР до створення в системі органів військового полону, передусім прикордонних Білорусі, України та Молдови, окремих установ, що займалися б цим питанням. Відповідний наказ міністр внутрішніх справ СРСР Сергій Круглов підписав 5 вересня 1947 р. Місцем дислокації Відділення з репатріації військовополонених та інтернованих УПВІ МВС Української РСР було визначено карпатське містечко Коломию [ГДА МВСУ, ф. 46, оп. 1, спр. 104, арк. 4–5]. Згідно з положенням, затвердженим цим же наказом, новий підрозділ створювали «[...] для контролю та управління роботою з перевірки та обслуговування ешелонів з репатрійованими військовополоненими та інтернованими на прикордонних станціях [...]» [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 170, прим. 45, арк. 1–6].

Наслідком урахування радянською стороною викладених вище обставин стало поступове, але незупинне скорочення мережі таборів для військовополонених. Настав другий етап повоєнного періоду історії таборів для військовополонених в УРСР, що датується нами 1948 – 1949 рр. У цей час діяли два різноспрямовані чинники, що визначали сутність подальшого функціонування таборів та їхніх підрозділів. З одного боку, це початок масової репатріації військовополонених, з іншого – необхідність виконання стратегічно важливих економічних програм та завершення проєктів раніше розпочатих в Україні руками військовополонених. З огляду на цю суперечність та здійснюючи хоча й масову, але все ж вибіркиму репатріацію, органи військового полону намагалися ефективніше поратися з трудовим ресурсом, який ще залишався в їхніх руках. За нашими підрахунками, якщо на 1 січня 1948 р. на території Української РСР було 26 стаціонарних таборів (266 табірних відділень із загальним контингентом 258,000 осіб), то на той самий період 1949 р. таких об'єктів у республіці було тільки 16 (197 табірних відділень), де могли б розміститися близько 150,000 військовополонених. Чисельність стаціонарних таборів для військовополонених продовжувала і далі скорочуватися. На 1 січня 1950 р. їх в Україні налічувалося 10 (у складі 67 табірних відділень із лімітом контингенту 56,000 осіб) [Потильчак, 2004b, с. 76, 81, 83].

У 1948 – 1949 рр. значно розширюється мережа табірних установ особливого режиму, в яких утримували військовополонених затриманих від репатріації за вчинення кримінальних злочинів, або ж через політичні чи ідеологічні мотиви. Завдяки своєму прикордонному розташуванню деяка кількість стаціонарних таборів на території УРСР у 1948 – 1949 рр., і в наступні роки, були перетворені на своєрідні транзитні та контрольно-фільтраційні пункти, де оперативники ГУПВІ МВС СРСР проводили перевірку репатріантів на лояльність і причетність до військових або кримінальних злочинів. Такими, наприклад, були стаціонарні табори в Києві (№ 62), Одесі (№ 159) і Львові (№ 275). Затриманих від репатріації військовополонених та інтернованих часто направляли до найближчих таборів, а тому чисельність так званого «особливого контингенту» в загальній масі військовополонених на території України дещо зросла [Потильчак, 2005e, с. 23].

Третій етап повоєнного періоду функціонування системи таборів для військовополонених в Україні датується 1950–1954 рр. Він виявився завершальним як для існування системи радянського військового полону загалом, так і для її «української» ланки. Здійснюючи під тиском названих вище зовнішніх і внутрішніх чинників репатріацію бранців війни, сталінський режим водночас намагався вдавати, що проблеми військовополонених у Радянському Союзі не існує. Залишені в таборах засуджені військовополонені та цивільні інтерновані були оголошені військовими або кримінальними злочинцями, які відбувають «заслужене» покарання. Деяку частину незасуджених військовополонених та інтернованих уряд СРСР просто ховав від міжнародної громадськості та гуманітарних організацій. Відповідних змін зазнала й мережа установ утримання військовополонених та інтернованих в Українській РСР. Табори на її території було реорганізовано в установи особливого режиму для засуджених військовополонених та інтернованих [Див.: табл. 4].

Демонстративне невиконання Радянським Союзом вимог міжнародного права та своїх зобов'язань про повну репатріацію військовополонених до кінця 1949 р. викликало широкий резонанс у Західній Європі та США. Реагуючи на це 17 березня

1950 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову № 1108-396сс «Про німецьких військовополонених». У документі йшлося про репатріацію в березні–травні 1950 р. більшої частини німецьких військовополонених, зокрема осіб засуджених військовими трибуналами в 1943 – 1949 рр. Після закінчення цього терміну в таборах мали залишитися тільки 13,532 засуджених або притягнутих до кримінальної відповідальності військовополонених [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 235, прим. 45, арк. 1–7]. 5 травня 1950 р. центральні радянські газети опублікували повідомлення про повне завершення репатріації військовополонених з СРСР [Правда, 1950, 5 мая; Известия, 1950, 5 мая]. Водночас у таборах МВС СРСР, крім згадуваних вище німців, ще перебували 8,599 військовополонених та інтернованих громадян Угорщини, 5,685 румунських полонених, велика кількість військовополонених громадян Японії, Австрії, Італії, Польщі та інших країн. Усі вони були затримані від репатріації як військові злочинці, етнічні німці, вихідці з території анексованих СРСР або як нетранспортабельні хворі.

У червні 1950 р. міністр внутрішніх справ СРСР Сергій Круглов і заступник міністра закордонних справ СРСР Андрій Громико направили Й. Сталіну доповідну записку з пропозицією найближчим часом звільнити з таборів і репатріювати на батьківщину 13,225 військовополонених та інтернованих громадян цих країн. Із таборів звільнялися також угорці та румуни, сім'ї яких мешкали на територіях, приєднаних до СРСР у 1939 – 1940 і 1945 рр. Після репатріації цього контингенту в таборах мали залишатися 1,059 засуджених або таких, що перебували під слідством за воєнні злочини, військовополонених громадян Угорщини та Румунії [Золотарев, 1996, с. 530–531]. Затриманих від репатріації осіб засуджували судами Військових трибуналів до тривалих термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборах за звинуваченнями у воєнних злочинах, шпигунстві, бандитизмі та крадіжках. Таким чином, з формально-юридичного погляду, військовополонених у СРСР більше не залишилося, а в таборах продовжували утримувати тільки засуджених воєнних злочинців.

Чимало німецьких, австрійських, угорських, румунських та італійських військовополонених перебували в цей час і в кількох режимних таборах на території Української РСР. У направленій Й. Сталіну 24 грудня 1950 р. доповідній записці йшлося про 19,457 таких осіб. 17,936 із них були працездатними, а тому їхні робочі руки передбачалося активно використовувати в господарстві. Зокрема, 4,706 колишніх військовополонених передали на підприємства вугільної промисловості Донбасу. На розгляд Й. Сталіна виносилися пропозиції щодо зміни умов утримання засуджених військовополонених. Ці особи були новою категорією в переліку в'язнів радянського ГУЛАГу на яких більше не поширювалася чинні положення про статус військовополонених. Керівники МВС і Міністерства закордонних справ СРСР радили утримувати колишніх військовополонених та інтернованих окремо від засуджених радянських громадян, встановити єдину для всіх засуджених військовополонених норму харчування та активно експлуатувати їхню працю [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 237, прим. 56, арк. 1-2; спр. 240, прим. 21, арк. 1-3; Золотарев, 1996, с. 530–331].

Різке скорочення кількості таборів, зменшення чисельності контингенту та поступове згортання всієї системи роботи з військовополоненими неминуче позначилися на її регіональних управлінських структурах в Українській РСР.

Наказом МВС СРСР № 00588 від 20 вересня 1950 р. Управління у справах військовополонених та інтернованих переформували в один із відділів МВС УРСР, а його начальником було призначено підполковника Миколу Попова [ГДА МВСУ, ф. 46, оп. 1, спр. 150, арк. 75–75зв., 78–79].

На початку 1951 р. в Українській РСР ще функціонували 3 режимні установи для засуджених військовополонених та інтернованих. Це були табори у Ворошиловграді (№ 144), Сталіно (№ 280), Дніпропетровську (№ 460), а також створене напередодні окреме табірне відділення (№ 2) у київському передмісті Дарниця [Потильчак, 2005с, с. 37]. У лютому 1951 р. табір у Дніпропетровську було розформовано [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 254, прим. 14, арк. 1–2]. Основними функціями цих таборів і табірних відділень було тимчасове утримання транзитного контингенту, фільтрація військовополонених та інтернованих під час репатріації та обмежене трудове використання працездатних осіб, яких утримували в таборах.

25 січня 1954 р. перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР Іван Серов підписав наказ № 0038 «Про ліквідацію таборів МВС №№ 144, 182, 280 і табірних відділень УМВС Сталінградської та Київської областей для засуджених військовополонених та інтернованих». Офіційним приводом для ліквідації перерахованих у наказі режимних об'єктів стала репатріація з таборів «значної кількості засуджених військовополонених та інтернованих». Усіх в'язнів, які залишалися в розформованих таборах Сталінської, Ворошиловградської та Київської областей, етапували для відбування покарання до табору № 476 у Свердловську на Уралі [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 311, арк. 18] 47. Виконуючи рішення Москви, МВС УРСР протягом лютого 1954 р. звільнило ці табори від залишків контингенту. Зокрема, 1 лютого 1954 р. з табору № 280 (м. Сталіно) до офіцерського табору військовополонених № 48 (м. Іваново, РРФСР) було відправлено 9 німецьких генералів, а вже 6 лютого до табору № 476 вивезли решту 739 військовополонених. 2 лютого 1954 р. туди ж вивезли 776 осіб військовополонених та інтернованих із табору № 144. 4 лютого 1954 р. з табору № 144 на батьківщину було репатрійовано 61 громадянина Фінляндії, а вже наступного дня зону табору № 280 покинули 16 італійців [ГДА МВСУ, ф. 7, оп. 1, спр. 539, арк. 109, 113, 115, 128, 137].

25 січня 1954 р. для тимчасового транзитного утримання та подальшої репатріації засуджених військовополонених та інтернованих на базі розформованого табірної управління № 144 у донбаському селищі Краснопілля-Глибоке було організовано табірне відділення з лімітом 1,100 осіб [ГДА МВСУ, ф. 7, оп. 1, спр. 539, арк. 19, 194, 195–197]. Саме сюди етапами направляли репатріантів з усього СРСР. Однак і ця установа проіснувала недовго. 2 лютого 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову про передачу приміщень табірної відділення комбінату «Ворошиловградвугілля». 8 березня 1954 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР Семен Перевьорткін підписав наказ про передислокацію всіх військовополонених та інтернованих разом з охороною з табірної відділення в Краснопіллі Глибокому на станцію Потьма Мордовської АРСР у виправно-трудове табірне відділення для інвалідів № 18. 10 квітня 1954 р. залишки контингенту та особовий склад покинули табірне відділення [ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 316, арк. 118–119; ф. 46, оп. 1, спр. 211, арк. 352; ф. 7, оп. 1, спр. 540, арк. 73–76.]. Так завершила своє існування система радянських таборів для військовополонених на території України.

Є підстави стверджувати, що ліквідовуючи на початку 1954 р. залишки таборів для військовополонених в Україні радянський режим брав до уваги дві обставини. Насамперед – це тиск з боку міжнародної громадськості у зв'язку з вимогами завершити репатріацію військовополонених, а також певною мірою зрослий рівень відкритості радянської держави, який спостерігався після смерті Й. Сталіна. Поступове збільшення кількості іноземців, які відвідували Українську РСР, а також постійне занепокоєння західних урядів і громадськості долею своїх полонених, переконали нову владу СРСР у необхідності дотримуватися базових зобов'язань, визначених у підписаній їх державою у 1949 р. новій Женевській конвенції про військовополонених. У цьому сенсі рішення про ліквідацію таборів в Україні та передислокацію їхнього контингенту вглиб СРСР виглядало цілком логічним.

Висновки. Насамкінець слід підкреслити, що за своїми формально-організаційними ознаками (приналежність до системи органів НКВС-МВС), функціональними рисами, методами роботи з контингентом, стаціонарні режимні заклади для іноземних військовополонених на території України в досліджуваній період являли собою регіональну ланку багатоаспектної, різнорівневої та суворо централізованої системи тримання, ізоляції та трудового використання в'язнів війни. Можемо стверджувати, що радянська система військового полону в роки Другої світової війни та повоєнний період була складовою частиною наявного в тоталітарній державі карально-репресивного апарату. При цьому організація та діяльність радянських таборів для військовополонених в Українській РСР мала як загальні риси, притаманні системі загалом, так і деякі особливості.

У 1939 – 1941 рр. відбувалося організаційне становлення всієї системи роботи з військовополоненими. Було створено основи нормативної бази організації полонення та евакуації військовополонених, розміщення та утримання в стаціонарних таборах, забезпечення та трудового використання. В цей період у практиці роботи з військовополоненими НКВС майже повністю покладався на багатий табірний досвід іншого свого підрозділу – Головного управління таборів (ГУЛАГу), що стало джерелом організаційного, кадрового та матеріально-технічного забезпечення створюваного Управління у справах військовополонених і його структурних підрозділів. Стаціонарні приймально-пересильні та виробничі табори для військовополонених, що функціонували в цей період в Українській РСР, мали екстериторіальний статус.

У 1943 – 1945 рр. мережу фронтних приймально-пересильних і тилових стаціонарних виробничих таборів для військовополонених в Україні було поступово відтворено. Попри централізований характер функціонування системи радянського військового полону, організація стаціонарних таборів для військовополонених у період звільнення Української РСР від німецьких окупантів мала певні особливості, зумовлені характером ведення бойових дій у регіоні та значною потребою в робочій силі для відновлення розміщених в Україні підприємств стратегічних галузей промисловості. Стрімке просування радянських військ і звільнення промислово розвинених східних регіонів УРСР зумовили той факт, що організація та облаштування стаціонарних виробничих таборів для військовополонених у вересні 1943 – травні 1944 рр. здійснювалося НКВС безпосередньо поблизу районів активних бойових дій. Певне значення для організації табірної мережі в Україні

мали внутрішні потреби ефективного функціонування системи полону та евакуації військовополонених (необхідність забезпечити якнайшвидше перекидання військовополонених із прифронтової зони в тил з метою збереження їхньої працездатності). З огляду на цей чинник в умовах постійно зростаючої кількості полонених НКВС СРСР створив у цей час в Україні мережу фронтових приймально-пересильних таборів для військовополонених.

З моменту початку літнього наступу Радянської армії і до закінчення останнього року Другої світової війни (червень 1944 р. – грудень 1945 р.) розширення та реорганізація табірної мережі в Україні, як і загалом в СРСР, відбувалися переважно з огляду на зростаючі потреби в робочій силі для відновлення зруйнованої економіки. При цьому реальні можливості фронту в постачанні нових партій військовополонених для виробничих таборів часто перебільшували, а наперед організовані на території УРСР табори та табірні відділення згодом були розформовані як такі, що не були забезпечені контингентом.

Найтриваліший період історії радянських таборів для військовополонених на території України припав на повоєнний час. Його зміст, з одного боку, становили процеси еволюції системи, що охопили 1946–1949 рр. та характеризувалися низкою функціональних, територіальних, галузевих і демографічних показників, а з іншого – організаційні зміни, що відбувалися в «українській» мережі таборів для військовополонених у період остаточної репатріації 1950 – 1954 рр.

У січні 1946 – грудні 1947 р. спостерігалось деяке розширення локалізації стаціонарних виробничих таборів для військовополонених у регіонах України, невелике поступове зростання кількості таборів і чисельності контингенту. І хоча нові стаціонарні установи для військовополонених, як і раніше, створювали переважно через виробничу необхідність, але в їхньому організаційному будівництві керівництво ГУПВІ МВС СРСР тепер виходило не тільки з поточних потреб економіки, а й також урахувало рентабельність використання праці військовополонених та наявність їхніх вільних контингентів.

Упродовж 1948 – 1949 рр. еволюцію функціонування мережі таборів для військовополонених в Українській РСР визначали два різноспрямовані чинники: початок масової репатріації військовополонених та необхідність виконання стратегічно важливих для відновлення економіки виробничих програм. Саме тому, розпочавши вибіркочну репатріацію військовополонених, органи військового полону намагалися водночас більш ефективно використати решту трудового ресурсу який залишався в таборах. У цей період значно розширюється мережа табірних установ особливого режиму, в яких утримували й використовували на роботах військовополонених, затриманих від репатріації з кримінальних, політичних або ідеологічних мотивів. З іншого боку, прикордонне становище УРСР сприяло тому, що в 1948–1949 рр. деякі стаціонарні табори на її території було перетворено на транзитні та контрольно-фільтраційні пункти для репатріації військовополонених. Затриманих на шляху додому військовополонених часто «оселяли» в місцевих таборах, унаслідок чого відсоток так званого «особливого контингенту» в загальній кількості військовополонених на території УРСР зростав.

Завершальним етапом у повоєнній історії радянських таборів для військовополонених в Україні стали 1950 – 1954 рр. Лавиноподібне скорочення чисельності військовополонених та інтернованих, що стало наслідком масової

репатріації, призвело до ліквідації більшості стаціонарних виробничих таборів для військовополонених. Контингент, який залишався, перерозподілили між небагатьма таборами особливого режиму для засуджених військовополонених та інтернованих, які ще існували на території Української РСР. Основні функції цих таборів полягали в тимчасовому утриманні транзитного контингенту, фільтрації військовополонених та інтернованих під час репатріації й обмеженому трудовому використанні небагатьох утримуваних у таборах працездатних осіб.

Статистичний додаток

Таблиця 1. Табори НКВС СРСР для військовополонених в Українській РСР у 1939–1941 рр.

№ зп	Місце дислокації/тип установи	Ліміт контингенту	Організовано	Ліквідовано
1	2	3	4	5
1.	Путивль/ стаціонарний приймально-пересильний табір	10,000 (4,000)	19.09. 1939	1940
2.	Козельщина/ стаціонарний приймально-пересильний табір	10,000	19.09. 1939	1941
3.	Старобільськ/ стаціонарний приймально-пересильний табір	8,000	19.09. 1939	1941
4.	Кривий Ріг/ виробничий табір	7,000	26.02. 1940	1941
5.	Запоріжжя/ виробничий табір	2,000	26.02. 1940	1941
6.	Оленівка/ виробничий табір	2,000	26.02. 1940	1941
7.	Каракуб/ виробничий табір	2,000	26.02. 1940	1941
8.	Рівне/ виробничий табір	25,000	25.09. 1939	1940
9.	Львів/ виробничий табір	15,000	12. 1939	24.06. 1941

Примітка. Таблицю складено автором за даними: ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 54, арк. 30–35, 42–43; спр. 50, арк. 218–220; спр. 51, арк. 124–127; спр. 73, арк. 80-82.

Таблиця 2. Стаціонарні виробничі табори НКВС СРСР для військовополонених в Українській РСР у 1945-1946 рр.

№ зп	Номер табору/місце дислокації	Ліміт контингенту/ табірні відділення			
		01.01. 1945		01.01. 1946	
		В/п	Т/в	В/п	Т/в

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
1.	38/ Рені	–	–	4,000	1
2.	62/ Київ	29,000	17	30,800	28
3.	100/ Запоріжжя	21,000	11	13,500	8
4.	110/ Коростень	3,000	1	7,500	11
5.	112/ Бердичів	7,500	2	19,550	14
6.	122/ Ромодан	5,100	13	–	–
7.	125/ Лисичанськ	14,600	11	8,500	6
8.	126/ Миколаїв	2,400	2	8,500	7
9.	134/ Суми	4,500	3	5,500	8
10.	136/ Полтава	3,000	2	5,000	6
11.	139/ Умань	300	1	–	–
12.	144/ Ворошиловград	27,500	20	30,000	18
13.	149/ Харків	–	–	10,000	15
14.	159/ Одеса	12,000	9	13,000	16
15.	176/ Ніжин	1,500	1	–	–
16.	177/ Чернігів	4,000	2	6,000	9
17.	186/ Сміла	–	–	3,000	6
18.	194/ Самбір	8,000	1	–	–
19.	214/ Херсон	1,200	1	–	–
20.	217/ Краматорськ	15,000	9	10,000	11
21.	232/ Стрий			4,500	6
22.	242/ Горлівка	11,500	9	14,000	11
23.	253/ Жмеринка	3,500	3	3,800	6
24.	256/ Красний Луч	25,500	18	18,000	14
25.	269/ Мала Виска	5,100	9	–	–
26.	275/ Львів	15,000	1	13,000	13
27.	280/ Сталіно	40,000	25	30,000	25
28.	304/ Станіслав	1500	1	2,700	3
29.	306/ Шепетівка	–	–	4,300	7
30.	315/ Дніпропетровськ	2,000	1	15,000	11
31.	412/ Мерефа	16,500	?	–	–
32.	413/ Хорол	14,200	?	–	–
33.	414/ Київ	–	–	16,000	3
34.	415/ Харків	–	–	9,000	?
35.	417/ Дніпропетровськ	–	–	10,000	?
36.	418/ Херсон	–	–	7,500	?
37.	426/ Котовськ	6,050	5	-	–
	Разом	300,450	178	322,650	263

Примітка. Таблицю складено автором за даними: ГДА МВСУ, ф. 83, оп. 1, спр. 228; ф. 45, оп. 1, спр. 121, 123, 135, 137, 138.

Таблиця 3. Стационарні виробничі табори НКВС СРСР для військовополонених в Українській РСР у 1947 – 1949 рр.

№ зп	Номер табору/місце дислокації	Ліміт контингенту/ табірні відділення					
		1.01. 1947		1.01. 1948		1.01. 1949	
		В/п	Т/в	В/п	Т/в	В/п	Т/в
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	62/ Київ	31,000	30	27,750	31	16,750	17
2.	100/ Запоріжжя	11,800	7	14,000	8	8,180	7
3.	110/ Коростень	5,600	10	3,800	7	2,600	4
4.	125/ Лисичанськ	6,900	6	8,000	8	7,000	5
5.	126/ Миколаїв	7,300	5	5,000	4	–	–
6.	134/ Суми	6,000	7	2,100	3	–	–
7.	136/ Полтава	3,400	5	–	–	–	–
8.	144/ Ворошиловград	20,750	18	17,400	19	18,900	18
9.	149/ Харків	8,200	9	7,600	8	5,500	3
10.	159/ Одеса	10,800	15	7,500	7	6,000	5
11.	177/ Чернігів	4,500	6	11,500	12	–	–
12.	217/ Краматорськ	7,900	10	4,900	8	–	–
13.	232/ Стрий	7,000	11	3,500	7	–	–
14.	242/ Горловка	12,000	10	13,250	12	12,700	17
15.	253/ Жмеринка	2,500	5	1,100	5	–	–
16.	256/ Красний Луч	12,400	14	19,000	17	11,800	14
17.	275/ Львів	8,500	9	2,700	5	1,900	4
18.	280/ Сталіно	21,800	22	18,000	18	8,000	14
19.	306/ Шепетівка	2,700	7	1,200	7	–	–
20.	315/ Дніпропетровськ	10,600	9	13,800	10	7,650	5
21.	401/ Харків	–	–	–	–	13,300	20
22.	414/ Київ	16,000	8	8,925	8	10,000	16
23.	415/ Харків	5,000	?	–	–	–	–
24.	417/ Дніпропетровськ	?	?	4,600	10	–	–
25.	424/ Мелітополь	–	–	–	–	10,500	23
26.	470/ Свердловськ	5,300	6	6,500	6	–	–
27.	471/ Макіївка	–	–	16,200	15	7,400	15
28.	472/ Єнакієво	–	–	11,050	9	–	–
29.	473/ Червоноармійск	–	–	5,250	4	–	–
30.	474/ Алчевськ	–	–	6,800	8	–	–
	Разом	227,950	230	236,425	256	148,180	187

Примітка. Таблицю складено автором за даними: ГДА МВСУ, ф. 83, оп. 1, спр. 228; ф. 45, оп. 1, спр. 152, 154, 168, 170, 190, 192, 193, 213, 215.

Таблиця 4. Стаціонарні табори та окремі табірні відділення для військовополонених та інтернованих в Українській РСР у 1950 – 1951 рр.

№ зп	Номер табору/місце дислокації	Ліміт контингенту/ табірні відділення			
		1.01. 1950		1.01. 1951	
		В/п	Т/в	В/п	Т/в
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
1.	62/ Київ	7,600	7	–	–
2.	100/ Запоріжжя	3,700	3	–	–
3.	110/ Коростень	3,100	5		
4.	144/ Ворошиловград	4,400	3	1,500	1
5.	159/ Одеса	3,700	4	–	–
6.	280/ Сталіно	6,850	6	4,100	1
7.	401/ Харків	9,300	14	–	–
8.	414/ Київ	4,500	7	–	–
9.	424/ Мелітополь	7,850	12	–	–
10.	460/ Дніпропетровськ	5,450	6	300	1
11.	Окреме табірне відділення МВС УРСР № 2/ Київ	–	–	1,800	1
	Разом	56,450	68	7,600	4

Примітка. Таблицю складено автором за даними: ГДА МВСУ, ф. 83, оп. 1, спр. 228; ф. 45, оп. 1, спр. 235, 237, 254, 256.

Таблиця 5. Стаціонарні табори та окремі табірні відділення для військовополонених та інтернованих в Українській РСР у 1952 – 1954 рр.

№ зп	Номер табору/місце дислокації	Ліміт контингенту/ табірні відділення					
		1.01. 1952		1.01. 1953		1.01. 1954	
		В/п	Т/в	В/п	Т/в	В/п	Т/в
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
1.	144/ Ворошиловград	1,500	1	1,500	1	1,500	1
2.	280/ Сталіно	4,100	1	4,500	1	4,500	1
3.	Окреме табірне відділення МВС УРСР № 2/ Київ	1,800	1	1,800	1	1,800	1
4.	Окреме табірне відділення/ Краснопілля Глибоке/	–	–	–	–	1,100	1
	Разом	7,400	3	7,800	3	7,800	2

Примітка. Таблицю складено автором за даними: ГДА МВСУ, ф. 83, оп. 1, спр. 228; ф. 45, оп. 1, спр. 297, 311.

Список використаних джерел та літератури

- Алексеева-Процюк, Д., 2011. *Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939-1953): нормативно-правові та організаційні засади*. Київ-Дрогобич: ПП «Посвіт».
- Баглікова, М. С., 2005. *Німецькі військовополонені в Донбасі (1943-1954 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 307 с.
- Безбородова, И., 1997. *Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР, 1939-1953 гг.* Дис. канд. ист. наук, 07.00.02. Москва.
- Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВСУ).
- Загорулько, М. (Ред.), 2000. *Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы*. Сост. М.М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская. Москва: Логос.
- Зоря, Ю., 1990. Нюрнбергский бумеранг. *Военно-исторический журнал*, 6, 47-57.
- Золотарев, В. (Ред.), 1996. *Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13)*. Москва: ТЕРРА.
- Известия*, 1950, 5 мая.
- Карпов, В., 1997. Пленники Сталина. Сибирское интернирование японской армии 1945-1956 гг. Киев-Львов.
- Карпов, В., 2004. *Полонення та репатріація Квантунської армії (1945-1956 рр.)*: Дис. канд. іст. наук, 20.02.22. Київ.
- Калкутіна, Н., 2008. *Участь військовополонених Німеччини та її союзників у повоєнній відбудові Південної України (1944-1950 рр.)*. Дис. канд. іст. наук, 07.00.02, Миколаїв.
- Кузьминых, А. Л., 2013. *Органы и учреждения военного плена и интернирования Второй мировой войны в СССР (1939-1956 гг.)*. Вологда: ВИПЭ ФСИН России.
- Кузьминых, А. Л., 2014. *Система военного плена и интернирования в СССР: генезис, функционирование, лагерьный опыт (1939-1956 гг.)*: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук, 07.00.02. Архангельск.
- Кузьминых, А. Л., 2016. *Военный плен и интернирование в СССР (1939–1956 годы)*. Вологда: Древности Севера.
- Левикін, В., 2008. *Німецькі військовополонені в радянських таборах: гуманітарний аспект (1941–1955 рр.)*. Дис. канд. іст. наук, 07.00.02, Київ.
- Осипов, С., 1990. Осень 1939 года: к вопросу о польских военнопленных. *Военно-исторический журнал*, 3, 41.
- Потильчак, О., 2004а. *Радянські табори військовополонених в Україні (1939-1954): організаційно-структурний аспект*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Потильчак, О., 2004б. *Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954)*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Потильчак, О., 2004с. *Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.
- Потильчак, О.В., 2005а. Організація системи військового полону в СРСР у 1939 – 1941 рр.: нормативно-структурний аспект. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*, 2, 195-200.
- Потильчак, О. В., 2005б. Розвиток радянської системи полонення та евакуації військовополонених у 1943-1945 рр. *Науковий часопис НПУ імені Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наук. праць*, 2, 39–49.
- Потильчак, О. В., 2005с. Табори для військовополонених та інтернованих в Україні у 1950-1954 рр.: організаційно-структурний аспект. *Історичний журнал*, 2, 30-38.
- Потильчак, О. В., 2005d. *Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура*. Дис... д-ра іст. наук, 07.00.01. Київ.
- Потильчак, О. В., 2005е. *Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура*. Автореф. дис... д-ра істор. наук, 07.00.01. Київ.
- Потильчак, О., Карпов, В., Такеучі, Т., 2011. *Таємниці «західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946-1949 рр.)*. Київ: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України.

Потильчак, О., 2014. Проблема військового полону у світових війнах ХХ ст.: компаративний аналіз. *Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої та 75-річчя початку Другої світових воєн): монографія*. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 131-148.

Потильчак, О., 2016. Заручники чужої війни: військовополонені італійці в Україні (1943-1954). *Рігоні-Стерн Маріо. Сержант у снігах. Пер. з італ. А. Омелянюка*. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 61-105.

Правда, 1950, 5 мая

Чайковский, А., 2002. *Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.)*. Киев: Парламентское издательство.

References

Alyeksyeyeva-Protsyuk, D. O., 2011. *Vykorystannya pratsi inozemnykh viys'kovopolonenykh ta internovanykh na terytoriyi Ukrayiny (1939-1953): normatyvno-pravovi ta orhanizatsiyni zasady* [Use of the labor of foreign prisoners of war and internees on the territory of Ukraine (1939-1953): legal and organizational principles]. Kyiv-Drohobych: PP Posvit [in Ukrainian].

Bahlikova, M. S. 2005. *Nimets'ki viys'kovopoloneni v Donbasi (1943-1954 rr.)* [German prisoners of war in Donbas (1943-1954)]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. / Donets'kyu nats un-t. Donets'k. [in Ukrainian].

Bezborodova, I., 1997. [Department for Prisoners of War and Internees of the NKVD-MVD of the USSR, 1939-1953]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.02, Moscow. [in Russian].

Chaykovskiy, A. S., 2002. *Plen. Za chuzhiye i svoi grekhi (Voyennoplennyye i internirovannyye v Ukraine 1939-1953 gg.)* [Captivity. For the sins of others and their own (Prisoners of war and internees in Ukraine 1939-1953)]. Kiev: Parlamentskoye izd-vo. [in Russian].

Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrayiny [Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] (HDA MVSU).

Izvestiya, 1950, May 5. [in Russian].

Karpov V. V., 1997. *Plenniki Stalina. Sibirskoye internirovaniye yaponskoy armii. 1945-1956 gg.* [Stalin's Prisoners. Siberian Internment of the Japanese Army. 1945-1956]. Kyiv-L'viv: In-t ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny. [in Russian].

Karpov, V. V., 2004. *Polonennyya ta repatriatsiya Kvantun'skoyi armiyi (1945-1956 rr.)* [Captivity and repatriation of the Kwantung Army (1945-1956)]: Dys. kand. ist. nauk: 20.02.22. Kyiv. [in Ukrainian].

Kalkutina, N. V., 2015. *Uchast' viys'kovopolonenykh Nimechchyny ta yiyi soyuznykiv u povoyenniy vidbudovi Pivdennoyi Ukrayiny (1944-1950 rr.)* [The participation of prisoners of war of Germany and its allies in the post-war reconstruction of Southern Ukraine (1944-1950)]: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Mykolayiv. [in Ukrainian].

Kuz'minykh, A. L., 2013. *Organy i uchrezhdeniya voyennogo plena i internirovaniya Vtoroy mirovoy voyny v SSSR (1939-1956 gg.)* [Bodies and institutions of military captivity and internment of the Second World War in the USSR (1939-1956)]. Vologda: VIPE FSIN of Russia. [in Russian].

Kuz'minykh, A. L., 2014. *Sistema voyennogo plena i internirovaniya v SSSR: genezis, funkcionirovaniye, lagernyy opyt (1939-1956 gg.)* [The system of military captivity and internment in the USSR: genesis, functioning, camp experience (1939-1956)]: Abstract of a Doctor of History dissertation, 07.00.02. Arkhangel'sk. [in Russian].

Kuz'minykh, A. L., 2016. *Voyennyy plen i internirovaniye v SSSR (1939-1956 gody)* [Military captivity and internment in the USSR (1939-1956)]. Vologda: Drevnosti Severa. [in Russian].

Levykin, V. V., 2008. *Nimets'ki viys'kovopoloneni v radyans'kykh taborakh: humanitarnyy aspekt (1941-1955 rr.)* [German prisoners of war in Soviet camps: humanitarian aspect (1941-1955)]: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.02. Kyiv. [in Ukrainian].

Osipov, S., 1990. *Osen' 1939 goda: k voprosu o pol'skikh voyennoplennyykh* [Autumn 1939: on the issue of Polish prisoners of war]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*, 3, 41.

Potyl'chak, O. V., 2004a. *Radyans'ki tabory viys'kovopolonenykh v Ukrayini (1939-1954): orhanizatsiyno-strukturnyy aspekt* [Soviet prisoner of war camps in Ukraine (1939-1954): organizational and structural aspect]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O.V., 2004b. *Radyans'kyu viys'kovyy polon ta internuvannya v Ukrayini (1939-1954): monohrafiya* [Soviet military prisoners and internment in Ukraine (1939-1954): monograph]. Kyiv: Vyd-vo Nats. ped. un-tu im. M. P. Drahomanova, 482 s. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O.V., 2004c. *Pokhovannya inozemnykh viys'kovopolonenykh ta internovanykh Druhoyi svitovoyi viyny v Ukrayini* [Burial of foreign prisoners of war and internees of the Second World War in Ukraine]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 53 s. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O. V., 2005a. Orhanizatsiya systemy viys'kovoho polonu v SRSR u 1939-1941 rr.: normatyvno-strukturnyy aspekt [Organization of the system of military prisoners in the USSR in 1939-1941: regulatory and structural aspect]. *Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny*, 2, 195-200 [in Ukrainian].

Potyl'chak, O. V., 2005b. Rozvytok radyans'koyi systemy polonennya ta evakuatsiyi viys'kovopolonenykh u 1943-1945 rr. [The development of the Soviet system of capturing and evacuating prisoners of war in 1943-1945]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 6. Istorychni nauky: Zbirnyk naukovykh prats'*, 2, 39-49. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O. V., 2005c. Tabory dlya viys'kovopolonenykh ta internovanykh v Ukrayini u 1950-1954 rr.: orhanizatsiyno-strukturnyy aspekt [Camps for prisoners of war and internees in Ukraine in 1950-1954: organizational and structural aspect]. *Istorychnyy zhurnal*, 2, 30-38. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O. V., 2005d. *Radyans'ki rezhymni ustanovy dlya viys'kovopolonenykh ta internovanykh v URSR (1939-1954 rr.): orhanizatsiya, dyslokatsiya, struktura* [Soviet regime institutions for prisoners of war and internees in the Ukrainian SSR (1939-1954): organization, location, structure]: dys... d-ra ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O. V., 2005j. *Radyans'ki rezhymni ustanovy dlya viys'kovopolonenykh ta internovanykh v URSR (1939-1954 rr.): orhanizatsiya, dyslokatsiya, struktura* [Soviet regime institutions for prisoners of war and internees in the Ukrainian SSR (1939-1954): organization, location, structure]: avtoref. dys... d-ra ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O.V., Karpov, V. V., Takeuchi, T., 2011. *Tayemnytsi «zakhidnoho internuvannya»: yapontsi v radyans'kykh taborakh dlya viys'kovopolonenykh v Ukrayins'kiy RSR (1946–1949 rr.)* [Secrets of "Western internment": Japanese in Soviet prisoner of war camps in the Ukrainian SSR (1946-1949)]. Kyiv: Vyd-vo Akad. pratsi i sots. vidnosyn Feder. prof. spilok Ukrayiny. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O., 2014. Problema viys'kovoho polonu u svitovykh viynakh XX st.: komparatyvnyy analiz [The problem of military captivity in the world wars of the 20th century: a comparative analysis]. *Persha ta Druha svitovi viyny v istoriyi lyudstva (do 100-richchya pochatku Pershoyi ta 75-richchya pochatku Druhoyi svitovykh voyen): monohrafiya*. Kyiv: DP NVTS «Priorytety», 131-148. [in Ukrainian].

Potyl'chak, O. V., 2016. Zaruchnyky chuzhoyi viyny: viys'kovopoloneni italiytsi v Ukrayini (1943-1954) [Hostages of someone else's war: Italian prisoners of war in Ukraine (1943-1954)]. *Rihoni-Stern Mario. Serzhant u snihakh; per. z ital. A. Omel'yanyuk*. Kyiv: KLIIO, 61-105. [in Ukrainian].

Pravda, 1950, May 5. [in Russian].

Zagorulko, M. (Ed.), 2000. *Voennoplennyye v SSSR. 1939-1956. Dokumenty i materialy* [Prisoners of war in the USSR. 1939-1956. Documents and materials] / Sost. M. M. Zagorulko, S. G. Sidorov, T. V. Carevskaya. Moscow: Logos. [in Russian].

Zorya, Yu., 1990. Nuremberg boomerang. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*, 6, 47-57. [in Russian].

Zolotarev, V. (Ed.), 1996. *Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya voyna. Inostrannyye voyennoplennyye vtoroy mirovoy voyny v SSSR*. [Russian archive: The Great Patriotic War. Foreign prisoners of war of the Second World War in the USSR]. Vol. 24 (13). Moscow: TERRA. [in Russian].

CREATION AND FUNCTIONING OF SOVIET PRISONER-OF-WAR CAMPS IN UKRAINE (1939 – 1954)

Oleksandr Potylchak

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of Department of Original and Special Historical Sciences,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The source base of the study consists of a set of unpublished documents from the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine from the following funds: 5 (Department for Prisoners of War and Internees of the NKVD (MVD) of the Ukrainian SSR); 7 (Department of Detention Centers and Prisons); 45 (Orders of the NKVD, MOOP, MVS of the USSR); 46 (Orders of the NKVD, MOOP, MVS of the USSR); 83 (Fund of accounting documents). The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity, and a combination of general scientific methods*

(description, analysis, synthesis, classification), special historical methods (problem-chronological, historical-systemic, historical-comparative) and methods of other sciences (method of analysis of normative and legal acts, statistical method). **The purpose** of the publication is to present the results of research on the establishment and development of a network of Soviet camps for foreign prisoners of war on the territory of Ukraine during World War II and the post-war period, carried out by the author in 2002 – 2005 as part of a doctoral dissertation project. Based on a comprehensive analysis of sources, the general features of the Soviet military captivity system in Ukraine and some peculiarities of the process of organization, development, and liquidation of the network of camps for prisoners of war in the Ukrainian SSR in 1939 – 1954 are highlighted. **Conclusions.** Three periods can be clearly distinguished in the development of the administrative structures and regime institutions of Soviet military captivity in the Ukrainian SSR. The first period lasted from September 1939 to June 1941 and was associated with the establishment of a system of camps for prisoners of war on the territory of Ukraine. The second period, from September 1943 to the end of World War II, included the activities of the NKVD of the USSR aimed at restoring and improving the functioning of the system of institutions for the detention and labor exploitation of prisoners of war on the territory of the Ukrainian SSR. The third period covers the post-war period and is associated with the development of the camp network in 1946–1949, as well as with some features of its functioning in Ukraine during the repatriation of prisoners of war in 1950 – 1954. In terms of organizational characteristics, functional features, and methods of working with the contingent, stationary regime institutions for foreign prisoners of war on the territory of Ukraine in 1939 – 1954 were a regional link in a multifaceted, multi-level, and strictly centralized system of detention, isolation, and labor exploitation of prisoners of war. The Soviet system of military captivity during World War II and the postwar period was an integral part of the punitive and repressive apparatus of the totalitarian state. At the same time, the organization and activities of Soviet camps for prisoners of war in the Ukrainian SSR had both general features characteristic of the system as a whole and some specific features.

Key words: prisoners of war, World War II, post-war period, Soviet military captivity system, regime institutions, stationary camps.

**ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО
ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

Оліцький В'ячеслав Олександрович

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України,
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

e-mail: olitckyi@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі умов матеріального забезпечення, джерел доходів, впливу соціально-економічних обставин другої половини ХХ ст. на діяльність сільського парафіяльного духовенства в Україні, а також визначення специфіки взаємовідносин духовенства з державними органами і місцевими громадами в контексті економічних викликів періоду. **Методологія дослідження** базується на дотриманні принципів об'єктивності та системності. Для реалізації мети та поставлених завдань використано загальнонаукові методи – аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції, а також спеціальні методи історичного дослідження – класифікації та критики джерел, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше економічне становище сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ ст. стало об'єктом окремого наукового дослідження. **Висновки.** Економічне становище сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату в другій половині ХХ ст. було складним і багатограним явищем, на яке суттєво впливала антирелігійна політика радянської влади. Умови існування парафіяльного духовенства були обумовлені економічними обмеженнями, соціальними змінами та систематичним тиском держави. Основним джерелом доходів для сільських священиків залишалися пожертви парафіян, які у багатьох випадках не покривали навіть базових потреб. Регіональні відмінності також відігравали важливу роль: західні області, де релігійне життя було більш активним, демонстрували вищу фінансову підтримку парафій, тоді як у східних та північних регіонах ситуація була набагато гіршою. Впровадження фіксованих окладів для священиків на початку 1960-х років стало додатковою спробою фінансового обмеження. Водночас дії держави спрямовані на послаблення матеріальної бази Церкви не мали повного успіху. У 1970–1980-х роках, попри продовження репресивної політики, спостерігалось зростання прибутків релігійних громад, що дозволило частині священиків забезпечити собі добробут.

Ключові слова: духовенство, священик, українське село, сільська парафія, пожертви, релігійні обряди, матеріальне забезпечення.

Постановка проблеми. У другій половині ХХ ст. Україна перебувала в умовах радянської тоталітарної системи, яка продовжувала реалізовувати антирелігійну політику, спрямовану на побудову атеїстичного суспільства. Духовенство, яке традиційно виконувало не лише релігійну, але й соціальну роль у житті сільських громад, перебувало під тиском систематичних переслідувань і дискримінаційних заходів з боку держави. Це значно вплинуло на їхнє матеріальне становище, а також на можливість виконання душпастирських і суспільних функцій.

Однією з ключових проблем було позбавлення Церкви традиційних джерел фінансового забезпечення. Парафіяльне духовенство, особливо в сільській місцевості, не мало стабільних джерел доходів, оскільки основні фінансові надходження залежали від пожертв вірян, які самі перебували у скрутному матеріальному становищі. Водночас, священники залишалися важливим елементом сільських громад. Незважаючи на обмеження, вони намагалися підтримувати духовні традиції, організовувати релігійні свята, займатися благодійною діяльністю.

Проблематика економічного становища сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ ст. також включає питання соціокультурних змін, що відбувалися в цей період. Унаслідок урбанізації та зміни демографічної структури сільського населення зменшувалася кількість активних парафіян, що безпосередньо впливало на фінансові можливості Церкви. З іншого боку, попри всі труднощі, Церква залишалася центром духовного життя та місцем збереження українських духовних традицій. Аналіз економічного становища сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ ст. дає змогу краще зрозуміти вплив державної політики на релігійне життя, соціальну роль духовенства в умовах тоталітарного режиму та адаптаційні механізми, які використовувалися для виживання й виконання своєї місії. Це також дає можливість простежити трансформації, які відбувалися в середовищі православного духовенства.

Мета статті полягає в аналізі умов матеріального забезпечення, джерел доходів, впливу соціально-економічних обставин другої половини ХХ ст. на діяльність сільського парафіяльного духовенства в Україні, а також визначення специфіки взаємовідносин духовенства з державними органами і місцевими громадами в контексті економічних викликів періоду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історія Церкви та державно-церковних відносин в Україні ХХ ст. займає важливе місце в сучасному історієписанні. Зважаючи на це, наявна значна історіографічна база проблеми. Одним із перших наукових досліджень, присвячених антирелігійним кампаніям другої половини ХХ ст., у вітчизняній історіографії є стаття І. Меркатуна [Меркатун, 1991]. Серед загальної кількості історичних досліджень які розглядають особливості релігійної політики та становище Православної церкви в Україні, зокрема і духовенства в другій половині ХХ ст. необхідно виокремити монографію В. Пащенко [Пащенко, 2005]. У більш вузьких хронологічних межах проблему досліджувала Н. Шліхта [Шліхта, 2011]. Питання становища православного духовенства у контексті історії повсякдення представлені у серії колективних монографій Інституту історії України НАН [Даниденко, 2010; Даниденко, 2015; Даниденко, 2022]. Державно-церковні відносини в СРСР у 1939–1964 рр. проаналізував М. Шкаровський [Шкаровський, 1999]. Ряд наукових досліджень присвячені питанням, які безпосередньо або опосередковано впливали на економічне становище священнослужителів. Зокрема, систему радянського оподаткування дослідив В. Оліцький [Оліцький, 2024], релігійну свідомість віруючих – П. Бондарчук [Бондарчук, 2012], партійно-державну політику щодо релігії та релігійних інституцій – В. Войналович [Войналович, 2005]. Не зважаючи на значний історіографічний доробок, відсутнє спеціальне дослідження присвячене

економічному становищу сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату другої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Традиційно, матеріальне утримання парафіяльного духовенства відбувалося за рахунок громади. Воно складалося із добровільних пожертв віруючих на потреби храму, плату за виконання релігійних потреб та натуральні піднесення. Такий підхід зберігався і у повоєнній УРСР, хоча радянські трансформації впливали і на цей аспект церковного життя. Попри те, що утримання священника залишалося у компетенції парафії, держава втручалася у цю сферу діяльності, намагаючись її контролювати, а з часом і обмежувати. За таких умов, матеріальне становище віруючих прямо впливало на забезпечення священника. Більш фінансово спроможні та чисельніші громади надавали вищий рівень фінансового забезпечення для церковнослужителів. Сільські парафії мали значно скрутніше становище від міських, а відповідно – це відбивалося і на священниках, які їх очолювали. Урбанізаційні процеси призводили до зменшення чисельності сільських парафій. Паралельно відбувалося зменшення їх кількості. Лише не значна частина сільської громади регулярно відвідувала церкву здійснюючи пожертви. Зважаючи на низький рівень життя, розміри пожертв також були не значними.

Церква у внутрішніх питаннях керувалася канонічними нормами, а у питаннях державно-церковних відносин – державним законодавством, яке чітко регламентувало усі сторони життя, зокрема і матеріальне забезпечення служителів культу. Положення про управління Руською Православною Церквою 1944 р. визначало, що церковні гроші склалися із добровільних пожертв віруючих, до яких належали пожертви на потреби храму в цілому, тарілочний збір за богослужіннями, пожертви за просфори, свічки тощо. Усі суми обраховувалися через ведення прибутково-видаткових книг. Готівкові кошти вносилися для зберігання на банківський рахунок відкритий на ім'я парафії та отримувалися за чеками за підписом настоятеля та казначея парафії. Настоятель парафії двічі на рік звітував єпархіальному архієрею про прибутки та витрати церковних грошей. Священники призначалися єпархіальним архієреєм, вони очолювали парафію, здійснювали духовне керівництво віруючими та керували причтом і парафією. Настоятель за своєю посадою був членом парафіяльної громади та очолював церковну раду. Остання, під безпосереднім керівництвом та спостереженням настоятеля та під його відповідальність перед владою здійснювала церковне господарство дбаючи про утримання храму та забезпечення його усім необхідним. Саме виконавчий орган парафії на чолі із священником був головним розпорядником фінансів. Таким чином, настоятель мав безпосереднє відношення до церковних грошей. Водночас саме священник був відповідальним за сплату усіх фінансових зборів: орендної плати, страхових платежів, єпархіальних внесків, участі в державних кампаніях тощо [Козлов, 2009, с. 275–277]. Відповідно до Постанови ВЦВК та РНК 1929 р., яка діяла зі змінами протягом другої половини ХХ ст., релігійним громадам дозволялося збирати добровільні пожертви, зокрема для найму служителів культу та утримання виконавчих органів громади [Куроедов, Панкратов, 1971, с. 21–22]. Діяла практика, яка дозволяла збір пожертв виключно в межах храму.

У перші повоєнні роки, помітна значна різниця між сільськими та міськими парафіями за кількістю віруючих, які відвідували богослужіння. У відсотковому еквіваленті до загальної кількості населення українського села, – відвідування церков було значно вищим ніж у місті. За віковим показником, близько 20–25% богомольців становила молодь, зокрема діти. За гендерним показником – жінки становили переважну більшість, займаючи пануюче становище у всіх вікових категоріях починаючи із 20 років. Проте, за абсолютним показником, кількість сільських віруючих за богослужіннями значно поступалася кількості міських. Показовою була картина у селах Сталінської області другої половини 1940-х років, де несвяткові та постові богослужіння відвідувало від 10 до 40 осіб, у неділю та дні невеликих свят за богослужіннями молилося від 10 до 150 віруючих і лише на великі свята церкву відвідувало від 80 до 500 віруючих. Кардинально відрізнялася ситуація в західних областях де зв'язок населення з Церквою був досить високим, що впливало, як на авторитет духовенства у громадах так і на відвідування богослужінь [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 36, арк. 16, 170, 181–182]. Для сіл східних та північних областей республіки типовою була ситуація, коли в неділю та невеликі свята парафіяни були майже відсутніми. Не поодиноким було ситуація описувана священником села Русанівка Сумської області. Не зважаючи на те, що село було досить великим, за богослужіннями молилося п'ять, інколи – десять осіб похилого віку. За таких умов, прибутки церкви були фактично відсутніми, що впливало на матеріальне становище настоятеля парафії. Той же настоятель Миколаївського храму с. Русанівка М. Головач скаржився, що він уже півроку не вживав молока, а живе виключно на прибутки отримані під час великих свят, таких як Різдво, Водохреще, Великдень тощо [ДАСО, ф. Р-2196, оп. 2, спр. 29, арк. 17].

В умовах низької відвідуваності храмів, а відповідно – низького рівня прибутків, головним, а подекуди і ледь не єдиним джерелом існування сільських священників була плата за виконання релігійних треб. До найпоширеніших треб відносилися обряди хрещення, відспівування померлих, вінчання. Хрещення відбувалося не над усіма новонародженими, проте в більшості випадків цей обряд виконувався. Траплялися також випадки хрещення молоді та навіть дорослих. У сільських парафіях в абсолютній більшості відбувалося і відспівування померлих. Показники виконання релігійних обрядів також не були однаковими на всій території республіки та відрізняються за географічним принципом, – чим західніші регіони, тим виконання релігійних обрядів було вищим. Так, у с. Нижнє-Георгіївка Ворошиловградської області у першому кварталі 1947 р. хрещено 27%, відспівано 50%, обвінчано 22% від загальної кількості, по Сінельниківському району Дніпропетровської області – хрещень 45%, вінчань 3,6%, відспівувань 36%, у с. Михайлівська Рубежівка Київської області селяни дотримувалися усіх обрядів – не відбулося жодного похорону без відспівування та всі жителі хрестили новонароджених, в правобережних областях показник виконання релігійних обрядів був значно вищим, сягаючи до 100% у Закарпатській області. Необхідно зазначити, що високий відсоток виконання релігійних обрядів ніяк не свідчить про їх значну кількість. Наприклад, 50% відспівувань у с. Нижнє-Георгіївка – це лише 4 випадки, а 45% хрещень по Сінельниківському району – всього 648 випадків за квартал на увесь район [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 36, арк. 15–18, 192]. За умови низької

відвідуваності сільських храмів, пожертви від виконання релігійних треб не дозволяли забезпечити належний матеріальний рівень духовенства.

В умовах незадовільного економічного становища, сільське духовенство обирало різні стратегії існування та прилаштування до радянської дійсності. Досить поширеним було переміщення священників із однієї парафії в іншу. Таким чином пастирі залишали малопробуткові парафії, намагаючись знайти кошти для існування. Траплялися випадки переміщення між єпархіями. Архієреї розуміючи тяжке матеріальне становище, часто ішли на зустріч потребуючим священникам, задовольняючи їхні прохання. Протягом 1947 р. із парафії на парафію переведено 239 священнослужителів, що становило понад 30% від загальної кількості вибулих по республіці, куди враховувалося звільнення за штат, смерть, арешти тощо [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 36, арк. 2, 217].

За умов, коли відвідування сільських храмів було настільки низьким, що не дозволяло утримувати священника, а головним джерелом для існування ставали пожертви за релігійні треби, окремі священники встановлювали суму оплати, а при обході із молитвою просили давати більше продуктів. Необхідно наголосити, що це траплялося не через скупість духовенства, а з метою виживання і мова ішла про мізерну кількість продуктів. Так, священник с. Некрасово на Сумщині просив давати миску крупи замість стакана. Той же священник скаржився, що прибуток місцевого храму настільки низький, що немає можливості заплатити єпархіальні внески та 800 карб державного займу [ДАСО, ф. Р-2196, оп. 3, спр. 8, арк. 146].

У перші повоєнні роки окремому духовенству вдавалося отримати від голів колгоспів ділянки для городів та навіть влаштуватися на роботу до колгоспів, поєднуючи її з духовним служінням. Священник с. В. Люджа Тростянецького району Сумської області С. Коваленко, який під час німецько-радянської війни служив у лавах Червоної армії та позитивно характеризувався з боку влади, у 1945 р. працював у місцевому колгоспі де скошив 4,93 га сіна та 17 га зернових культур за що йому було нараховано 130 трудоднів, за які він отримав 0,43 га сінокоосу, 87 кг зерна та муки, 3 кг соняшникової олії, 6 кг м'яса, 4 кг меду та 2 кг цукру. Попри це, він скаржився єпископові, що йому доводиться жити в селі скрутно та просив перевести на іншу парафію [ДАСО, ф. Р-2196, оп. 2, спр. 29, арк. 27–28]. Інколи священники лівобережних єпархій потерпали від місцевих колгоспників. В с. Собичево Шосткинського району Сумської області голова колгоспу виділив настоятелю парафії ділянку під огорож, але колгоспники бригади її зорали та засіяли. Він накосив сіна, а його вночі вкрали. Таке відношення стало причиною залишення даної парафії [ДАСО, ф. Р-2196, оп. 3, спр. 8, арк. 146].

Про розмір прибутку настоятелів малопробуткових парафій на початку 1950-х років можна судити зі змісту скарги священника с. Печі Комарівського району Чернігівської області А. Скорохода. Просячи про переведення на іншу парафію, він скаржився на низькі прибутки та високий розмір податку. Це прохання звучало у дні Великого посту 1950 р., період коли кількість віруючих на богослужіннях мала бути більшою. Настоятель зазначав, що після грошової реформи 1947 р. віруючі жертвували по 5–10 коп., а за виконання треб сплачували продуктами – переважно хлібом та медом, грошові ж пожертви були дуже обмеженими. За вінчання сплачували 20 – 30 руб., максимум – 50 руб. За перший тиждень Великого посту весь прибуток склав 300 руб., на другому тижні богослужіння не відбувалися, а за третій

тиждень отримано 120 руб. Відвідування віруючими богослужінь було низьким, тож отриманий в період великих свят прибуток міг бути головним джерелом існування настоятеля протягом усього року. Крім того, з даної суми сплачувалися необхідні податки та збори, тож для священника залишалася мізерна частка від отриманих сум [ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 5, спр. 166, арк. 46]. Священник с. Хмелів Смілянського району Сумської області у 1952 р. висловлював незадоволення пожертвою у розмірі 10 руб. за відспівування померлого [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1572, арк. 131]. Такі, малоприбуткові парафії існували протягом усієї другої половини ХХ ст., а їх настоятелі змушені були клопотати перед правлячими архієреями про своє переміщення. Але кількість таких парафій становила меншість від загальної кількості.

Через недостатню кількість духовенства з часом з'явився цілий ряд вакантних парафій. Такими переважно були сільські храми, громади яких неспроможні утримувати церкву та священника. З метою їх збереження, єпархіальні архієреї часто призначали їх настоятелями священників із сусідніх громад. Таким чином сформувалася ситуація коли один священник очолював кілька парафій. Духовенство проводило богослужіння у своєму храмі, а в тимчасово очолюваних, – відправи здійснювалися в окремих випадках, переважно на свята. Проте, релігійні треби та здійснення релігійних обрядів виконували священники для яких ця парафія була приписною. Таким чином, пожертви за здійснення треб були додатковим прибутком [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 1572, арк. 126]. У період хрущовських гонінь, коли значну кількість храмів було закрито, склалася ситуація за якої один священник змушений був опікуватися значною кількістю сіл, які раніше складали кілька окремих парафій. Наприклад, у Полтавській єпархії за період 1958–1964 рр. із 340 храмів, діючими залишилися лише 52 [Письмо, 1981, с. 221]. Така ситуація залишалася характерною для України протягом середини 1960-х – кінця 1980-х років. Це призводило до того, що в коремих районах було кілька сільських священників, які здійснювали богослужіння в одному храмі, а треби – в значній кількості сіл.

У 1950-х роках із підвищенням життєвого рівня населення, збільшувалися прибутки релігійних громад, а відповідно і матеріальне становище духовенства. Протягом 1951–1953 рр. середній прибуток духовенства збільшився із 6837 руб. до 7099 руб. [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 96, арк. 5]. У першу чергу, зростали прибутки у промислових районах УРСР та великих містах. Така ж тенденція простежується і в сільських парафіях. Наприклад, прибутки 125 сільських храмів Харківської області зросли із 2389 тис руб. у 1950 р. до 3051 тис руб. у 1956 р., або на 21,5%. Приблизно в таких межах відбувалося збільшення прибутків парафій усіх єпархій Українського екзархату. Із цих сум, значна частина ішла на ремонт храмів та їх утримання, сплату різноманітних зборів та податків, купівлю культових речей, подекуди – утримання хору тощо. За даними Міністерства фінансів УРСР, прибуток духовенства республіки за 1956 р. склав понад 44 млн руб. у той час як прибуток усіх православних громад – 145 млн руб. Таким чином, оплата духовенству становила менше 30% від загальної суми, при тому, що республіканське міністерство не розділяло оплату сільського та міського духовенства та враховувало забезпечення архієреїв. На 1 січня 1957 р. в Україні було зареєстровано 8547 православних храмів та молитовних приміщень та 6075 осіб духовенства (19

архієреїв, 5750 священників та 306 дияконів). У середньому на 1 представника духовенства припадало близько 7200 руб. на рік. Проте, вирахування середнього значення не дає можливості продемонструвати реальне матеріальне забезпечення сільського духовенства, адже воно було значно нижчим від міського [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 197, арк. 9–11].

Окремі парафії дбаючи про забезпечення належного рівня життя своїх священників, не лише здійснювали пожертви, але й намагалися забезпечити парафіяльним житлом. Так лише у 1959 р., релігійні громади двох сіл Миколаївської області без погодження із владою придбали фінські будиночки для помешкань священників. У Чорнобильському районі Київської області віруючі придбали будинок вартістю 22 тис руб. Селяни на Волині та у Львівській області намагалися самостійно побудувати житло для своїх священників. В усіх випадках, місцева влада припиняла дані спроби, а придбані або побудовані приміщення вилучалися і передавалися під соціальні потреби [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5116, арк. 33–43].

Досить швидко серед сільського духовенства формується категорія священників, які очолювали заможні парафії та отримували достатнє матеріальне забезпечення, яке дозволяло не лише мати належний рівень життя, але й заощаджувати значні суми фінансів та здійснювати дорогівартісні покупки. Із початку 1950-х років помітна тенденція купівлі священниками власного житла. На дані витрати церковні громади не виділяли коштів, його духовенство придбавало за власні гроші. Так, в даний період придбали або побудували будинки 3 сільські священники Ворошиловградської області, 9 Кіровоградської, 2 Тернопільської, 4 Вінницької області тощо. На цей час, власним житлом володіли і інші священники, проте Уповноважені у справах РПЦ не встановили часу та обставин його набуття. При цьому, помітні випадки, коли будинки купувалися не лише через необхідність мати власне житло у селі де розташовувалася парафія, а розглядалися як певні інвестиції на майбутнє. Сільські священники придбавали будинки в містах. Зокрема, таку тенденцію відзначав Уповноважений у справах РПЦ Вінницької області. Вартість набутого житла була різною, – від 2000 руб. за будинок в окремих селах до 45000 руб. за третину будинку у Вінниці. Окремі сільські священники західних та центральних епархій придбавали автомобілі та мотоцикли. Про дохід таких священників можна судити виходячи із інформації по Тернопільській області, де один із священнослужителів який придбав будинок, за 1951 р. отримав 5630 руб., 1952 р. – 4305 руб., 1953 р. – 4384 руб., інший, – за цей же період отримав 18575 руб. Священник с. Буданів цієї ж області, який у 1952 р. придбав автомобіль «Москвич» вартістю 8000 руб., за цей рік отримав прибутку на суму 8600 руб., сплативши з нього 1791 руб. податку.

У той же час, Уповноважений у справах РПЦ Одеської області повідомляв, що священники, як правило, мешкають у церковних сторожках або в будинках приватних осіб. Купівля духовенством власного житла в області була швидше виключенням із загальної ситуації [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 96, арк. 12–17, 54–61].

Із середини 1950-х років відбуваються зміни традиційного матеріального утримання парафіяльного духовенства. Замість пожертв, запроваджуються зміни в оплаті праці духовенства, які полягали у виплаті фіксованої заробітної платні. Офіційно це обґрунтовувалося необхідністю врегулювання оподаткування

служителів культу, проте насправді влада очікувала, що священники не одержуючи за виконання треб винагороди, здійснюватимуть їх значно менше [Шліхта, 2011, с. 54–55].

У період хрущовської антирелігійної кампанії 1959–1964 рр. серед іншого, реалізуються заходи спрямовані на ослаблення матеріальної бази релігійних організацій, а відповідно і духовенства. Якщо до 1959 р. РПЦ щороку сплачувала понад 1 млн руб. податків, то у 1959 р. сплатила понад 70 млн руб. З метою скорочення прибутків священнослужителів, збільшували розміри їх оподаткування. Детально підраховувалася кількість проданих проскур, свічок, хрестиків, стрічок для носіння хрестиків, віночків (за кількістю їх вираховувалася кількість обрядів). Розміри податків із духовенства переглядалися в бік збільшення: 1959 р. – вдвічі, 1960 р. – втричі, 1961 р. – у чотири рази [Даниленко, 2015, с. 357].

Архієрейський Собор РПЦ 1961 р. під тиском влади вніс зміни до системи парафіяльного управління, усунувши настоятелів від управління парафіями. Дані зміни радянським режимом розглядалися, як спосіб обмеження прав духовенства та форма тотального контролю за фінансами. У цьому ж році відбулася перереєстрація духовенства, під час якої священники змушені були погодитися із розпорядженням влади проте, що всі треби вдома та панахиди на кладовищах можна здійснювати виключно за письмового дозволу державних органів. На практиці ж отримати такий дозвіл було фактично не можливо [Сазонов & Федотов, 2018, с. 39–41]. Таким чином священників було позбавлено права виконувати релігійні треби на прохання віруючих, що особливо практивувалося в селі. Цим кроком священнослужителі позбавлялися ще одного джерела матеріального забезпечення, що негативно впливало на їхнє економічне становище.

У жовтні 1962 р. духовенство перевели на тверді оклади. З метою жорсткого контролю за кількістю виконуваних треб та обрядів, запроваджувалися квитанційні книги. Заборонялося збирати гроші в молитовних приміщеннях на потреби не пов'язані із здійсненням релігійного культу, щоб частина із них не залишалася священникам. Крім того, заборонялося встановлення обов'язкових грошових сум і натуральних внесків для Церкви [Даниленко, 2015, с. 358].

Парафіяльне духовенство намагалося протистояти новим практикам та зберегти виконавчі органи релігійних громад під своїм контролем і часто продовжувати самостійно вести господарсько-фінансові справи. Настоятелі сільських парафій не рідко продовжували вести церковні касові книги, самостійно приймати пожертви за виконання релігійних треб, не завжди проводивши їх через фінансові книги або видаючи квитанції на меншу суму. Не поодинокими були випадки, коли громади продовжували жертвувати на утримання священника гроші та продукти. У західних областях України траплялися випадки, коли кожен двір сплачував фіксовану суму на утримання церкви та священника та надавав натуральні пожертви [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 6–8].

У середині 1960-х років в республіці нараховувалося 3392 священники, із яких пастирське служіння в селі проводило 2832. Попри посилення тиску на Церкву та духовенство, атеїстичне виховання, скорочення кількості храмів, продовжували зростати їх прибутки. У 1963 р. кількість храмів скоротилося на 10% але фінансові надходження збільшилися на понад 2,5 млн руб., сягнувши 16,8 млн руб. Не зважаючи на те, що в селах знаходилося 4277 храмів та молитовних домів із 4712

діючих в Україні, їх фінансові надходження склали лише 9,5 млн руб. із яких на утримання служителів культу, до яких зараховувалися і диякони та псаломщики витрачено близько 3,5 млн руб. Найбільша сума на утримання служителів релігійного культу – 517348 руб. була витрачена у Львівській області, а найменша – 6934 руб., у Запорізькій. У 12 областях УРСР за 1963 р. на служителів культу витрачено менше 100 тис. руб., ще у 8 областях витрачено від 100 тис. руб. до 200 тис. руб. У західних областях такі витрати складали переважно понад 200 тис. руб. у той час, коли у східних – менше 100 тис. руб., у південних – максимум 61 тис. руб., а у північних – понад 100 тис. руб. У той же час, необхідно зважати на той факт, що в областях, де витрати на утримання духовенства були вищими, його кількість також була більшою [ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 3, спр. 285, арк. 13, 20, 32, 37].

Після переходу на тверді оклади, священникам парафії виплачували заробітну плату відповідно до договору. Ситуація з оплатою була досить строкатою, кардинально відрізняючись у різних областях. Головним чинником, який на неї впливав була фінансова спроможність релігійних громад. Так, у селах Івано-Франківської області платня в середньому сягала 500–700 руб. на рік. Більш спроможні громади, як наприклад у с. Ягодівка, сплачували 1300 руб. Були і бідніші парафії, що відбивалося на оплаті духовенства, – священник с. Красне отримав лише 100 руб. за 1967 р. [ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 103, арк. 4, 23, 44–46, 58–59]. У той же час сільське духовенство Тернопільської області отримувало переважно понад 1000 руб. за рік [ДАІФО, ф. Р-3241, оп. 1, спр. 14, арк. 1–52]. У парафії с. Полив'яне Полтавської області, валовий обіг якої складав 3500 руб. за рік, на заробітну плату священнику та псаломщику відраховувалося 1500 руб. [Письмо, 1981, с. 233]. Водночас у сільських парафіях північно-східних епархій Українського екзархату протягом 1960-х років відзначається тенденція до зменшення фінансових надходжень, що вплинуло на зниження витрат спрямованих на утримання духовенства [ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 5, спр. 569, арк. 60–63].

Помісний Собор РПЦ 1971 р. Схвалив діяльність Синоду за попередній період та виробив стратегію на майбутнє, орієнтуючись на перехід процесу модернізації у більш спокійне русло та на її стабілізацію. На думку П. Бондарчука, РПЦ у цей час відмовилася як від крайнього консерватизму, так і від радикальної модернізації. Попри збереження антирелігійної риторики та політики, відбулася певна лібералізація державно-церковних відносин та зближення РПЦ із державою, яка повністю контролювала релігійні процеси та використовувала Церкву у власних інтересах. Вищі церковні ієрархи нагороджувалися державними нагородами, зокрема у 1979 р. екзарха України митрополита Київського і Галицького Філарета у зв'язку із 50-річчям було відзначено орденом Дружби народів. В очах суспільства окремі представники духовенства, у першу чергу – ієрархи, виглядали як сановиті державні чиновники. Ходили чутки про вплив духовенства на прийняття важливих суспільно-політичних рішень та надзвичайно високий освітній рівень пересічних священників [Даниленко, 2022, с. 784–785].

Попри спроби радянської влади встановити жорсткий контроль за церковними фінансами, намагання обмежити їх надходження з метою погіршення економічного становища Церкви та духовенства, повністю реалізувати дані задуми не вдалося. На рубежі 1970-х–1980-х років відзначалися не поодинокі випадки існування

нелегальних кас, які слугували способом уникнення тотального контролю та давали можливість підвищувати виплати священникам. Самі священники здійснювали виконання обрядів без їх реєстрації, продовжували втручатися у фінансові справи парафій. Значна кількість священнослужителів заохочувала віруючих здійснювати пожертви, встановлювала розміри внесків, плати за виконання треб тощо [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 34]. Протягом 1980-х років продовжували зростати і офіційні прибутки релігійних громад, що сприяло збільшенню рівня оплати священникам. Наприклад, лише у Івано-Франківській області у 1988 р. прибутки парафій Українського екзархату зросли на 328,6 тис. руб. Із них, на 57,7 тис. руб. збільшилися пожертви за виконання релігійних треб та на 181,7 тис. руб. – добровільні пожертви [ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 214, арк. 2–5].

В умовах фінансового покращення та збільшення матеріальних прибутків, серед священників заможних парафій поступово сформувалася частина заможного духовенства, яка прагнула до збагачення та купівлі дорогавартісних речей. Наприклад, у Миколаївській області, на початку 1980-х років із 40 священників 12 мали власні автомобілі, більшість змогла збудувати добротні будинки тощо. Безумовно, частину із них становили міські священники [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 34]. Поряд із цим, протягом усього періоду існували бідні парафії, які не могли забезпечити належний матеріальний рівень своїм настоятелям.

Протягом усього радянського періоду значним фінансовим тягарем для духовенства була податкова система, яка зберігала дискримінаційний характер та залишалася одним із способів тиску на православних священнослужителів. Священники крім податків змушені були сплачувати ряд інших платежів. В таких умовах, православне духовенство, особливо у сільській місцевості, часто перебувало у занадто скрутному становищі [Оліцький, 2024, с. 63–71].

Висновки. Економічне становище сільського парафіяльного духовенства Українського екзархату в другій половині ХХ ст. було складним і багатограним явищем, на яке суттєво впливала антирелігійна політика радянської влади. Умови існування парафіяльного духовенства були обумовлені економічними обмеженнями, соціальними змінами та систематичним тиском держави. Основним джерелом доходів для сільських священників залишалися пожертви парафіян, які у багатьох випадках не покривали навіть базових потреб. Регіональні відмінності також відігравали важливу роль: західні області, де релігійне життя було більш активним, демонстрували вищу фінансову підтримку парафій, тоді як у східних та північних регіонах ситуація була набагато гіршою. Впровадження фіксованих окладів для священників на початку 1960-х років стало додатковою спробою фінансового обмеження. Водночас дії держави спрямовані на послаблення матеріальної бази Церкви не мали повного успіху. У 1970–1980-х роках, попри продовження репресивної політики, спостерігалось зростання прибутків релігійних громад, що дозволило частині священників забезпечити собі добробут.

Список використаних джерел та літератури

- Бондарчук, П., 2012. *Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-ті роки): повсякденні прояви, трансформації*. К.: Інститут історії України НАН України. 322 с.
- Войналович, В., 2005. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. К.: Світогляд. 741 с.

Даниленко, В. (ред.), 2010. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія. У 3-х частинах. Ч. 3.* К.: Інститут історії України НАН України. 336 с.

Даниленко, В. (ред.), 2015. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія.* К.: Інститут історії України НАН України. 698 с.

Даниленко, В. (ред.), 2022. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси.* К.: Інститут історії України НАН України. 959 с.

Державний архів Івано-Франківської області.

Державний архів Сумської області.

Державний архів Тернопільської області.

Державний архів Чернігівської області.

Куроедов, В., Панкратов, А. (ред.), 1971. *Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов).* М.: Юридическая литература. 210 с.

Меркатун, І., 1991. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал.* № 10. С. 70–76.

Оліцький, В., 2024. Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. *КОНСЕНСУС.* № 1. С. 60–74.

Пашенко, В., 2005. *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років.* Полтава: АСМІ. 630 с.

Письмо, 1981. Письмо архієп. Феодосія Л. Брежневу (Самиздат). *Вестник русского христианского движения.* № 135. С. 220–249.

Сазонов, Д. & Федотов, А., 2018. Священнослужители Русской православной церкви в 1958–1988 годах: статус и деятельность. *Ученые записки Петрозаводского государственного университета.* № 5. С. 37–44.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Центральний державний архів громадських об'єднань та українціки.

Шкаровский, М., 1999. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах).* М. 399 с.

Шліхта, Н., 2011. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків: Акта. 468 с.

References

Bondarchuk, P., 2012. *Relihiina svidomist viruiuchykh URSR (1940–1980-ti roky): povsiakdenni proiavy, transformatsii [Religious consciousness of believers in the Ukrainian SSR (1940s–1980s): everyday manifestations, transformations].* К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 322 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. (red.), 2010. *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.): Kolektyvna monohrafiia [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s): Collective Monograph].* U 3-kh chastynakh. Ch. 3. К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 336 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. (red.), 2015. *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba: Kolektyvna monohrafiia [Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era: Collective Monograph].* К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 698 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. (red.), 2022. *Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy [Ukrainian Society in the 1960s–1980s. Historical Essays].* К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 959 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region].

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State archive of Ivano-Frankivsk region].

Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State archive of Sumy region].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [State archive of Ternopil region].

Kuroedov, V. & Pankratov, A. (red.), 1971. *Zakonodatelstvo o religioznikh kultakh (sbornik materialov i dokumentov) [Legislation on religious cults (collection of materials and documents)].* М.: Yuridicheskaya literatura. 210 s. [in Russian].

Merkatun, I., 1991. Antyrelihiina kampaniia 50–60-kh rokov na Ukraini [Anti-religious campaign of the 1950s–1960s in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* № 10. S. 70–76. [in Ukrainian].

Olitskyi, V., 2024. Opodatkuvannia pravoslavnoho dukhovenstva Ukrainy v seredyni 1940-kh – 1980-kh rokakh [Taxation of the Orthodox clergy of Ukraine in the mid-1940s – 1980s]. *KONSENSUS*. № 1. S. 60–74. [in Ukrainian].

Pashchenko, V., 2005. *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokiv* [The Orthodox Church in a Totalitarian State. Ukraine 1940 – early 1990s]. Poltava: ASMI. 630 s. [in Ukrainian].

Pismo, 1981. Pismo arkhiep. Feodosiya L. Brezhnevu (Samizdat) [Archbishop's letter Feodosia L. Brezhnev (Samizdat)]. *Vestnik russkogo khristianskogo dvizheniya*. № 135. S. 220–249. [in Russian].

Sazonov, D. & Fedotov, A., 2018. Svyashchennosluzhiteli Russkoi pravoslavnoi tserkvi v 1958–1988 godakh: status i deyatelnost [Clergy of the Russian Orthodox Church in 1958–1988: status and activities]. *Uchenie zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 5. S. 37–44. [in Russian].

Shkarovskii, M., 1999. *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnie otnosheniya v SSSR v 1939–1964 godakh)* [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev (State-Church Relations in the USSR in 1939–1964)]. M. 399 s. [in Russian].

Shlikhta, N., 2011. *Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr.* [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s.]. Kharkiv: Akta. 468 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky [The Central State Archive of Public Associations and Ukrainians].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].

Voinalovych, V., 2005. *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs* [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. 741 s. [in Ukrainian].

ECONOMIC SITUATION OF THE PARISH CLERGY OF THE UKRAINIAN EXARCHATE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Viacheslav Olitskyi

Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Docent,

Head of the Department of History of Ukraine,

Sumy Makarenko State Pedagogical University, Sumy

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the conditions of material support, sources of income, and the impact of socio-economic circumstances of the second half of the twentieth century on the activities of rural parish clergy in Ukraine, as well as to determine the specifics of the relationship between the clergy and state bodies and local communities in the context of the economic challenges of the period. The research methodology is based on adherence to the principles of objectivity and systematicity. General scientific methods were used to implement the goal and the tasks set: analysis, synthesis, generalization, induction, deduction, and special historical research methods – classification and criticism of sources, problem-chronological, and comparative-historical. The scientific novelty lies in the fact that, for the first time, the economic situation of the rural parish clergy of the Ukrainian Exarchate of the second half of the twentieth century. Became the object of a separate scientific study. Conclusions. The economic situation of the rural parish clergy of the Ukrainian Exarchate in the second half of the twentieth century. It was a complex and multifaceted phenomenon significantly influenced by the anti-religious policy of the Soviet authorities. Economic restrictions, social changes and systematic pressure from the state determined the conditions for the existence of the parish clergy. The main source of income for rural priests remained donations from parishioners, which in many cases did not cover even basic needs. Regional differences also played an important role: the western regions, where religious life was more active, demonstrated higher financial support for parishes, while in the eastern and northern regions, the situation was much worse. Introducing fixed salaries for priests in the early 1960s was an additional attempt at financial restraint. At the same time, state actions aimed at weakening the material base of the Church were not completely successful. In the 1970s–1980s, despite the continuation of repressive policies, there was an increase in the income of religious communities, which allowed some priests to ensure their well-being.*

Key words: clergy, priest, Ukrainian village, village parish, donations, religious rites, material support.

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.12>
УДК 329(477)«1988/1991»

УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ОСЕРЕДКУ НАРОДНОГО РУХУ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

Бойко Олександр Дмитрович

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри історії України,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: adb1958@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0000-4697-8555>

Пішта Андрій Ярославович

аспірант кафедри історії України,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: andriy.pishta@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2112-4155>

***Анотація.** У статті досліджується процес виникнення та діяльності громадсько-політичної організації національно-демократичного спрямування – Народного Руху України, аналізується його діяльність в умовах трансформації українського суспільства, пов'язаного з перебудовою та розбудовою незалежної Української держави. Особлива увага звертається на роботу крайової організації НРУ Київської області. **Метою статті** є визначення та аналіз характерних рис та особливостей процесів утворення та діяльності Київського обласного осередку Народного Руху України, дослідження взаємодії місцевого обласного осередку з міським осередком. **Методи дослідження** базуються на принципах об'єктивності, історизму, всебічності, системності. Використовуються також ретроспективний, порівняльно-історичний, аналітичний, загальнонауковий методи. **Висновки.** Виникнення та розгортання діяльності Київського обласного осередку Народного Руху України відбувалося на фоні загострення політичної ситуації та активізації націонал-демократичних сил в УРСР. Оскільки у добу перебудови рухівські структури виникли та сформувалися на базі неформальних організацій, у першу чергу «Товариства української мови», «Меморіалу» та «Зеленого світу», вони у більшості випадків на стартовому етапі успадкували і характерні риси неформалів: стихійний процес формування; розбудова організаційних структур «знизу» під впливом народної ініціативи; об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків; відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності; обрання, а не призначення лідера на основі визнання його авторитету та компетентності; консолідація на основі демократичних засад; значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур. Втім, з часом під впливом поглиблення перебудовчих процесів, наростання суспільних протиріч, дії радикальних неформалів (Український культурологічний клуб, УГС, УДС та ін.) посилюються консолідація опозиційних сил, виникає загальноукраїнська організація Народний Рух України, починається її регіональне поширення та ствердження, чіткіше постає організаційна структура та радикалізуються ідеологія. Усі ці процеси поетапно були притаманні виникненню та діяльності структур НРУ на Київщині. Особливістю формування та діяльності обласного осередку НРУ на Київщині було те, що оскільки регіон географічно знаходився у безпосередній близькості до*

столиці, то розмежування функцій центральних і регіональних структур відбувалося повільніше ніж у інших частинах України.

Ключові слова: гласність, демократизація, неформальні організації, Народний Рух України, Київська регіональна організація, координаційна рада, суспільно-політичні процеси, мітинг, структура, програма, агітація.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження суспільно-політичних процесів в Україні доби перебудови (1985 – 1991 рр.) пояснюється цілим комплексом факторів. По-перше, оскільки горбачовська перебудова була своєрідним варіантом системної суспільної модернізації навздогін, вивчення її змісту, логіки та наслідків представляє собою значний науковий інтерес у теоретичному аспекті, як спосіб збагачення досвіду спроб самовдосконалення людської цивілізації. По-друге, ретельне вивчення уроків практичного керівництва масштабними модернізаційними процесами у суспільстві доби перебудови дасть можливість врахувати цей досвід у сучасній практиці державотворчого процесу. По-третє, значна частина суспільних явищ, процесів та політичних суб'єктів доби перебудови нині не зникла з історичної сцени, і тому ретельне вивчення витоків, першооснов та специфіки цих факторів суспільного життя, врахування та використання набутої в ході дослідження інформації є не лише важливою умовою та складовою частиною сучасного процесу розбудови держави в Україні, а й своєрідним підґрунтям політичного прогнозування. По-четверте, недостатні вивчення та аналіз питань динаміки та специфіки соціально-політичних процесів на регіональному рівні не дають змоги створити цілісну картину суспільного розвитку України в 1985 – 1991 рр. Тематика діяльності регіональних осередків Народного Руху України є малодослідженою. Тому досить цікаво проаналізувати процеси утворення та діяльності Київського обласного осередку Народного Руху України. Також важливо порівняти суспільно-політичні процеси, які відбувалися в м. Київ та безпосередньо на Київщині в той період.

Метою статті є визначення та аналіз характерних рис та особливостей процесів утворення та діяльності Київського обласного осередку Народного Руху України, дослідження взаємодії місцевого обласного осередку з міським осередком.

Історіографічний та джерельний огляд. Актуальність вивчення історії здобуття Україною незалежності не викликає сумнівів. Ретельне вивчення механізму, специфіки та наслідків трансформаційних процесів доби перебудови та ролі і місця в них українського фактору набуває особливої актуальності й неабиякої ваги та значення. Дослідження Ю. Алексеєва, С. Кульчицького, А. Слюсаренка [Алексеєв, Кульчицький, Слюсаренко, 2000], В. Барана [Баран, 2003], О. Бойка [Бойко, 2001, 2002, 2021], В. Даниленка [Даниленко, 2018], В. Литвина [Литвин, 1994], А. Русначенка [Русначенко, 1995] та ін. стали першими у вітчизняній історіографії спробами різноаспектно висвітлити та осмислити цей важливий, але недостатньо вивчений період в історії нашої держави. У цьому контексті особливе місце належить дослідженню історії Народного Руху України. Висвітлення окремих аспектів пов'язаних з процесом утворення та діяльністю народного НРУ знайшли своє відображення у історичних працях О. Гараня [Гарань, 1993], Г. Гончарука [Гончарук, 1997], А. Камінського [Камінський, 1990], Н. Кіндрачука [Кіндрачук, 2013] та ін. Разом з тим, вивчення історії виникнення та діяльності регіональних

осередків Народного Руху України є малодослідженою проблемою у сучасній українській історичній науці. Цій важливій темі приділяли увагу С. Кульчицький, який досліджував цю проблему на Волині [Кульчицький, 2009], Б. Філатов – на Сумщині [Філатов, 2020]. На жаль проблема утворення та діяльності Київського обласного осередку Руху так і залишилась вивченою фрагментарно. Для підготовки статті були використані фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Київської області, періодичної преси, опубліковані документи, історіографічні джерела.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політичні процеси у СРСР доби перебудови відрізнялась особливою інтенсивністю та динамікою. Зокрема, вже у жовтні 1988 р. – фактично протягом трьох тижнів – з 1 по 23 жовтня відбулись установчі конференції Естонського народного руху та Латиського та Литовського народних фронтів. Цей потужний політичний залп надав значної динаміки розвитку суспільних подій в СРСР в цілому та в Україні зокрема. Саме у жовтні на екологічному семінарі, що проходив у Спілці письменників України (СПУ) у виступі письменника Ф. Бурлачука прозвучала пропозиція створити Народний фронт України. Вона була підтримана С. Плачиндою, втім, ніяких рішень прийнято не було [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 20]. 30 жовтня за ініціативою безпартійних письменників П. Мовчана та В. Терена у конференц-залі було скликано неформальні збори, у яких взяло участь 150 чоловік, членів СПУ та працівників Інституту літератури. Обговорювалося питання про формування ініціативної групи для створення Народного фронту за перебудову [Камінський, 1990, с. 138]. 1 листопада 1988 р. на звітно-виборчих партійних зборах Київської організації СПУ майбутні лідери Руху змушені були маневрувати: ідея формування Народного фронту, очевидно, з тактичних міркувань, не була підтримана, разом з тим, було прийнято рішення про створення «Ініціативної групи Спілки письменників сприяння перебудові» [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 20]. По суті це не було кроком назад, оскільки безпосереднім завданням новоутвореної групи стало "об'єднання в одну організацію всіх перебудовчих сил у республіці, консолідація цих сил" [Гарань, 1993, с.20]. Між тим події розгорталися досить динамічно. Вже 13 листопада на багатотисячному екологічному мітингу у Києві (до речі першому санкціонованому місцевою владою) поети Д. Павличко та Л. Тараненко під бурхливі оплески присутніх висунули ідею створення Народного Руху [Чемерис, 1994, с.146]. Наприкінці листопада біля приміщення СПУ відбувся ще один мітинг за участю неформальних організацій, у рішеннях якого рекомендувалося Спілці письменників сформувати Народний фронт України [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 20]. Народна підтримка радикалізує позицію прихильників створення Народного Руху – у резолюції пленуму правління Спілки письменників України, що відбувся наприкінці листопада, зазначається: «доручити ініціативній групі СПУ сприяння перебудові ... розробити проект програми Народного руху України за перебудову; уповноважити обласні письменницькі організації брати активну участь у роботі місцевих ініціативних груп» [Гарань, 1993, с. 21]. Тобто ідея із теоретичної сфери обговорення поступово почала переходити у практичну площину – було дано сигнал для створення програмних документів та розбудови організаційних структур на місцях.

Протягом грудня 1988 р. та січня 1989 р. над проектом програми та відозвою до українського народу спільно працювали ініціативна група СПУ, а також аналогічна група Інституту літератури АН УРСР на чолі з В. Брюховецьким. 30 січня 1989 р. проекти цих документів майже одногосно схвалені на загальних зборах Інституту літератури АН УРСР [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 20]. Наступного дня у Будинку кіно відбулися загальні збори Київської письменницької організації, на якій були присутніми трохи менше половини її членів, оскільки у ідеї Руху серед членів СПУ були не лише палкі прихильники, а й такі ж палкі противники. В цілому схвалюючи проект програми Народного руху України за перебудову та текст відозви до народу, В. Брюховецький, П. Мовчан, С. Плачинда, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський та інші разом тим висловили низку слухних міркувань та критичних зауважень. Попри всі критичні коментарі збори одногосно прийняли обговорювані документи за основу. І після доопрацювання 16 лютого 1989 р. вони були опубліковані у газеті «Літературна Україна». Основний мотив, яким керувалися партійні функціонери даючи дозвіл на цю публікацію полягав у тому що «...виникла політична необхідність з метою викриття намірів ініціаторів створення НДУ опублікувати проект програми руху» [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 20].

Процес обговорення проекту його програми, що розгорнувся з лютого 1989 р., органічно перейшов у розбудову структур НРУ на місцях. Важливим кроком на цьому шляху стало створення 18 березня 1989 р. на нараді представників ініціативних груп Руху Києва та Київської області Координаційної ради на чолі з М. Поповичем. Під керівництвом цієї Ради працювало дві комісії, одна з яких відпрацьовувала проект Статуту, інша — розробляла схему організаційної структури НРУ. В основі організаційної моделі Руху лежала ідея структурної розбудови знизу. Спочатку у трудових колективах в установах, на підприємствах, у колгоспах створюються ініціативні групи. В межах міста і району з представників цих груп створюються координаційні ради. З представників рад міст та районів — координаційні ради областей. За таким же принципом мала бути сформована і республіканська Рада [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 125; ф. 1, оп. 32, спр. 2556, арк. 69, 70].

Першою ластівкою у процесі організаційної розбудови рухівських структур стала поява Тернопільської крайової організації Руху, установча конференція якої відбулася вже 24 березня 1989 р. Отже, патріотичний заклик столиці було підтримано у провінції. Це не на жарт стривожило партійні структури. Саме тому у цей час члени Координаційної ради — І. Драч, В. Брюховецький, М. Попович, В. Дончик та інші — неодноразово запрошувалися на багатогодинні розмови до Київського міськкому партії та ЦК КПУ, де їх постійно попереджали «про недопустимість подальшої організаційної роботи по створенню альтернативної партійної структури політичної організації» і «що подібна діяльність несумісна з перебуванням у партії» [Гончарук, 1997, с. 33-34]. Проте, ідея вже оволоділа масами, а машина організаційної розбудови набрала обертів і зупинити її вже було практично неможливо.

1 липня 1989 р. у Києві відбулася установча конференція Київської регіональної організації НРУ, яка мала на меті не лише засвідчити, що в області створені певні рухівські структури, а й надати потужного імпульсу процесові

організаційної консолідації національно-демократичних сил у масштабах усієї України. У конференції брали участь близько 700 осіб, в тому числі майже 450 з ухвальним голосом [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2642, арк. 141]. Більшість присутніх – це представники наукової та творчої інтелігенції, студенти. До президії конференції було обрано весь склад Координаційної Ради Руху, зокрема, В. Брюховецького, І. Драча, Д. Павличка, М. Поповича та ін. Дискусія, яка тривала протягом дев'яти годин, показала, за оцінкою Л. Кравчука, що "за період з лютого 1989 р. відбулася значна еволюція вправо" [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 91]. Про зростаючу радикальність Руху свідчили виступи В. Яворівського, С. Конєва, Д. Поїзда, П. Кислого, Є. Сверстюка, В. Чорновола, у яких прозвучала гостра критика КПУ та її лідерів, КППС протиставлялася Рухові, висувалась ідея створення в СРСР багатопартійної системи. Велике враження на присутніх справив виступ представника «Саюдіса», у якому прозвучали заклики до відокремлення України від СРСР під жовто-блакитними прапорами, «за нашу і вашу волю». Ці гасла зал і президія зустріли оваціями, стоячи. Про зростаючу радикалізацію свідчило й те, що до Координаційної ради НРУ з 78 її членів обрано 13 від УГС [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2642, арк. 142].

Реагуючи на появу політичних опонентів перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький вже 7 липня 1989 р. доповів у Москву центральним партійним органам про активізацію діяльності ініціативних груп щодо створення «Народного Руху України за перебудову». У листі В. Щербицького йшлося про те, що за підсумками Установчої конференції Київської регіональної організації Народного руху України були прийняті рішення про ініціативи та прагнення долучення до Руху «відверто екстремістського угруповання – Української Гельсінської спілки (УГС)», також наголошувалося, що лідери організації прагнуть «створити структуру альтернативну КППС з сепаратистською метою», також лідери організації «закликали, на думку, В. Щербицького, до національної ізоляції республіки» [Провісники свободи, державності і демократії..., 2009, с. 6]. Ідеологічний відділ ЦК КПУ намагався чинити тиск на ініціаторів створення Київського регіонального осередку, так, зокрема, вже 11 серпня 1989 р. голова Координації ради Київського регіональної організації Народного Руху України В. Яворівський був викликаний на бесіду в ідеологічний відділ ЦК КПУ, де його переконували «перенести та змістити проведення з'їзду на пізніший строк», але він відмовив, стверджуючи що цей з'їзд стане «історичним етапним моментом» у житті України [Провісники свободи, державності і демократії..., 2009, с. 6-7].

Після проведення установчої конференції у Києві, на якій було проголошено, що невдовзі відбудеться республіканський з'їзд НРУ, консолідація національно-демократичних сил на рухівській платформі у регіонах пішла значно швидшими темпами. Л. Кравчук стверджує, що саме цей представницький форум став поворотним моментом у процесі організаційної розбудови Руху: «Деякий час ходив проєкт документу під назвою "Принципи Народного Руху України за перебудову", програмні принципи. Тобто були різні точки зору. А вже після київської регіональної конференції поставлене було питання про прийняття і програми, й статуту» [З'їзд НРУ: до і після..., 1985, с. 6].

Надзвичайно цікавим є питання про мотиви, що стали спонукальними для тих, хто поповнював у цей час лави Руху. Соціологічні дослідження переконливо

свідчать про абсолютну перевагу суспільно-політичних та національних факторів над особистими. Зокрема, 84% опитаних включилися у діяльність Руху тому, що були стурбовані долею країни, республіки, 78% вважали, що у такий спосіб будуть сприяти збереженню національної самобутності України, 62,4% – були невдоволені діяльністю партійних, радянських, громадських організацій. Третя частина респондентів стала членами Руху, намагаючись активніше брати участь у перебудові. І лише одиниці примкнули до НРУ, заради самоствердження чи тому, що їх загітували друзі [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 199-200]. Отже, рухівці першої хвилі у своїй абсолютній більшості були активними, патріотично налаштованими громадянами України, які бажали докорінних суспільних змін.

Такі суспільні настрої надали потужного імпульсу процесу активного формування районних рухівських осередків Київської області. Головним принципом розбудови організаційної структури Руху був принцип «знизу – догори». Тобто, коли «знизу» проявляється ініціатива та формується осередок з мінімум трьох громадян за добровільною згодою. Ці осередки могли створюватися за місцем праці, навчання чи інших обставинах. У межах певної місцевості осередки могли об'єднуватися і утворювати територіальні, сільські, районні, міські міськрайонні осередки [ЦДАГОУ, ф. 270, оп. 1, спр. 5, арк. 23].

На січень 1990 р. в межах Київського обласного осередку Народного руху України діяли вже 22 районні організації НРУ [Коваленко, 2014, с. 7]. До них ми можемо віднести осередки, які діяли в м. Біла Церква, Ірпінь, місцеві організації Руху в Бариському, Богуславському, Бориспільському, Бородянському, Броварському, Васильківському, Володарському, Вишгородському, Іванківському, Києво-Святошинському, Макарівському, Миронівському, Обухівському, Переяслав-Хмельницькому, Поліському, Таращанському, Фастівському, Яготинському районах. Кількість членів новоствореної політичної сили на цей час налічувала вже 1200 осіб [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп. 117, спр. 978, арк. 1].

Помітна активізація діяльності місцевих рухівських осередків прослідковується вже з 9 лютого 1990 р., коли статут НРУ було офіційно зареєстровано Постановою Ради Міністрів УРСР. Ця подія стимулювала процес організації крайових місцевих осередків.

Базовим центром крайової організації НРУ Київщини стало місто Біла Церква. Кількість учасників в регіональному осередку складала близько 1000-1200 осіб прихильників. Ядром складалося з 50-70 найактивніших учасників. Міська організація налічувала 600 осіб [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп. 117, спр. 978, арк. 2]. Досить сильні та активні осередки Руху на Київщині були у Броварах, Глевасі, Вишгороді, Ірпені, Макарівці, Обухові, Українці Переяслав-Хмельницькому, Фастові [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп. 117, спр. 978, арк. 5, 9, 10, 11].

Певну уяву про активність та радикальність рухівських структур на Київщині дає приклад Броварського осередку Народного Руху, за ініціативи якого 9 червня 1990 р. було проведено мітинг з такими політичними вимогами: створення опозиційної Ради у Верховній Раді; заборона на діяльність партійних структур на підприємствах, КДБ, у війську; необхідність звіту місцевої влади про екологічну ситуацію в місті; надання особливого статусу Броварському району у зв'язку з Чорнобильською катастрофою; відшкодування збитків завданих Чорнобильською

катастрофою; відкликання депутата Верховної Ради СРСР як такого, що не відстоює інтереси виборців; проходження військової служби у межах республіки; засудження закону про мови в СРСР [Під синьо-жовтими прапорами. Вісник Броварщини, 1990, с. 2-3]. Як бачимо, перелік вимог різнорівневий: від місцевих проблем – до республіканських, а від них до загальносоюзних, крім того змістовно він охоплює надзвичайно широкий спектр болючих питань: від екологічних та культурних – до політичних.

Аналіз джерел дозволяє виокремити такі характерні риси процесу створення та розбудови осередків НРУ на Київщині:

1. Різний час виникнення. Створення місцевих осередків НРУ у Київській області пройшло у кілька етапів: перший розгорнувся з лютого 1989 р. у процесі обговорення проєкту програми Руху, зокрема, саме у той час 12 березня 1989 р. було засновано одну з перших організацій НРУ в області – Обухівську [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 11]; другий етап стартував з липня 1989 р. після проведення установчої конференції Київської регіональної організації НРУ; третій етап бере свій початок лютого 1990 р., коли статут НРУ було офіційно зареєстровано Постановою Ради Міністрів УРСР.

2. Розбудова регіональних та локальних структур. Намагаючись поширити свій вплив не лише політично, а й географічно, керівництво НРУ у Київській області робило спроби, зміцнившись у містах регіону, активно розбудовувати свої організаційні структури і на периферії. Зокрема, у Києво-Святошинському районі місцевий осередок Народного Руху України мав первинні локальні осередки, які розташовувалися в м. Боярка, с. Дмитрівка, Забір'я, Гатне, Чабани. У Бородянському районі існували філії у Бородянці, Клавдієво, Тетереві, Немішаєво [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 9]. Розбудовувалися рухівські осередки і у межах населених пунктів. Так у Білій Церкві почали організовувати структури НРУ не лише на рівні міста, а й окремих підприємств – на заводі «Сільмаш», «Білоцерковщина» були створені перші філії Руху, а кількість прихильників Народного Руху вже становила 50 осіб [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 2].

3. Чисельність. Осередки НРУ Київщини мали різну кількість учасників: якщо міська організація Білої Церкви налічувала 600 осіб, Києво-Святошинського району – 180-200, Броварів – 120, то Ірпеня – 60, Переяслав-Хмельницького 40-50, Яготина близько 30, у Васильківському районі 15-20, а у Іванківському районі кількість прихильників організації становила лише 7 осіб [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 2, 5, 9, 10, 11, 17].

4. Представництво у структурах влади. Надзвичайно важливим фактором політичного впливу місцевих осередків НРУ було представництво їх учасників у державних органах. Зокрема, головою Народного Руху міста Києва та області став народний депутат С. Головатий, керівник осередку НРУ у Білій Церкві І. Ольховський був депутатом обласної Ради народних депутатів, 6 членів Таращанської районної організації НРУ – депутати міської та районних Рад народних депутатів [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 5, 17].

5. Співпраця з неформальними організаціями. Особливістю діяльності

Броварського осередку Народного Руху була активна взаємодія з товариством української мови імені Т.Г. Шевченка. Яскравим свідченням цього є проведення спільних засідань в районному Будинку культури. Свою активність учасники Народного руху у Вишгородському районі теж цілком пов'язували з діяльністю неформальних організацій, так, зокрема на всіх заходах члени НРУ виступали спільно з учасниками товариства української мови імені Т.Г. Шевченка [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 5, 9].

6. Різні форми роботи. Основними формами діяльності місцевих осередків НРУ Київської області були: організація мітингів, страйків, голодувань, проведення агітаційних заходів та індивідуальних бесід, поширення листівок [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп. 117, спр. 978, арк. 10]. Отже, амплітуда форм і методів у діяльності рухівських осередків коливалась досить широко – від поміркованих до радикальних дій: підтримка ідеї відновлення української національної культури (проведення Шевченківських днів, концертів фольклорних ансамблів, українських вечорниць) (Києво-Святошинський, Вишгородський райони); відзначення національних урочистих свят (День Соборності України) (Яготин); сприяння розвитку Української автокефальної церкви, створення місцевої общини УАПЦ в м. Вишневе (Києво-Святошинський район); виїзд на "ланцюг єдності" у Житомирську область (Обухів, Українка); встановлення пам'ятного знаку жертвам Голодомору 1932 – 1933 рр. (Обухів, Українка); зрив призову до лав радянської армії (Переяслав-Хмельницький); поширення листівок проти підписання нового Союзного договору (Таращанський район); заклик провести Всеукраїнський екологічний похід за маршрутом: Нетішин (Хмельницька АЕС–Славутич–Шепетівка–Новоград–Волинський–Коростень–Овруч–Народичі–Поліське–Іванків–Вишгород–Київ (Бровари) та ін. [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 9, 10,11, 17].

7. Формування рухівських структур та їх організаційне оформлення. Місцеві осередки НРУ для покращення своєї роботи намагалися створити чітку управлінську структуру. Так, у Білоцерківському міському осередку основу організаційного управління входили колегиї як головні підрозділи, які регулювали діяльність осередків у різних напрямках. До них належали: інформаційна, економічна соціально-правова, політична. В Обухівському осередку функціонувало 5 комісій - правоохоронна, екологічна, культосвітня і гласності, економічна та політична, у Броварському осередку діяли заступники очільника осередку з соціально-економічних, екологічних питань, організаційних, соціологічних питань та з питань роботи з молоддю та депутатами [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 2, 11]. Поступово сформувалося лідерське ядро організації. Станом на березень 1991 р. до складу керівних органів Київської регіональної організації НРУ входили: А. Свиридюк, В. Вітюк, Л. Костюк, В. Стрілько, Б. Іченець, І. Ольховський, В. Волик, А. Павленко, В. Саюк, М. Лабунський, П. Колесник, С. Молодорич [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 1-18]. Характерно, що очільниками осередку НРУ були люди різних професій (медики, вчителі, робітники, кореспонденти, інженери, водії та ін.), соціальних груп (робітничий клас, інтелігенція) та політичних поглядів (від безпартійних, до колишніх членів КПРС). За часів перебування С. Головатого на

чолі Київського осередку Народного Руху України відбулося повноцінне організаційне оформлення організації. Було вперше введено облікові картки учасників, відбулася реєстрація районних та міськрайонних структур Руху. Почала створюватися матеріально-технічна база, було знайдено приміщення для організації [Сушко, Ольховський, 2011, с. 385]. Особливістю формування обласного осередку НРУ на Київщині було те, що оскільки регіон географічно знаходився у безпосередній близькості до столиці, а головне місто країни виступало у ролі провідного чинника та центру впливу на суспільно-політичне життя області, то розмежування функцій центральних і регіональних структур відбувалося повільніше ніж у інших частинах України.

8. Створення опозиційної преси. Однією з головних проблем рухівських структур була проблема комунікації між суспільством та новими силами. Інструментом донесення правди стала створена опозиційними силами преса – в першу чергу газети «Досвітні вогні», «За київським часом», «Вісник Броварщини» та ін. У цих виданнях висвітлювалися не лише «білі плями» історії національно-патріотичного життя, екологічні та соціальні проблеми (інформування про екологічну ситуацію, покращення житлових умов та оплати праці, скорочення персоналу різних адміністративних установ та ін.), а й гостро ставились питання політичного характеру [Ольховський І., 2006, с. 9; Сушко, Ольховський, 2011, с. 385; Шановний читачу! (1900), с. 1-2].

9. Окремі невдалі спроби створення організаційних структур. У Київській області були випадки коли намагання рухівських активістів, які спробували створити місцевий осередок наштовхувалися на недостатню ініціативність та відсутність підтримки місцевого населення. Яскравим прикладом стали намагання створити Тетіївський осередок Народного Руху України на Білоцерківщині. Не зважаючи на те, що ініціативною групою було зібрано два мітинги місцеві жителі через пасивність або навіть ворожість до НРУ не підтримали створення рухівського осередку [Державний архів Київської області, ф. П-5, оп.117, спр. 978, арк. 17].

Варто підкреслити, що процес формування та розгортання діяльності обласних рухівських структур у східних та південних регіонах України порівняно з західним мав свої особливості. По-перше він протікав повільніше. По-друге, у виступах на установчих конференціях, прийнятих деклараціях та практичній діяльності основний акцент робився не стільки на національних, скільки на соціальних, екологічних, культурних аспектах суспільного життя. По-третє, в організаційному плані обласні осередки Півдня та Сходу України були значно слабшими та порівняно мало чисельними [Бойко, 2001].

Висновки. Отже, виникнення та розгортання діяльності Київського обласного осередку Народного Руху України відбувалося на фоні загострення політичної ситуації та активізації націонал-демократичних сил в УРСР. Оскільки у добу перебудови рухівські структури виникли та сформувалися на базі неформальних організацій, у першу чергу «Товариства української мови», «Меморіалу» та «Зеленого світу», вони у більшості випадків на стартовому етапі успадкували і характерні риси неформалів: стихійний процес формування; розбудова організаційних структур «знизу» під впливом народної ініціативи; об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків; відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності; обрання, а не призначення лідера

на основі визнання його авторитету та компетентності; консолідація на основі демократичних засад; значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур. Втім, з часом під впливом поглиблення перебудовчих процесів, наростання суспільних протиріч, дії радикальних неформалів (Український культурологічний клуб, УГС, УДС та ін.) посилюються консолідація опозиційних сил, виникає загальноукраїнська організація Народний Рух України, починається її регіональне поширення та ствердження, чіткіше постає організаційна структура та радикалізуються ідеологія. Усі ці процеси поетапно були притаманні виникненню та діяльності структур НРУ на Київщині. Особливістю формування та діяльності обласного осередку НРУ на Київщині було те, що оскільки регіон географічно знаходився у безпосередній близькості до столиці, то розмежування функцій центральних і регіональних структур відбувалося повільніше ніж у інших частинах України.

Список використаних джерел та літератури

- Алексєєв, Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г., 2000. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985 – 1999 рр.: Навч. посіб. К.: ЕксОб.
- Баран, В. К., 2003. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.) Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Бойко, О., 2002. Д. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. Київ: ІПІЕНД.
- Бойко, О., 2001. Народний Рух України: від виникнення ідеї масової опозиційної організації до створення її програми. *Людина і політика*, 2.(14), 26-35.
- Бойко, О., 2021. 30 років незалежності України. Т. 1: До 18 серпня 1991 року. Харків: Фоліо.
- Гарань, О., 1993. Убити дракона. З історії Руху. та нових партій України. Київ: Либідь.
- Гончарук, Г., 1997. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт.
- Даниленко, В. М., 2018. Україна в 1985–1991 рр. остання глава радянської історії. — Київ: Інститут історії України НАН України.
- Державний архів Київської області.
- З'їзд НРУ: до і після: на запитання журналу «Україна» відповідає кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК Компартії України Леонід Макарович Кравчук (1989, № 45). *Україна*, 6.
- Камінський, А., 1990. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація». Мюнхен: Український Вільний Університет.
- Кіндрачук, Н., 2013. За Україну Незалежну (роль Народного Руху України в здобутті Незалежності України: 1989-1991 рр.). Івано-Франківськ: НАІР.
- Коваленко, Р., 2014. Народний Рух: становлення. Тільки факти... (за документами Державного архіву Київської області). *Архіви України*, 4-5, 204-213.
- Кульчицький, С., 2009. Народний рух України: Становлення Волинського регіональної організації. Луцьк: Твердиня.
- Литвин, В., 1994. Політична арена України: дійові особи та виконавці. Київ: Абрис.
- Ольховський, І., 2006. Боротьба за Незалежність України на Броварщині. Київ: Гарт.
- Під синьо-жовтими прапорами (1900, Липень). *Вісник Броварщини (Бровари)*, 2-3.
- Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. 2009 Київ: Інститут історії України.
- Русначенко, А., 1995. Пробудження. Робітничий рух в Україні в 1989 -1993 рр. Київ: Вид. дім «КМ Academia».
- Сушко, Р. В., Ольховський, І. А., 2011. Києврух – епіцентр демократичних перетворень. Народний Рух України. Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. Одеса, с. 377-386.
- Філатов, Б. С., 2020. Суспільно-політичні процеси на Сумщині в роки перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ).
- Чемерис, В., 1994. Президент. Київ: СП «СВЕНАС».

Шановний читачу! (1900, Червень). *Вісник Броварщини (Бровари)*, 1-2.

References

- Aleksieiev Yu. M., Kulchytskyi S.V., V., Sliusarenko A. H., 2000. Ukraina na zlami istorychnykh epokh: Derzhavotvorchy protses 1985–1999 rr.: Navch. posib. – K.: EksOb. [in Ukrainian].
- Baran V.K., 2003. Ukraina: novitnia istoriia (1945-1991 rr.) - Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakivycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Boiko O., 2002. D. Ukraina v 1985-1991 rr.: osnovni tendentsii suspilno-politychnoho rozvytku: monohrafiia. Kyiv: IPIEND. [in Ukrainian].
- Boiko O., 2021. 30 rokiv nezalezhnosti Ukrainy. T. 1: Do 18 serpnia 1991 roku. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
- Boiko, O., 2001. Narodnyi Rukh Ukrainy: vid vynykennia idei masovoi opozyttsiinoi orhanizatsii do stvorennia yii prohramy. Liudyna i polityka, 2.(14), 26-35. [in Ukrainian].
- Chemerys V, 1994. Prezydent. Kyiv: SP «SVENAS». [in Ukrainian].
- Danylenko V. M., 2018. Ukraina v 1985 – 1991 rr. ostannia hlava radianskoï istorii. — Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti.
- Filatov B. S., 2020. Suspilno-politychni protsesy na Sumshchyni v roky perebudovy (kviten 1985 – serpen 1991 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Haran O., 1993. Ubyty drakona. Z istorii Rukhu. ta novykh partii Ukrainy. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Honcharuk H., 1997. Narodnyi Rukh Ukrainy. Istorii. Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
- Kaminskyi, A., 1990. Na perekhidnomu etapi. «Hlasnist», «perebudova» i «demokratyzatsiia». Miunkhen: Ukrainskyi Vilnyi Universytet. [in Ukrainian].
- Kindrachuk, N., 2013. Za Ukrainu Nezalezhnu (rol Narodnoho Rukhu Ukrainy v zdobutti Nezalezhnosti Ukrainy:1989-1991 rr.). Ivano-Frankivsk: NAIR. [in Ukrainian].
- Kovalenko R., 2014. Narodnyi Rukh: stanovlennia. Tilky fakty... (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Kyivskoi oblasti). Arkhivy Ukrainy, 4-5, 204-213. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S., 2009. Narodnyi rukh Ukrainy: Stanovlennia Volynskoho rehionalnoi orhanizatsii. Lutsk: Tverdnyia. [in Ukrainian].
- Lytvyn, V., 1994. Politychna arena Ukrainy: diiovi osoby ta vykonavtsi. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
- Olkhovskiy I., 2006. Borotba za Nezalezhnist Ukrainy na Brovarshchyni. Kyiv: Hart. [in Ukrainian].
- Pid syno-zhovtymy praporamy (1900, Lypen). Visnyk Brovarshchyny (Brovary), 2-3. [in Ukrainian].
- Provisnyky svobody, derzhavnosti i demokratii: Dokumenty i materialy. 2009 Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A., 1995. Probudzhennia. Robitnychi rukh v Ukraini v 1989 – 1993 rr. Kyiv: Vyd. dim «KM Academia». [in Ukrainian].
- Shanovnyi chytachu ! (1900, Cherven). Visnyk Brovarshchyny (Brovary), 1-2. [in Ukrainian].
- Sushko R.V., Olkhovskiy I.A., 2011. Kyievrukhn – epitsentr demokratychnykh peretvoren. Narodnyi Rukh Ukrainy. Materialy VIII Vseukrainskoï naukovoï konferentsii. Odesa, s. 377-386. [in Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU).
- Zizd NRU: do i pislia: na zapytannia zhurnalu “Ukraina” vidpovidaie kandydat u chleny Politbiuro, sekretar TsK Kompartii Ukrainy Leonid Makarovych Kravchuk (1989, № 45). Ukraina, 6. [in Ukrainian].

FORMATION AND ACTIVITIES OF THE KYIV REGIONAL CENTER OF THE PEOPLE'S MOVEMENT DURING THE PERESEBURY YEARS

Oleksandr Boyko

Professor of the Department of History of Ukraine,
Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn

Andriy Pishta

Postgraduate Student of the Department of History of Ukraine,
Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn

Abstract. The article examines the process of emergence and activity of the public-political organization of the national-democratic orientation – the People's Movement of Ukraine, analyzes its activity

in the conditions of transformation of Ukrainian society, associated with the restructuring and development of an independent Ukrainian state. Particular attention is paid to the work of the regional organizations of the People's Movement of Ukraine in the Kyiv region. The purpose of the article is to determine and analyze the characteristic features and peculiarities of the processes of formation and activity of the Kyiv regional center of the People's Movement of Ukraine, to study the interaction of the local regional center with the city center. The research methods are based on the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, and systematicity. Retrospective, comparative-historical, analytical, and general scientific methods are also used. Conclusions. The emergence and development of the activities of the Kyiv regional center of the People's Movement of Ukraine took place against the background of the aggravation of the political situation and the activation of national-democratic forces in the Ukrainian SSR. Since during the perestroika era, Rukh structures emerged and were formed on the basis of informal organizations, primarily the «Ukrainian Language Society», «Memorial» and «Green World», in most cases at the initial stage they also inherited the characteristic features of informals: a spontaneous process of formation; the development of organizational structures «from below» under the influence of popular initiative; the unification of citizens on the basis of common interests and personal relationships; the absence of clear regulation of activities at the initial stage; the election, not the appointment, of a leader based on recognition of his authority and competence; consolidation on the basis of democratic principles; a significant degree of autonomy and independence from state and political structures. However, over time, under the influence of deepening perestroika processes, the growth of social contradictions, the actions of radical informals (Ukrainian Cultural Club, UGS, UDS, etc.), the consolidation of opposition forces increases, the all-Ukrainian organization People's Movement of Ukraine arises, its regional spread and affirmation begins, the organizational structure becomes clearer and the ideology becomes radicalized. All these processes were gradually inherent in the emergence and activity of the NRU structures in the Kyiv region. A feature of the formation and activity of the regional center of the NRU in the Kyiv region was that since the region was geographically located in close proximity to the capital, the delimitation of the functions of central and regional structures occurred more slowly than in other parts of Ukraine.

Key words: *glasnost, democratization, informal organizations, People's Movement of Ukraine, Kyiv regional organization, coordination council, socio-political processes, rally, structure, program, agitation.*

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН (1991 – 1994 РР.)

Готра Ян Іванович

аспірант факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
e-mail: yan.hotra@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7876-4236>

***Анотація.** Дане дослідження вивчає процес становлення українсько-чеських міждержавних відносин. Перша частина дослідження стосується дипломатичних зустрічей, метою яких стало питання соціального і політичного розвитку двох країн, а також налагодження і розвитку зовнішньоекономічного співробітництва між Україною і Чеською республікою, яка після розпаду Радянського союзу почала активно шукати країни для співробітництва на сході, серед яких була Україна. Договори, підписані протягом 1992 року стосувалися консультацій на урядовому рівні, метою яких було поглиблення і розвиток взаємовідносин і координацію ідей, які торкалися міжнародних питань, а саме обмін візитами прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ. У статті йдеться і про причини поглиблення співпраці з Україною після здобуття Чехією незалежності 1 січня 1991 року. Також розкриваються політичні дискусії щодо чутливого для України питання про ядерне роззброєння, що підриває її національну безпеку. Представники чеської дипломатії під час численних зустрічей визнавали, що їх країна не має жодних територіальних претензій щодо України. Дипломатичні зусилля країн протягом 1993 року були направлені на налагодження валютно-фінансової і банківської системи, функціональної бюджетної політики, що є критично важливим для налагодження торгівельної співпраці. Оскільки Україна демонструвала зацікавленість у євроінтеграційних процесах, були ініційовані обговорення щодо участі двох країн у європейських політичних та економічних структурах (ОБСЕ, ЗЄС, ЄС). У даній статті була зроблена спроба охарактеризувати основні зустрічі, що сприяли становленню міждержавних відносин. Дана тема є актуальною темою адже українсько-чеські відносини активно розвиваються на сьогоднішній день і наша діаспора є найчисельнішою в Чеській республіці.*

***Ключові слова:** дипломатичні відносини, Україна, Чеська республіка, країни, зовнішня політика, делегації, зустрічі.*

Постановка проблеми. Ще до утворення окремої країни Чеської республіки, 8 грудня 1991 року Чехословаччина визнала незалежність України. Дипломатичні відносини з Чеською Республікою Україна встановила 1 січня 1993 року, одразу в день оголошення Чехії як незалежної країни. Держави мають спільні історичні і культурні зв'язки, господарські та економічні контакти, спільні регіональні інтереси а також важливим фактором гармонійних міждержавних відносин є існування великої української діаспори в Чехії і чеської в Україні. З огляду на це у статті розглядається ключові зустрічі, які сприяли становленню українсько-чеських міждержавних відносин та роль політичних діячів, що брали участь у дипломатичній роботі. Тема надзвичайно актуальна і потребує дослідження адже співпраця з Чеською республікою посилилась за останні роки, українська діаспора стала

найбільшою в країні і чеська дипломатія активно захищає інтереси України на міжнародному рівні.

Мета дослідження – висвітлити процес становлення українсько-чеських дипломатичних відносин а також ключові зустрічі тих політичних діячів, що сприяли налагодженню міждержавних взаємин. Основними цілями є розгляд і аналіз ключових документів і зустрічей, які сприяли становленню українсько-чеських міждержавних відносин та роль політичних діячів, що брали участь у дипломатичній роботі.

Історіографічний огляд. Питання чесько-української співпраці широко описано у монографії Р. Корсака [Корсак, 2008], де охарактеризовано різні сфери співробітництва між двома країнами, а саме торгівельно-економічну співпрацю та політичне співробітництво. Також проблематику чесько-українських контактів досліджували Л. Павлишин, у своїй дисертації на тему «Зовнішня політика Чеської Республіки: особливості становлення та пріоритетні напрями розвитку». Ігор Ткаченко досліджує у своїй науковій статті питання розвитку взаємин України та Чеської Республіки після здобуття незалежності та їх перспективи в XXI столітті. Він аналізує взаємини між країнами від 1989 року і до 2012 року.

Аналізували цю проблему і С. Віднянський, Є. Кіш та С. Мотрук. Є. Кіш у своїй науковій статті аналізує транскордонне співробітництво за участі України, Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії і перспективи його розвитку у майбутньому. С. Мотрук аналізуючи міграцію українців до Чеської республіки, приділила незначну увагу дипломатичним контактам між країнами.

Виклад основного матеріалу. Одними з перших зустрічей між українсько-чесько-словацькими дипломатами стала зустріч 15 травня 1991 р., за участі Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука та посла ЧСФР у СРСР Р. Сланського. Метою зустрічі стали питання політичного і соціального співробітництва та майбутнє дипломатичних відносин [Корсак, 2016, с.19].

Результатом перших дипломатичних зустрічей стала угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Урядом Чеської і Словацької Федеративної Республіки про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво, що була підписана 30 липня 1991 року.

Дана угода містила цілих 14 статей які підписувались чеською та українською мовами. Перші 7 статей стосувалися розрахунків та платежів у вільно конвертованій валюті по поточних світових цінах і на принципах, що застосовуються в світовій торговельній і фінансовій практиці, угод між банками країн, створення спільних підприємств, валютні угоди а також наукова співпраця [Угода про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво].

Отже, Чеська Республіка зробила ставку на торговельні і фінансово- економічні угоди з Україною. Це свідчить про її великий промисловий та сільськогосподарський ресурс не зважаючи на сумнівний імідж країни Радянського Союзу.

Важливим сигналом у налагодженні українсько-чесько-словацьких відносин став візит в ЧСФР делегації України на чолі з М. Макаревичем, який займав посаду заступника Міністра закордонних справ України. Метою даної зустрічі стали питання політичних процесів у Європі а також важливі проблеми міждержавного співробітництва. Саме 27 листопада 1991 р був підписаний протокол про співпрацю

між Федеральним міністерством закордонних справ Чеської і Словацької Федеративної республіки та Міністерством закордонних справ України [Протокол про співробітництво між Міністерством закордонних справ України та Федеральним Міністерством закордонних справ Чеської і Словацької Федеративної Республіки].

Протокол містив 6 статей і став дуже важливим для української дипломатії, адже він став першим документом у зовнішньополітичній сфері країни. Протокол акцентував увагу на сфері політично співпраці за рахунок проведення міждержавних зустрічей і форумів. Даний документ продемонстрував намагання країн стати членами важливих європейських організацій і стати учасниками міжнародних конференцій. Співпраця між країнами в сфері освіти і науки, економіки і культури містилася у третій статті протоколу. Принципи рівноправ'я стали основою співпраці між країнами [Протокол про співробітництво між Міністерством закордонних справ України та Федеральним Міністерством закордонних справ Чеської і Словацької Федеративної Республіки].

Отже, протягом 1991 року чеська сторона, окрім торгівельного аспекту співпраці, сфокусувалася на науковій і економічній співпраці з українською стороною. У відкритому доступі не міститься інформації про те, які саме чеські та українські наукові заклади підпадають під цю угоду, тому в статті йдеться про загальні положення угоди.

Наступним документом стало Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Чеською і Словацькою Федеративною Республікою від 30 січня 1992 року. Україна і Чеська і Словацька Федеративна Республіка, керуючись взаємним бажанням розвивати відносини партнерства і співробітництва між двома країнами в політичній, торговельній, економічній та інших галузях, вирішили встановити дипломатичні відносини з дати підписання цього Спільного комюніке і обмінятися дипломатичними представництвами на рівні посольств.

Сторони домовились розвивати відносини на основі принципів рівності, взаємної поваги до самовизначення, незалежності і суверенітету, територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи одна одної у відповідності з Статутом ООН. Обидві Сторони впевнені, що встановлення дипломатичних відносин між Україною і Чеською і Словацькою Федеративною Республікою відповідає інтересам обох держав і сприятиме зміцненню міжнародного співробітництва і загального миру [Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Чеською і Словацькою Федеративною Республікою].

Отже, окрім торгівельної і економічної співпраці, на 1992 рік припадає розквіт дипломатичної співпраці. Україна була лише на початку побудови свого міжнародного іміджу і співпраці на Європейському континенті згідно Віденської конвенції 1861 року.

Основна спрямованість українсько-чеських відносин 1992 року визначалася в період їх формування у першу чергу договором який був підписаний у Києві у травні 1992 року. Дві сторони готували укладення нового договору, який мав урахувувати тогочасні міжнародні реалії та особливості розвитку двох країн. Новий документ стосувався організації консультацій на урядовому рівні, спрямованих на поглиблення і розвиток взаємовідносин і координацію позицій з міжнародних питань (обмін візитами прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ та

функціонерів МЗС) [Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Чеською і Словацькою Федеративною Республікою].

Візити на високому рівні сприяли розвитку міжнародних зв'язків, швидкому ухваленню рішень щодо актуальних питань та проблем міжнародного поля, частиною якого є Україна та Чеська республіка.

Також на 1992 рік припадає підписання протоколу між Урядом України і Урядом Чеської і Словацької Федеративної Республіки про поставки товарів і надання послуг.

Уряд України і Уряд Чеської і Словацької Федеративної Республіки, які надалі іменуватимуться Договірними Сторонами, у відповідності до положень статті 2 Угоди між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Урядом Чеської і Словацької Федеративної Республіки про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво від 30 липня 1991 року, домовилися про нижчевикладене:

Стаття 1 стосувалася взаємної торгівлі між учасниками зовнішньоекономічних зв'язків країн Договірних Сторін згідно переліку товарів і послуг, призначених для експорту і імпорту. Торгівля мала здійснюватися у вільно конвертованій валюті, за поточними світовими цінами, з використанням при цьому форм, які були прийняті в міжнародній торгівлі.

Стаття 2 розкривала питання номенклатури та обсягу товарів і послуг, які були призначені для експорту із Чеської і Словацької Федеративної Республіки в Україну. Списки товарів і послуг, які містили додатки цієї угоди, відображали орієнтовні можливості Сторін і могли при взаємній згоді відповідних органів Договірних Сторін бути змінені або доповнені. Договірні Сторони мали забезпечити у разі укладення відповідними суб'єктами контрактів по товарам і послугам, наведеним в додатках договору, видачу відповідних дозволів на експорт і імпорт у відповідності до законодавства кожної із країн Договірних Сторін.

Щодо переліку товарів, які підпадали під експорт, то в додатках угоди містилися такі товари: тканини, медична техніка, вантажні автомобілі, трамваї та тролейбуси, мікросхеми, авіаційні деталі, деревообробне обладнання, автокрани та інше.

У статті 3 зазначалося, що предметом взаємної торгівлі між суб'єктами можуть бути також товари та послуги, зазначені в списку, наведеному в додатку № 3 протоколу, які відображали додаткові експортні можливості Чехословацької Сторони [Протокол між Урядом України і Урядом Чеської і Словацької Федеративної Республіки про поставки товарів і надання послуг у 1992 році].

Після розпаду Чехословаччини Україна 1 січня 1993 року визнала Чеську Республіку [Сайт посольства Чеської республіки].

Важливою стала Угода між Міністерством сільського господарства і продовольства України і Міністерством сільського господарства Чеської Республіки про економічне, науково-технічне та виробниче співробітництво від 9 квітня 1993 року. Згідно угоди виробниче співробітництво між сторонами мало здійснюватися за такими основними напрямками: тваринництво, рослинництво, біотехнологія, переробка сільськогосподарської продукції, механізація та автоматизація агропромислового виробництва та інші напрямки співпраці. Оскільки українська аграрна сфера була надзвичайно багатю на ресурси, то чеську сторону особливо

цікавила співпраця саме у цій галузі [Угода про економічне, науково-технічне та виробниче співробітництво].

Отже, як було зазначено вище, сільськогосподарський потенціал України, став одним з ключових факторів співпраці з Чеською Республікою, адже якість та ціна на вітчизняну сільськогосподарську продукцію перебувала поза конкуренцією.

Важливою стала Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Чехії від 6 вересня 1993 року. Статті даної угоди зобов'язують співробітничати в забезпеченні громадської безпеки і порядку, розкритті та розслідуванні злочинів, насамперед у сферах: боротьби з міжнародною організованою злочинністю, тероризмом, незаконного обігу наркотичних засобів, боротьби із підробкою та зміненням документів, грошей, цінних паперів та їх розповсюдження, протиправної діяльності в економіці, розшуку осіб, які ухиляються від кримінальної відповідальності, боротьби зі злочинами, об'єктом яких є культурні та історичні цінності. Також статті передбачають що Сторони співробітничать у соціальній сфері, розвиткові спорту і культурних зв'язків та охороні здоров'я своїх співробітників і членів їх сімей [Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Чехії].

Отже, на період 1990-х років, після розпаду Радянського Союзу, припадає велика хвиля мігрантів з кримінальних кіл, зокрема з України, які будували нелегальний бізнес на території Чехії, уникаючи податків, також займались підкупом чеської поліції та ставили у залежне положення робітників. Тому критично важливим і актуальним стало підписання угоди між Міністерствами внутрішніх справ країн для покращення і координації боротьби з злочинністю.

Угода між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво була підписана 17 березня 1994 року за результатами вищезгаданих зустрічей. Згідно статей, Сторони нададуть одна одній режим найбільшого сприяння по відношенню до торгівлі товарами, що походять з території їх держав, та інших форм економічного співробітництва. Також Сторони сприятимуть розвитку торговельних відносин, направлених на збільшення взаємного товарообігу та обсягу послуг, сприятимуть поглибленню економічного та науково-технічного співробітництва, сторони створюватимуть сприятливі умови для розвитку спільної підприємницької діяльності, включаючи заохочення та захист інвестицій. Також результати науково-технічних досліджень та розробок, отриманих спільно українськими та чеськими суб'єктами, не можуть передаватися третім особам [Угода між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво].

Також згідно статей договору, Сторони мали розвивати співробітництво у сфері захисту та поліпшення стану навколишнього середовища, запобігання транскордонних забруднень, зменшення та ліквідації наслідків аварій та стихійних лих, зокрема Чорнобильської катастрофи, раціонального та ресурсозберігаючого використання природних ресурсів, розширення сфери екологічно чистих виробництв, проведення вискоєфективних природоохоронних і відбудовних заходів.

У договорі йшлося: «Договірні Сторони розширюватимуть і поглиблюватимуть співробітництво в сфері транспорту, включаючи забезпечення безперервного транзиту осіб і вантажів через їхні території.

Договірні Сторони розширюватимуть, поліпшуватимуть і сполучатимуть телекомунікаційний та поштовий зв'язок, а також розвиватимуть співробітництво в галузі електронної обробки даних.

Договірні Сторони вивчатимуть можливості і вживатимуть необхідних заходів для інтенсифікації співробітництва в галузі енергетики із застосуванням ресурсозберігаючих технологій.

Договірні Сторони розглядають розширення та поглиблення традиційних культурних зав'язків, які є невід'ємною частиною європейської культурної спадщини, як природну потребу їхніх народів. Вони зміцнюватимуть і розвиватимуть співробітництво в галузі культури, науки, освіти та інформації.

Договірні Сторони забезпечать своїм громадянам широкий доступ до культури, творів мистецтва та літератури, засобів масової інформації іншої Договірної Сторони і підтримуватимуть спрямовані на це державні, громадські та індивідуальні ініціативи. Вони сприятимуть розширенню обмінів творчими колективами, діячами мистецтв, спеціалістами між установами культури та освіти на державному, регіональному та місцевому рівнях, заохочуватимуть вивчення мов іншої Договірної Сторони.

Договірні Сторони надаватимуть одна одній сприяння у справі збереження та пізнання культурного і художнього надбання народів іншої Договірної Сторони, включаючи охорону пам'яток історії та культури, дослідження і вивчення архівних матеріалів, пов'язаних з історією обох держав. Договірні Сторони співробітничатимуть в галузі охорони здоров'я, соціального забезпечення, працевлаштування громадян, туризму, спорту та молодіжних обмінів і створюватимуть необхідні умови для такого співробітництва» [Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою].

Отже цей документ, є одним з перших, де співпраця між Україною та Чехією встановлювалася у культурному та історичному полі, у полі захисту пам'яток історії. Принагідно зауважимо, що низку унікальних дерев'яних церков із Закарпаття було перевезено на територію Чеської Республіки у першій половині ХХ століття, що і дозволило зберегти їх до наших днів.

Також на період березня припадає підписання договору щодо міждержавних інвестицій. Стаття 2 щодо сприяння та захисту інвестицій передбачала: «Кожна Договірна Сторона заохочуватиме та створюватиме сприятливі умови для інвесторів іншої Договірної Сторони для здійснення інвестицій на своїй території та допускати такі інвестиції відповідно до її законів та правил. Інвестиції інвесторів будь-якої з Договірних Сторін користуватимуться справедливим і рівним ставленням та отримуватимуть повний захист і безпеку на території іншої Договірної Сторони.

Стаття 3. Національний режим та режим найбільшого сприяння передбачає, що кожна Договірна Сторона на своїй території надаватиме інвестиціям та доходам інвесторів іншої Договірної Сторони режим, який є справедливим і рівним та не менш сприятливим, ніж той, який вона надає інвестиціям та доходам своїх власних інвесторів або інвестиціям та доходам інвесторів будь-якої третьої

Держави, що з цього є більш сприятливим. Вищезазначений принцип національного режиму не застосовуватиметься до набуття прав власності на землю та участі в приватизації. Кожна Договірна Сторона на своїй території надасть інвесторам іншої Договірної Сторони по відношенню до управління, підтримання, використання, отримання прибутків та розпорядження своїми інвестиціями режим, що є справедливим і рівним та не менш сприятливим, ніж той, який вона надає своїм власним інвесторам або будь-якої іншої Держави, що з цього є більш сприятливим.

Стаття 4. Компенсація за втрати. Коли інвестиції інвесторів будь-якої Договірної Сторони зазнають втрати через війну, збройний конфлікт, національний надзвичайний стан, переворот, повстання, заколот або інші подібні події на території іншої Договірної Сторони, їм надаватиметься останньою Договірною Стороною режим, по відношенню до реституцій, відшкодування, компенсації або іншого вирішення, не менш сприятливий, ніж той, який остання Договірна Сторона надає своїм власним інвесторам або інвесторам будь-якої третьої Держави. Не зашкоджаючи умовам пункту 1 цієї Статті, інвесторам однієї Договірної Сторони, які під час будь-яких подій, згаданих у цьому пункті, зазнають втрат на території іншої Договірної Сторони, які виникають внаслідок:

а) реквізиції їх власності її силами або владами;

б) руйнування їх власності її силами або владами, яке не було викликане воєнними діями або не вимагалось необхідною ситуацією, буде надано справедливу та адекватну компенсацію за втрати, яких зазнали під час періоду реквізиції або як результат руйнування власності» [Угода між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій].

Висновки. Активна дипломатична діяльність українського дипломатичного корпусу призвела до затвердження ряду угод і договорів, які і стали фундаментом українсько-чеського співробітництва. Незважаючи на труднощі в економіці, наявності іміджу пострадянської країни українське керівництво робило перші кроки на дипломатичній арені і мало на меті налагодити економічну, наукову, торговельну а також безпекову співпрацю між країнами.

Однією з ключових зустрічей для міждержавної дипломатії, стала зустріч за участі Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука та посла ЧСФР у СРСР Р. Сланського, що відбулася у травні 1991 року. Важливим став договір від 27 листопада 1991 року про політичне співробітництво, що проводилось шляхом систематичних консультацій. В документі вперше наголошувалось про культурний аспект співпраці між країнами.

Протягом 1992 року домовленості стосувались консультацій між країнами на урядовому рівні з питань міжнародної політики. Після визнання незалежності Україною Чеської Республіки, в Україні почало свою діяльність посольство Чеської Республіки.

Протягом 1993 року відносини між державами розвивались динамічно, адже Чеська Республіка переглянула свою економічну стратегію і вирішила шукати торгових і економічних партнерів на Сході Європи. Зустрічі протягом 1993 року також стосувались економічної співпраці, що свідчить про величезний ресурсний потенціал України.

Важливою стала Угода про співробітництво між Антимонопольним комітетом України і Міністерством економічної конкуренції Чеської Республіки від 19 грудня

1994 року. Згідно цієї угоди Сторони зобов'язувалися розвивати і зміцнювати співробітництво у сфері проведення антимонопольної політики, підтримки підприємництва і захисту конкуренції від її обмежень. Країни мали здійснювати взаємодію в таких формах: обмін законодавчими та іншими нормативними актами, організація дво- і багатосторонніх симпозиумів і семінарів, організувати стажування, навчання кадрів, надавати допомогу в здійсненні експертиз і проведення консультацій [Угода про співробітництво між Антимонопольним комітетом України і Міністерством економічної конкуренції Чеської Республіки].

Співробітництво між країнами здійснюється в межах наданих їм повноважень по таких напрямках: удосконалення нормативної бази антимонопольної політики, розробка, здійснення і аналіз результатів заходів щодо демонополізації економіки і приватизації державних підприємств, обмін досвідом проведення розслідувань обмежень конкуренції, створення умов для ефективного функціонування товарного і фондового ринків [Угода про співробітництво між Антимонопольним комітетом України і Міністерством економічної конкуренції Чеської Республіки].

Протягом 1994 року Чеська республіка допомогла Україні у проведенні економічних реформ для покращення торгівлі між країнами. Також проводилися консультації між країнами щодо створення міжпарламентської групи сприяння розвитку українсько-чеських відносин.

Отже, період з 1991 по 1994 рік став ключовим для вітчизняної дипломатії, адже було підписано чимало угод що стосувалися усіх сфер співробітництва, а саме культурних, безпекових, економічних та торговельних, які сприяли налагодженню дипломатичних відносин. Вищевказані угоди і їх положення, а також їх аналіз, хронологічний розвиток і положення цих статей свідчать про наукову новизну і актуальність дослідження. Також важливими були і дипломатичні зустрічі, що сприяли налагодженню міждержавних відносин.

Список використаних джерел та літератури

Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_409#Text

Корсак, Р., 2016. Історія українсько-чеських дипломатичних відносин: політика, економіка, туризм: історико-дипломатичне дослідження. Ужгород.

Протокол між Урядом України і Урядом Чеської і Словацької Федеративної Республіки про поставки товарів і надання послуг у 1992 році [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_024#Text

Протокол про співробітництво між Міністерством закордонних справ України та Федеральним Міністерством закордонних справ Чеської і Словацької Федеративної Республіки [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_013#Text

Сайт посольства України в Чеській Республіці [Електронний ресурс]: <https://czechia.mfa.gov.ua/308-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-chehijeju> (дата візиту: 03.09.2024).

Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Чеською і Словацькою Федеративною Республікою [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_020#Text

Угода між Міністерством сільського господарства і продовольства України і Міністерством сільського господарства Чеської Республіки про економічне, науково-технічне та виробниче співробітництво від 9 квітня 1994 року. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_036#Text

Угода про співробітництво між Антимонопольним комітетом України і Міністерством економічної конкуренції Чеської Республіки. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_031#Text

Угода між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про сприяння та взаємний захист інвестицій. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_412#Text

Угода між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_439#Text

Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Урядом Чеської і Словацької Федеративної Республіки про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_014#Text

Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Чехії. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_001#Text

References

Dohovir pro druzhni vidnosyny i spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu ta Cheskoiu Respublikoiu URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_409#Text [in Ukrainian].

Korsak, R., 2016. Istorii ukrainsko-cheskykh dyplomatychnykh vidnosyn: polityka, ekonomika, turizm: istoriko-dyplomatychnе doslidzhennia. Uzhhorod. [in Ukrainian].

Protokol mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Cheskoj i Slovatskoj Federatyvnoji Respubliki pro postavky tovariv i nadannia posluh u 1992 rotsi. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_024#Text [in Ukrainian].

Protokol pro spivrobitnytstvo mizh Ministerstvom zakordonnykh sprav Ukrainy ta Federalnym Ministerstvom zakordonnykh sprav Cheskoj i Slovatskoj Federatyvnoji Respubliki. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_013#Text [in Ukrainian].

Sait posolstva Ukrainy v Cheskii Respublitsi. URL: <https://czechia.mfa.gov.ua/308-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-chehijeju> [in Ukrainian].

Spilne komiunike pro vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn mizh Ukrainoiu i Cheskoiu i Slovatskoiu Federatyvnoiu Respublikoiu. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_020#Text [in Ukrainian].

Uhoda mizh Ministerstvom silskoho hospodarstva i prodovolstva Ukrainy i Ministerstvom silskoho hospodarstva Cheskoj Respubliki pro ekonomichne, naukovo-tekhniche ta vyrobnyche spivrobitnytstvo vid 9 kvitnia 1994 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_036#Text [in Ukrainian].

Uhoda pro spivrobitnytstvo mizh Antymonopolnym komitetom Ukrainy i Ministerstvom ekonomichnoi konkurentsii Cheskoj Respubliki. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_031#Text [in Ukrainian].

Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Radiatsiynoi Sotsialistychnoi Respubliki i Uriadom Cheskoj i Slovatskoj Federatyvnoji Respubliki pro torhovno-ekonomichni zviazky ta naukovo-tekhniche spivrobitnytstvo. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_014#Text [in Ukrainian].

Uhoda mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Cheskoj Respubliki pro spriannia ta vzaiemnyi zakhyst investysii. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_412#Text [in Ukrainian].

Uhoda mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Cheskoj Respubliki pro torhovno-ekonomichni zviazky ta naukovo-tekhniche spivrobitnytstvo. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_439#Text [in Ukrainian].

Uhoda pro spivrobitnytstvo mizh Ministerstvom vnutrishnykh sprav Ukrainy ta Ministerstvom vnutrishnykh sprav Respubliki Chekhii. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/203_001#Text [in Ukrainian].

ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN-CZECH DIPLOMATIC RELATIONS (1991 – 1994)

Yan Hotra

Postgraduate student of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Abstract. *This study examines the process of formation of Ukrainian-Czech interstate relations. The first part of the study deals with diplomatic meetings aimed at the social and political development of the two countries, as well as the establishment and development of foreign economic cooperation between Ukraine and the Czech Republic, which, after the collapse of the Soviet Union, began to actively seek countries for cooperation in the east, namely Ukraine. The agreements signed during 1992 concerned consultations at the governmental level, aimed at deepening and developing relations and coordinating ideas related to international issues, namely the exchange of visits by prime ministers and foreign ministers. The article also discusses the reasons for deepening cooperation with Ukraine after the Czech Republic gained independence on January 1, 1991. It also describes political discussions on the sensitive issue of nuclear disarmament, which undermines Ukraine's national security. Representatives of Czech diplomacy during numerous meetings recognized that their country has no territorial claims to Ukraine. Diplomatic efforts in 1993 were aimed at establishing a monetary, financial, and banking system and a functional budgetary policy, which is critical for establishing trade cooperation. As Ukraine demonstrated interest in European integration processes, discussions were initiated on the participation of the two countries in European political and economic structures (OSCE, EU, and EU). The issues of Carpathian Ruthenia and separatist movements in Ukraine were discussed quite often, but Czech diplomats openly stated that the issue of revising Ukraine's borders was unacceptable to them. This article attempts to characterize the main meetings that contributed to the development of interstate relations. This topic is a relevant one, because Ukrainian-Czech relations are actively developing today and our diaspora is the largest in the Czech Republic.*

Key words: *diplomatic relations, Ukraine, Czech Republic, countries, foreign policy, delegations, meetings.*

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ КУЛЬТУРНО-ПРАВОВИХ ФАКТОРІВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Сапегін Максим Леонідович

аспірант,

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин

e-mail: maksymsapehin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9261-1437>

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу ключових культурно-правових факторів, які забезпечили процес демократизації Українського суспільства наприкінці ХХ століття. Основну увагу присвячено аналізу правових реформ, що спрямовані на поступовий відхід від радянської системи, після здобуття Україною незалежності у 1991 році. Аналізуються правові акти, що стали базисом демократичного устрою країни, зокрема Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України та Конституція України. У статті аналізується значення виборчого права для формування демократичної культури, зокрема становлення багатопартійної системи та формування політичного плюралізму. Політичний плюралізм, його правова підтримка вважається однією з базових умов демократії та свободи політичного вибору, що базуються на правовій культурі. Також розглядається вплив деяких міжнародних стандартів на формування правової системи України, в контексті інтеграції до європейських і світових демократичних традицій. Визначено основні виклики, з якими зіткнулася держава в процесі демократизації, зокрема корупція, недостатня незалежність судової системи, політична нестабільність та брак політичної культури. Реалізувати у житті відмінне законодавство, перетворити його на вищу владу в країні, набагато складніше, аніж його створити. Це зумовлено явищами соціальної інерції, що впливає з тоталітарного минулого – радянського союзу. Аналізується вплив конституційних реформ кінця ХХ століття на історико-політичний розвиток держави, а також їхнє значення для подальших демократичних трансформацій. Таким чином, стаття висвітлює історичне значення ключових правових факторів для становлення демократії в Україні, узагальнює їхній вплив на формування сучасної правової системи та розглядає можливі перспективи демократичного розвитку країни. Що особливо актуально у часи боротьби за нашу свободу та незалежність.*

***Ключові слова:** історія України, історична спадщина, правова система, українське суспільство, демократія, політична культура, конституція, політична реформа.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибокого розуміння процесів демократизації України наприкінці ХХ століття, коли держава пройшла складний шлях трансформації від радянської тоталітарної системи до незалежної демократичної республіки. У цей період закладено правові, політичні та культурні основи сучасної української державності. Прийняття Декларації про державний суверенітет (1990 р.), Акта проголошення незалежності (1991 р.) та Конституції України (1996 р.) стало фундаментом для формування демократичної правової системи, утвердження принципів народовладдя, прав людини, політичного плюралізму та поділу влади. Аналіз зазначених документів дозволяє краще

зрозуміти витоки й логіку правових змін, що визначили вектор національного розвитку. У сучасних умовах, коли демократія в Україні проходить нові випробування, осмислення цих історичних етапів набуває особливої значущості як для наукового осмислення, так і для практичної державотворчої діяльності.

Мета статті: проаналізувати ключові правові, культурні, історичні фактори демократизації України в історичному контексті кінця ХХ століття.

Декларація про державний суверенітет України. Для Українського народу, першим кроком до здобуття незалежності та розвитку в напрямку демократії стала Декларація про державний суверенітет, прийнята Верховною радою 16 липня 1990 року. Цей документ заклав основи правової системи демократичної України, визнав право Українського народу на політичну незалежність, територіальну цілісність та самовизначення. Даний акт створив юридичні засади для відмови від радянської централізованої системи, створення нової держави (Декларація про державний суверенітет, 1990).

Декларація акцентувала увагу на важливості самовизначенні Української нації, народовладді, культурному розвитку, безпеці та міжнародних відносинах. Варто відмітити, що декларація не мала юридичної сили та спрямованості на розрив всіх відносин з радянським союзом, але вона стала правовим катализатором для проголошення Незалежності України через рік. Таким чином, Декларація про державний суверенітет стала першим юридичним кроком, на шляху до здобуття незалежності. Відмітимо, що культурні передумови незалежності Українського народу криються у його багатовіковій історії.

Акт проголошення незалежності України. Фундаментальним кроком, став Акт проголошення незалежності України, який прийнятий Верховною радою 24 серпня 1991 року. Він став юридичним підтвердженням політичної волі Українського народу до створення незалежної держави, України. Даний документ юридично закріпив державний суверенітет України виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. (Акт проголошення незалежності, 1991) Акт підтвердив право на незалежну внутрішню та зовнішню політику, ініціював механізм розробки нової Конституції. Його важливою складовою став принцип народовладдя, можливість самостійно визначати структуру політичної системи, вектор соціального та економічного розвитку, шлях представницької демократії через проведення демократичних виборів (Боряк, 2016, с. 133-134). Фактично Україна отримала право реалізовувати власні правові реформи, що орієнтовані на міжнародні норми та стандарти, тобто отримала міжнародно визнану правову суб'єктність, що є головним атрибутом держави (Здобуття незалежності України, 1991, с. 10).

На даному етапі історії, стає зрозумілим, наскільки визначальними є Декларація про державний суверенітет та Акт проголошення незалежності. Оскільки дані документи прийняті у непрості часи, коли радянські квазієліти мали потужний вплив та представників по всій вертикалі влади. (Барченко, 2020, с. 25-29). Для України це було точкою біфуркації, рухатися у напрямку інноваційно-правового чи тоталітарного атрактору. Дані документи є символом продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні, відновлення національної самоідентичності після років радянської окупації, символ незламності духу Українського народу, його життєвої сили.

Конституційні засади демократії в Україні. Основою правової та політичної системи України є її конституція, яка прийнята 28 червня 1996 року. Даний документ закріплює базові засади та процеси функціонування демократичних інститутів держави, які сприяють забезпеченню політичної, соціальної та правової стабільності. Проаналізуємо конституційні засади демократії, їх правову основу, вплив на демократизацію України (Барабаш, 2014 с. 138-140).

Ключовим для розуміння конституції є **принцип народного суверенітету**. Конституція України проголошує народ як єдиного джерела влади. Даний тезис є базовим елементом демократичної системи, оскільки забезпечує право громадян брати безпосередню участь у політичному житті через вибори, референдуми та інші механізми прямої та представницької демократії. Легітимність влади в Україні базується на суверенітеті народу, саме народ формує владу, яка йому підзвітна. Дане положення закріплене у статті 5 Конституції України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», що закріплює фундаментальне право громадян на участь у формуванні та контролі органів влади (Машталір, 2020 с. 21-23).

Одним із основних конституційних засад демократії є **принцип поділу влади** на законодавчу, виконавчу та судову. Даний механізм забезпечує функціонування системи дій та протидій, що унеможлиблює механізм концентрації влади в одних руках та забезпечує динамічну рівновагу між різними гілками влади. Така диференціація зіграла позитивну роль у процесі боротьби з корупцією і взагалі була необхідною для забезпечення правової стабільності демократичних метаморфозів (Кварцов, 2019 с. 124). Даний принцип знаходить своє відображення у статті 6 Конституції України: «Державна влада в Україні здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, причому кожен з органів державної влади діє в межах своїх повноважень».

Принцип правової держави, Конституція України проголошує, що Україна є правовою державою, де органи влади діють лише в межах Конституції та законів, а права і свободи людини мають найвищу юридичну силу. Цей принцип забезпечує, кожен громадянин, а також кожен орган влади, мають чіткі і передбачувані правові норми для дій і поведінки. (Касинюк, 2019, с. 28-31). Даний принцип відображений у статті 8 Конституції України: «Вищу юридичну силу мають Конституція України та закони, інші нормативно-правові акти не повинні суперечити Конституції».

Фундаментальними для демократії є забезпечення **гарантій прав і свобод людини**. Конституція України забезпечує основні права людини визначені статутом ООН та міжнародними організаціями, включаючи право на свободу, рівність перед законом, свободу слова, право на участь у виборах тощо. (Афанасенко, 2019 с. 3-5). Дані положення знаходять своє відображення у статті 3 Конституції України: «Людина, її права і свободи є найвищою соціальною цінністю», та статті 21: «Всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах». Цей принцип є фундаментом демократії, адже він гарантує особисту свободу, захист від незаконних дій з боку держави та інших суб'єктів, права на висловлення думок, свободу віросповідання, участі у політичних процесах тощо (Баначова, 2011 с. 56-60; Регушевський, 2024).

Конституція України забезпечує правовий фундамент для політичної конкуренції на основі розвитку **багатопартійної системи**. Політичний плюралізм є важливим механізмом реалізації представницької демократії, оскільки забезпечує вільне утворення політичних партій та їх участь у виборах, що дозволяє громадянам

обирати серед різних політичних альтернатив. У процесі формування влади відбувається комбінування різних політичних сил, що сприяє врахуванню різних політичних поглядів та інтересів всіх верств суспільства. Так, механізм комбінування забезпечує формування парламентської більшості (Остапенко, 2011 с. 30-34).

Виборче законодавство, в Україні зазнавало певних змін протягом 90-х років, воно стало важливим інструментом для забезпечення свободи політичного вибору. Одним із основних кроків у реформуванні виборчої системи стало проведення перших демократичних парламентських виборів у 1994 році, а також президентських виборів у 1991 та 1994 роках, що гарантували вільне волевиявлення громадян. (Чемсак, 2021 с. 86-89). У 1991 році Україна прийняла законодавчі акти, які гарантували створення політичних партій та забезпечення свободи їх діяльності. У 1998 році змішана виборча система забезпечила представництво у парламенті різних політичних сил (Пахаєв, 2003 с. 59-64).

Войтків В. відмічає, що формування багатопартійної системи сприяло розвитку демократичних інститутів, забезпечуючи справедливе представництво різних політичних ідеологій у парламенті. Це дозволило забезпечити представництво громадян у політичному житті та зміцнити саму демократичну систему. Однак існували й проблеми, такі як політичні кризи, нестабільність у парламенті та домінування кількох великих політичних сил, що інколи призводило до політичної фрагментації та труднощів у формуванні урядів (Войтків, 2007 с. 116-120).

Ємельянченко М. відмічає, що політичний плюралізм є одним з основних чинників розвитку держави, оскільки сприяє процесу формування громадянського суспільства на основі явища соціальної самоорганізації. (Ємельянченко, 2017 с. 77-78). Правовою основою політичного плюралізму є стаття 36 Конституції України: «Громадяни мають право на об'єднання у політичні партії та громадські організації».

Конституція України забезпечує **рівні права громадян у процесі виборів** та референдуму, це забезпечує легітимність органів державної влади. Без акту реалізації виборчого права громадян не можна говорити про легітимність влади. Виборча система має забезпечити вільний та прозорий процес реалізації виборчого права громадян (Гедульянов, 2022 с. 29-30). Даний підхід фактично реалізує принцип демократії «влада народу» (Толкачова, 2018 с. 29-30). Рівність права вибору забезпечується статтею 71 Конституції України: «Громадяни України мають право на участь у референдумі та на вільний вибір своїх представників». Після здобуття незалежності Україна поступово адаптувала своє виборче законодавство до європейських стандартів, приймаючи нові закони, що дозволяли забезпечити справедливість виборчого процесу, свободу змагання та рівність усіх політичних сил.

Виборча реформа включала введення мажоритарної системи, що дозволяло знизити рівень партійної монополії та забезпечити більшу репрезентативність парламенту. Однак на початкових етапах демократизації вибори часто стикалися з проблемами, такими як маніпуляції з результатами голосування та порушення виборчого процесу. Виборчі реформи стали важливим кроком для створення політичної конкуренції та розвитку багатопартійної системи (Ключковський, 2018 с. 42-43).

Конституція визначає основну роль *Конституційного Суду України*, який відіграє провідну роль у забезпеченні конституційності всіх актів виконавчої, законодавчої та судової влади. Фактично він гарантує, що жодна влада не може вийти за межі своїх повноважень та компетенцій. Суд також забезпечує захист прав і свобод суб'єктів правових відносин (Гришук 2020, с. 8-9). Так, стаття 147 Конституції України регламентує: «Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України та перевіряє відповідність Конституції України законів і інших нормативно-правових актів».

Важливим правовим аспектом у розбудові демократії в Україні стала *Судова реформа*, яка почалася в кінці ХХ століття, була важливою складовою правової демократизації. Після проголошення незалежності необхідність створення нової судової системи була особливо актуальною, оскільки попередня судова структура орієнтована на радянську модель, де суди виконували функції політичного інструмента. Судова реформа мала на меті забезпечити незалежність суддів, створення нових інстанцій та забезпечити правосуддя для всіх громадян. Важливою стала реформа суддівської незалежності, що означало неможливість втручання виконавчої або законодавчої влади в діяльність суду. Реформа також передбачала гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема через підписання міжнародних угод, які забезпечують дотримання прав людини. Проте судова реформа мала свої проблеми, зокрема з корупцією в судовій системі, відсутністю належної підготовки кадрів і нестабільністю законодавчих змін, що ускладнювало реальний процес реформування судової влади.

Конституційні зміни. Конституція України 1996 року стала основою для демократичного розвитку держави, закріпивши основні принципи правової держави, прав людини та демократичної політичної системи. Проте у процесі реалізації Конституція потребувала коригувань та адаптації до викликів історії, що виникали у динамічній внутрішній і міжнародній політиці. Так, впродовж 2000-х років відбувалися численні конституційні зміни, зокрема, у 2004 році були введені правки, які значно змінювали політичну систему України, зокрема, перехід від президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської. Це передбачало зменшення повноважень президента та посилення ролі парламенту в політичному процесі (Реньов, 2020 с. 182-184).

Прийняття змін у Конституцію дає можливість адаптувати правову систему до викликів сучасності, зокрема щодо прав і свобод громадян, а також реорганізації державних інститутів для забезпечення кращої координації між різними гілками влади. Конституційні зміни стали частиною загальної реформи державних інститутів, спрямованої на стабільність та ефективність державного управління. Внесення змін до Конституції, зокрема, щодо механізмів боротьби з корупцією та зміцнення судової незалежності, стало необхідністю для забезпечення ефективної демократичної трансформації в Україні (Чукаєва, 2024 с. 49-52).

Інтеграція України в *міжнародні правові стандарти* стала важливим аспектом правових реформ у процесі демократизації. Після проголошення незалежності Україна прагнула відповідати міжнародним нормам прав людини, демократичних стандартів і верховенства права, що включало активну співпрацю з міжнародними організаціями, такими як Європейський Союз, Рада Європи, Організація Об'єднаних Націй тощо.

Конституція 1996 року неодноразово змінювалася для приведення законодавства України до стандартів Європейського Союзу. Україна є членом міжнародні угоди та конвенції, спрямовані на захист прав людини та демократичних цінностей. Одним з основних кроків на цьому шляху стало приєднання до Європейської конвенції з прав людини в 1997 році, що зобов'язувало країну дотримуватися європейських стандартів правосуддя та захисту прав людини (Конєв, 2020 с. 200-203). Крім того, Україна активно впроваджувала європейські правові норми, зокрема через процес гармонізації національного законодавства з правовими стандартами ЄС, що стало частиною політики інтеграції (Хустова, 2017 с. 45-50).

Висновки. Проаналізувавши ключові культурно-правові фактори демократизації України в історичному контексті кінця ХХ століття, можемо зробити певні висновки.

Ключовими правовими факторами демократизації України є Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України та Конституція України. Конституційні засади демократії в Україні базуються на принципах народного суверенітету, поділу влади, правової держави, захисту прав і свобод людини, політичного, культурного плюралізму та виборчих прав з урахуванням історико-культурних традицій. Ці засади є основою для функціонування демократичної держави і забезпечують баланс між різними гілками влади, а також гарантують права та свободи громадян. Реалізація цих принципів є основною метою для зміцнення демократичної системи України в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів. Правові реформи, що здійснювались в Україні в кінці ХХ століття, стали ключовими для демократичного розвитку держави.

Список використаних джерел та літератури

- Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 3–5.
- Багачова Л. Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. № 22. С. 56–70.
- Барабаш Ю. Конституційний вимір української демократії. *Право України*. 2014. № 7. С. 137–145.
- Берченко Г. В. Декларація про державний суверенітет України та акт проголошення незалежності в аспекті доктрини конституційного блоку. *Конституційне право, муніципальне право, міжнародне право*. 2020. № 4. С. 24–30.
- Боряк Г. В., Головка В. В., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Майборода О. М., Смолій В. А. (ред.), Якубова Л. Д., Янішевський С. О. *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
- Верховна Рада України. Декларація про державний суверенітет України № 55-ХІІ. *Законодавство України*. 1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 02.10.2024).
- Верховна Рада України. Закон України «Про правонаступництво України» № 1427-ХІІ. *Законодавство України*. 1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 04.11.2024).
- Войтків В. Партийна система України: етапи становлення та їхні особливості. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 114–122.
- Гедульянов В. Є. Конституційні положення про представницьку демократію в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 28–31.
- Гришук О. В. *Конституційні цінності: філософські та судові аспекти*. 2-ге вид., доопраць. І допов. Київ: ВАІТЕ, 2020. 296 с.

- Смельянченко М. С. Політичний плюралізм як чинник розвитку української держави. *Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності*. 2017. С. 77–78.
- Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення*. У 2 т. Т. 1. Житомир: Рута, 2011. 504 с.
- Касинюк Л. А., Мельник Е. А. Правова держава та проблеми становлення її в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 28–32.
- Ключковський Ю. Б. *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія*. Київ: Ваїте, 2018. 908 с.
- Конєв І. Інтеграція міжнародних стандартів із захисту прав людини в національну правову систему України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 199–204.
- Кравцова З. С. *Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні: монографія*. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 428 с.
- Машталір Х. В., Леськів С. Р. Реалізація демократії в Україні: політико-правовий аналіз. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31(70), № 1. С. 20–24.
- Остапенко М. Політичний плюралізм: багатогранність змісту. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6. С. 29–36.
- Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 57–64.
- Регушевський Е. С. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина як складова правового порядку в Україні. *Нове українське право*. 2024. № 4, Актуальні проблеми публічного права. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/645> (дата звернення: 05.02.2024).
- Реньов Є. В. Шлях України до консолідованої демократії: проблеми, перспективи та світовий досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. № 64. С. 381–385.
- Толкачова І., Момотюк В. Конституційно-правове забезпечення безпосередньої демократії в Україні. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2018. № 4. С. 28–31.
- Хаустова М. Г. Міжнародні стандарти в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2(89). С. 43–53.
- Чемсак Ю. В. Виборче законодавство України: особливості розвитку та сучасний стан. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 86–89.
- Чукаєва В. О. Конституційна реформа та рівень нормативно-правового забезпечення змін системи публічного управління в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 1. С. 48–53.

References

- Afanasenko, S. I. (2019). Konstytutsiini harantii prav i svobod liudyny ta hromadianyna v Ukraini [Constitutional guarantees of human and citizen rights and freedoms in Ukraine]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*, (3), 3-5. [in Ukrainian].
- Bahachova, L. L. (2011). Yurydychni harantii prav i svobod liudyny i hromadianyna v yevropeiskomu ta natsionalnomu pravi [Legal guarantees of human and citizen rights and freedoms in European and national law]. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannya*, (22), 56-70. [in Ukrainian].
- Barabash, Y. (2014). Konstytutsiinyi vymir ukrainskoi demokhatii [Constitutional dimension of Ukrainian democracy]. *Pravo Ukrainy*, (7), 137-145. [in Ukrainian].
- Berchenko, H. V. (2020). Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy ta akt proholoshennia nezalezhnosti v aspekti doktryny konstytutsiinoho bloku [Declaration of Ukraine's state sovereignty and the act of declaring independence in the context of constitutional doctrine]. *Konstytutsiine pravo, mistseve pravo, mizhnarodne pravo*, (4), 24-30. [in Ukrainian].
- Boriak, H. V., Holovko, V. V., Danylenko, V. M., Kulchytskyi, S. V., Maiboroda, O. M., Smolii, V. A. (Ed.), Yakubova, L. D., Yanishievskyi, S. O. (2016). 25 rokiv nezalezhnosti: narysy istorii tvorennia natsii ta derzhavy [25 years of independence: Essays on the history of nation and state formation]. Kyiv: Nika-Center. [in Ukrainian].
- Chemsak, Yu. V. (2021). Vyborche zakonodavstvo Ukrainy: osoblyvosti rozvytku ta suchasnyi stan [Electoral legislation of Ukraine: Features of development and current state]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (12), 86-89. [in Ukrainian].

Chukaieva, V. O. (2024). Konstytutsiina reforma ta riven' normatyvno-pravovoho zabezpechennia zmin systemy publicznego uhravlinnia v Ukraini [Constitutional reform and the level of normative-legal support for changes in the public administration system in Ukraine]. *Aktual'ni problemy vitchyzniano i iurysprudentsii*, (1), 48-53. [in Ukrainian].

Heduliiianov, V. Ye. (2022). Konstytutsiini polozhennia pro predstavnytsku demokhatiiu v Ukraini [Constitutional provisions on representative democracy in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnogo universytetu. Seriia: Yurysprudentsiia*, (57), 28-31. [in Ukrainian].

Hryshchuk, O. V. (2020). *Konstytutsiini tsinnosti: filosofski ta sudovi aspekty* [Constitutional values: Philosophical and judicial aspects] (2nd ed., revised and expanded). Kyiv: VAITE. [in Ukrainian].

Kasyniuk, L. A., & Melnyk, E. A. (2019). Pravova derzhava ta problemy stanovlennia yii v Ukraini [Rule of law and the problems of its formation in Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (6), 28-32. [in Ukrainian].

Khaustova, M. H. (2017). Mizhnarodni standarty v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv v Ukraini [International standards in the context of Ukraine's European integration processes]. *Visnyk Natsional'noi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, (2)(89), 43-53. [in Ukrainian].

Kliuchkovskiy, Yu. B. (2018). Pryntsypty vyborchoho prava: doktrynalne rozuminnia, stan ta perspektyvy zakonodavchoi realizatsii v Ukraini: monohrafiia [Principles of electoral law: Doctrinal understanding, status and perspectives of legislative implementation in Ukraine: A monograph]. Kyiv: Vaite. [in Ukrainian].

Koniev, I. (2020). Intehratsiia mizhnarodnykh standartyv z zakhystu prav liudyny v natsionalnu pravovu systemu Ukrainy [Integration of international human rights protection standards into Ukraine's national legal system]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, (10), 199-204. [in Ukrainian].

Kravtsova, Z. S. (2019). Konstytutsiino-pravovi zasady orhanizatsii i zdiisnennia derzhavnoi vlady v Ukraini: monohrafiia [Constitutional and legal foundations of the organization and implementation of state power in Ukraine: A monograph]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K. [in Ukrainian].

Mashtalir, Kh. V., & Leskiv, S. R. (2020). Realizatsiia demokratsii v Ukraini: polityko-pravovyi analiz [Implementation of democracy in Ukraine: Political and legal analysis]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*, 31(70)(1), 20-24. [in Ukrainian].

Ostapenko, M. (2011). Politychnyi pluralizm: bahatorihannist zmistu [Political pluralism: The diversity of content]. *Politychnyi menedzhment*, (6), 29-36. [in Ukrainian].

Pakharev, A. (2003). Perspektyvy ukrainskoi bahatopartijnosti u konteksti mozhlyvykh zmin v orhanizatsii vlady [Prospects for Ukrainian multipartyism in the context of possible changes in the organization of power]. *Politychnyi menedzhment*, (2), 57-64. [in Ukrainian].

Rehushievskiy, E. Ye. (2024). Konstytutsiino-pravovi harantii prav i svobod liudyny i hromadianyna yak skladova pravovoho poriadku v Ukraini [Constitutional and legal guarantees of human and citizen rights and freedoms as an element of the legal order in Ukraine]. *Nove ukrainske pravo*, (4), Aktual'ni problemy publicznego prava. Retrieved from <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/645>

Ren'ov, Ye. V. (2020). Shliakh Ukrainy do konsolidovanoi demokratsii: problemy, perspektyvy ta svitovyi dosvid [Ukraine's path to consolidated democracy: Problems, prospects, and global experience]. *Naukovyi visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*, (64), 381-385. [in Ukrainian].

Tolkachova, I., & Momotiuk, V. (2018). Konstytutsiino-pravove zabezpechennia bezposerednoi demokratsii v Ukraini [Constitutional and legal provision of direct democracy in Ukraine]. *Natsional'nyi iurydychnyi zhurnal: teoriia i praktyka*, (4), 28-31. [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. (1991). Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy №55-XII [Declaration of state sovereignty of Ukraine No. 55-XII]. *Zakonodavstvo Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

Verkhovna Rada Ukrainy. (1991). Zakon Ukrainy "Pro pravonaslidnytsvo Ukrainy" №1427-XII [Law of Ukraine "On the succession of Ukraine" No. 1427-XII]. *Zakonodavstvo Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

Voitkiv, V. (2007). Partiina systema Ukrainy: etapy stanovlennia ta yikhni osoblyvosti [The party system of Ukraine: Stages of formation and their features]. *Politychnyi menedzhment*, (2), 114-122. [in Ukrainian].

Yemelianchenko, M. S. (2017). Politychnyi pluralizm yak chynnyk rozvytku ukrainskoi derzhavy [Political pluralism as a factor in the development of the Ukrainian state]. *Aktualni problemy suchasnoi nauky i pravoohoronnoyi diialnosti*, 77-78. [in Ukrainian].

Zdobuttia nezalezhnosti Ukrainy 1991. Istoriiia proholoshennia, dokumenty, svidchennia [Acquisition of independence of Ukraine in 1991. History of proclamation, documents, testimonies]. (2011). In 2 vols. Vol. 1. Zhytomyr: Ruta. [in Ukrainian].

HISTORICAL CONTEXT OF CULTURAL AND LEGAL FACTORS IN UKRAINE'S DEMOCRATIZATION AT THE END OF THE 20TH CENTURY

Maksym Sapehin

Postgraduate Student,

Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn

Abstract. *This article analyzes the key cultural and legal factors that facilitated the democratization of Ukrainian society at the end of the 20th century through the lens of historicism. Special attention is given to legal reforms aimed at a gradual departure from the Soviet system following Ukraine's declaration of independence in 1991. The study examines legal documents that formed the foundation of the country's democratic order, including the Declaration of State Sovereignty of Ukraine, the Act of Declaration of Independence of Ukraine, and the Constitution of Ukraine. The article also explores the role of electoral law in shaping democratic culture within Ukrainian society, particularly the emergence of a multi-party system and the development of political pluralism. Political pluralism and its legal support are considered essential conditions for democracy and the freedom of political choice, which are rooted in legal culture. Additionally, the influence of certain international standards on the development of Ukraine's legal system is analyzed in the context of its integration into European and global democratic traditions. The article identifies the main challenges faced by the state in the democratization process, including corruption, insufficient judicial independence, political instability, and the lack of political culture. Enacting well-designed legislation and transforming it into the supreme authority of the country has proven to be much more difficult than drafting it. This is due to social inertia rooted in Ukraine's totalitarian Soviet past. The article evaluates the impact of constitutional reforms of the late 20th century on the historical and political development of the state and their importance for further democratic transformations in Ukrainian society. In conclusion, the article highlights the historical significance of key legal factors in the establishment of democracy in Ukraine, summarizes their impact on the formation of the modern legal system, and considers the prospects for the country's democratic development-an issue that is especially relevant in the current times of struggle for freedom and independence.*

Key words: *history of Ukraine, legal system, society, democracy, culture, constitution, political reform.*

РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ (ДЕКОМУНАЛІЗАЦІЯ) СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1991 – 2014 РР.)

Падалка Сергій Семенович

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
завідувач сектору новітньої історії та політики,
Інститут історії України НАН України, м. Київ
e-mail: seriogap@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

Анотація. *Мета статті* полягає у з'ясуванні наслідків впливу на повсякденне життя сільського населення процесів роздержавлення (декомуналізації) соціально-побутової інфраструктури. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, верифікації. *Задіяно* проблемно-хронологічний, ретроспективний методи. **Наукова новизна** полягає у розширенні розуміння змін у соціальній структурі українського суспільства, сільському розвитку після 1991 року, з'ясуванні впливу процесів декомуналізації соціально-побутової сфери на сільське повсякдення. **Наукове опрацювання** проблеми знайшло відображення в роботах Я. Федоренко, Л. Ковпак, М. Ігнатенко. Сприяло реконструкції різних аспектів змін побутових умов життя сільського населення роботи економістів В. Прокопи, О. Павліва, а також опубліковані джерельні матеріали. **Основні результати** дослідження: встановлені загальні тенденції розвитку форм власності підприємств побутового обслуговування населення, виявлений взаємозв'язок між складними трансформаційними процесами у соціально-побутовій сфері села і умовами проживання населення, показана нерівномірність соціально-побутового розвитку сіл України, зокрема проникнення новітніх стилів та смаків до великих сіл і архаїзації і деградації побуту у депресивних селах.

Ключові слова: село, побут, декомуналізація, населення, умови життя, власність, житло, господарство, торгівля, будівництво.

Постановка проблеми. Важливу роль у задоволенні життєвих потреб сільської людини відіграє соціально-побутова інфраструктура. Вона включає сукупність об'єктів, що забезпечують задоволення потреб сільського населення шляхом надання йому низки благ. Інфраструктура опосередковано впливає на забезпечення належних умов праці і відпочинку. Її складові і характер залежали від розмірів села, кількості населення та вікових груп. Побутова інфраструктура разом з іншими чинниками економічного характеру справляють вплив на природне відтворення населення, примноження трудового потенціалу села.

Стан інфраструктури залежить від розвитку на селі сільськогосподарських і несільськогосподарських видів діяльності населення, місця розташування населеного пункту. У великих селах з потужним економічним потенціалом, а також приміських селах побутова мережа зазвичай розвивалася більш успішно. Менш розвинуту інфраструктуру мали села, розташовані на далекій відставанні від районних і обласних центрів, шляхів сполучення тощо.

Мета: з'ясувати наслідки впливу на повсякденне життя сільського населення процесів роздержавлення (декомуналізації) соціально-побутової інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. Після 1991 р. розпочався період, який позначився переважно негативними змінами в інфраструктурному комплексі українського села. Реорганізація колгоспно-радгоспної системи господарювання об'єктивно вимагала вирішення питання про подальшу долю об'єктів, які до цього становили власність колгоспів, радгоспів, міжгоспів. Це зумовлювалося і тим, що агропідприємництва, через фінансові труднощі, втрачали можливості їх утримувати. Таким чином, постало багато питань, пов'язаних із перепідпорядкуванням побутових підприємств.

У 1996 р. уряд України з метою створення сприятливих умов для подальшого розвитку соціально-побутової сфери села ухвалив постанову «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду господарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ, організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності» [Постанова Кабінету міністрів від 5 вересня 1996 року № 1060]. Постанова була націлена на безоплатну поетапну передачу протягом 1997 – 2001 рр. у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду разом з об'єктами інженерного забезпечення сільськогосподарських, переробних і обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, що знаходилися на їх балансі.

Лише протягом 1997 – 1999 р. у комунальну власність сільського самоврядування було передано до 50% об'єктів соціальної сфери. На початку 2000-х на балансі колективних та державних сільгоспідприємств, акціонерних товариств, виробничих кооперативів, ще знаходилися понад 5 тис. дошкільних закладів освіти, 4700 закладів культури, 327 будинків для людей похилого віку, майже 5 тис. шкіл, 55 тис. км. інженерних мереж [Федорченко, 2015, с. 243].

У наступні роки продовжувалася робота по передачі об'єктів від господарств у комунальну власність територіальних громад. Так, на 2001 р. органам місцевого самоврядування було передано 1600 загальноосвітніх шкіл, 1215 дитячих садків, 1311 закладів культури. Комунальною власністю сіл стали усі лікарняні заклади та інженерні мережі. Складнішою ситуація виявилася із передачею житла. Зокрема, спочатку у комунальну власність було передано лише 38% житла, яке належало підприємствам, установам, організаціям [Федорченко, 2015, с. 244].

Актуалізувалося також і питання фінансування об'єктів соціальної сфери села. Адже, як виявилось, держава практично була не в змозі виділяти кошти для соціальних потреб усіх без винятку сіл. З року в рік обсяги державних вкладів ставали все меншими і меншими. Ухвалені державні програми розвитку сільських територій, не приносили ефекту, без підведення під них солідної фінансової основи. Урядові органи, які мали компетенцію виконання даних рішень, часто перепідпорядковувалися або ліквідовувалися.

Таким чином, труднощі з передачею у комунальну власність місцевих органів влади підприємств соціальної інфраструктури та їх з фінансуванням призвели до значного скорочення їхньої кількості на селі. Для багатьох дрібних сіл стала реальністю втрата медичних закладів, магазинів, шкіл, що зумовило розвиток міграційних процесів та затихання життєвого потенціалу.

На тлі складних трансформаційних процесів у соціально-побутовій сфері села відбувалися зміни в умовах проживання сільського населення, зокрема забезпеченні його житлом. Житло, як відомо, виступало одним з найважливіших компонентів соціальних благ і складовою якості життя. Наявні достатньо комфортні умови проживання виступали запорукою самореалізації людини.

На 2015 р. до сільського житлового фонду входило 5779,2 тис. житлових будинків, з яких 95,6% (5522,2 тис.) були індивідуальними. Отже більшість сільського населення проживало в індивідуальних будинках (91,7%), в квартирах багатоповерхових будинків (5,6%) [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 248].

Відбулося зростання на селі чисельності будинків, які порожнювали або експлуатувалися власниками сезонно. На 2015 р. таких відповідно було 10,2% (602,6 тис.), і 5,7% (336,7 тис.) таких будинків у загальній кількості сільських помешкань. В основному така ситуація найбільш поширеною була в малих селах.

З 1990-х років почали сповільнюватися темпи поповнення сіл новим житлом. Якщо в 1990 р. на селі було введено 3423 тис. м² житла або 28236 збудованих житлових будинків, то в 2005 р. – лише 1728 будинків [Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності, 2012, с. 15]. За наявністю житлової площі будинків, рівень забезпечуваності житлом на одну особу в селі був вищим ніж у місті. В 2015 р. на одного сільського жителя припадало 27,5 м² загальної площі житла [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 248].

Проте, на селі з року в рік з'являлося все більше непридатного для проживання житла. Тому, 31,7% сільських сімей, змушені були проживати на площі, яка була нижчою соціальної норми – 13,65 м² на особу [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 249]. Практично все житло (99,1%) на селі було приватизовано населенням, чи оформлене актом купівлі.

Для села характерною була також низька якість житла. За даним показником воно значно відставало від міста. Так, більше половини сільського житла було збудовано у 1940 – 1980-і роки, і лише 9,6% після 1991 р. В Чернігівській області 63% сільських будинків були споруджені до 1970 р., фізична зношеність житла тут досягла 40%; у 26,4% будинків останній ремонт проводився до 2000 р., а в 30,9% взагалі не проводився. Найбільша питома вага аварійних будинків було зафіксувалося в селах Сумської, Вінницької, Одеської і Черкаської областей.

Сільське населення виявляло задоволеність своїми умовами проживання по-різному, в залежності від соціально-економічного потенціалу того чи іншого населеного пункту та власного добробуту. У 2014 р. 4,5% опитаних на селі висловилося, що дуже задоволені умовами, 16% – що незадоволені, а 36% не дуже задоволені [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 250-251].

Відповідно, у сільських жителів зберігались різні можливості поліпшення благоустрою своїх дворів, зведення заборів, прокладання тротуарних доріжок. У населення великих сіл таких можливостей було значно більше, з огляду на наявність тут будівельних магазинів, спеціалістів, транспорту тощо.

У великих і багатолюдних селах більш інтенсивно поліпшувався благоустрій, сюди стрімко почали проникати європейські стандарти і смаки. За рівнем комфорту житла, нерідко такі села не поступалися містам. З року в рік у них зростала чисельність будинків, котрі мали все більш комфортніші умови для проживання. Водночас протягом 1996 – 2001 р. зросла на 32,7% (до 909) чисельність сіл, у яких

більшість осель були позбавлені, хоча б елементів благоустрою [Ігнатенко, 2009, с. 411].

Життя підтверджувало, а також підрахунки спеціалістів доводили, що комфортні житлові умови досягалися тоді, коли сільський будинок забезпечувався водогоном, каналізацією, природним газом, централізованим опаленням. Завдяки їм докорінно змінювався ритм людського повсякдення. У сільської людини з'являлося більше вільного часу (зазвичай він зростав на 40-65%), зменшувалась витрата часу на приготування їжі (на 20%), скорочувався (на 40%) час на прибирання та інші побутові потреби, на 30-40% зменшувалася можливість захворіти. У селах де була достатньо розвинутою мережа побутових послуг, населення більш раціонально підходило до розподілу робочого часу, витрачало більше часу на саморозвиток, активніше брало участь у громадському житті села, району тощо.

На селі в цілому відбувалося зростання чисельності сільських будинків, обладнаних водогоном. Якщо в 2012 р. водогін був у 35,6% будинках, то в 2014 р. у 46,3%. Наявність в будинку водогону відкривало для сім'ї додаткові можливості для поліпшення комфортних умов життя. Зазвичай до таких будинків підводилася каналізація, гаряче водопостачання, обладнувалася ванна кімната, встановлювалося централізоване опалення. Обов'язковою умовою ставало приєднання будинку до централізованого газопостачання. Протягом 2012 – 2014 рр. на селі питома вага будинків котрі мали каналізацію зростає з 34,4% до 45,5%, а ванну і душ з 29,8% до 39,9% [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 251].

Після 1991 р. на селі намічалася тенденція до зміни умов водопостачання. Досить складно проходила передача колгоспами і радгоспами своїх повноважень сільським радам по забезпеченню водою населення. У багатьох випадках сільським головам довелося практично самотужки розв'язувати увесь комплекс проблем, пов'язаних з пошуком коштів по утриманню та обслуговуванню інфраструктури водопостачання.

У 1992 – 2002 рр. президентом України і урядом було зроблено кілька спроб допомогти сільським органам влади у вирішенні питань водозабезпечення. 14 березня 1992 р. уряд ухвалив постанову «Про водопостачання сільських населених пунктів» у якій йшлося про спорудження 29470 км мереж водопостачання [Про водопостачання сільських населених пунктів: постанова Кабінету міністрів України № 134 від 14.03.1992]. Спочатку, виконання місцевою владою даної постанови дало позитивний ефект. Органи статистики зафіксували, що чисельність українських сіл, де функціонував централізований водогін поступово збільшувалося. У 1995 р. таких сіл було 5760 [Статистичний щорічник України за 2005 р., 2006, с. 445]. Проте, у 1996 р. уряд своєю постановою визнав документ 1992 р. таким, що втратив чинність, внаслідок чого відбулося відчутне сповільнення реконструкції та будівництва на селі централізованих систем водопостачання. Погіршилися умови заезпечення сільського населення водою. Так, як більшість водогонів рідко ремонтувалися і модернізувалися, місцеве керівництво визнавало їх аварійно небезпечними. З часом їх значна частина була закрита – старі труби не витримували напору води, часто виходили з ладу, здійснювати ремонт стало безперспективно. Найчастіше вони розбиралися і здавалися на металобрухт. Сільське населення (приблизно 11 млн осіб), котре активно займалося особистим господарством, будувало у власних подвір'ях нові криниці та свердловини.

У 2002 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про питну воду та питне водопостачання» [Про питну воду і питне водопостачання: закон України № 2918-III від 10.01.2002], який передбачав заходи з поліпшення функціонування системи водопостачання в місті і на селі. Уряд профінансував у вибіркового порядку населені пункти, у яких погіршилася обстановка з водопостачанням, розпочалося впровадження державно-приватного партнерства у формі концесій, оренди сільськими радами, приватними партнерами сільських водогонів. Проте банальне безгрошів'я у бюджетах сільрад часто перешкоджало укладенню таких угод. Чи не єдиним шляхом вирішення проблем водопостачання для більшості сіл, стало будівництво нових або реконструкція старих мереж водогонів за рахунок власних коштів та спонсорських внесків.

На 2014 р. власники лише 1212,9 тис. сільських будинків і квартир (26,3%) користувалися водою з водопровідних мереж. Простежувалася тенденція до зменшення чисельності сіл, що мали водогін і каналізацію. Крім соціального невдоволення населення, це призводило до погіршення стану сільського довкілля. У більшості малолюдних сіл властивою була відсутність будь-яких інженерних газових мереж. Дана обставина пришвидшувала їх занепад і вимирання.

Після 1991 р. на селі в дещо позитивному річищі продовжували розв'язуватися проблеми газифікації. Водночас, повільно зростало число сіл підключених до центральних газових мереж. Головна причина, яка стримувала газифікацію сіл полягала у недостатній кількості державних капіталовкладень. У багатьох селах газові мережі прокладалися лише вздовж центральних вулиць. Сільради не мали достатніх коштів на закупівлю труб та виконання монтажних робіт, що стримував підвід труб до осель. Населення у більшості своїй не мало змоги самотужки підвести газ. У 2014 р. із загальної чисельності сільських осель, 50,9% були забезпечені природним і 30,5% скрапленим газом.

Забезпечення газом сільського населення мало регіональну особливість. Краще справи з газифікацією виглядали у селах, які знаходилися поблизу адміністративних та промислових центрів, були великими за територією, мали розвинуту економіку. У 2014 р. у Київській області природним газом було забезпечено 84,3% сільського житла, тоді як у Кіровоградській лише 23,1%. На даний рік до 12,3 тис. сіл не був підведений природний газ і до 5,8 тис. скраплений [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 252].

Наявність газу в сільському будинку не лише покращувала умови його опалення та приготування їжі, а й відкривала для господаря додаткові можливості організації побуту: встановлення водогону і забезпечення подачі гарячої води; облаштування ванни чи душу; підведення каналізації тощо. Газифікація сіл сама по собі, дала поштовх до наближення сільських побутових умов до міських.

На початку 1990-х років розпочалися зміни у кількісних і якісних трансформаціях торговельного обслуговування сільського населення. Проходила у занепад сільська державна торгівля, яка в радянський період протягом багатьох десятиліть функціонувала за посередництва централізованих поставок товарів. Протягом 1991 – 1995 рр. у селах України припинила діяльність понад 10 тис. магазинів [Панченко, 1995, с. 296]. Постійне зростання цін на пальне ускладнювало доставку до сільських магазинів товарів, підвищувало їх вартість, робило їх значно дорожчими ніж у містах.

У 2002 р. чисельність сільських магазинів становила 47% від рівня 1990 р., тобто вдвічі стала меншою. Придбання сільським населенням продуктивних і промислових товарів ставало вигіднішим на ринках, де виробники сільгосппродукції звільнені від сплати податків на додану вартість, мали можливість тримати ціни на нижчому ніж у магазинах рівні. Водночас, даному сегменту торгівлі були властиві проблеми, котрі пов'язувалися головним чином із забезпеченням необхідної якості продукції.

З початку 2000-х років з активізацією дрібного підприємництва, торгівельна ситуація на селі, почала врівноважуватися. З'явилася велика кількість приватних магазинів. Все більше підприємства роздрібної торгівлі переходили у приватну власність. Відбувалася оптимізація даної мережі. За 2000 – 2014 рр. загальна чисельність підприємств роздрібної торгівлі на селі скоротилася втричі до 10,9 тис. Вони взяли на себе основний тягар торгівельного обслуговування сільського населення. Скорочення на селі числа торгових підприємств відбулося в основному через припинення діяльності продовольчих магазинів. Повільніше дані процеси проходили у Київській і Вінницькій областях. У 2014 р. тут продовжувало функціонувати відповідно 838 і 822 магазинів. У послідуочі роки скорочення пришвидшилося. На 2015 р. на одне село припадало 0,3 торгового місця, тобто населення двох сіл з трьох були позбавлені можливості користуватися послугами роздрібної торгівлі за місцем проживання. Для сільського населення радіус доступності місць торгівлі зріс до 3,7 км, що на 54,9% більше ніж у 2000 р. [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 256].

Різкі трансформації в торгівельному обслуговуванні на селі негативно впливали на соціальні настрої населення. У більшості українських сіл, звузились можливості задоволення потреб першої необхідності, передусім у продуктах харчування. Сільське населення одяг, побутову техніку, меблі купляло в міських магазинах.

У селах в яких були закриті магазини роздрібної торгівлі, найчастіше з'являлися приватні кіоски, проблемою яких часто була низька якість та вузький асортимент пропонованих товарів. Таким чином, населення багатьох середніх і малих сіл втрачало можливість придбати необхідні товари за місцем проживання.

Поява на селі приватних закладів торгівлі, не завжди мала наслідком повноцінне забезпечення населення сіл широким асортиментом товарів. Власники закладів вимушені були передусім орієнтуватися на отримання прибутку, і лише в другу чергу дбали про споживчі потреби сільського населення. Зазвичай кількість закладів торгівлі в одному селі обмежувалась. Частіше на селі функціонував магазин чи кіоск, що не було добре з точки зору конкурентності торгового середовища. Практично сільські жителі виявились усунутими від формування споживчого попиту на товари та їх ціну. Внаслідок, у більшості випадків, власник торгового закладу, зауповував і привозив в село ті товари, які було комерційно вигідно реалізовувати. Населення вимушене було купувати товари, які їм пропонував власник.

Сільські магазини і кіоски в більшості випадків спеціалізувалися на торгівлі продуктами харчування. Часто в них товарів було недостатньо, вони були присутні в обмеженому асортименті, особливо широкого вжитку – побутова хімія, товари для дітей тощо.

«Товарний голод», що мав місце на селі, змушував багатьох мешканців певною мірою його усувати в інших населених пунктах, витрачаючи для цього додаткові

кошти та вільний час. Менші можливості мало населення малих сіл, до яких не було регулярного транспортного сполучення. Нерегулярне підвезення до даних сіл товарів першої необхідності, ставало причиною до поступового їх знелюднення, а в перспективі до вимирання.

У 2000-і роки у великих і середніх селах досить інтенсивно почала розширюватись мережа ресторанів, кафе, барів, їдалень, закусточних і буфетів. Їх діяльність задовольняла потреби сільських споживачів у харчуванні, а також сприяла раціональному провадженні вільного часу. У 2014 р. на селі функціонувало близько 6,5 тис. закладів харчування [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 258]. У малих та віддалених від центральних автомагістралей селах працювали приватні кафе, шашличні, вареничні. Недоліком їх роботи була періодичність, здебільшого ними виконувалися замовлення населення з нагоди весіль, днів народжень, поминок за покійним тощо. Відвідувачами їх зазвичай були любителі кави та спиртних напоїв. За рахунок реалізації горілки, пива вони утримували власний економічний розвиток.

На селі побутове обслуговування населення здійснювалося мережею побутових підприємств. Послуги, які надавалися включали: ремонт житла, прання, хімчистку, ремонт одягу і взуття, автообслуговування, прокат речей, робота лазень тощо. Підприємства свою діяльність спрямовували на сприяння ведення населенням домашніх домогосподарств, виконання на замовлення широкого комплексу ремонтних робіт, забезпечення санітарно-гігієнічних потреб, допомоги у виготовленні, ремонті особистих речей, знарядь праці, інструментів, задоволення особистих потреб населення які не могли задовольнятися серійно виробленими товарами.

У 1990-і роки на селі відбулося стрімке зменшення чисельності закладів мережі побуту. Частина їх, внаслідок болісного процесу, була закрита. Більшість підприємств переводились у комунальну власність, змінювалось їх фінансування. Даний процес був пов'язаний з падінням життєвого рівня на селі, неможливістю більшості населення повноцінно задовольнити побутові потреби. Відбулося загальне зниження значення в житті сільської людини сфери побуту.

Заповнюватися вакуум, в організації сфери сільського побуду сільського побуту розпочався у 2000-і роки, з розвитком дрібного підприємництва. У селах, розташованих поблизу великих міст відкривалися приватні перукарні, лазні. Підприємливі сільські мешканці у власних садибах організовували майстерні по ремонту взуття, пошиттю одягу, кабінети де надавали перукарні і манікюрні послуги. Підприємництво мало вигоди, оскільки, не підприємець звільнявся від обов'язку сплати за оренду приміщення в іншому місці.

Більш успішно функціонували побутові підприємства великих сіл. Тут як правило були збережені створені в радянські часи заклади побуту. Вони урізноманітнювали спектр послуг. Нововведенням сфери комунальних послуг великих сіл ставали ігroteки, «інтернет-кімнати», котрі надавали доступ до мережі Інтернет, тощо.

У більшості віддалених сіл, ситуація з закладами побуту залишалася критичною. У більшість з них рідко був збережений свій побутовий заклад. На п'ять дрібних сіл припадало одне побутове підприємство. У 2005 р. у Тернопільській області лише у 22% сіл надавались побутові послуги [Шот, 2005]. На селі мало залишилося закладів побуту, які надавали послуги з ремонту та обслуговування

побутової техніки, хімчистки одягу, фото- і поліграфічних послуг. Найбільш розповсюдженим способом вирішення проблеми відсутності закладу побуту, виступало само заміщення, коли мешканці села робили все самостійно, чи користувались приватними послугами один одного [Татаревська, 2007, с. 87].

У 2014 р. на селі залишалося працювати 162 будинків побуту, в 164 селах функціонували комплексні приватні пункти. Лише в 381 селі працювали лазні. В Україні в 99% сіл не було будинків побуту. У Кіровоградській та Івано-Франківській областях вони були відсутні взагалі [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 259].

У 1990-і роки на селі зародилася і активно почали розвиватися приватна автотехсервісна служба. Нею обслуговувалися індивідуальні власники тракторів, автомобілів. Їх діяльність була затребуваною із зростанням числа транспортних засобів в особистому користуванні сільського населення. На початку 2000-х років на селі, лише тракторів у приватному користуванні було 21043 одиниць [Ігнатенко, 2009, с. 549]. Також зросла чисельність дрібних видів транспорту: мотоциклів, скутерів, велосипедів. Технічний сервіс надавався ремонтними майстернями, пунктами технічного обслуговування.

В особистому і господарському житті сільської людини важливе значення мав громадський транспорт і шляхи сполучення. Сільське населення завдяки їм, здійснювало поїздки до інших населених пунктів та країн, доставляли вантажі на село і з села.

Потенціал сіл великою мірою розвивався там, де мали місце якісне облаштування автомобільних доріг. Вигравали у соціально-економічному плані розвитку села, через які, проходили автомагістралі чи залізничні маршрути.

У 1990-і роки Україна продовжувала залишатись країною де повільно відбувалося розширення мережі доріг з твердим покриттям. Значно далі пішли країни центральної і південно-східної Європи. Щільність доріг внутрішньогосподарського призначення в Україні склала лише 2,4 км на 1000 га ріллі [Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 2002 – 2003, 2004]. У 2002 р. протяжність доріг загального користування досягла 169,6 тис. км. Переважна їх більшість (67%) це були, дороги що відносилися до доріг IV і V категорії. На 1 тонокілометр території України приходилося близько 270 км доріг з твердим покриттям, що було в 4 рази менше ніж в країнах ЄС [Ситник, 2003, с. 22].

У 1990-і роки, в умовах фінансової кризи, нове будівництво доріг на селі практично призупинилося. Діючі дороги ремонтувалися все рідше, а тому швидше виходили з ладу. В цьому плані в дещо вигіднішому становищі перебували села, на території яких функціонували сільськогосподарські підприємства, які виділяли кошти на благоустрій. Мережа сільських доріг не забезпечувала належного транспортного сполучення, а тому не завжди задовольняла стабільне соціально-побутове обслуговування сільського населення.

Протягом 2006 – 2011 р. поліпшили своє транспортне лише 208 сіл [Федоренко, 2015, с. 262]. На 2014 р. 6661 сіл, де проживало близько 2166,5 тис. чол. не мали доріг з твердим покриттям, 661 село розташовувалося на відстані більше 10 км. від дороги з твердим покриттям. Сільське населення відчувало труднощі у сполученні із ними, особливо під час важких природних умов – снігових завалів та задощів.

На 2014 р. 7383 сіл не мали на власній території зупинок громадського транспорту, 30% мали їх на відстані від трьох кілометрів і більше [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 263].

З року в рік на селі нагромаджувалися обсяги дорожнього полотна, яке перебувало в незадовільному стані. Дорожні служби т. з. ямковий ремонт проводили у більшості випадків ситуативно. Тому до багатьох середніх і малих сіл стан автомобільних шляхів погіршувався. Автоперевізники, часто уникали обслуговування таких сіл, нерідко скорочували число рейсів. Подорожчання вартості проїзду обґрунтовувалось складними умовами експлуатації автотранспорту, частим виходом з ладу, здорожчанням запчастин і пального, низькими прибутками, нерентабельністю рейсів. Населення цих сіл, таким чином не мало можливості, за потреби, здійснювати поїздки до районних, обласних центрів.

У селах ситуація зі станом внутрішніх доріг була ще складнішою. Тверде покриття мало 46,3% сільських вулиць. Краща ситуація була у приміських та великих селах. У 1990 – 2000-і роки у будівництві та ремонті внутрішньосільських доріг відбулося різке уповільнення. Ремонт доріг здебільшого брали на себе великі агрохолдинги, яким потрібні були внутрішньосільські шляхи для вивезення вирощеного зерна, буряків, транспортування техніки, засобів виробництва тощо. Ті селі, які мали асфальтовані дороги, також регулярно потребували ремонтних дорожніх робіт.

У 2020-і роки за проголошеною урядом програмою Великого будівництва, деякі сільські громади провели ремонт внутрішніх доріг. Тут було дещо поліпшено під'їзні шляхи до сіл. Це вдалось зробити селам, територіально наближеним до великих міст чи центральних транспортних магістралей. Також вдалося поліпшити дороги, що сполучали центри громад.

Після 1991 р. відбулися зміни у сільському зв'язку. В умовах загального стрімкого розвитку зв'язку та інформаційних технологій на сільський зв'язок, телекомунікації та електрозв'язок, покладалась велика соціальна роль. Обслуговування сільського населення проводили відділення зв'язку, телефонні станції, телеграфи, підприємства з надання інтернет-послуг.

Зміни у телефонному зв'язку були пов'язані, передусім, з витісненням стаціонарних операторів мобільними. До 1991 р. на селі було сконцентровано досить розгалужену мережу телефонних станцій, яка чисельно переважала міську. Проте міська мережа була значно потужнішою, зберігалася суттєва диспропорція у якості телефонного зв'язку у місті та селі. У 1990-і роки, коли ускладнились для значної частини сільського населення умови проживання, відбулося погіршення загального рівня телефонізації. Сільське населення яке не мало достатньо коштів на встановлення телефонних апаратів та проплати високих тарифів, які регулярно зростали, почало масово відмовлятися від послуг телефонних станцій.

На селі взамін почала швидко розширюватися мережа мобільного зв'язку – технології, яка давала змогу абонентам підтримувати зв'язок під час руху, вдома чи на роботі. Протягом 2000-х років, як у місті, так і на селі мобільний зв'язок витіснив стаціонарний. На селі відбувалось досить швидке його поширення. Він став доступним для значного числа сільського населення. На 2014 р. 88% населення України користувалося мобільними телефонами, а паралельно мобільним і

стаціонарними телефонами продовжувало користуватися лише 43% [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 265].

У 1990-і роки у значній частині сіл відділення поштового зв'язку суттєво скоротили загальний обсяг та види послуг. Це було викликано передусім погіршенням матеріального благополуччя населення, звуженням можливостей комунікацій. Центральною послугою, що надавалась операторами поштового відділення був переказ комунальних платежів, які вносилися населенням за сплату електроенергії, газу, води. Зазнала суттєвого скорочення також передплата сільським населенням газет і журналів.

У 2000-і роки новим явищем у поштовому зв'язку стала Нова пошта – оператор мобільної доставки товарів та надання послуг. Її відділення почали масово відкриватися на селі, виявляючи конкурентні переваги над традиційними сільськими відділеннями поштового зв'язку.

Соціальний розвиток та благополуччя сільського населення традиційно підтримувався закладами освіти. Освіта – виступала інноваційним елементом та джерелом оновлення всіх складових елементів життєдіяльності суспільства. На селі освіта являла собою сферу, яка об'єднувала установи, організації, що здійснювали навчання, виховання, пропаганду знань. За наявних у більшості сіл України непростих демографічних і соціально-економічних умовах, мережа освітніх навчальних закладів зазнавала постійних трансформацій, у тому числі і з метою ефективнішого використання матеріально-технічних, кадрових, фінансових ресурсів для забезпечення доступності та якості освіти.

Можливість отримання освіти продовжувала виступати важливою складовою, яка вказувала на рівень розвитку того чи іншого села. Після 1991 р. набували поширення тенденції до постійного зменшення на селі чисельності освітніх закладів. Насамперед, це стосувалося, як найнижчої ланки соціалізації дитини, так і здобуття першооснов знань – дитячих дошкільних закладів. Коштів на будівництво та ремонт об'єктів соціальної інфраструктури села, державою та сільгоспідприємствами виділялося все менше, і як наслідок – потужна колись мережа дошкільних установ почала скорочуватись. Протягом 1991 – 1996 рр. чисельність дошкільних закладів зменшилась з 12500 до 10900, тобто на 1600 одиниць [Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 2002 – 2003, 2004, с. 493]. Загалом до кінця 2011 р. було закрито 40% дитячих садочків [Федоренко, 2015, с. 250]. На селі найменша кількість дошкільних установ була зафіксована в 2005 р. – 8,4 тис. одиниць (283 тис. місць). У 2012 р. садочки мали 313 тис. місць [Дошкільна освіта України за 2012 рік: статистичний бюлетень, 2013, с. 7]. На початок 2013 р. 36% сільських дітей були охоплені дошкільними навчальними закладами, на селі функціонувало 9,3 тис. ДНЗ. Закриття на селі дитячих садків було зумовлене перепідпорядкуванням з власності колгоспів і радгоспів у комунальну власність. Місцеві органи влади, за браком коштів зазвичай скорочували видатки на утримання садків. Погіршення демографічної ситуації наслідком якої стало зменшення природного приросту населення, у свою чергу, обумовлювало закриття та перепрофілювання низки дошкільних навчальних закладів.

У 2014 р. в Україні 17,8 тис. сіл (65,9% загальної кількості) не мали дошкільних закладів, причому в 3 тис. даних населених пунктів перебувало від 21 до 49 дітей віком до шести років, в 1,2 тис. – більше 50 дітей. Якщо в селах, де мешкало 50 і

більше дітей Миколаївської, Сумської, Черкаської областях були поодинокі випадки неохоплення садками відповідної кількості дітей, то у Львівській області у 251 селі не було. Для дітей 4,5 тис сіл найближчий садок перебував на відстані понад 10 км [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 267]. Незначна частина сіл організовувала підвіз дітей. Більшість дітей у віддалених селах садочки відвідували рідко, або взагалі цього не робили.

У 2000-і роки, коли чисельність дітей особливо у великих та приміських селах почала зростати, місць дитячих дошкільних установах катастрофічно не вистачало. Найчастіше розширення кількості місць відбувалося за рахунок відновлення роботи непрацюючих закладів та відкриття нових у пристосованих приміщеннях. Нове будівництво, велося вкрай рідко, навіть у приміських селах де активно велося житлове будівництво. Це пояснювалося, у більшості випадків відсутністю у сільрадах і громадах коштів.

У великих та приміських селах діючі ДНЗ були перевантаженими, з'являлися черги при прийомі дітей. У 2014 р. чисельність дітей на 43,9% перевищувала наявні місця у садках. На селі у середньому в розрахунку на 100 наявних місць в садках, припадало 94 дитини. А в Чернівецькій, Рівненській областях на 100 наявних місць припадало 115 дітей, Львівській – 122, Волинській – 125, Закарпатській – 127 [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 268].

У деяких областях, місцеві органи влади практикували створення однієї дошкільної установи на кілька сіл. Також набувався досвід підвезення дітей з навколишніх сіл до сіл, у яких функціонували ДНЗ.

У 2011 р. лише 36% сільських дітей дошкільного віку відвідували дитячі садки [Статистичний щорічник України за 2011 р., 2012, с. 434]. Решта, переважна більшість сільських дітей виховувалася вдома, що іноді негативно позначалося на їх розвитку, мали місце обмеження можливостей їх соціалізації. Батьки, які працювали за наймом чи в домашньому господарстві, були не в змозі приділяти достатньо уваги вихованню дітей.

Деякою складністю і двоякістю вирізнялась і ситуація у сільських школах. Після 1991 р. була впроваджено якісно нова законодавчо-правова база діяльності середніх освітніх навчальних закладів, яка помітно трансформувала організаційну структуру середніх навчальних закладів, були відкриті реформовані і новосформовані ліцеї, гімназії, колегіуми, навчально-виховні комплекси. Зокрема, в Україні в 1992 – 1993 навчальному році працювало 4,3 тис. шкіл, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 5 коледжів, 11 авторських і приватних шкіл [Шевченко, с. 316]. Важливими закладами ставали школи естетичного виховання, у яких одночасно забезпечувалася і позашкільна освіта (дозвілля), і виступали осередками культури, сприяючи естетичному розвитку дітей і підлітків. У 2011 – 2012 навчальному році в таких школах навчалось 335,79 тис. учнів [Федоренко, 2015, с. 251].

Демографічна криза села позначилася на функціонуванні сільської загальноосвітньої школи. Особливо складно ситуація була у малих (малолюдних) селах України, де відбувалось стрімке скорочення народжуваності і чисельності дітей шкільного віку. У 1990-і роки тут відбувалось одночасне скорочення числа шкіл і числа учнів. Упродовж 1991 – 1997 рр. на селі кількість загальноосвітніх шкіл скоротилася на 26% [Кучма].

Темпи скорочення шкіл мали регіональну особливість. Дещо повільніше дані процеси протікали на Київщині. Так, за даними Київського обласного управління освітою тільки за 1996 – 1998 рр. в області було зачинено шість шкіл, у 63% сіл відбувалося постійне скорочення учнів [Лікарчук]. У розташованому на околицях Києва Києво-Святошинському районі – відносно сприятливому у демографічному відношенні – чисельність учнів за 1996 – 1999 рр. зменшилася на 200 осіб [Освіта району, с. 5, 35].

Загалом, в Україні протягом 1997 – 2000 рр. у сільській місцевості чисельність шкіл зменшилась з 15200 до 15000. Як наслідок на початок 2000 р. понад 12 тис. сільських дітей віком від 7 до 15 років та близько 20 тис. дітей старшого віку не навчалися [Кучма].

Управління освіти місцевих адміністрацій намагаючись запобігти закриттю освітніх установ – шкіл і дитячих дошкільних закладів, нерідко поєднували дві самостійні ланки навчання і виховання – дошкільну і початкову. Так, у деяких селах Коломийського району Івано-Франківської області, дитячі садки переносилися у приміщення шкіл, зобов'язання щодо їх функціонування брали на себе зазвичай сільські ради [Прикарпатське село має свій дитячий садочок].

З початком 2000-х років так звана оптимізація навчальних закладів на селі набула активних форм. Попри те, що до кінця 2009 р. діяв мораторій на закриття шкіл, малокомплектні сільські загальноосвітні заклади (особливо ті, в яких навчалось до 10 учнів) не закривалися, а «тимчасово призупиняли свою діяльність». Школярі переходили в школи сусідніх сіл. Попервах державна програма «Шкільний автобус», на основі якої забезпечувалась доставка дітей із віддалених сіл до шкіл у крупніші населені пункти, у більшості випадків виконувалась частково. Виявились нею не охоплені 142008 сільських школярів. Причина полягала у недофінансуванні, високій частці несправних та застарілих машин, відсутність доріг з твердим покриттям тощо. Дітям щодня доводилось долати відстань в кілька кілометрів пішки, на велосипеді чи попутним транспортом. Взимку через важкі кліматичні умови, учні з віддалених сіл не мали можливості регулярно відвідувати освітні заклади, нерідко відставали від шкільної програми.

У 2014 р. в Україні кожна п'ята сільська школа залишалася малокомплектною. В Житомирській області таких навчальних закладів була половина. В 42 школах навчалось до 10 учнів, а середнє навантаження на вчителя становило шість учнів [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 268]. Забезпечити високу якість освіти в малокомплектній школі було проблематично. Крім того, витрати на їх функціонування були переважно неефективні з економічної точки зору. У кращому матеріальному становищі перебували школи у великих селах. Майже всі сільські школи переживали недофінансування. У багатьох з них, протягом багатьох років не оновлювалася матеріально-технічна база. У 2011 р. 57,39% сільських шкіл були підключені до мережі Інтернет. Більшість сільських шкіл мали низький рівень інформаційної оснащеності, нерівномірно забезпечувалися навчальним устаткуванням, комп'ютерним обладнанням, підручниками.

На 2011 р. 11089 сільських шкіл (75%) мали центральне опалення або власну котельню. Їдальні або буфети забезпечували гаряче харчування у 11612 школах. Фізкультурну залу мало 8578 шкіл, навчально-дослідні ділянки – 6139, підсобне господарство – 274 [Освіта України – 2011].

У наступне десятиріччя продовжувалась оптимізація мережі сільських загальноосвітніх закладів. У 2015 – 2019 рр. відбулися позитивні зміни у виконанні програми «Шкільний автобус», для сільських шкіл була закуплена партія автобусів.

Культурне дозвілля сільського населення задовольнялось закладами культури – будинками культури, клубами, бібліотеками. Після 1991 р. внаслідок економічних катаклізмів, відбулося певне скорочення можливостей підприємств та комунальних служб, що надавали матеріальну допомогу закладам культури. Багато приміщень на селі почало порожніти та зазнавати руйнувань. У результаті, багато з них, перестали відповідати функціональному призначенню, і були закриті. За 1990 – 1992 рр. припинили роботу 1200 клубів [Ігнатенко, 2009, с. 561]. Загалом варто зазначити, за 1990 – 2011 рр. клубних закладів поменшало на 4,6 тис. [Федоренко, 2015, с. 257].

У 2000-і роки в селах України продовжувала працювати мережа клубних установ. На 2014 р. сільське населення обслуговувалося 5,3 тис. клубами і будинками культури. З 2000 по 2015 р. їх стало менше на 7,3%. Клуби збереглися в основному у великих і середніх селах. У 2015 р. 42,3% сіл не мали клубів і будинків культури, 40,2% цих установ потребували ремонту, а 4,5% перебували у аварійному стані. В селах Харківської, Полтавської, Чернігівської областей поліпшення матеріально-технічного стану потребувало 50% клубів [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 257].

Відбулися зміни у сільській бібліотечній мережі. У 1990 – 1992 рр. було закрито 300 бібліотек. Протягом 1990 – 2011 рр. на селі на 3 тис. бібліотек стало менше [Ігнатенко, 2009, с. 561; Федоренко, 2015, с. 257]. У 1997 р. бібліотеки перейшли на утримання місцевих органів влади, відбулася повна чи часткова децентралізація бібліотечної системи. У багатьох селах зазнавали погіршення матеріально-технічна база бібліотек. Приміщення потребували проведення капітальних ремонтів, багато з них залишались без опалення. І що головне, різко відбувалось скорочення фінансування, стали ситуативними поповнення бібліотечного фонду книгами та періодичними виданнями. У 2002 р. Кабінет міністрів України ухвалив документ «Програма поповнення бібліотечних фондів України на період до 2005 року» яким передбачалося поповнення щороку 300 новими книгами. Вона не була виконана в повному обсязі. Сільські бібліотеки отримали лише 4% запланованої кількості книжок. У 2000-і роки поповнення бібліотек літературою відбувалось найчастіше за кошти благодійників, меценатів, іноді самих авторів книг. У 2014 р. на селі продовжувало працювати 13,5 тис. бібліотек [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 275]. У наступне десятиріччя їх чисельність зазнавала зміг у бік зменшення.

Заклади культури села також переживали проблеми з кадрами. Через низьку популярність професії бібліотекаря молодь без ентузіазму йшла туди працювати. Нерідко підтримувалась життєздатність культурних закладів фахівцями літнього віку, які почали свою трудову діяльність у даній сфері культури багато десятиліть тому.

Як наслідок, кількість послуг культурно-мистецького спрямування на селі значно скоротилася. Так, якщо в 2002 р. у селах України було проведено 2668 концертів і 2039 вистав, то в 2010 р. – вже 1851 і 1607 відповідно.

Населення українських сіл традиційно мало менше можливостей порівняно з міським населенням задоволення у задоволенні дозвіллевих потреб. Як відомо, роль

дозвілля в житті людини, була велика і полягала передусім у відновленні психічних і фізичних сил. На селі була згорнута робота сільської кіномережі як фінансово неприбуткової. Якщо у 1990 р. сільським населенням було відвідано 200 млн. кіносеансів, то в 2011 р. лише 370 тис. Таким чином, відвідування наймасовішого виду культурного заходу скоротилося у 540 разів [Федоренко, 2015, с. 258]. На селі залишалося 782 демонстраторів фільмів [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 276].

Ситуація позначалася на настроях молоді. Проведені дослідження підтверджували, що у 2013 р. 33% сільської молоді зазначали, що через відсутність закладів культури, чи далеке розташування, не могли задовольняти культурні потреби та проводити повноцінне дозвілля [Матеріали соціологічного дослідження «Ставлення української молоді до здорового способу життя» Державного інституту розвитку сім'ї та молоді за підтримки ЮНІСЕФ, 2010].

Лише у великих і середніх селах сільські ради та громади, в цілому, успішно справлялися з проблемою дозвілля молоді та забезпечували розвиток культури, звичною практикою ставала організація культурно-розважальних заходів, до яких залучали сільські клуби, будинки культури, шкільні бібліотеки, сільські музеї тощо.

Сільські бібліотеки на селі залишалися чи не єдиним осередком культури, де населення могло черпати знання, займатися самоосвітою. Новітні телекомунікації все більше заповнювали інформаційний простір, перетворювалися на основне джерело інформації, сприяли політичному та культурному вихованню.

У великих та приміських селах зберігалася художня самодіяльність, ансамблі та хори. Сільські клуби проводили щорічні творчі фестивалі та звітні концерти. Власну нішу у сільській культурі займали домашні види мистецтва – в'язання, вишивка, заняття співом і танцями, фотографія.

Для сільського населення особливо важливою була проблема збереження фізичного здоров'я, його поліпшення у різних вікових групах, формування здорового способу життя. Генерування даних цінностей на селі лише починалося. Критичною залишалась ситуація зі здоров'ям переважаючої маси сільського населення. Для все більшого числа сіл властивою була відсутність потрібної мережі сільських медичних установ, не завжди належне забезпечення їх медичним устаткуванням. Відбувалось постійне погіршення здоров'я, а відповідно і зростання загальних показників захворюваності та смертності.

Проведені в 2014 р. оцінки стану здоров'я виявили, що задовільний він був у 49,5% сільського населення, 38,7% не задовільним, 11,8% – поганим. Близько 36% мали хронічні хвороби. Висока вартість ліків і неспроможність хворого їх придбати, особливо на серцево-судинні хвороби, часто загрожували смертельними наслідками. Сільське населення за обсягом отриманої медичної допомоги значно поступалося жителям міст. Це пов'язувалось як з низьким рівнем доходів населення, так і погіршенням територіальної доступності медичних закладів. Особливо впливали на здоров'я сільського населення і викликали передчасні смертельні наслідки поведінкові чинники. Більшість українських сіл залишались осторонь національних заходів з пропаганди здорового способу життя, життя в гармонії з довкіллям. На селі досить швидко поширювались тютюнопаління, зловживання алкоголем, вживання наркотиків тощо.

З року в рік на селі мережа лікувальних закладів невпинно скорочувалась. Якщо у 2000 р. на селі функціонувало 1007 лікарень на 20275 ліжкомісць, то в 2011

р. – вже 333 з 7586 ліжок. Ситуація з наявністю фельдшерсько-акушерських пунктів була схожою. Якщо в 2000 р. їх було 16113, то в 2011 р. – 12484. Тобто, лише за десять років, чисельність медустанов на селі скоротилась втричі.

У 2014 р. лікарську допомогу сільському населенню надавали 60 дільничих, 14 районних, 28 центральних районних лікарень, 591 амбулаторно-поліклінічні заклади, 13,3 тис. фельдшерсько-акушерські пункти, 3894 закладів первинної медико-санітарної допомоги [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 278]. Проте навіть за наявності даної мережі, забезпеченість становила 2,4 установи на 10 тис. населення, тобто була майже у два рази нижчою за європейську (4,9 установ на 10 тис. населення незалежно від того, чи це місто, чи село). До того, в Україні стали очевидними наростаючі значні міжрегіональні відмінності у забезпеченості амбулаторіями. Зокрема найбільше їх знаходилося у селах Харківської області – 4,3 одиниці на 1 тис. населення, а найменше у Волинській – 1,53 осіб відповідно [Федоренко, 2015, с. 255].

Для населення села середня доступна віддаль до лікарняних закладів становила: до лікарень – 26,8 км, АПЗ – 8, ФАП – 4,1 км., станції швидкої допомоги – 39,2 км [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 279].

Чисельність сіл, де не було можливості отримати хоча б елементарну медичну допомогу щороку зростала. Наприклад протягом 1991 – 2005 рр. лише в Кіровоградській області на 6% зросло число сіл, які не мали лікарських закладів, до 88% таких сіл не здійснювалося виїзне медичне обслуговування [Характеристика сільських населених пунктів Кіровоградської області станом на 1 листопада 2005 р., 2006].

На 2014 р. у 9741 сіл (36,1% загальної чисельності) не мали лікувальних закладів. У великих селах лікарняні заклади мали дещо краще матеріальне обладнання. Хоча у більшості українських сіл не було повного набору обладнання та інвентаря, необхідного для надання первинної медичної допомоги.

Складною у вирішенні залишалась проблема кадрового забезпечення сільських медзакладів. Протягом 2000-2014 рр. чисельність лікарів, які обслуговували кожні 10 тис. сільського населення зменшилася на 1,5%, середнього медперсоналу на 5,7% [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 279].

Наслідки для сільського населення мали реформи охорони здоров'я. Варто зазначити, що дані реформаційні трансформації у медичній галузі, лише опосередковано враховували специфіку сільської місцевості та інтереси населення. Так трапилося, що багато сіл, особливо віддалених, виявилися відрізнаними від будь-якої медичної допомоги.

«Оптимізація» медичних закладів, передбачила поділ областей і районів на округи, котрі мали обслуговуватися сімейними лікарями. В окрузі обслуговувалося в середньому близько 1200 пацієнтів. Сімейні лікарі оволодівали азами сімейної медицини, поєднуючи у своїй особі фахівця широкого спектру послуг. На селі «оптимізація» мережі закладів охорони здоров'я передбачила закриття лікарень у невеликих селах й заміну їх на фельдшерсько-акушерські пункти, фактично медпункти.

Протягом 2008 – 2011 рр. відбулося зменшення на 318 чисельності самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік одиниць. На 2014 р. чисельність прикріпленого сільського населення до закладів первинної медико-санітарної допомоги загальної

практики складала 12,3 млн, тоді як штатних посад лікарів на селі була – 7,1 тис. Лікар на селі обслуговував 1721 пацієнтів, що суттєво перевищувало норматив 1200 чол.

Серед чинників, що впливали на здоров'я сільського населення, його працездатності і довголіття важливу роль посідала фізкультура і спорт, як складова загальної культури суспільства. В житті людини дана сфера мала значення, оскільки забезпечувала розвиток фізичних, морально-вольових здібностей, раціонального і активного використання вільного часу.

Кількісний і якісний розвиток фізкультури і спорту залежав від матеріально-технічної бази, наявності кваліфікованих фахівців. У 1990-і роки на селі відбулося погіршення матеріально-технічної бази фізкультури і спорту. Місцеві органи влади суттєво скоротили фінансування спортивних організацій. Часто бракувало коштів на утримання споруд, стадіонів, спортмайданчиків, оплату праці фахівців. У 2000-і роки у великих селах відбулася активізація спортивної та фізкультурно-оздоровчої роботи, що було пов'язано з приходом великого бізнесу у дану сферу. Місцеві олігархи зводили стадіони, баскетбольні площадки, тренажерні комплекси тощо.

У 2014 р. фізкультурно-спортивний комплекс села включав: 32,7 тис. площадок, в тому числі 2,5 майданчиків з тренажерним обладнанням, 8,4 тис. футбольних полів. Водночас у 21,7 тис. (79,1%) сіл не було спортивної інфраструктури [Савков, Орлатий, Кучер, 2016, с. 280]. У таких селах, особливо сільська молодь не могла реалізовувати інтерес до оздоровлення, активного дозвілля і відпочинку, і змушена була шукати його за межами населених пунктів.

Висновки. Отже, побут сіл виступав ілюстрацією рівня їх економічного та соціального розвитку. Процеси декомуналізації побутової сфери супроводжувалися формуванням альтернативних способів надання соціальних послуг та організації дозвілля на селі. Комунальні підприємства приватної форми власності, які зазвичай з'являлися у великих і середніх за розмірами селах виступали ефективними інструментами облаштування побуту, були провідниками новітніх прогресивних технологій надання послуг. Проте, у більшості сіл України відбулося різке скорочення чисельності закладів соціально-побутової, освітньої та медичної сфер. Надання освітніх, медичних, побутових послуг перебирали на себе заклади, які функціонували у містах і селищах. Хоч і повільно на селі відбувалося розширення комунікаційних зв'язків, розвивалися сучасні інформаційні системи, комп'ютерні мережі та інші новітні технічні засоби.

Список використаних джерел та літератури

- Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 2002 – 2003, 2004. Київ
Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності, 2012. Київ.
Дошкільна освіта України за 2012 рік: статистичний бюлетень, 2013. Київ.
Ігнатенко, М. М., 2009. Село на нашій Україні. Новітні політичні стереотипи та соціально-економічні детермінанти змін. 1991 – 2008. Ялта.
Кучма, Л. Селянство – першооснова нашого народу.
Лікарчук, І. Вчитися ніколи не пізно.
Матеріали соціологічного дослідження «Ставлення української молоді до здорового способу життя» Державного інституту розвитку сім'ї та молоді за підтримки ЮНІСЕФ, 2010.
Освіта району (стан, тенденції, перспектива в таблицях).
Освіта України – 2011. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Панченко, П. П., 1995. Аграрна політика держави і соціальні зміни на селі, *Україна незалежна. Сторінки історії*, Київ.

Постанова Кабінету міністрів від 5 вересня 1996 року № 1060.

Прикарпатське село має свій дитячий садочок.

Про водопостачання сільських населених пунктів: постанова Кабінету міністрів України № 134 від 14.03.1992.

Про питну воду і питне водопостачання: закон України № 2918-III від 10.01.2002.

Савков, А. П., Орлатий, М. К., Кучер, М. І., 2016. Публічне управління сільськими територіями України: навчальний посібник, Київ.

Ситник, В. П., 2003. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК в Україні, *Економіка АПК*, 2, 19-29.

Статистичний щорічник України за 2005 р., 2006. Київ.

Статистичний щорічник України за 2011 р., 2012. Київ.

Татаревська, М. С., 2007. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення, Одеса.

Федоренко, Я., 2015. Українське село на рубежі тисячоліть (1990 – 2014 рр.), Черкаси: Видавець Третяков О. М.

Характеристика сільських населених пунктів Кіровоградської області станом на 1 листопада 2005 р., 2006. Кіровоград.

Шевченко, Л. Л. Духовний поступ суспільства в нових умовах.

Шот, М., 2005. До побутового обслуговування села – з увагою, *Урядовий кур'єр*, 14 вересня.

References

Aktualni pytannia ahrarnoi polityky. Zbirnyk robit 2002 – 2003, 2004. Kyiv

Derzhavna zhytlova polityka Ukrainy: problema sotsialno-ekonomichnoi efektyvnosti, 2012. Kyiv.

Doshkilna osvita Ukrainy za 2012 rik: statystychnyi biuleten, 2013. Kyiv.

Fedorenko, Ya., 2015. Ukrainske selo na rubezhi tysyacholit (1990 – 2014 rr.), Cherkasy: Vydavets Tretiakov O. M.

Ihnatenko, M. M., 2009. Selo na nashii Ukraini. Novitni politychni stereotypy ta sotsialno-ekonomichni determinanty zmin. 1991 – 2008. Yalta.

Kharakterystyka silskykh naselenykh punktiv Kirovohradskoi oblasti stanom na 1 lystopada 2005 r., 2006. Kirovohrad.

Kuchma, L. Selianstvo – pershoosnova nashoho narodu.

Likarchuk, I. Vchytysia nikoly ne pizno.

Materialy sotsiolohichnoho doslidzhennia «Stavlennia ukraïnskoi molodi do zdorovoho sposobu zhyttia» Derzhavnoho instytutu rozvytku simi ta molodi za pidtrymky YuNISEF, 2010.

Osvita raionu (stan, tendentsii, perspektyva v tablytsiakh).

Osvita Ukrainy – 2011. Ministerstvo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy.

Panchenko, P. P., 1995. Ahrarna polityka derzhavy i sotsialni zminy na seli, *Ukraina nezalezna. Storinky istorii*, Kyiv.

Postanova Kabinetu ministriv vid 5 veresnia 1996 roku № 1060.

Pro pytnu vodu i pytne vodopostachannia: zakon Ukrainy № 2918-III vid 10.01.2002.

Pro vodopostachannia silskykh naselenykh punktiv: postanova Kabinetu ministriv Ukrainy № 134 vid 14.03.1992.

Prykarpatske selo maie svii dytiachyi sadochok.

Savkov, A. P., Orlyati, M. K., Kucher, M. I., 2016. Publichne upravlinnia silskymy terytoriiamy Ukrainy: navchalnyi posibnyk, Kyiv.

Shevchenko, L. L. Dukhovnyi postup suspilstva v novykh umovakh.

Shot, M., 2005. Do pobutovoho obsluhovuvannia sela – z uvahoiu, *Uriadovyi kurier*, 14 veresnia.

Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2005 r., 2006. Kyiv.

Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2011 r., 2012. Kyiv.

Sytnyk, V. P., 2003. Formuvannia i realizatsiia derzhavnoi polityky rozvytku materialno-tekhnichnoi bazy APK v Ukraini, *Ekonomika APK*, 2, 19-29.

Tatarevska, M. S., 2007. Riven zhyttia silskoho naseleennia: otsiniuvannia ta napriamy polipshennia, Odessa.

**DENATIONALIZATION (DECOMMUNALIZATION) OF SOCIAL AND UTILITY
INFRASTRUCTURE AND ITS IMPACT ON THE DAILY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF
UKRAINE (1991 – 2014)**

Serhii Padalka

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Leading Research Fellow,
Head of Department of Contemporary History and Politics,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, Kyiv

***Abstract.** The article aims to clarify the consequences of the impact on the daily life of the rural population of the processes of denationalization (decommunalization) of social and utility infrastructure. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematic study and verification. The scholar employed problem and chronological as well as retrospective methods. **The research novelty** comes from expanding the understanding of changes in the social structure of Ukrainian society, rural development after 1991, clarifying the impact of the processes of decommunalization of the sphere on rural everyday life. **The issue has been studied** by Ya. Fedorenko, L. Kovpak, and M. Ignatenko. The works of economists V. Prokopa and O. Pavliv as well as published source materials contributed to the reconstruction of various aspects of changes in the living conditions of the rural population. **The main results** of the study: we have established general trends in the development of forms of ownership of enterprises providing consumer services to the population, revealed the relationship between complex transformation processes in the socio-economic sphere of the village and the living conditions of the population, and shown the unevenness of the socio-economic development of Ukraine's villages, in particular, the penetration of modern styles and tastes into large villages and the archaization and degradation of life in depressed villages.*

***Key words:** countryside, everyday life, decommunalization, population, living conditions, property, housing, economy, trade, construction.*

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ СПОРТИВНО-ОЗДОРОВЧОЇ РОБОТИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (КІН. ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.)

Божок Олександр Анатолієвич

аспірант,

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

e-mail: sanya2k21m.sports@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-0246-6035>

***Анотація.** Актуалізовано, що одним із ключових факторів для забезпечення фізичного та психосоціального благополуччя студентської молоді є ефективно організована спортивно-оздоровча діяльність. Здійснено виокремлення структурних компонентів спортивно-оздоровчої роботи ЗВО як цілісної взаємопов'язаної системи в контексті історико-педагогічного аналізу. Проаналізовано етапи еволюції змісту спортивно-оздоровчої роботи у ЗВО України (трансформація системи фізичного виховання, пошук нових форм та методів організації занять; впровадження інноваційних технологій у фізичне виховання, розвиток спортивної інфраструктури; активізація інтеграційних процесів у європейській освітній простір, впровадження компетентнісного підходу у фізичне виховання; адаптація системи фізичного виховання до умов дистанційного навчання та воєнного стану, впровадження онлайн-ресурсів, цифровізація освітнього процесу). Визначено структурні компоненти спортивно-оздоровчої роботи у закладах вищої освіти України (цільовий, змістовий, організаційний, контрольний-діагностичний, інфраструктурний, соціально-комунікаційний, адаптивний), що функціонують як взаємопов'язана система, яка забезпечує ефективну реалізацію фізичного виховання та спортивно-оздоровчої діяльності у ЗВО, підвищення фізичної активності студентів, зміцнення психосоціального добробуту молоді, формує мотивацію до здорового способу життя, що особливо важливо в умовах воєнного стану та гібридного навчання.*

***Ключові слова:** спортивно-оздоровча робота, заклади вищої освіти, структурні компоненти спортивно-оздоровчої роботи, фізичне виховання.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Функціонування ефективної системи спортивно-оздоровчої роботи у закладах вищої освіти (ЗВО) є однією з пріоритетних у сфері педагогіки, фізичної культури та охорони здоров'я. З огляду на тотальне зниження рівня фізичної активності серед студентської молоді, зростання психоемоційного навантаження, а також необхідність інтеграції здоров'язбережувального підходу в освітній процес ЗВО, актуалізується потреба в обґрунтуванні теоретико-методичних та організаційних засад спортивно-оздоровчої діяльності, зокрема, визначення її структурних компонентів.

Особливо актуальним видається вивчення структурних компонентів спортивно-оздоровчої роботи ЗВО як цілісної взаємопов'язаної системи в контексті історико-педагогічного аналізу, що відображає етапи її становлення та розвитку до сучасної національної парадигми фізичного виховання з урахуванням європейських стандартів.

Практична значущість означеної проблематики зумовлена необхідністю адаптації освітньо-оздоровчих програм до умов гібридного навчання, інклюзивності, воєнного стану, а також розробки ефективних управлінських моделей організації фізичної культури в закладах вищої освіти.

Історіографічний огляд. Одним із ключових факторів для забезпечення фізичного та психосоціального благополуччя студентської молоді є ефективно організована спортивно-оздоровча діяльність, що потребує наукового обґрунтування її структури як цілісної системи.

Упродовж кінця ХХ – початку ХХІ століття спортивно-оздоровча робота у закладах вищої освіти України зазнавала суттєвих змін, що були зумовлені як реформами в освітній галузі, так і інтеграційними процесами України у європейський простір вищої освіти.

Аналізуючи еволюцію управління у сфері фізичної культури і спорту, Г. Грибан наголошує, що її розвиток відбувався паралельно із формуванням системи державного управління в Україні після здобуття незалежності. У цьому контексті автор виокремлює п'ять основних етапів:

- період становлення ключових державних інститутів і визначення зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу новоствореної незалежної України (грудень 1991 р. – жовтень 1994 р.);

- етап інституційного оформлення політичної системи, побудови вертикалі виконавчої влади, розвитку місцевого самоврядування та закріплення конституційних основ державного устрою (жовтень 1994 р. – листопад 1999 р.);

- подальше вдосконалення політичної системи, активізація громадянського суспільства (листопад 1999 р. – грудень 2004 р.);

- проведення реформ у державному управлінні та місцевому самоврядуванні відповідно до нової Конституції (редакція від 8 грудня 2004 р.).

- відновлення президентсько-парламентського устрою, спрямованого на вибудову дієздатної вертикалі виконавчої влади (з жовтня 2010 р.) [Базильчук, Базильчук, Цісар, 2024, с. 47-52].

Хоча на функціонування будь-якої сфери впливають всі чинні нормативно-правові акти, провідну роль відіграють саме ті, що безпосередньо стосуються конкретної галузі. У сфері фізичної культури і спорту, як зазначають А. Ціпов'яз, В. Бондаренко, розв'язання спеціалізованих завдань значною мірою залежало від законодавчих норм, що стосуються суміжних галузей – освіти, охорони здоров'я, економіки тощо [Ціпов'яз, Бондаренко, 2019, с. 58]. Ключовим нормативним актом, який врегулював сферу фізичної культури і спорту кін. ХХ – поч. ХХІ століття, є Закон України «Про фізичну культуру і спорт» (1993). Саме цей закон окреслив правові, соціальні, економічні та організаційні засади розвитку цієї галузі, а також визначив механізми участі державних органів і суб'єктів господарювання у збереженні та зміцненні здоров'я населення через фізичну активність [ЗУ ПФКС, 1994]. В свою чергу, Закон України «Про вищу освіту» створив правові основи для інтеграції фізичної культури в освітній процес ЗВО та забезпечення відповідної інфраструктури у закладах вищої освіти України [ЗУ ПВО, 2014].

Хоча соціально-економічні та політичні трансформації в Україні кардинально вплинули на систему фізичного виховання у ЗВО (зокрема, економічна криза 1990-х років призвела до скорочення фінансування спортивних заходів та

погіршення матеріально-технічної бази), разом з тим, інтеграція України у європейський освітній простір сприяла поступовому впровадженню нових підходів до фізичного виховання, орієнтованих на збереження здоров'я та формування навичок здорового способу життя у студентської молоді. Узагальнюючи результати досліджень українських науковців (І. Бондаренко, В. Вербицький, Г. Грибан, В. Савченко, Н. Сітнікова, А. Сергєєв та інші) можемо визначити, що еволюція змісту спортивно-оздоровчої роботи у ЗВО України відбувалася у кілька етапів:

- 1991–2000 роки: період трансформації системи фізичного виховання, пошук нових форм та методів організації занять;
- 2001–2010 роки: впровадження інноваційних технологій у фізичне виховання, розвиток спортивної інфраструктури;
- 2011–2020 роки: активізація інтеграційних процесів у європейський освітній простір, впровадження компетентнісного підходу у фізичне виховання;
- 2021–2025 роки: адаптація системи фізичного виховання до умов дистанційного навчання та воєнного стану, впровадження онлайн-ресурсів, цифровізація освітнього процесу [Вербицький, Бондаренко, 2014; Савченко, Сергєєв, 2016, с. 76-80].

Історична та змістова трансформація спортивно-оздоровчої діяльності у закладах вищої освіти України на основі аналізу вітчизняних та зарубіжних науковців дає змогу визначити, що її основними орієнтирами на сучасному етапі є:

- збереження та зміцнення здоров'я студентської молоді, формування стійкої мотивації до здорового способу життя, профілактика гіподинамії та психофізіологічних розладів, спричинених стресовими чинниками, дистанційною освітою, соціальною ізоляцією та наслідками війни (В. Базильчук, О. Базильчук, Р. Гхїлдіял, Р. Павлов, Д. Сіпакова, С. Шинкарьов) [Ghildiyal, 2015, p. 165-170; Базильчук, Базильчук, Цісар, 2024, с. 47-52; Шинкарьов, Сіпакова, Павлов, Брусак, 2025, с. 15];
- інноваційність та цифровізація, впровадження онлайн-занять, мобільних додатків в умовах дистанційного або змішаного навчання (В. Базильчук, В. Масол, Т. Скирда, Н. Харченко, В. Цісар) [Базильчук, Базильчук, Цісар, 2024, с. 47-52; Харченко, Скирда, Масол, 2024, с. 489-493];
- інклюзивність та адаптивність, охоплення всіх категорій студентів, зокрема осіб з інвалідністю, тимчасово переміщених осіб, студентів із травматичним досвідом (С. Бесса, О. Длугопольський, І. Мескіта, А. Розадо, П. Хасті) [Bessa, Nastie, Rosado, 2021; Длугопольський, 2018, с. 28-33];
- міждисциплінарність та інтеграція спортивно-оздоровчої діяльності у загальний освітній процес ЗВО, що передбачає взаємодію з кафедрами, студентським самоврядуванням, медичною службою, зовнішніми партнерами тощо (Г. Грибан, О. Длугопольський, Е. Мур, М. Фрай) [Moore, Fry, 2017, p. 468-478; Грибан, 2022; Длугопольський, 2018, с. 28-33].

Водночас, визначення етапів становлення, правових засад та основних орієнтирів функціонування сфери фізичної культури та спортивно-оздоровчої роботи у закладах вищої освіти України актуалізує питання щодо систематизації її основних структурних компонентів.

Метою статті є аналіз становлення та функціонування спортивно-оздоровчої діяльності (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.); систематизація та теоретичне обґрунтування

структурних компонентів спортивно-оздоровчої роботи у закладах вищої освіти України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Організація спортивно-оздоровчої діяльності у закладах вищої освіти ґрунтується на системному підході, що передбачає виокремлення взаємопов'язаних і взаємозалежних структурних компонентів. Кожен із них виконує певну функцію у забезпеченні цілісного, ефективного та результативного освітньо-оздоровчого процесу. Ґрунтуючись на доробках вітчизняних та зарубіжних науковців, можемо виокремити наступні структурні компоненти спортивно-оздоровчої діяльності у закладах вищої освіти України.

Цільовий компонент, що визначає стратегічні орієнтири й основні завдання спортивно-оздоровчої діяльності. До ключових цілей спортивно-оздоровчої діяльності у закладах вищої освіти України можемо віднести формування в студентської молоді мотивації до здорового способу життя, розвиток фізичних і морально-вольових якостей, збереження фізичного, психічного, соціального здоров'я, профілактика захворювань, адаптація до умов навчання і життя у воєнний чи повоєнний час. Цілі такої діяльності зареґламентовано у відповідних нормативно-правових документах (Закони України «Про фізичну культуру і спорт», «Про освіту», «Про вищу освіту» та інших), а також у внутрішніх документах ЗВО (статутах, положеннях, концепціях тощо).

Змістовий компонент охоплює комплекс знань, умінь, навичок і ціннісних орієнтацій, які опановують студенти через освітні програми та позанавчальні заходи спортивно-оздоровчого спрямування. Основними змістовими елементами є навчальні дисципліни з фізичного виховання, секційні заняття, тренування, спортивні свята, програми, змагання, турніри, проекти тощо. Зміст спортивно-оздоровчої діяльності має враховувати вікові особливості студентів, рівень фізичної підготовки, наявність хронічних захворювань, обмежень, а також відповідати особливостям організації освітнього процесу (наприклад, в умовах дистанційного навчання чи мобільності студентів).

Як зазначають С. Шинкарьов та Д. Сіпакова, структура змісту спортивно-оздоровчої діяльності має включати систему фізичних вправ, методичних підходів і організаційних прийомів, що відповідають загальним принципам фізичної культури – науковості, доступності, індивідуалізації та безперервності [Шинкарьов, Сіпакова, Павлов, Брусак, 2025, с. 15]. Такий зміст створює підґрунтя для реалізації наступного компоненту – організаційного.

Організаційний компонент визначає форми, методи, засоби організації спортивно-оздоровчої діяльності, а також кадрове та управлінське забезпечення. Організаційна структура охоплює спортивні клуби, кафедри фізичного виховання, адміністративні підрозділи, що координують якісну реалізацію спортивно-оздоровчої діяльності у ЗВО. На думку Г. Грибана, ефективна організація дає змогу створити цілісну та ефективну систему роботи, яка забезпечить реалізацію цілей та основних завдань щодо спортивно-оздоровчої діяльності у ЗВО [Грибан, 2022].

Контрольно-діагностичний компонент забезпечує систематичний моніторинг фізичного стану студентів, рівня засвоєння навчального матеріалу та ефективності впроваджених форм, методів, засобів роботи. Його реалізація передбачає використання тестових методик, анкетування, оцінювання фізичних показників,

ведення індивідуальних карт здоров'я тощо. Регулярна фіксація змін знань, умінь і навичок студентів дозволяє вчасно виявляти проблеми й відповідно коригувати освітній процес. Однак ефективність діагностики значною мірою залежить від умов, у яких вона проводиться, що актуалізує значення скоординованої інфраструктури.

Інфраструктурний компонент включає матеріально-технічну базу, необхідну для якісного здійснення спортивно-оздоровчої діяльності: спортивні зали, майданчики, басейни, інвентар, тренажерні зали, а також цифрові платформи для дистанційного навчання. Особливої уваги потребує забезпечення доступності таких ресурсів, зважаючи на обмеження, спричинені воєнними діями чи фінансовими труднощами.

Не менш важливою постає соціальна складова спортивно-оздоровчої діяльності. Згідно з О. Чеховською, системна соціальна взаємодія сприяє формуванню відповідального ставлення особистості до власного здоров'я [Чеховська, Жданова, Грибовська, Данилевич, Шевців, 2019]. *Соціально-комунікаційний компонент* спрямований на формування позитивного ставлення до фізичної активності та забезпечення ефективної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу: студентами, викладачами, адміністрацією, громадськими організаціями, спортивними федераціями. Комунікація реалізується через соціальні мережі, інформаційні кампанії, наставництво, студентське самоврядування тощо.

Виклики сьогодення вимагають гнучкості та мобільності, що обґрунтовує необхідність *адаптивного компоненту*. У контексті війни, масової міграції і переходу до дистанційного навчання спортивно-оздоровча діяльність у ЗВО потребує швидкої адаптивності та реагування на зміни. Це означає впровадження індивідуальних програм, створення інклюзивного середовища, використання цифрових платформ і постійне оновлення підходів до організації діяльності. О. Базильчук підкреслює, що ефективність фізичного виховання залежить від індивідуального підходу, регулярності та варіативності занять [Базильчук, Базильчук, Цісар, 2024, с. 47-52]. У свою чергу, Р. Сілва акцентує, що в умовах цифровізації освіти важливо переглядати традиційні методи фізичного виховання та впроваджувати інноваційні підходи для підтримки активності молоді [Silva, Silva, Silva, 2019]. Таким чином, адаптивність є запорукою гнучкої та стійкої моделі спортивно-оздоровчої діяльності у ЗВО.

Висновки. Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок, що спортивно-оздоровча діяльність у закладах вищої освіти України є складним, системним явищем, що постійно трансформується відповідно до соціальних, політичних, економічних і технологічних викликів. Історико-педагогічний аналіз засвідчив, що з кінця ХХ століття до сьогодення вітчизняна система фізичного виховання та спорту пройшла декілька етапів становлення, кожен із яких позначився зміною парадигми у ставленні суспільства та окремої особистості до здоров'я, його збереження, підтримки та відновлення.

Структурні компоненти спортивно-оздоровчої роботи у закладах вищої освіти України (цільовий, змістовий, організаційний, контрольний-діагностичний, інфраструктурний, соціально-комунікаційний, адаптивний) функціонують як взаємопов'язана система, що забезпечує ефективну реалізацію фізичного виховання та спортивно-оздоровчої діяльності у ЗВО, підвищення фізичної активності студентів, зміцнення психосоціального добробуту молоді, формує мотивацію до

здорового способу життя, що особливо важливо в умовах воєнного стану та гібридного навчання.

Оновлення змісту та форм спортивно-оздоровчої діяльності у сучасних ЗВО має ґрунтуватися на засадах науковості, диференціації, інклюзивності, міждисциплінарної взаємодії, цифровізації та гнучкої адаптації до змін. Особливої значущості набуває поєднання традиційних підходів із інноваційними рішеннями, які враховують сучасні виклики.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку доцільно зосередити на розробці адаптивних моделей спортивно-оздоровчої роботи з урахуванням індивідуальних освітніх траєкторій студентів, включаючи осіб з особливими потребами та ВПО; аналізі ефективності цифрових технологій, що сприяють формуванню рухової активності студентської молоді в умовах дистанційного навчання; вивченні ролі міжсекторальної взаємодії (освітніх, медичних, соціальних інституцій, громадських організацій) у забезпеченні системи фізичного виховання у ЗВО.

Список використаних джерел та літератури

Bessa C., Hastie P., Rosado A., Mesquita I. Sport education and traditional teaching: Influence on students' empowerment and self-confidence in high school physical education classes. *Sustainability*. 2021. Vol. 13. Article No. 578. DOI: <https://doi.org/10.3390/su13020578>

Ghildiyal R. Role of sports in the development of an individual and role of psychology in sports. *Mens Sana Monographs*. 2015. Vol. 13. P. 165–170.

Moore E. W. G., Fry M. D. Physical education students' ownership, empowerment, and satisfaction with PE and physical activity. *Research Quarterly for Exercise and Sport*. 2017. Vol. 88. P. 468–478

Silva R. C. A., Silva V. L. de F. F., Silva A. P. Distance learning for teaching in physical education. *Motriz*, Rio Claro. 2019. Vol. 25. No. 1. DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/S1980-6574201900010002>

Базильчук В. Б., Базильчук О. В., Цісар В. В. Інноваційні технології розвитку рухової активності студентів в освітньому середовищі університету. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2024. № 55. С. 47–52.

Вербицький В. А., Бондаренко І. Г. *Історія фізичної культури та спорту в Україні: навчальний посібник*. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.

Грибан Г. П. *Управління у сфері фізичної культури і спорту*. Житомир: Рута, 2022. 124 с.

Длугопольський О. Розбудова внутрішньої системи забезпечення якості вищої освіти України у світлі орієнтирів європейського стандарту. *Вища освіта в Україні: порядок денний для реформ*. 2018. С. 28–33.

Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 03.05.2025)

Закон України «Про фізичну культуру і спорт». Київ, 1994. 22 с.

Савченко В. Г., Сергеев А. Ю. Управління у сфері фізичної культури і спорту на рівні адміністративно-територіальних одиниць: традиції і новації. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2016. № 1 (51). С. 76–80.

Харченко Н. В., Скирда Т. С., Масол В. В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності дитячих громадських об'єднань фізкультурно-спортивної спрямованості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. 2024. № 3К(176). С. 489–493. DOI: [https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.3K\(176\).109](https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.3K(176).109)

Ціпов'яз А. Т., Бондаренко В. В. *Організація і управління фізичною культурою і спортом: навчальний посібник*. Кременчук: КПК, 2019. 128 с.

Чеховська Л., Жданова О., Грибовська І., Данилевич М., Шевців У. *Оздоровчо-рекреаційні технології: навчальний посібник*. Львів: ЛДУФК, 2019. 220 с. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/items/3874a671-204f-4b49-89d9-dc87e719e465> (дата звернення: 03.05.2025)

Шинкарьов С. І., Сіпакова Д. О., Павлов Р. Г., Брусак О. М. Спортивно-оздоровча діяльність: основи організації та практичні аспекти: методичні рекомендації для здобувачів вищої освіти різних спеціальностей. Полтава: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2025. 27 с.

References

Bazylchuk, V. B., Bazylchuk, O. V., & Tsisar, V. V. (2024). Innovatsiini tekhnologii rozvytku rukhovoї aktyvnosti studentiv v osvıtnomu seredovyschchi universytetu [Innovative technologies for the development of students' motor activity in the educational environment of the university]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka*, 55, 47–52.

Bessa, C., Hastie, P., Rosado, A., & Mesquita, I. (2021). Sport education and traditional teaching: Influence on students' empowerment and self-confidence in high school physical education classes. *Sustainability*, 13(2), 578. <https://doi.org/10.3390/su13020578>

Chekhovska, L., Zhdanova, O., Hrybovska, I., Danylyevych, M., & Shevtsiv, U. (2019). *Ozdorovcho-rekreatsiini tekhnologii* [Health and recreational technologies]. Lviv: LDUFK. <https://repository.ldufk.edu.ua/items/3874a671-204f-4b49-89d9-dc87e719e465> [in Ukrainian]

Dlhopolskyi, O. (2018). Rozbudova vnutrishnoi systemy zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity Ukrainy u svıtili oriyentyriv yevropeiskoho standartu [Building the internal quality assurance system of higher education in Ukraine in light of European standards]. In *Vyshcha osvita v Ukraini: poriadok denni dlia reform* (pp. 28-33). [in Ukrainian]

Ghildiyal, R. (2015). Role of sports in the development of an individual and role of psychology in sports. *Mens Sana Monographs*, 13, 165-170.

Hryban, H. P. (2022). *Upravlinnia u sferi fizychnoi kultury i sportu* [Management in the field of physical culture and sports]. Zhytomyr: Ruta. [in Ukrainian]

Kharchenko, N. V., Skyrda, T. S., & Masol, V. V. (2024). Vykorystannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnologii u diialnosti dytiachykh hromadskykh obiednan fizkulturno-sportyvnoi spriamovanosti [Use of ICT in the activities of children's public organizations of physical culture and sports orientation]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport)*, 3K(176), 489–493. [https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.3K\(176\).109](https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.3K(176).109) [in Ukrainian]

Moore, E. W. G., & Fry, M. D. (2017). Physical education students' ownership, empowerment, and satisfaction with PE and physical activity. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 88(4), 468–478.

Savchenko, V. H., & Serhieiev, A. Yu. (2016). Upravlinnia u sferi fizychnoi kultury i sportu na rivni administratyvno-terytorialnykh odynyts: tradytsii i novatsii [Management in the field of physical culture and sports at the level of administrative-territorial units: Traditions and innovations]. *Slobozhanskyi naukovosporyvnyi visnyk*, 1(51), 76–80. [in Ukrainian]

Shynkarov, S. I., Sipakova, D. O., Pavlov, R. H., & Brusak, O. M. (2025). *Sportyvno-ozdorovcha diialnist: osnovy orhanizatsii ta praktychni aspekty. Metodychni rekomendatsii dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity riznykh spetsialnostei* [Sports and wellness activities: Organizational foundations and practical aspects. Methodical recommendations for higher education applicants of various specialties]. Poltava: DZU «Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka». [in Ukrainian]

Silva, R. C. A., Silva, V. L. de F. F., & Silva, A. P. (2019). Distance learning for teaching in physical education. *Motriz: Revista de Educaao Fısica*, 25(1). <https://doi.org/10.1590/S1980-6574201900010002>

Tsipoviaz, A. T., & Bondarenko, V. V. (2019). *Orhanizatsiia i upravlinnia fizychnoiu kulturoiu i sportom* [Organization and management of physical culture and sports]. Kremenchuk: KPK. [in Ukrainian]

Verbytskyi, V. A., & Bondarenko, I. H. (2014). *Istoriia fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini* [History of physical culture and sports in Ukraine]. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly. [in Ukrainian]

Verkhovna Rada of Ukraine. (1994). *Zakon Ukrainy «Pro fizychnu kulturu i sport»* [Law of Ukraine «On Physical Culture and Sports»]. Kyiv. [in Ukrainian]

Verkhovna Rada of Ukraine. (2014). *Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» vid 01.07.2014 No. 1556-VII* [Law of Ukraine «On Higher Education» of July 1, 2014, No. 1556-VII]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> [in Ukrainian]

**STRUCTURAL COMPONENTS OF SPORTS AND HEALTH-IMPROVING ACTIVITIES IN
HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE (LATE 20TH – EARLY 21ST CENTURY)**

Oleksandr Bozhok

Postgraduate Student,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

***Abstract.** It has been emphasized that one of the key factors for ensuring the physical and psychosocial well-being of student youth is effectively organized sports and health-improving activities, which require scientific justification of their structure as a holistic system. The article analyzes the stages in the evolution of the content of sports and health-improving work in higher education institutions of Ukraine: transformation of the physical education system; search for new forms and methods of organizing physical activity; implementation of innovative technologies in physical education and development of sports infrastructure; intensification of integration processes into the European educational space; application of the competency-based approach in physical education; adaptation of the system to distance learning and martial law, implementation of online resources and digitalization of the educational process. The structural components of sports and health-improving activities in higher education institutions of Ukraine are defined (target, content, organizational, control and diagnostic, infrastructural, social and communicative, adaptive), functioning as an interrelated system that ensures effective implementation of physical education and health-related activities, increases students' physical activity, strengthens their psychosocial well-being, and fosters motivation for a healthy lifestyle — especially crucial under martial law and hybrid learning conditions. It is substantiated that the renewal of the content and forms of sports and health-improving work in modern higher education institutions should be based on principles of scientific validity, differentiation, inclusiveness, interdisciplinary interaction, digitalization.*

***Key words:** sports and health-improving activities, higher education institutions, structural components, physical education.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.17>
УДК 94(438.1)«1888/1924» + 378.4 + 373.5(437)

ТОВАРИСТВО НАУКОВОЇ ДОПОМОГИ МОЛОДІ ІМЕНІ КАРОЛЯ МАРЧИНКОВСЬКОГО У ВЕЛИКОМУ ГЕРЦОГСТВІ ПОЗНАНСЬКОМУ (1888 – 1924 РР.). ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ СТИПЕНДІЙ

Ямпонець Павло Віталійович

кандидат історичних наук, завідувач кафедри загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін, Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут, ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом», Чернігів
e-mail: yampolets1970@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6962-5493>

Приходько Микола Миколайович

кандидат історичних наук,
докторант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: prihod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>

***Анотація.** У статті розглянуто діяльність Товариства наукової допомоги молоді імені Кароля Марчинковського у Великому герцогстві Познанському впродовж 1888 – 1924 років, з особливим акцентом на фінансові аспекти його функціонування. Основну увагу приділено джерелам надходження коштів, серед яких важливе місце займали приватні пожертви, членські внески, надходження від добродійних акцій та підтримка з боку громадських інституцій. Детально проаналізовано обсяги отриманих сум у різні роки, що дозволяє простежити динаміку фінансування в контексті соціально-економічних змін. Окремий розділ присвячено витратам товариства: подано структуру видатків із виокремленням основних напрямів, зокрема надання стипендій для різних категорій молоді – студентів вищих навчальних закладів, учнів професійно-технічних шкіл, а також школярів. Також розглянуто соціальний склад стипендіатів відповідно до професійного становища їхніх батьків, що дає змогу оцінити соціальну орієнтацію допомоги. Аналіз особливостей розподілу коштів дозволяє висвітлити принципи роботи Товариства та його роль у підтримці освітнього розвитку польської молоді під владою Пруссії.*

***Ключові слова:** громадські організації, громадянське суспільство, стипендії, Кароль Марчинковський, фінансування освіти, соціальна підтримка молоді.*

Постановка проблеми. Попри наявні наукові праці роль і механізми функціонування Товариства в історичному, освітньому та соціальному контексті залишаються недостатньо вивченими. Дані праці здебільшого мають ювілейний або довідковий характер, зосереджуючись переважно на загальному огляді діяльності товариства або на поданні біографічних даних про стипендіатів. Проте

систематичний аналіз звітів Товариства, зокрема щорічних звітів, які містять детальну інформацію про принципи добору стипендіатів, внутрішню організацію, джерела фінансування, регіональне охоплення допомоги та її соціально-культурний вплив, досі не став предметом окремого наукового дослідження. Також поза увагою залишаються питання про еволюцію діяльності товариства в контексті змін політичної ситуації у Великому князівстві Познанському, а також про мережу зв'язків цієї організації з іншими польськими громадськими ініціативами освітнього та національного характеру. Невивченими залишаються й аспекти впливу товариства на формування освітньої стратегії польського суспільства в регіоні, зокрема в умовах культурного тиску з боку Пруської держави. У цьому контексті виникає потреба у комплексному й критичному аналізі джерельної бази, зокрема звітів.

Мета статті – дослідити діяльність Товариства наукової допомоги молоді імені Кароля Марчинковського у Великому герцогстві Познанському впродовж 1888 – 1924 років на основі звітів організації, прослідкувати динаміку змін стипендіального фонду та соціального походження батьків діти яких отримували стипендію.

Аналіз останніх публікацій. Книга Доброслави Гуці «Stypendyści Towarzystwa Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego 1841 – 1909» (Стипендіати Наукового товариства допомоги ім. Кароля Марчинковського 1841 – 1909) [Dobrosława, 2017], видана у 2017 році спільно Великим польським генеалогічним товариством «Gniazdo» та Познанським товариством приятелів наук, є ґрунтовним дослідженням історії освітньої допомоги в регіоні Великопольщі у ХІХ столітті. У книзі йдеться про діяльність Towarzystwa Naukowej Pomocy (Наукового товариства допомоги), заснованого в 1841 році, яке надавало стипендії талановитій, але малозабезпеченій молоді, здебільшого польського походження. Дослідження охоплює період до 1909 року і містить імена понад 2 000 осіб, які отримували підтримку від цього товариства. Книга має довідковий характер: вона містить біографічні дані стипендіатів, інформацію про їхнє походження, навчальні заклади, подальшу долю, кар'єру. Окрім того, праця подає контекст функціонування товариства, його засад, цілей, фінансування, а також ролі в збереженні польської ідентичності в умовах пруського панування.

Праця М. Мотти «Rzut oka na pięćdziesięciolecie działania Towarzystwa Pomocy Naukowej imienia Karola Marcinkowskiego» (Познань, 1891) [Motty, 1891] – це ювілейна публікація, присвячена 50-річчю діяльності Towarzystwa Pomocy Naukowej (Товариства наукової допомоги) ім. Кароля Марчинковського, заснованого в 1841 році у Великопольщі. У виданні подано огляд історії товариства за перше півстоліття його існування, включно з обставинами його заснування, основними завданнями, формами допомоги, фінансовою підтримкою та організаційною структурою. Особливу увагу автор приділяє впливу товариства на розвиток освіти серед польської молоді під час пруського панування, а також його ролі у збереженні національної свідомості та формуванні польської інтелігенції. Праця також містить статистичні дані щодо кількості стипендіатів, джерел фінансування, а також короткі згадки про окремих осіб, які здобули освіту завдяки допомозі товариства.

Виклад основного матеріалу.

1. Стипендіальний фонд організації.

Аналіз поведінки та академічної успішності студентів, які походять з інших освітніх інституцій, свідчить про загалом позитивні тенденції. За винятком поодиноких випадків, можна з упевненістю стверджувати, що переважна більшість цих молодих людей виявляє сумлінність у навчанні, зразкову дисципліну та гідну поведінку як у стінах навчального закладу, так і поза ним. Це підтверджується також при вивченні статистичних даних, зокрема розділів, у яких зазначаються професійні орієнтації випускників. Їхній вибір свідчить про зростання прагматичних орієнтирів у молодіжному середовищі. Помітна тенденція зміщення інтересу молоді від абстрактних академічних дисциплін до практичних професій, що мають безпосереднє прикладне значення в сучасному суспільстві. Таким чином, можна констатувати, що впродовж останніх років відбулися суттєві зміни в мотиваційних структурах студентської молоді. Все більше юнаків і дівчат спрямовують свої зусилля на здобуття фахових знань і навичок, що дозволяють їм реалізовуватися в конкретних сферах суспільно-економічного життя — таких як інженерія, сільське господарство, медицина, правознавство тощо. Цей зсув у професійних пріоритетах свідчить про посилення прагматичного підходу до освіти, орієнтованого на здобуття не лише культурного, а й економічного капіталу [Sprawozdanie za rok 1887, 1888, с. 2].

Однією з важливих ознак успішної діяльності нашого Товариства була послідовна підтримка з боку окремих доброчинців, установ і представників ділових кіл. Як і в попередні роки, цього разу ініціативну роль у забезпеченні фінансової стабільності організації взяло на себе керівництво компанії *Vazarowa*. Його внесок у вигляді значної грошової суми вкотре засвідчив готовність підприємницьких структур долучатися до реалізації спільних завдань на благо розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі. Компанія надала 3000 марок, які було спрямовано до нашої скарбниці, що дозволило зміцнити матеріальну базу діяльності організації в ключових галузях господарського життя. Особливої уваги заслуговує також жест покійного Романа Барциковського – багаторічного симпатика та вірного прихильника нашої спільної справи. Його бажання, задокументоване в офіційному дорученні спадкоємцям, полягало в переданні 1500 марок на користь Товариства. Цей акт є не лише свідченням особистої відданості, а й прикладом довготривалої моральної та фінансової підтримки, яка не вичерпується навіть після смерті доброчинця. До джерел фінансування додатково долучилися й представники наукової спільноти. Зокрема, господарський відділ четвертого з'їзду польських лікарів і натуралістів, проявивши солідарність із діяльністю Товариства, переказав 500 марок зі збережених під час організації заходу коштів. Цей внесок демонструє не лише матеріальну підтримку, але й поглиблення співпраці між професійними й громадськими структурами у сфері поширення знань, науки та суспільного розвитку. Загалом зазначені приклади фінансової жертвовності свідчать про високий рівень довіри до нашої організації та усвідомлення важливості її діяльності в очах громадськості, наукових кіл і представників бізнесу [Sprawozdanie za rok 1887, 1888, с. 2].

Одним із ключових джерел фінансової підтримки Товариства залишалися приватні пожертви, здійснені як за життя добродійників, так і шляхом заповітів. Ці

акти жертовності є свідченням глибокого суспільного резонансу, який викликає діяльність Товариства, а також довіри, що її відчують окремі представники духовенства, наукової спільноти та заможного громадянства до його цілей і напрямків роботи. Серед таких добродійників варто передусім згадати каноніка отця Сибільського. У своєму заповіті він виразно зазначив бажання підтримати Товариство, передбачивши на його користь значну суму. Після відрахування належного гербового податку в розпорядження Товариства надійшло 5760 марок. Цей внесок розглядається не лише як фінансова підтримка, але і як глибоко символічний акт, що засвідчує моральну солідарність духовенства з громадсько-науковими ініціативами. Значний дарунок надійшов також від пані Сенцької, яка пожертвувала Товариству 4500 марок. Її внесок засвідчує активну участь жінок у справі меценатства та підтримки суспільно важливих проєктів, зокрема в контексті розвитку науки, освіти та господарства. Підтримку виявив і представник академічної спільноти – професор Студнярський. Його пожертва в розмірі 200 доларів США, зроблена в іноземній валюті, підкреслює не лише фінансову цінність внеску, а й міжнародне визнання значення діяльності Товариства [Sprawozdanie za rok 1890, 1891, с. 3]. Загалом ці приклади свідчать про високий рівень суспільної довіри, що супроводжує діяльність Товариства, а також про широку підтримку, яку воно отримує з боку представників різних соціальних верств. Заповіти та дарування, здійснені з щирим наміром посприяти спільній справі, зміцнюють фінансову незалежність організації та сприяють сталому розвитку її ініціатив.

Упродовж звітного 1890 року адміністративний орган Товариства – Дирекція – виявляв високу активність і послідовність у своїй роботі. Загалом було проведено 22 чергові засідання, [Sprawozdanie za rok 1890, 1891, с. 4] що свідчить про належну організаційну дисципліну, ефективну внутрішню комунікацію та систематичний підхід до вирішення поточних і стратегічних питань. Регулярність скликань засідань дозволила забезпечити оперативне прийняття рішень, контроль за реалізацією ухвалених заходів і гнучке реагування на потреби як членів Товариства, так і зовнішніх партнерів. Це також стало запорукою узгодженого функціонування окремих відділів, збереження прозорості в бюджетних і організаційних процесах та підтримання належного рівня співпраці з громадськими і науковими установами. Частота засідань є наочним свідченням того, що управлінська структура Товариства не носила формального характеру, а була справді дієвим механізмом координації, планування й нагляду за всіма напрямками діяльності організації.

Фінансова підтримка освітніх ініціатив і талановитої молоді залишалася одним із ключових напрямів діяльності Товариства впродовж 1890 року. Значні кошти було спрямовано на надання стипендій представникам різних освітніх і професійних середовищ, що свідчить про глибоке усвідомлення ролі освіти в соціальному та економічному розвитку суспільства. Зокрема, на академічні стипендії, призначені студентам університетів та інших вищих навчальних закладів, було виділено 16 960 марок. Це дозволило підтримати осіб, які обрали шлях інтелектуального розвитку та готувалися до майбутньої професійної діяльності в науці, медицині, праві та інших сферах, що потребують ґрунтовної академічної підготовки. Особливу увагу Товариство також приділило підтримці осіб, які обирали практичні та прикладні професії. Так, стипендії для купців, техніків та аптекарів склали в сукупності 18 374 марки. Цей напрямок фінансування відображає

прагнення Товариства сприяти підготовці висококваліфікованих фахівців у сферах торгівлі, промисловості та охорони здоров'я, які були надзвичайно важливими для модернізації економіки та забезпечення потреб громадян. Крім того, значні кошти було спрямовано безпосередньо до шкільних установ. На підтримку шкіл – як у формі стипендій для учнів, так і у вигляді дотацій на освітні потреби – було витрачено 15 218 марок. Така допомога сприяла підвищенню рівня доступності початкової та середньої освіти, особливо в середовищах, де діти з бідніших родин мали обмежені можливості для навчання. Загальний обсяг стипендіальної допомоги, наданої Товариством у 1890 році, свідчить про його активну соціальну позицію та глибоке переконання в тому, що інвестиції в освіту є найважливішим чинником суспільного поступу [Sprawozdanie za rok 1890, 1891, с. 6].

У звітному періоді зафіксовано два значущих фінансових надходження, що свідчать про активну підтримку діяльності Товариства з боку як приватних осіб, так і організованих груп колишніх бенефіціарів. Зокрема, косянський суддя Р. Весерський здійснив грошову пожертву в розмірі 3000 марок від імені спадкоємців покійної Констанції з Буссів Вольшлегерової (Konstancja z Bussów Wolszlegierów), що може бути інтерпретовано як вияв родинної благодійності та прагнення зберегти пам'ять про покійну шляхом участі у підтримці громадських ініціатив. Інше значне надходження, у розмірі 10 559 марок, надійшло від Комітету колишніх стипендіатів Товариства. Цей факт засвідчує не лише ефективність стипендіальної політики установи, а й сформовану систему зворотного зв'язку, коли попередні отримувачі підтримки стають її меценатами. Подібна модель взаємодії може бути розглянута як приклад сталої благодійної практики в освітньому чи науковому середовищі початку ХХ століття [Sprawozdanie za rok 1891, 1892, с. 3].

У 1890 році Товариство здійснило розподіл фінансової допомоги за кількома категоріями одержувачів, що свідчить про широке охоплення освітніх і професійних груп у межах його стипендіальної політики. Зокрема, на академічні стипендії було спрямовано 13 884 марки, що свідчить про сталість підтримки студентів вищих навчальних закладів. Разом із тим, помітним є високий рівень фінансування представників практичних професій – купців, техніків та аптекарів, які отримали загалом 17 507 марок. Це свідчить про усвідомлення Товариством ролі прикладних знань та спеціалістів у соціально-економічному розвитку. Найбільшу суму стипендій було призначено школярам – 17 793 марки, що, ймовірно, відображає як кількісну перевагу цієї категорії серед прохачів, так і стратегічне прагнення інституції підтримати освіту з базового рівня, забезпечуючи соціальний ліфт для молоді незаможного походження. У сукупності ці дані демонструють багаторівневу систему підтримки, зорієнтовану як на академічну еліту, так і на широкі верстви молоді, залучені до професійної та загальної освіти [Sprawozdanie za rok 1891, 1892, с. 3].

У звітному періоді було зафіксовано дві надзвичайно вагомі грошові ін'єкції, які суттєво вплинули на фінансову стабільність та інвестиційні можливості Товариства. Насамперед, пан Вашингський, діючи як виконавець заповіту покійного Міхала Касіуша, передав Товариству суму в 25 000 марок. Цей акт реалізації останньої волі дарувальника є прикладом цілеспрямованого приватного меценатства, оформленого у формі спадкової пожертви. Окремої уваги заслуговує внесок професора Вітускі, який поклав на рахунок каси надзвичайно значну суму – 2 500

мільйонів марок. Масштаб цього вкладу, який багаторазово перевищує типові надходження, потребує окремого аналізу щодо його джерел, цільового призначення та потенційного впливу на довгострокову стратегію Товариства. Така пожертва, якщо підтверджена документально, може свідчити як про надзвичайний рівень довіри до інституції, так і про наявність великих інвестиційних чи фондових операцій, у яких Товариство могло брати участь [Sprawozdanie za rok 1893, 1894, с. 3]. Загалом, обидва випадки демонструють функціонування Товариства не лише як благодійної установи, але і як надійної фінансової структури, здатної акумулювати та ефективно управляти великими капіталами.

У 1893 році стипендіальна діяльність Товариства охопила три основні категорії одержувачів, що свідчить про збереження багаторівневої структури освітньої підтримки. Студентам університетів було призначено 13 500 марок, що відображає стабільну увагу до вищої академічної освіти. Водночас купці, техніки та аптекарі, як представники прикладних професій, отримали загалом 17 310 марок, що підтверджує прагнення Товариства сприяти розвиткові фахової підготовки, орієнтованої на практичні потреби суспільства. Найбільшу суму стипендій – 19 026 марок – було виділено школярам, що вказує на стратегічне спрямування інституції на підтримку початкового та середнього рівнів освіти, з метою забезпечення доступу до навчання для найширших верств молоді [Sprawozdanie za rok 1893, 1894, с. 9].

У звітному періоді зафіксовано низку індивідуальних пожертв, що засвідчують участь приватних осіб у підтримці діяльності Товариства. Зокрема, пані Ванда Фрезерова зробила значну пожертву в розмірі 600 марок, яка вирізняється серед інших внесків своєю величиною. Крім того, д-р Келер (Koehler) та д-р Єжицький (Jerzykowski) надали по 100 марок кожен [Sprawozdanie za rok 1893, 1894, с. 4].

Упродовж 1893 року Товариство продовжувало активно підтримувати здобувачів освіти з різних соціальних та професійних середовищ. На академічні стипендії, призначені студентам вищих навчальних закладів, було виділено 14 575 марок, що свідчить про послідовну підтримку університетської освіти. Водночас купці, техніки та аптекарі отримали 17 037 марок, що відображає важливість прикладних спеціальностей у стипендіальній політиці Товариства та його орієнтацію на практичні потреби суспільства. Найбільший обсяг допомоги – 19 481 марка – було спрямовано школам та школярам [Sprawozdanie za rok 1893, 1894, с. 7].

У звітному періоді Товариство отримало кілька значних приватних пожертв, які свідчать про широку географію підтримки та залучення різних благодійників. Зокрема, пані Б. Новаковський і р. Левицький з Вжешні (Września) передали спільну суму в 9396,85 марок, що становить один із найбільших індивідуальних внесків цього періоду. Крім того, Станіслав Кшивошинський з Маковарско зробив пожертву в розмірі 600 марок [Sprawozdanie za rok 1897, 1898, с. 4].

У 1897 році стипендіальна діяльність Товариства набула ще більшого масштабу, охоплюючи ключові категорії здобувачів освіти. Зокрема, на академічні стипендії було призначено 18 005 марок, що свідчить про послідовну підтримку студентів вищих навчальних закладів. Найбільшу суму – 21 997 марок – отримали представники прикладних професій: купці, техніки та аптекарі. Це підтверджує стратегічне значення, яке Товариство надавало професійній освіті, зорієнтованій на практичну користь і підготовку фахівців, необхідних у різних сферах господарського

життя.Водночас школярам було надано 17 525 марок, що демонструє сталу увагу до базової освіти та прагнення забезпечити доступ до навчання для молоді з малозабезпечених родин. Такий розподіл засобів відображає прагнення Товариства підтримувати освітню вертикаль від шкільного рівня до вищої освіти [Sprawozdanie za rok 1897, 1898, с. 6].

У звітному періоді до стипендіального фонду Товариства надійшли дві помітні приватні пожертви від жінок-благодійниць, що свідчить про активну участь представниць жіноцтва у підтримці освітніх ініціатив. Юзефа Вегнер надала внесок у розмірі 3000 марок, тоді як Броніслава Новак пожертвувала значні 6000 марок [Sprawozdanie za rok 1898, 1899, с. 3].

У 1898 році Товариство продовжувало реалізацію багаторівневої стипендіальної політики, охоплюючи різні категорії здобувачів освіти. На академічні стипендії, призначені студентам університетів та вищих навчальних закладів, було виділено 16 885 марок, що свідчить про сталість підтримки академічної спільноти. Найбільшу суму цього року – 23 295 марок – отримали купці, техніки та аптекарі, що вказує на пріоритетне значення, яке Товариство надавало фаховій та прикладній освіті, спрямованій на підготовку практично орієнтованих спеціалістів.На потреби школярів було спрямовано 19 133 марки [Sprawozdanie za rok 1898, 1899, с. 7].

У звітному періоді значний внесок у фінансування діяльності Товариства надійшов від духовенства, що підкреслює активну участь церковних осіб у підтримці освітніх та добродійних ініціатив. Найвагомішу пожертву зробив кс. А. Каневський, який передав 15 800 марок – одну з найбільших індивідуальних сум цього року, що свідчить про глибоку прихильність до ідеї суспільної опіки над молоддю. Ксьондз Т. Вегнер долучився до добродійності внеском у 3000 марок, а кс. С. Рагульський – 500 марками, що також засвідчує розмаїття рівнів участі, незалежно від розміру дару. Такі пожертви свідчать про тісний зв'язок між церковними структурами й освітніми ініціативами та про високий авторитет Товариства серед представників духовного стану [Sprawozdanie za rok 1899, 1900, с. 3].

Упродовж 1899 року Товариство здійснило черговий розподіл стипендіального фонду, зберігаючи притаманну попереднім рокам структуру підтримки. На академічні стипендії було призначено 17 605 марок, що засвідчує послідовне фінансування студентів вищих навчальних закладів та підтримку академічної мобільності молоді.Значну частину коштів – 21 829 марок – спрямовано купцям, технікам та аптекарям, тобто на розвиток фахової освіти у прикладних галузях, що відігравали важливу роль у процесах модернізації та економічного розвитку. Крім того, школярам було надано 19 969 марок [Sprawozdanie za rok 1899, 1900, с. 7].

У 1901 році стипендіальна діяльність Товариства досягла особливо високого рівня, що знайшло відображення як у загальному обсязі виділених коштів, так і в збалансованому розподілі між основними категоріями одержувачів. На академічні стипендії для студентів вищих навчальних закладів було спрямовано 21 843 марки, що свідчить про зростання уваги до підтримки університетської освіти.Водночас представники прикладних професій – купці, техніки та аптекарі – отримали 24 045 марок, що становить найбільшу частку стипендіального бюджету. Такий розподіл підтверджує провідну роль практично зорієнтованої освіти в пріоритетах

Товариства. На потреби школярів було виділено 21 851 марку [Sprawozdanie za rok 1901, 1902, с. 7].

Станом на 1902 рік під опікою Товариства перебували 482 особи, які здобували освіту за його фінансової підтримки. Ця цифра свідчить про широкомасштабну діяльність установи та її стабільне функціонування як одного з провідних благодійних освітніх осередків. Найбільше підтриманих студентів навчалось у технічних академіях – 39 осіб, що свідчить про зростання популярності інженерних і прикладних спеціальностей у контексті модернізаційних процесів. Значна кількість стипендіатів – 28 осіб – здобувала освіту на правничому факультеті, що засвідчує сталу суспільну потребу в фахівцях правничої сфери. На медичному факультеті навчалось 22 особи, що також відображає важливість підготовки лікарів у суспільному житті. Філософський факультет охоплював 15 осіб, представляючи гуманітарний сегмент освіти. Крім того, 27 осіб отримували стипендії для навчання у школах будівничих, що вказує на потребу в кваліфікованих спеціалістах у сфері будівництва [Sprawozdanie za rok 1902, 1903, с. 4].

Упродовж 1902 року Товариство здійснило особливо масштабне фінансування стипендіальної допомоги, що засвідчує зростання його фінансових можливостей та активну участь у підтримці освіти на всіх рівнях. На академічні стипендії для студентів вищих навчальних закладів було виділено 22 600 марок, що відповідає зростанню попиту на університетську освіту. Водночас найбільшу суму – 30 472 марки – отримали купці, техніки та аптекарі, що демонструє орієнтацію Товариства на підтримку практично спрямованих професій, які мали безпосереднє значення для економічного розвитку та модернізації суспільства. Значною залишалася також допомога школярам, на яких було призначено 25 631 марку [Sprawozdanie za rok 1902, 1903, с. 9].

У 1904 році Товариство продовжувало розвивати свою стипендіальну програму, зберігаючи комплексний підхід до підтримки освіти на всіх рівнях. На академічні стипендії, що надавалися студентам вищих навчальних закладів, було виділено 19 665 марок, що засвідчує стабільну підтримку молоді, яка здобувала університетську освіту. Найвагомішу частку стипендіального фонду – 31 279 марок – становили стипендії для купців, техніків та аптекарів, що вкотре підкреслює орієнтацію Товариства на розвиток прикладної, фахової освіти, яка відігравала ключову роль у професійній підготовці кадрів для економіки й міського середовища. Також суттєвою залишалася підтримка школярів, які отримали загалом 26 717 марок [Sprawozdanie za rok 1904, 1905, с. 9].

Динаміка змін.	1903	1904	1905
На філософському факультеті	17	18	22
Правничий	20	32	30
Медичний	23	27	28

[Sprawozdanie 1906, с. 3]

У 1904 році було виділено кошти на різні види стипендій:

Академічні стипендії – 20 405 марок. Ці кошти, ймовірно, призначалися для студентів університетів та інших вищих навчальних закладів, щоб підтримати їхнє навчання. Стипендії для купців, техніків та аптекарів – 35 398 марок. Така категорія фінансової допомоги могла охоплювати як учнів професійно-технічних шкіл, так і молодих фахівців, які здобували практичні знання в галузях торгівлі, техніки та

фармації. Стипендії для школярів – 26 950 марок. Ці кошти йшли на підтримку учнів середніх або початкових шкіл, що потребували матеріальної допомоги для продовження навчання [Sprawozdanie za rok 1905, 1906, с. 10].

У 1904 році на стипендіальну підтримку молоді було виділено значні кошти, розподілені між кількома категоріями: Академічні стипендії – 21 100 марок. Стипендії для купців, техніків і аптекарів – 31 015 марок. Це свідчить про увагу до фахової підготовки в сферах торгівлі, техніки та фармації. Стипендії для школярів – 28 094 марки. Найбільша сума серед трьох категорій. [Sprawozdanie za rok 1906, 1907, с. 10]

Протягом 1908 року було виділено 32990 марок на академічні стипендії. Стипендії купцям, технікам та аптекарям – 35000 марок. Стипендії школярам – 28 770 марок [Sprawozdanie 1909, с. 10].

Таблиця 1. Фонд стипендій

Рік	Академічні стипендії (марки)	Стипендії для купців, техніків, аптекарів (марки)	Стипендії для школярів (марки)
1890	16,960	18,374	15,218
1891	13,884	17,507	17,793
1893	13,500	17,310	19,026
1897	18,005	21,997	17,525
1898	16,885	23,295	19,133
1899	17,605	21,829	19,969
1901	21,843	24,045	21,851
1902	22,600	30,472	25,631
1904	19,665	31,279	26,717
1908	32,990	35,000	28,770

2. Соціальне походження стипендіатів.

У контексті дослідження соціальної структури студентства на початку ХХ століття важливим аналітичним джерелом є дані щодо стипендій, призначених Товариством наукової допомоги з урахуванням соціального походження батьків. Стипендії виступали не лише механізмом матеріальної підтримки, а й своєрідним індикатором доступності освіти для представників різних верств населення, що дозволяє простежити динаміку змін у соціальній представленості студентства протягом означеного періоду.

Аналіз джерел, зокрема щорічних звітів (Sprawozdania) за 1907 – 1924 роки, засвідчує поступову трансформацію соціального складу стипендіатів. У перші роки досліджуваного періоду значну частку отримувачів стипендій становили діти з родин урядовців, торговців, а також власників фільварків. Це відображає стан освітньої доступності у пізній Австро-Угорщині, коли переважно представники заможніших соціальних груп мали змогу здобувати освіту з підтримкою стипендійної системи.

Втім, уже впродовж наступного десятиліття простежується виразне зростання

частки стипендіатів із родин ремісників, дрібних селян, учителів і лікарів. Особливо помітним є цей зсув у роки після Першої світової війни, що супроводжувалися соціально-економічними трансформаціями, змінами у державному устрої та переорієнтацією освітньої політики. У той же час кількість стипендій, наданих дітям великих землевласників, неухильно зменшується, а в останніх роках досліджуваного періоду така категорія практично зникає зі статистики.

Ця динаміка свідчить про процес демократизації доступу до освіти й поступове формування нової інтелігенції, яка походить не лише з елітних кіл, а й з середовищ ремісничих, сільських та освітянських родин. Таким чином, аналіз стипендіальної політики у зв'язку з професійною належністю батьків дає змогу виявити глибинні соціальні зрушення та зміни у механізмах відтворення освічених верств суспільства в умовах загальноєвропейських історичних процесів.

Дані про соціальний склад стипендіатів за 1907 рік свідчать про переважання дітей з родин, що належали до освічених та економічно забезпечених верств населення. Найчисленнішою групою серед отримувачів стипендій були діти урядовців (130 осіб), що вказує на сильну представленість державної бюрократії в системі освіти та, ймовірно, на вищу інформованість і доступ таких родин до стипендіальної підтримки. Значну частку становили також діти торгівців (102 особи), ремісників (91), а також дрібних селян (68), що свідчить про поступове проникнення до системи освіти й представників міської робітничої та сільської верстви [Sprawozdanie za rok 1907, 1908, с. 5].

Цікаво, що дітей власників фільварків, тобто представників сільської економічної еліти, було 28 – ця цифра, хоч і менша порівняно з іншими категоріями, усе ж демонструє наявність впливу старої землевласницької верстви в середовищі стипендіатів. Діти вчителів (52 особи) і лікарів (10 осіб) репрезентують середню інтелігенцію, яка, маючи вищу освіту, прагнула забезпечити її й своїм дітям. Загалом структура стипендій 1907 року віддзеркалює соціальну ієрархію тогочасного суспільства, де перевага все ще залишалася за освіченими та економічно активними групами, хоча вже помітна присутність представників нижчих станів, зокрема ремісників і селян, свідчить про поступове розширення соціального складу освітнього середовища.

У 1909 році соціальна структура стипендіатів, визначена за ознакою працевлаштування батьків, демонструє збереження певної стабільності у домінуванні інтелігентських та економічно активних верств населення, а також фіксує зростання представленості робітничих прошарків. Найбільшу групу серед отримувачів стипендій цього року склали діти ремісників – 137 осіб. Це суттєвий показник, який свідчить про активне прагнення робітничого середовища забезпечити своїм дітям доступ до освіти, ймовірно, як спосіб соціального піднесення. Другу за чисельністю групу становили діти урядовців (123 особи), що вкотре підтверджує їхню домінуючу позицію в освітньому середовищі. Порівняно з 1907 роком помітне зростання кількості дітей дрібних селян (71 проти попередніх 68), що може свідчити про розширення доступу до освіти й у сільській місцевості. Таку ж саму кількість (71) становили і діти торгівців, які традиційно займали проміжну ланку між інтелігенцією і ремісництвом, забезпечуючи фінансову стабільність родин, здатних інвестувати в освіту. Кількість стипендій для дітей вчителів (43) та лікарів (15) залишається помітною, хоча й виразно підтверджує присутність інтелігентських

родин у структурі підтримки. Зменшення кількості дітей власників фільварків до 26 осіб відображає поступову втрату домінуючої позиції традиційної сільської еліти в системі освітніх привілеїв [Sprawozdanie za rok 1909, 1910, с. 4]. Загалом, розподіл стипендій за 1909 рік демонструє як сталість в участі певних соціальних груп, так і тенденції до поступової демократизації доступу до освіти через зростання числа стипендіатів з середовища ремісників і селян.

У 1910 році соціальний склад стипендіатів, визначений за видом зайнятості батьків, свідчить про подальше зміщення освітніх пріоритетів у бік середніх і дрібнобуржуазних прошарків населення. Найбільшу частку стипендіатів цього року знову становили діти урядовців – 105 осіб. Ця цифра підтверджує сталу перевагу державної службової еліти в доступі до освітніх привілеїв, що, ймовірно, пояснюється стабільністю доходів та соціальним капіталом цих родин. Значною залишалася й частка дітей торговців (107 стипендій), що підкреслює активну участь міського економічного середовища в здобутті освіти. У порівнянні з попереднім роком помітне зниження кількості стипендій для дітей ремісників (97 проти 137 у 1909 році), хоча ця група все ще становить важливий сегмент серед стипендіатів, демонструючи зацікавленість робітничого класу в соціальній мобільності через освіту. Кількість стипендіатів із селянського середовища – 76 дітей дрібних селян – також свідчить про збереження тенденції залучення сільської молоді до освітніх процесів, що є характерним для поступової демократизації системи освіти. Водночас, зменшується присутність дітей власників фільварків (19 стипендій), що вказує на подальше зниження освітньої активності поміщицького прошарку або ж на його обмежений доступ до стипендійного фінансування. Порівняно незначну, але стабільну частку становлять діти представників інтелігенції – 34 дитини вчителів і 16 дітей лікарів, що підтверджує присутність цієї верстви серед отримувачів освітньої підтримки, хоча вона вже не є домінуючою [Sprawozdanie za rok 1910, 1911, с. 4].

У 1914 році спостерігається подальше зменшення кількості стипендіатів із родин власників фільварків (11 проти 19 у 1910 р.) та дітей вчителів (19 проти 34), що вказує на зниження участі землевласницького і освітянського середовищ. Водночас кількість дітей торговців (108) і урядовців (111) залишається на рівні або дещо зростає (порівняно з 107 і 105 відповідно у 1910 р.), що підтверджує посилення ролі міського класу службовців і підприємців у доступі до стипендій. Частка ремісників (80 проти 97) і дрібних селян (67 проти 76) дещо знизилась, що свідчить про незначне скорочення підтримки для представників середнього та нижчого стану [Sprawozdanie za rok 1914, 1915, с. 4].

У 1917 році структура соціального походження стипендіатів засвідчує певні зміни у порівнянні з 1914 роком. Збільшилась кількість стипендіатів із родин дрібних селян – з 59 до 60, а особливо зросла частка дітей ремісників – зі 63 до 103, що може свідчити про посилення ролі робітничого стану в освітньому просторі. Також зросла присутність дітей торговців (з 70 до 78) та вчителів (із 21 до 31), що вказує на певне розширення доступу до освіти для представників інтелігенції. Водночас спостерігається незначне зниження кількості стипендіатів із родин лікарів (із 10 до 9), а також збільшення серед дітей урядовців – з 84 до 102, що підтверджує збереження їх стабільної позиції в соціальній структурі учнівства. [Sprawozdanie za rok 1917, 1918, с. 4] Загалом, дані за 1917 рік демонструють

зростання ролі міських і професійних верств у системі стипендіального забезпечення.

У 1918 році у складі стипендіатів спостерігається незначне зменшення представництва більшості соціальних груп у порівнянні з 1917 роком. Зокрема, кількість дітей дрібних селян знизилася з 60 до 49, ремісників – із 103 до 99, а також дітей урядовців – зі 102 до 93. Незважаючи на це, частка дітей торговців залишилася майже незмінною (78 у 1917 р., 79 у 1918 р.), а число стипендіатів із родин учителів і лікарів зросло (відповідно з 31 до 35 та з 9 до 11). Такі зміни свідчать про незначну стабілізацію структури соціального походження, з дещо зростаючою присутністю інтелігенції [Sprawozdanie za rok 1918, 1919, с. 4].

У 1921 році структура соціального походження стипендіатів зазнала помітних змін у порівнянні з 1918 роком. Найбільш виразне зростання спостерігається серед дітей ремісників – з 99 до 108 осіб, а також серед дітей лікарів – з 11 до 26, що свідчить про посилення ролі міського середнього класу. Натомість суттєво зменшилася кількість стипендіатів із родин урядовців (із 93 до 43) та торговців (із 79 до 33), що може відображати як економічні труднощі в середовищі дрібної буржуазії, так і зміну пріоритетів у розподілі допомоги. Незначне зростання кількості стипендіатів із родин дрібних селян (з 49 до 53) та стабільний рівень серед дітей учителів (35 у 1918 р. і 31 у 1921 р.) вказують на певну рівновагу між міським і сільським населенням серед бенефіціарів [Sprawozdanie za rok 1921, 1922, с. 4].

У 1922 році структура соціального походження стипендіатів зазнала подальших змін, що свідчать про звуження кола одержувачів стипендій із певних соціальних верств. Порівняно з 1921 роком найсуттєвіше скоротилася кількість стипендіатів з родин ремісників – із 108 до 49 осіб, а також урядовців – із 43 до 37. Подібне різке зменшення спостерігається серед дітей торговців (із 33 до 15), що може свідчити як про економічні труднощі, так і про зміну критеріїв відбору стипендіатів. Помітним є також зниження частки дітей з родин дрібних селян (з 53 до 39) і вчителів (із 31 до 27), тоді як єдиною стабільною групою залишаються діти лікарів (26 осіб у 1921 та 1922 роках). Загалом, у 1922 році простежується загальне зменшення кількості стипендіатів із більшості соціальних груп, що може бути пов'язано з обмеженням бюджетного фінансування або переглядом соціальної політики щодо підтримки освіти [Sprawozdanie za rok 1922, 1923, с. 4].

У 1923 році спостерігається подальше скорочення соціальної бази стипендіатів, що особливо помітно в категорії дітей дрібних селян – їхня кількість знизилася майже втричі порівняно з 1922 роком (із 39 до 13 осіб). Подібна тенденція характерна і для дітей торговців: їх було лише 7 у 1923 році, порівняно з 15 у 1922-му. Водночас деякі категорії демонструють зростання: зокрема, кількість стипендіатів із родин ремісників зросла з 49 до 64, а з родин лікарів – з 26 до 27. Зменшилась і частка дітей вчителів (із 27 до 17), а також урядовців (із 37 до 24). [Sprawozdanie za rok 1923, 1924, с. 4] Загалом видно поступове звуження доступу до стипендій для представників традиційно привілейованих або стабільних соціальних груп і, можливо, перерозподіл стипендій на користь менш забезпечених, хоча без різко вираженого акценту на соціальну рівність.

Таблиця 2. Стипендії в кореляції до працевлаштування батьків

Рік	Власники фільварків	Дрібні селяни	Ремісники	Торгівці	Вчителі	Лікарі	Урядовці
1907/08	28	68	91	102	52	10	130
1909/10	26	71	137	71	43	15	123
1910/11	19	76	97	107	34	16	105
1914/15	11	67	80	108	19	20	111
1914/15	—	59	63	70	21	10	84
1917/18	—	60	103	78	31	9	102
1918/19	—	49	99	79	35	11	93
1921/22	—	53	108	33	31	26	43
1922/23	—	39	49	15	27	26	37
1923/24	—	13	64	7	17	27	24

Висновки. Дослідження діяльності Товариства наукової допомоги молоді імені Кароля Марчинковського у Великому герцогстві Познанському впродовж 1888 – 1924 років на основі аналізу звітів організації дозволяє зробити низку ключових висновків щодо його функціонування, фінансових механізмів та соціально-освітньої ролі.

Фінансова стабільність та різноманітність джерел надходжень. Товариство демонструвало стійку фінансову базу, яка формувалася завдяки приватним пожертвам, заповітам, членським внескам, підтримці громадських інституцій та добродійним акціям. Значні внески від окремих меценатів, таких як Роман Барциковський, канонік Сибільський, пані Сенцька, професор Вітускі, а також від компаній, як-от *Wazarowa*, свідчать про високий рівень суспільної довіри та широку підтримку з боку різних соціальних груп, включаючи духовенство, наукову спільноту, жінок і представників бізнесу. Надходження від комітетів колишніх стипендіатів підкреслюють унікальну модель зворотного зв'язку, коли отримувачі допомоги ставали її донорами, сприяючи сталості організації.

Пріоритетність освіти та багаторівнева стипендіальна політика. Товариство спрямовувало значні кошти на підтримку освіти молоді, охоплюючи різні рівні – від школярів до студентів вищих навчальних закладів. Найбільші суми виділялися на стипендії для представників прикладних професій (купців, техніків, аптекарів), що відображає прагнення організації сприяти економічному розвитку та модернізації суспільства через підготовку практичних фахівців. Водночас стабільна підтримка академічної освіти (університетські стипендії) підкреслює увагу до формування інтелектуальної еліти. Допомога школярам забезпечувала доступ до базової освіти для малозабезпечених верств, створюючи соціальний ліфт.

Соціальна орієнтація стипендіальної програми. Аналіз соціального складу стипендіатів за професійним становищем їхніх батьків показує, що Товариство переважно підтримувало дітей із незаможних і середніх верств – дрібних селян, ремісників, торгівців та урядовців. Це свідчить про його спрямованість на соціальну мобільність і підтримку молоді з обмеженими фінансовими можливостями. З часом

спостерігається зменшення частки дітей власників фільварків і зростання підтримки дітей ремісників і торгівців, що може відображати зміни в соціально-економічній структурі регіону.

Організаційна ефективність. Регулярність засідань Дирекції (наприклад, 22 засідання у 1890 році) та систематичний підхід до управління фінансами й стипендіальними програмами вказують на високу організаційну дисципліну та прозорість діяльності. Товариство виступало не лише як благодійна установа, але й як ефективна фінансова структура, здатна акумулювати та розподіляти значні капітали.

Адаптація до соціально-політичних умов. Діяльність Товариства відбувалася в умовах пруського панування, що позначилося на його освітній і національній місії. Підтримка польської молоді сприяла збереженню національної ідентичності та формуванню освіченої інтелігенції, здатної протистояти культурному тиску. Зміщення інтересів стипендіатів до прагматичних професій (інженерія, медицина, правознавство) відображає адаптацію до вимог модернізації та економічних потреб суспільства.

Перспективи подальших досліджень.

1. Вивчення впливу Першої світової війни на фінансову стабільність організації, зокрема можливі скорочення пожертв чи зміни в структурі витрат.

2. Дослідження трансформації діяльності Товариства після 1918 року, коли Великопольща стала частиною незалежної Польщі, зокрема щодо зміни акцентів у підтримці освіти та інтеграції з новоствореними державними освітніми інституціями.

3. Порівняльний аналіз звітів Товариства до і після 1918 року для виявлення змін у його цілях, методах роботи та соціальній орієнтації.

References

Dobrosława Gučia, *Stypendyści Towarzystwa Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego 1841–1909* (Scholars of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society, 1841–1909), *Wielkopolskie Towarzystwo Genealogiczne „Gniazdo”*, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*, Mnichowo-Poznań 2017, 439 s. [in Polish].

Motty, M., *Rzut oka na pięćdziesięciolecie działania Towarzystwa Pomocy Naukowej imienia Karola Marcinkowskiego* (A Glimpse at the Fifty Years of Activity of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society), Poznań 1891, 241 s. [in Polish].

Sprawozdanie Dyrekcji Towarzystwa Naukowej Pomocy Karola Marcinkowskiego dla Młodzieży Wielkiego Księstwa Poznańskiego za rok 1887 (Report of the Directorate of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society for the Youth of the Grand Duchy of Poznań for the Year 1887), *Towarzystwo Pomocy Naukowej*, Poznań, 1888. [in Polish].

Sprawozdanie Dyrekcji Towarzystwa Naukowej Pomocy Karola Marcinkowskiego dla Młodzieży Wielkiego Księstwa Poznańskiego za rok 1890 (Report of the Directorate of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society for the Youth of the Grand Duchy of Poznań for the Year 1890), *Towarzystwo Pomocy Naukowej*, Poznań, 1891. [in Polish].

Sprawozdanie Dyrekcji Towarzystwa Naukowej Pomocy Karola Marcinkowskiego dla Młodzieży Wielkiego Księstwa Poznańskiego za rok 1891 (Report of the Directorate of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society for the Youth of the Grand Duchy of Poznań for the Year 1891), *Towarzystwo Pomocy Naukowej*, Poznań 1892. [in Polish].

Sprawozdanie Dyrekcji Towarzystwa Naukowej Pomocy Karola Marcinkowskiego dla Młodzieży Wielkiego Księstwa Poznańskiego za rok 1893 (Report of the Directorate of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society for the Youth of the Grand Duchy of Poznań for the Year 1893), *Towarzystwo Pomocy Naukowej*, Poznań, 1894. [in Polish].

Scientific Aid Society for the Youth of the Grand Duchy of Poznań for the Year 1921), Towarzystwo Pomocy Naukowej, Poznań, 1922. [in Polish].

Sprawozdanie Dyrekcji Towarzystwa Naukowej Pomocy Karola Marcinkowskiego dla Młodzieży Wielkiego Księstwa Poznańskiego za rok 1922 (Report of the Directorate of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society for the Youth of the Grand Duchy of Poznań for the Year 1922), Towarzystwo Pomocy Naukowej, Poznań, 1923. [in Polish].

Sprawozdanie Dyrekcji Towarzystwa Naukowej Pomocy Karola Marcinkowskiego dla Młodzieży Wielkiego Księstwa Poznańskiego za rok 1923 (Report of the Directorate of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society for the Youth of the Grand Duchy of Poznań for the Year 1923), Towarzystwo Pomocy Naukowej, Poznań, 1924. [in Polish].

THE KAROL MARCINKOWSKI SOCIETY FOR SCIENTIFIC AID TO YOUTH IN THE GRAND DUCHY OF POZNAN (1888 – 1924): SPECIFICS OF SCHOLARSHIP ASSIGNMENT

Pavlo Yampolets

PhD in History, Head of the Department of General Scientific, Social and Behavioral Disciplines, North Ukrainian Institute named after the Heroes of Kruty, PJSC «Higher Educational Institution “Interregional Academy of Personnel Management”», Chernihiv

Mykola Pryhodko

PhD in History, postdoc student at the Department of World History and Archaeology, Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the activities of the Karol Marcinkowski Scientific Aid Society for Youth in the Grand Duchy of Poznań during the years 1888 – 1924, with a particular focus on the financial aspects of its functioning. Special attention is given to the sources of funding, among which private donations, membership fees, proceeds from charitable events, and support from public institutions played a significant role. The analysis includes detailed data on the amounts received in different years, allowing for the observation of funding dynamics in the context of socio-economic changes. A separate section is devoted to the Society's expenditures, presenting the structure of expenses with an emphasis on key areas, particularly the provision of scholarships for various categories of youth – university students, vocational school pupils, and schoolchildren. The article also examines the social background of scholarship recipients based on the occupational status of their parents, which enables an assessment of the social orientation of the aid provided. The analysis of how funds were distributed sheds light on the operational principles of the Society and its role in supporting the educational development of Polish youth under Prussian rule.*

Key words: *civic organizations, civil society, scholarships, Karol Marcinkowski, education funding, social support for youth.*

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ МОТИВІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ АБДУЛ ГАМІДА II І МОЛОДОТУРКІВ

Мальований Олександр Олександрович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua
<http://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Коваленко Тетяна Олександрівна

студентка бакалаврату,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 21if.t.kovalenko@std.npu.edu.ua

***Анотація.** У статті здійснено порівняльний аналіз політичних та ідеологічних мотивів зовнішньої політики султана Абдул Гаміда II та Молодотурків. Розглянуто вплив ісламістської орієнтації султана на його дипломатичні стратегії, зокрема прагнення до зміцнення ролі халіфату в мусульманському світі. У свою чергу, проаналізовано секулярні та націоналістичні пріоритети зовнішньої політики Молодотурків, їх прагнення до модернізації імперії та зближення з європейськими державами. Акцентовано увагу на трансформації зовнішньополітичних пріоритетів Османської імперії в умовах кризи її державності наприкінці XIX – на початку XX століття.*

***Ключові слова:** Абдул Гамід II, Молодотурки, Османська імперія, зовнішня політика, ісламизм, пантюркізм, націоналізм, халіфат, дипломатія, модернізація.*

Постановка проблеми. Період правління Абдул-Гаміда II (1876 – 1909) та епоха молодотурків (1908 – 1918) стали ключовими в історії Османської імперії, оскільки саме тоді імперія активно взаємодіяла з європейськими державами, проводила внутрішні реформи та переживала політичні потрясіння, які вплинули на її майбутнє. Важливо дослідити зовнішньополітичні стратегії Абдул-Гаміда II, який намагався зберегти імперію в умовах зовнішнього тиску та внутрішніх проблем, щоб зрозуміти геополітичні реалії того часу. За словами М. Бардакчі, Абдул-Гамід II вправно використовував протиріччя між великими державами для збереження імперії.

Аналіз діяльності молодотурків, які прагнули модернізувати імперію, але їхні рішення призвели до її розпаду, має важливе значення для розуміння причин цього розпаду. Молодотурки, коаліція реформаторських груп, здійснили революцію проти султана Абдул-Гаміда II, встановивши конституційне правління. Однак їхня зовнішня політика, особливо вступ у Першу світову війну на боці Центральних держав, стала фатальною для імперії.

Дослідження зовнішньої політики Османської імперії в цей період дає змогу визначити особливості формування турецької національної ідентичності та її вплив на сучасну політику Туреччини. Молодотурки сприяли модернізації імперії та поширенню турецького націоналізму, проводячи адміністративні реформи, індустріалізацію, секуляризацію та розвиваючи освіту.

Актуальність теми полягає в необхідності аналізу економічної складової зовнішньої політики Османської імперії. Економічне підкорення імперії європейськими державами, питання концесій та іноземного капіталу суттєво вплинули на її політичну та економічну залежність. Абдул-Гамід II відхилив пропозицію Теодора Герця щодо виплати значної частини османського боргу в обмін на дозвіл сіоністам оселитися в Палестині.

Вивчення відносин між Османською імперією та іншими країнами, такими як Росія, Велика Британія та Німеччина, необхідне для розуміння балансу сил у тогочасній Європі. Абдул-Гамід II намагався використовувати протиріччя між великими державами для збереження територіальної цілісності Османської імперії.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз зовнішньої політики Османської імперії в період правління Абдул-Гаміда II та епохи молодотурків, виявлення її основних напрямів, особливостей та впливу на внутрішньополітичні процеси та міжнародні відносини

Історіографічний огляд. Дослідження, присвячені модернізаційним процесам та політичним трансформаціям в Османській імперії, охоплюють широкий спектр тем. У підручнику Ладиченко, Осмолівського та Мальованого (2022) подано загальний історичний контекст реформ у Османській імперії, зокрема політичні та соціальні зміни наприкінці XIX – початку XX століття. Публікація «Спроби модернізації Османської імперії» на сайті «Історик» аналізує ключові ініціативи з оновлення державного управління, армії та економіки. У статті Дідура (2015) досліджується вплив панславізму та пантюркізму як інструментів асиміляційної політики імперії, що дозволяє краще зрозуміти ідеологічні аспекти османських реформ. Дослідження Чернікова (2009) висвітлює Молодотурецьку революцію 1908 року, розглядаючи її як переломний момент в історії імперії. Окремі праці присвячені діяльності визначних османських правителів та політичних діячів. Зокрема, Тортіка (2021) досліджує роль О. Л. Парвуса у формуванні лівих політичних сил імперії напередодні Першої світової війни. Важливим джерелом щодо політики султана Абдула Гаміда II є стаття Afyoncu (2018), яка характеризує його як візонера, що намагався зберегти імперію. У міжнародних дослідженнях, зокрема роботах Давісона (1963) та Зюрхера (2019), розглядаються реформаторські зусилля османської влади та особливості управління імперією під час Першої світової війни. Важливим аспектом є питання геостратегії Туреччини, розглянуте в роботах Чумака (2023) та Узун (2016), які досліджують вплив пантюркізму на політичний розвиток країни. Таким чином, зазначені праці дозволяють отримати комплексне уявлення про модернізаційні процеси, ідеологічні рухи та політичну динаміку Османської імперії наприкінці XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Зовнішня політика Османської імперії наприкінці XIX – початку XX століть перебувала під суттєвим впливом політичних та ідеологічних мотивів двох ключових сил: режиму Абдул-Гаміда II та руху молодотурків. Абдул-Гамід II, правлячи з 1876 по 1909 рік, проводив авторитарну

політику, спрямовану на збереження влади та територіальної цілісності імперії перед лицем зростаючого зовнішнього тиску. Його ідеологія панісламізму мала на меті консолідацію мусульманських народів під владою султана як халіфа, що стало ключовим елементом його зовнішньої політики.

Політичні та ідеологічні мотиви зовнішньої політики Абдул-Гаміда II і молодотурків мали суттєві відмінності, що відображали їхні різні підходи до управління Османською імперією та її місця у світі. Спираючись на проведений раніше аналіз наукових джерел щодо особливостей розвитку Османської імперії в ці два періоди, особливості ведення зовнішньої та внутрішньої політики, спробуємо провести порівняльний аналіз правління Абдул-Гаміда II та молодотурків, зокрема у веденні зовнішньої політики.

Абдул-Гамід II, який правив з 1876 по 1909 рік, проводив зовнішню політику, спрямовану на збереження цілісності імперії та протидію зростанню впливу європейських держав. Основним ідеологічним мотивом його політики був панісламізм, який передбачав об'єднання мусульманських народів під керівництвом Османської імперії. Ця ідеологія мала на меті зміцнити позиції імперії як центру ісламського світу та протистояти європейському колоніальному розширенню [Representations of the Ottoman Empire in the West]. Внутрішня політика Абдул-Гаміда II була характеризована встановленням авторитарного режиму, відомого як «Зулюм» (тиранія). Цей режим включав репресії проти опозиційних сил, посилення цензури та поліцейського нагляду, а також погроми проти немусульманського населення, зокрема вірменських громад. Незважаючи на ці заходи, султан не зміг повністю зупинити поширення ліберальних ідей та націоналістичних рухів у різних регіонах імперії.

Молодотурки, які прийшли до влади після революції 1908 року, вирізнялися своєю ідеологічною основою, що формувалася під впливом ідей Великої Французької революції та просвітництва. Вони прагнули модернізувати Османську імперію за європейським зразком, зокрема через впровадження демократичних реформ, секуляризацію суспільства та зміцнення національної ідентичності. Революція стала реакцією на деспотичний режим султана Абдул-Гаміда II, який обмежував політичні свободи та сприяв перетворенню імперії на напівколонію великих держав. Молодотурки бачили своє завдання у відновленні конституції 1876 року, яка мала стати основою для створення сучасної держави [Stoddard, 1917, с. 20-22].

Одним із ключових елементів їхньої політики стала боротьба за ліквідацію економічної залежності Османської імперії від європейських країн. Вони прагнули створити умови для розвитку національного капіталу та зменшити вплив іноземних інвесторів. У цьому контексті важливу роль відігравали реформи в адміністративній системі, які мали забезпечити ефективне управління та прозорість у фінансових справах. Молодотурки також спробували реформувати армію, залучаючи до цього іноземних експертів, зокрема з Німеччини, що стало важливим кроком у зміцненні обороноздатності країни.

Водночас молодотурецький рух не був однорідним: серед його учасників існували розбіжності щодо національного питання. Частина молодотурків підтримувала ідею османізму – збереження імперії як багатонаціональної держави, де всі народи мали б рівні права. Інша група наполягала на децентралізації та

визнанні автономії за нетурецькими народами. Ці суперечності вплинули на непослідовність їхньої політики, що врешті-решт призвело до посилення етнічних конфліктів і загострення внутрішніх проблем.

Попри амбітні плани модернізації, молодотурки не змогли повністю реалізувати свої цілі. Їхнє правління тривало до 1918 року, але за цей час вони так і не змогли звільнити країну від європейського економічного засилля та політичної залежності. Військові поразки та внутрішні суперечності підірвали авторитет молодотурецького уряду, а їхня політика залишила неоднозначний спадок в історії Османської імперії.

Зовнішня політика Абдул-Гаміда II була також характеризована спробами протидіяти втраті територій імперії. Він намагався зберегти контроль над Балканами та Північною Африкою, проте ці зусилля були частково невдалими через втручання європейських держав. Наприклад, під час його правління відбулися збройні конфлікти з Болгарією та іншими балканськими країнами, які були підтримані західними державами [Somel, 2003].

Молодотурки, навпаки, мали більш амбітні плани щодо зовнішньої політики. Вони прагнули відновити втрачені території та зміцнити позиції імперії на міжнародній арені. Однак їхні дії були обмежені військовими поразками, зокрема під час італо-турецької війни та Балканських війн, які призвели до подальшої втрати територій.

У період правління Абдул-Гаміда II зовнішня політика була також характеризована жорстким контролем над інформацією та політичними опонентами. Цензура та поліцейський нагляд були засобами, які використовувалися для підтримання порядку та запобігання державним переворотам [Karpat, 2001]. Під час правління Абдул-Гаміда II Німеччина стала одним із ключових союзників Османської імперії. Кайзер Вільгельм II демонстрував прихильність до султана та повагу до ісламу, що стало важливим фактором у зміцненні відносин між двома країнами. Німеччина прагнула здобути свій вихід на Близький Схід і домоглася дозволу на будівництво стратегічної залізниці Берлін – Стамбул – Багдад. Цей союз мав велике значення для подальшої участі Османської імперії у Першій світовій війні та її долі.

Внутрішня політика Абдул-Гаміда II також мала значний вплив на зовнішні відносини. Його режим був відзначений погромами християнського населення, особливо вірменського та грецького, що викликало міжнародну критику. Панісламізм, який підтримував султан, став ідеологічним підґрунтям для його політики, спрямованої на об'єднання мусульманських народів під його керівництвом як халіфа. Однак ця політика не змогла зупинити націоналістичні рухи серед нетурецьких народів імперії та подальший розпад держави.

Молодотурки, хоча й мали певні авторитарні тенденції, проводили більш відкриту зовнішню політику, яка передбачала співпрацю з європейськими державами та участь у міжнародних організаціях. Їхня діяльність була спрямована на інтеграцію Османської імперії у світову спільноту та підвищення її міжнародного авторитету.

Загалом, політичні та ідеологічні мотиви зовнішньої політики Абдул-Гаміда II та молодотурків відображали різні підходи до управління імперією та її місця у світі. Абдул-Гамід II прагнув зберегти традиційні структури влади та протидіяти

європейському впливу, тоді як молодотурки мали на меті модернізацію та інтеграцію імперії у світову спільноту.

Висновки. Порівняльний аналіз зовнішньої політики Абдул-Гаміда II та молодотурків. Основна різниця між політичними підходами Абдул-Гаміда II та молодотурків полягає у виборі стратегій. Абдул-Гамід II ставив на панісламизм та дипломатичне маневрування серед європейських держав, тоді як молодотурки орієнтувалися на секуляризацію, модернізацію та військово-політичну інтеграцію з центральноєвропейськими силами. В результаті політика молодотурків виявилася менш стійкою і сприяла подальшому занепаду імперії.

References

Karpat, K., 2001. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford. [in English].

Representations of the Ottoman Empire in the West: Abdülhamid II's Portrait in the French Press. [in English].

Somel, S., 2003. *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*. Oxford. [in English].

Stoddard, T. L., 1917. "Pan-Turanism". *The American Political Science Review* 11, no. 1, 12-23. [in English].

COMPARATIVE ANALYSIS OF POLITICAL AND IDEOLOGICAL MOTIVES OF FOREIGN POLICY OF ABDUL HAMID II AND THE YOUNG TURKS

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Tetiana Kovalenko

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article presents a comparative analysis of the political and ideological motives of the foreign policy of Sultan Abdul Hamid II and the Young Turks. The influence of the Sultan's Islamist orientation on his diplomatic strategies, in particular the desire to strengthen the role of the Caliphate in the Muslim world, is examined. In turn, the secular and nationalist priorities of the Young Turks' foreign policy, their desire to modernize the empire and rapprochement with European states are analyzed. Attention is focused on the transformation of the foreign policy priorities of the Ottoman Empire in the conditions of the crisis of its statehood in the late 19th and early 20th centuries.*

Key words: *Abdul Hamid II, Young Turks, Ottoman Empire, foreign policy, Islamism, Pan-Turkism, nationalism, Caliphate, diplomacy, modernization.*

<https://doi.org/10.31392/VAH-2025.51-52.19>
УДК 7:008:327:316.476=111

THE ROLE OF ART AND CULTURE IN GEOPOLITICAL RIVALRIES

Serhii Asaturov

PhD in History,
Associate Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv
e-mail: asaturov555@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3177-0510>

Sakhnoza Muminova

Master of Arts in Peace Education (UPEACE),
Master of Arts in Psychology (TSPU),
Specialist in the humanitarian field, international
email: sh.muminova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-7948-8749>

Yana Pichkur

master's student,
work as an assistant director at LLC “AGRO FORWARD UKRAINE”,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv
e-mail: ynapichkur@gmail.com

***Abstract.** The article explores the importance of art and culture in shaping and influencing geopolitical rivalries, highlighting their role as instruments of soft power in international relations. The study highlights how countries strategically use their cultural assets to gain advantages and assert influence in global politics.*

***Key words:** art, culture, geopolitics, soft power, international relations.*

Problem Statement. The problem statement of this article addresses the need to understand the role of art and culture in contemporary geopolitical dynamics. It seeks to elucidate how nations utilize cultural elements as tools for influence and power projection in international relations. The study aims to analyze the impact of cultural diplomacy and artistic expressions on shaping perceptions and narratives in the global arena. It also explores the challenges and complexities associated with the use of cultural strategies in geopolitical competition. Ultimately, the research seeks to provide insights into the evolving nature of power dynamics in the context of cultural and artistic influence.

The Purpose. Examine the role of art and culture in contemporary geopolitical dynamics, focusing on how nations leverage cultural elements as instruments of influence and power projection in international relations. This study aims to analyze the impact of cultural diplomacy and artistic expressions in shaping global perceptions and narratives. Additionally, it seeks to explore the challenges and complexities associated with employing cultural strategies in geopolitical competition. By doing so, the research aspires

to provide valuable insights into the evolving nature of power dynamics through cultural and artistic influence.

The Analyses of Recent Researches. Several prominent scientists have contributed to the understanding of the role of art and culture in geopolitical rivalries, including Dr. James Cummins, Dr. Stephen Krashen, Dr. Vivian Cook, Dr. Merrill Swain, Dr. Rod Ellis, Dr. Diane Larsen-Freeman, and Dr. Ofelia García.

Article Objective: analysis of the role of art and culture in contemporary geopolitical rivalries.

The Main Material Statement. Cultural diplomacy as an institution emerged in the aftermath of World War II, when the world was in disarray, lacking unity. The establishment of this network of culture served as a new bridge between countries and regions that were previously divided. Initiated by the French Government, "The Directorate-General of Cultural Relations" was based in the Ministry of Foreign Affairs and received support from other government departments, notably the Ministry of Education, as well as non-governmental organizations [Bennett, 2020, p. 60]. This institution subsidized private sector operations and coordinated various activities through specially established committees, aiming to establish a centralized cultural sector functioning internationally and enhancing the country's global recognition and influence through a range of available "instruments".

International relations significantly impact global populations, shaping our contemporary world through social, economic, and political interactions between nations. These interactions are influenced by factors such as cultural differences, economic interests, geography, and political ideologies. International relations promote cooperation to address global issues like climate change, public health, poverty, and terrorism, while also regulating state behavior and shaping the global economic system. In today's interconnected world, they are crucial for promoting peace, preventing conflicts, and fostering dialogue. International organizations like the United Nations and the International Court of Justice play a critical role in maintaining peace and stability internationally.

Arts and culture serve as a significant pathway for fostering trust and understanding among nations. They play a crucial role in enhancing international relationships, including those related to trade and security. A nation's cultural reputation is closely tied to its soft power, influencing its ability to navigate diplomatic relationships effectively. Cultural diplomacy has been recognized as a means to strengthen international relationships and build trust with global partners, leaders, and populations. Australia could utilize targeted cultural activities and investments to regain influence and rebuild its international reputation. Recognizing the importance of arts and culture in both international and domestic tourism is essential for effectively promoting and sustaining tourism activity. Understanding the distinctiveness of a nation's cultural offerings is key to targeting investments and promotions effectively. Arts and culture can serve as powerful tools for enhancing a nation's image and influence on the global stage. By investing in and promoting its cultural heritage, a nation can bolster its soft power and strengthen its international relationships [Brown, 2020, p. 80].

Art can profoundly impact international politics by offering inspiration and perspective to relations between people from different nations and life experiences. It can also help to "re-enchant" the world as humanity confronts critical challenges such as threats to peace and security, violations of rights, and environmental degradation. One of

the most direct ways art contributes to international relations is through its instrumental use, where art is intentionally employed to achieve specific objectives like stirring patriotic sentiments or mobilizing action against perceived issues. Additionally, art holds extrinsic value in international relations, offering knowledge, ideas, inspirations, and sympathies of political relevance to those who engage with it. This value is distinct from instrumental art, as extrinsic art seeks to convey the artist's thoughts and emotions, irrespective of political intent. On the other hand, there is the intrinsic value of art, seen in artworks with universal appeal that communicate feelings and ideas universally perceivable. Such works enchant observers and can influence nations by presenting elevated visions that blend imagination, intuition, and objectivity.

Furthermore, the trade of art can offer economic advantages to developing nations. By emphasizing grassroots methods in art trade, these countries can utilize their artistic abilities and cultural resources to generate revenue and encourage sustainable development. This strategy supports local artists, craftsmen, and communities, enabling them to showcase their innovation and contribute to their nation's economic advancement. By acknowledging the importance of art in constructing strong international relations, we can promote a more comprehensive and interconnected world. Let us embrace the influence of art as a catalyst for discussion, cultural interaction, and economic empowerment. Together, we can establish a global society that values diversity, promotes understanding, and lays the groundwork for a better future.

Culture and identity play significant roles in shaping power dynamics in international relations, with dominant cultures often creating imbalances of power and privilege. Their impact is multifaceted, influencing interactions, priorities, and power dynamics between nations, contributing to national interests, and shaping foreign policy priorities. They also impact negotiations, cooperation, competition, and the development of international institutions and norms. Integrating interdisciplinary perspectives can offer a comprehensive understanding of their contribution to shaping international relations, identifying power dynamics and the role of dominant actors in shaping the global order. Cultural differences can lead to conflict or facilitate cooperation and understanding, while dominant cultures and identities can create imbalances, leaving marginalized cultures and identities struggling to assert their interests. Studying culture and identity in international relations can promote a more equitable and just global order, recognizing the diversity of perspectives and interests among nations. By analyzing cultural differences and identities, policies and practices can be developed to promote cooperation, respect, and understanding among nations. Culture encompasses shared beliefs, values, practices, customs, and artifacts that characterize a group or society, shaping individual and collective identity, behavior, and communication. It serves as an adaptive mechanism and social construct influencing power relations and social norms. Identity, on the other hand, is dynamic and multidimensional, defined by various characteristics, values, beliefs, and experiences that evolve over time and can be negotiated and contested. Understanding these concepts is crucial for promoting cross-cultural understanding, analyzing interactions between societies and nations, and promoting social inclusion and diversity [Bednarski, 2024, p. 25].

Culture and identity play a crucial role in international relations, serving as the foundation for interactions between states and societies and influencing policy formation and decision-making. They strengthen relations between countries, promote international

cooperation, and foster understanding and tolerance among different cultures and societies. Understanding other cultures is essential for overcoming obstacles and difficulties in intercultural interactions, enhancing cooperation in various fields such as economy, trade, culture, science, and technology. Overall, culture and identity are essential elements in shaping healthy international relations, enhancing understanding of different cultures and societies, and stimulating cooperation and understanding between countries. Understanding different cultures is crucial in international relations, as culture significantly shapes behavior and interactions. It includes various factors like language, religion, history, values, and beliefs, which influence how individuals and groups perceive the world and interact with others. Studying culture in international relations is challenging due to its complexity and dynamic nature, especially in cross-cultural contexts, leading to miscommunications and misunderstandings. Different cultures' ways of understanding and expressing themselves can lead to miscommunications and misunderstandings, and cultural differences can be used for political or economic domination, leading to cultural imperialism and the marginalization of minority cultures. Building bridges between cultures is vital for promoting understanding and cooperation in international relations. Cultural diplomacy, interfaith dialogue, and language learning are some ways to achieve this objective, but cultural differences can be challenging to overcome, and these approaches can be used for political or economic domination. [Dittmer J., Bos D., 2019, p. 39]

There are numerous conflicts worldwide where culture and identity play stimulating roles, impacting policies and decisions by states and individuals. These conflicts range from ethnic and religious minority disputes to regional and politically-driven conflicts, affecting international stability and hindering cooperation. The Israeli-Palestinian conflict exemplifies cultural and identity conflicts, where both sides rely on their distinct cultures, identities, and religions, particularly regarding land disputes. Similarly, conflicts like the genocide in Rwanda, the Kashmir conflict, and the Balkan wars are fueled by cultural and ethnic tensions, destabilizing regions and impeding international cooperation. The Arab-Israeli Conflict, for instance, is deeply influenced by cultural differences, particularly regarding land ownership and religious beliefs. The conflicting claims to the land, considered holy by both Jews and Arabs, have intensified the conflict. Religion also plays a significant role, contributing to a profound cultural divide that hinders effective dialogue and negotiation. In the Rwandan Genocide, ethnic and cultural tensions between the Tutsi and Hutu communities were exploited, leading to mass slaughter. The Hutu extremists used cultural and ethnic differences, fueled by hate propaganda, to justify the genocide, highlighting the destructive power of cultural disputes in conflicts. The Kashmir conflict between India and Pakistan, rooted in the partition of India in 1947, showcases the impact of cultural and religious differences. The region's majority Muslim population sees itself culturally and religiously aligned with Pakistan, leading to violent clashes with Indian security forces. International efforts to resolve these conflicts underscore the importance of addressing cultural and religious differences in international relations, emphasizing the need for understanding and respect among diverse cultures and societies [Csurgai, 2021, p. 36].

Cross-cultural communication involves various factors such as language, cultural understanding, and social expectations, leading to differences in interpreting vocabulary, phrases, and gestures across cultures, which can result in misunderstandings. Tensions and

misunderstandings may arise due to differences in beliefs, values, and social perceptions. Different cultural communication styles, including direct and low-context communication, present challenges in today's globalized world, requiring cultural competence for effective communication. Nonverbal communication, like eye contact and gestures, also varies across cultures and must be considered. Misunderstandings in cross-cultural communication can have negative effects on individuals and societies, leading to frustrations, misinterpretations, negative perceptions, and damaged relationships, as well as conflicts between nations or social groups. Economic losses, such as terminated business relationships or missed opportunities, can also occur. Developing cultural competence and promoting effective cross-cultural communication are crucial to prevent these negative consequences. Cultural diplomacy, a soft power strategy, enhances relations between nations through cultural exchanges and collaborations, aiming to break down cultural barriers, increase mutual understanding, and build trust. It uses cultural elements like art, music, film, literature, and language to promote mutual understanding, intercultural dialogue, respect, and tolerance. By showcasing a nation's cultural heritage and creating opportunities for learning about different cultures, cultural diplomacy strengthens relationships between nations and fosters international understanding and cooperation across various fields.

Emerging trends and technologies are reshaping cultural diplomacy and international relations, offering both opportunities and challenges. One major trend in cultural diplomacy and international relations is the growing importance of digital communication tools and social media platforms. These platforms facilitate direct and immediate interaction between people from different cultures, breaking down traditional barriers of time and space. Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies are also revolutionizing cultural experiences by offering immersive ways to explore and understand other cultures. Digital communication tools such as video conferencing, messaging apps, and social media platforms like Facebook, Twitter, and Instagram are being used by governments, organizations, and individuals to engage in cultural exchange and promote cross-cultural understanding [Clarke, 2020, p. 102]. These platforms enable people to share their culture, traditions, and perspectives with a global audience, fostering a sense of connection and community across borders. VR and AR technologies are taking cultural experiences to a new level by allowing users to virtually visit museums, historical sites, and cultural events from anywhere in the world. This immersive technology provides a more engaging and interactive way to learn about and experience different cultures, enhancing cross-cultural understanding and empathy. Furthermore, digital tools and platforms are enabling cultural diplomacy efforts to reach a wider audience than ever before. Online cultural exchanges, virtual exhibitions, and digital art projects are just a few examples of how technology is expanding the reach and impact of cultural diplomacy initiatives. However, the growing reliance on digital communication tools and platforms also raises concerns about privacy, security, and authenticity. There is a need for policies and guidelines to ensure that digital interactions are respectful, ethical, and inclusive.

Another significant trend in cultural diplomacy and international relations is the rise of cultural exchange programs and initiatives. These initiatives are designed to promote cross-cultural understanding and collaboration by facilitating interactions between people from different cultural backgrounds. In recent years, these programs have increasingly

leveraged technology to reach wider audiences and facilitate more meaningful interactions. [Grincheva, 2022, p. 10]

One example of this trend is the use of online platforms and social media to connect people from different cultures and facilitate cultural exchanges. These platforms allow individuals to share their culture, traditions, and perspectives with a global audience, fostering a sense of connection and understanding. Additionally, technology has enabled the development of virtual cultural exchange programs, which allow participants to engage in cultural activities and experiences from the comfort of their own homes. Another emerging trend in cultural diplomacy is the growing emphasis on sustainability and inclusivity. There is a recognition of the importance of promoting environmental awareness and supporting marginalized communities in cultural diplomacy efforts. Initiatives focused on sustainability aim to promote environmentally friendly practices in cultural exchanges and events, while efforts to promote inclusivity seek to ensure that cultural diplomacy is accessible to people from all backgrounds.

In the future, art and culture are likely to play an increasingly important role in geopolitics, shaping international relations in new and innovative ways. One potential trend is the use of art and cultural diplomacy as tools for soft power projection, with nations using their cultural assets to enhance their global influence and reputation. This could involve the promotion of national culture through cultural exchanges, exhibitions, and events, as well as the use of cultural diplomacy to build bridges between nations and promote understanding. Another potential trend is the use of art and culture as a means of addressing global challenges such as climate change, inequality, and conflict. [Mirrlees, 2023, p. 193] Artists and cultural organizations are already playing a role in raising awareness about these issues and promoting social change, and this trend is likely to continue in the future. Cultural diplomacy could also be used to promote sustainable development and environmental protection, with nations working together to address common challenges through cultural exchange and collaboration. Overall, the future role of art and culture in geopolitics is likely to be multifaceted, with nations and organizations using cultural diplomacy in new and creative ways to promote their interests and address global challenges. By recognizing the power of art and culture to transcend boundaries and unite people from different backgrounds, we can harness their potential to build a more peaceful, inclusive, and sustainable world.

Emerging trends and technologies are poised to significantly impact cultural diplomacy and international relations, presenting both challenges and opportunities for how nations engage with one another and promote mutual understanding. One major trend is the growing importance of digital communication tools and social media platforms, which allow for direct and immediate interaction between people from different cultures. These platforms enable cultural diplomacy efforts to reach wider audiences and facilitate more meaningful interactions, but they also bring challenges such as the spread of misinformation and the potential for digital divides. Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) are also revolutionizing cultural experiences, offering immersive ways to explore and understand other cultures. [Goff, 2020, p. 32] These technologies have the potential to create virtual cultural exchanges and exhibitions, allowing people to experience different cultures without leaving their homes. However, they also raise questions about authenticity and the potential for cultural appropriation. Another trend is the rise of cultural exchange programs and initiatives that promote cross-cultural

understanding and collaboration. These programs often leverage technology to reach wider audiences and facilitate meaningful interactions. Additionally, there is a growing emphasis on sustainability and inclusivity in cultural diplomacy, with efforts to promote environmental awareness and support marginalized communities.

Conclusion. The evolving nature of art, culture, and geopolitics reflects the dynamic interplay between these three elements in shaping our world today. Art and culture have long been used as tools of diplomacy, with artists and cultural ambassadors playing key roles in fostering understanding and cooperation between nations. In recent years, there has been a growing recognition of the importance of cultural diplomacy in addressing global challenges and promoting peace and stability. Geopolitics, on the other hand, refers to the influence of geographical factors on political and economic relations between nations. The evolving nature of geopolitics is reflected in the changing dynamics of power and influence in the international arena. As the world becomes more interconnected, traditional notions of borders and sovereignty are being challenged, leading to new geopolitical realities. One of the key insights into the evolving nature of art, culture, and geopolitics is the increasing interconnectedness of the world. Advances in technology and communication have made it easier for people from different cultures to connect and interact with each other. This has led to a greater appreciation and understanding of cultural diversity, but has also exposed deep-seated cultural differences and tensions. Another insight is the growing role of non-state actors, such as artists, cultural organizations, and grassroots movements, in shaping international relations. These actors often operate outside traditional diplomatic channels, but their influence can be significant in promoting cultural exchange and fostering dialogue between nations. Overall, the evolving nature of art, culture, and geopolitics underscores the importance of cultural diplomacy in addressing global challenges and building a more peaceful and inclusive world. By recognizing the power of art and culture to transcend boundaries and unite people from different backgrounds, we can work towards a more harmonious and interconnected global community.

References

- Bednarski, L. et al, 2024. Geopolitical disruptions in global supply chains: a state-of-the-art literature review, *Production Planning & Control*, 1-27. [in English].
- Bennett, O. (ed.), 2020. *Cultural Diplomacy and International Cultural Relations: Volume I*. Routledge. [in English].
- Brown, J., 2020. Arts diplomacy: The neglected aspect of cultural diplomacy, *Routledge handbook of public diplomacy*, Routledge, 79-81. [in English].
- Clarke, D., 2020. Cultural diplomacy, *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. [in English].
- Csurgai, G., 2021. The main components of geopolitical analysis, *Geopolitics and International Relations*, Brill Nijhoff, 13-60. [in English].
- Dittmer, J., Bos, D., 2019. *Popular culture, geopolitics, and identity*, Rowman & Littlefield. [in English].
- Goff, P. M., 2020. Cultural diplomacy, *Routledge handbook of public diplomacy*, Routledge, 30-37. [in English].
- Grincheva, N., 2022. Cultural diplomacy under the “digital lockdown”: pandemic challenges and opportunities in museum diplomacy, *Place Branding and Public Diplomacy*, T. 18, №. 1, 8-11. [in English].
- Mirrlees, T., 2023. A new cultural imperialist rivalry? *Global Media Dialogues: Industry, Politics, and Culture*. [in English].

РОЛЬ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ

Асатуров Сергій Костянтинович

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

Мумінова Шахноза Абдусаламівна

магістриня миротворчої освіти, Університет миру (ООН), Коста-Рика,
координатор моніторингу гуманітарних та миротворчих проєктів, Україна

Пічкур Яна Русланівна

магістриня міжнародних відносин,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

***Анотація.** У статті досліджуються проблеми важливості мистецтва та культури як чинників формування впливу на геополітику та геостратегію держав взагалі та на світове геополітичне суперництво зокрема. Підкреслюється їх роль як інструментів так званої «м'якої сили» у світових міжнародних відносинах. На конкретних історичних і сучасних прикладах показано як у своїх зовнішньополітичних стратегіях держави використовують власні культурні активи задля отримання геостратегічних переваг й ствердження впливів у світовій політиці.*

***Ключові слова:** мистецтво, культура, геополітика, геостратегія, зовнішня політика, м'яка сила, міжнародні відносини, світова політика.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.20>
УДК 930.1(100)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ У СВІТІ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Кучменко Елеонора Миколаївна

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: kuchmeh@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-1311-4181>

Давиденко Юрій Миколайович

кандидат історичних наук, доцент,
доцент всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: davidenko_yuri@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-2476-093X>

Бровко Альона Григорівна

кандидат біологічних наук,
доцент всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: alyona_brovko@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8490-7990>

***Анотація.** У статті висвітлюється історіографія та стан історичної науки останніх століть країн Заходу, тобто Європи та Америки. Увага зосереджена на чотирьох значних новаціях останніх десятиліть, а саме, чотирьох великих течіях у світовій історичній науці: соціальній історії, історії культури, сучасній новітній всесвітній історії, історії цивілізації. За останні десятиліття у світовій історичній науці відбулися глибокі зміни: вона переживає період широкої та багатопланової трансформації у виборі проблематики досліджень, в їх змісті, в методах аналізу, в усій системі наукового інструментарію. Засвоєння досягнень світової історичної науки відбувається одночасно з переосмисленням попереднього теоретичного досвіду та співставленням цих концепцій з реальним матеріалом у ході вивчення доволі складної дійсності та її співставленням з процесами, які відбуваються на сучасному етапі цивілізаційного розвитку в різних країнах Заходу і Сходу. Ці зміни і трансформація прослідковується на багатьох міжнародних конгресах і зустрічах, в колективних працях та в монографіях, які видані у різних країнах світу. Особливе місце належить Міжнародним Конгресам, на яких висловлюються нові тенденції в розвитку світової історичної науки. З різним ступенем і широтою інтенсивності та ефективності ці новації проявилися і в розвитку української історичної науки. Українські вчені з успіхом включилися в наукові дискусії та в процес впровадження в освітянську практику нових проблем, які вирішує світова історіографія. І в цьому процесі активну участь бере молоде покоління істориків, яке активно включене в розбудову нової демократичної України. Саме це молоде покоління істориків-дослідників залучене до*

впровадження інноваційних процесів в науково-дослідницьку практику. Також згадується історія заснування міжнародної організації істориків та її діяльність.

Ключові слова: історіографія, інноваційні тенденції і методи, всесвітня історія, цивілізації, трансформація історії, соціальна історія, нова історія культури, макро-, мікро-історія, культурно-правові фактори, гендерна історія, політична історія, інтелектуальна історія.

Постановка проблеми. Якщо звернутися до минулих років, то побачимо, що українські історики у свій час зіткнулися з головною проблемою, яку можна позначити як «континуїтет (спадковість), або розрив». Відповідь на ці питання в найбільшій мірі пов'язана перш за все з проблемами методології, теорії і філософії історії. Якщо звернемося до української історичної науки, то слід відмітити, що вона пройшла через декілька етапів. На зламі 90-х років ХХ ст. настав період повного відкидання минулого. При цьому, мова йшла перш за все відмовитися від попередніх марксистських схем, а також, щодо однолінійних поглядів на історію. На зміну інформаційним поступово приходить цивілізаційний метод, який пов'язаний із спробою пояснити хід історичного процесу зміною цивілізаційних епох та парадигм. Проте слід відмітити, що при цьому прослідковується, в якійсь мірі, абсолютизація «цивілізаційного фактору». Відомо, що в літературі існує більше десяти різних тлумачень терміну «цивілізація». І це слід враховувати при підході до цивілізаційного виміру історичного процесу. Важливим досягненням української історичної науки останнього часу стало напрацювання певного консенсусу серед істориків стосовно питання щодо багатофакторного підходу до розкриття історичних явищ. При цьому переважає думка, що такий підхід – це не просто складання різних факторів, а якась система координат, в якій не завжди потрібні пріоритети.

Вищезазначене підтверджує актуальність обраної для даної статті теми. Її **метою** і завданням є: ознайомлення із сучасними тенденціями та актуальними проблемами світової історичної науки.

Виклад основного матеріалу. Історичну науку слід розглядати як будинок, і у різних країнах цей будинок має свою форму та різний зміст. Ми зупинимося на країнах Заходу, а саме Європи та Америки.

Існують різні методи і критерії пізнання минулого. Проте, слід відмітити, що, при цьому, відсутні головні, а тим більш, єдині фактори, а саме теорія цивілізацій, глобальна історія, теорія модернізації, теорія народної нормотворчості в контексті загальносвітового культурного розвитку, моральна культура, культурно-правові фактори розвитку суспільства, стадіальний розвиток, формальний метод і т. ін.

В минулому багато праць, в яких викладались ці теорії, були невідомі вітчизняним історикам та широкій громадськості. За роки незалежності в Україні побачили світ праці таких закордонних вчених, як У. Росту, А. Тойнбі, О. Шпенглера, М. Вебера, Е. Гобсбаума, Ф. Дворніка, праці дослідників, які активно співпрацюють зі школою «Анналів», та ін., що дає можливість порівнювати різні способи і методи пояснення історії.

Слід відмітити, що в останні роки історики активно включились в обговорення нових підходів до вивчення соціальної, політичної та інтелектуальної історії, історії культури, історії цивілізацій.

Перш за усе слід зупинитися на зростанні значення соціальної історії. Протягом довготривалого часу соціальна історія трактувалась більшістю дослідників в плані масових народних рухів, боротьби трудящих за свої політичні і економічні права. Зараз соціальна історія – це широкий комплекс явищ, які об'єднані проблемою «людина в оточуючому світі». Такий підхід до соціальної історії передбачає значно більш широкий спектр історичних подій. Це – комплекс соціальних проблем, взаємодія людини з оточуючим світом і питання масової та індивідуальної соціальної психології, деякі інші аспекти духовного життя людини.

Слід зауважити, що у 60-70-ті роки ХХ ст. західні історики активно почали цікавитися соціальною історією. Для багатьох дослідників нова соціальна історія втілювала усе, що було на той час в історичній науці новаторством, що, саме, викликало зацікавленість та захоплювало.

То що ж таке соціальна історія, і що в ній викликає зацікавленість?

По-перше, звернення до структур і процесів. Довготривалий час історики вивчали перш за усе події, дії, роль визначних осіб. На сьогодні історики навчилися досліджувати умови та обставини, визначні рухи епохи, які повільно змінюють структури. Наприклад, у полі зору істориків почали з'являтися не тільки визначні винаходи на кшталт Едісона і не тільки видатні підприємці на кшталт Круппа, а саме, почали досліджувати сам процес індустріалізації. Замість того, щоб концентрувати увагу на особистостях Наполеона, або Бісмарка, історики стали писати про «подвійні революції» кінця ХVІІІ - початку ХІХ століття, або про історії конституцій і політичних партій часів Бісмарка. Таким чином, звернення до структур і процесів – це перший момент.

По-друге, посилилась увага до поняття «суспільство». Історики довго досліджували, перш за усе, історію політики, історію держав та їх ставлення одне до одного. Тепер вони навчилися писати про соціальні класи і верства, соціальні рухи, такі, як робітничі рухи, про буржуазію і дворянство, про народну нормотворчість, про міграцію, сім'ю і підприємства. В центрі уваги істориків опинився соціальний світ. І з цієї соціально-історичної точки зору історики хотіли пояснити також політичні і культурні зміни. Вони почали розглядати історію, відштовхуючись не від держави і не від величних ідей, а від розвитку суспільства.

По-третє, відбулося дещо схоже на аналітичний поворот. Раніше історики використовували, перш за усе, герменевтичні методи, говорили мовою, наближеною до джерел, розповідали історії. Тепер же вони почали чітко визначати поняття, застосовувати моделі і обговорювати теорії: наприклад, поняття на кшталт «класу», моделі типу «індустріальне суспільство», теорії на кшталт «модернізації». Більш важливими стали статистичні, кількісні методи, стали створюватися великі бази даних: з історії мобільності, з історії політичних виборів, з побутової історії та історії сім'ї, з історії війн, історії культури, гендерної історії, історії права і громадянського суспільства. При цьому були використані сили, які йшли від суміжних соціальних наук – соціології, економіки, політики, культури. Кордони між окремими дисциплінами стали більш проникливими. Таким чином, отримав розвиток так званий міждисциплінарний підхід.

Слід відмітити, що інтелектуальний спадок К. Маркса відіграв велику роль як у комуністичному світі, так і на Заході – особливо в Англії, Італії та Латинській Америці. Важливе значення для істориків, особливо в Німеччині, набули праці М.

Вебера. Звернення до соціальної історії і на сьогодні відіграє суттєву роль. Цей процес ще не завершився. Про це красномовно говорять праці Е. Гобсбаума [Гобсбаум, 2001] в Англії, або Х.-У. Велера [Wehler, 1973] в Німеччині, школа «Анналів» [Postwar French Thought, 1995] у Франції, або праці дослідників, які зорієнтовані на історію соціології – Ч. Тіллі [Tilly, 2004], І. Уоллерстайна [Ніколаєв, 2002, с.121-132] (США).

Починаючи з 70-х років ХХ ст. ситуація дещо змінюється. Молоді історики 80-90-х років почали захоплюватися новою історією культури, при цьому не відкидаючи світову духовну спадщину людства. Історія культури багатогранна, в ній є самі різні течії. Зупинимось, зокрема, на чотирьох пунктах.

По-перше, була відкрита історія сприйняття і досвіду – частково за рахунок структур і процесів, частково у доповненні до них. Дослідників цікавив вже не стільки, наприклад, час, коли саме відбувалися соціальні піднесення та спади у робочих і буржуа, скільки питання про те, як вони сприймали ці піднесення і спади, як вони їх проживали, як давали їм раду. Або інший приклад – вивчалися не тільки дипломатичні відносини між країнами, але і ментальність дипломатів, їх ставлення один до одного, те, як вони сприймали країни, в яких працювали.

Таким чином, звернення до досвіду, сприйняття, форм усвідомлення стало ознакою нової історії культури. Історія культури повернула в історичну науку суб'єктивний фактор. Раніше це було можливим лише при дослідженні історії людей на невеликому просторі.

Також отримала розвиток мікро-історія – в цьому контексті можна назвати італійського історика К. Гінзбурга [Ковальков, 2024, с.41-48].

По-друге, були відкриті нові теми. Важливе значення набула історія жінок, яка потім перетворилася в історію міжстатевих відносин (гендерну історію). Тут слід згадати Дж. Скотт [Чорновіл, 2015] у Принстоні і К. Хаузен [Хадаковська, 2021] у Берліні.

У США важливе місце вже давно займає історія етнічних груп. Історики зайнялися дослідженням культур етнічних меншин, і на цій базі виникає «вивчення культур» (С. Бенхабіб) [Benhabib, 2002].

Почали досліджувати ментальність. Історичною темою став світ символів. Предметом вивчення знову стала мова – в історії понять праці Козеллека [Козеллек, 2006] і Скіннера [Скіннер, 2006], у більш загальному плані – у «повороті до лінгвістики».

По-третє, серйозні зміни відбулися у методах інтерпретації. Більш важливу роль знову стали відігравати герменевтичні методи, тонка інтерпретація складних констеляцій, намагання краще зрозуміти людей минулих епох. Поширення отримало чуттєве оповідання – частково за рахунок, начебто, «холодного» аналізу, перевагу якому, починаючи з 60-70-х років ХХ ст., почали надавати соціальні історики.

Важливі імпульси почали поступали з боку етнології та антропології культури – слід згадати, хоча б, про значний вплив К. Геєртца [Geertz, 2000]. Ідеї К. Маркса втратили своє значення ще аж до змін 1989-1991 рр., і тим більше пізніше. Посилився вплив таких соціологів-культурологів, як Н. Еліас [Зелецький, 2010, с.17-21], ідеї М. Фуко [Фуко, 2003] і філософія пост-модерна. Важливу роль при цьому все ще відігравав М. Вебер [Вебер, 2013].

Слід відмітити широке звернення у світовій науці до цивілізаційної проблематики. Про це свідчить постійне звернення дослідників до макровимірів історії та базисних принципів соціального устрою. У розумінні принципів взаємодії цивілізацій чітко проявляється розрив між принципами аналізу класичного минулого і аналізу сучасних процесів, які проводяться або в політичних і геополітичних парадигмах, або у надзвичайно ідеологізованому плані. Багато з робіт останнього часу, які висвітлюють цивілізаційні виміри історії, зводять її до геополітичних і політичних факторів, що у значній мірі відбилося на дискусіях з приводу глобалізації або навколо концепції С. Гантингтона [Гантингтон, 2020]. Очевидна обмеженість попередніх мікросоціологічних концепцій у своїх можливостях адекватно пояснити глибокі зміни в складних суспільствах і загальні закономірності історичного процесу робить у крайній необхідності напрацювання нових наукових концепцій на основі досягнень новітньої теорії цивілізацій.

Слід відмітити, що першим завданням, яке виходить з цієї ситуації, полягає в тому, щоб прояснити зміст різних підходів до вивчення цивілізацій, які склалися у світовій історичній науці, і виявити загальні принципи та складові частини теорії цивілізацій. Таким чином, перед дослідниками стоять наступні завдання:

- розкривати становлення і еволюцію підходів щодо вивчення цивілізацій та загальну проблематику, яка склалася в сучасній світовій науці;
- дати системний виклад загальних принципів цивілізаційного устрою суспільства;
- визначити співвідношення основних компонентів в устрої суспільства, перш за все релігії і держави;
- з'ясувати динаміку, яка властива світовим цивілізаціям;
- знайти спільні, універсальні принципи цивілізаційної теорії і показати специфіку устрою різних суспільств Заходу і Сходу;
- показати роль факторів, що зумовлюють збереження цивілізаційної специфіки в сучасному світі і які визначають перспективи цивілізаційної взаємодії або протистояння.

Виходячи з вищезазначеного, слід зробити і четверте зауваження, особливо відмітити «конструктивістській» злам, який відбувся в історичному мисленні. Історики більш чітко усвідомили, що поняття, які вони використовують, накладають глибокий відбиток на реконструювання ними дійсності. Нам відомо, що на історичну дійсність, про яку ми розповідаємо, впливають наші запитання, уявлення і поняття. Будь-яка реконструкція минулого також впливає і також є дітищем істориків. Виходячи з цього факту в наш час робляться різні висновки, а саме:

- велику зацікавленість викликає історія понять, історія роздумів щодо дійсності, історія просторових, часових і соціальних категорій. Говорять про історію «ментальних схем»;
- значущими темами стали спогади. Історики досліджують те, як люди згадують про минуле, що вони пам'ятають, а що забувають. Історія спогадів стала новою структурою історичної науки. В країнах Заходу особливо важливі спогади про катастрофи ХХ століття, про його війни і диктатури;
- деякі історики і філософи зробили суб'єктивістські і релятивістські висновки із конструктивістського повороту двох останніх десятиліть. Американський культуролог Х. Уайт стверджує, що між текстами письменників і

текстами істориків не існує суттєвої різниці. «Кліо теж творить» – таку назву має німецьке видання його праць. Це пост-модерністська позиція, яку не усі історики вважають переконливою. Вони вважають, що історики працюють інакше, ніж автори художньої літератури. Історики займаються емпіричною наукою. В центрі їх досліджень знаходяться джерела та їх критичне опрацювання;

- значна увага надається змісту цивілізаційних теорій та їх евристичним і методологічним значенням. На цьому ґрунті спостерігаємо зіткнення різних шкіл і підходів до аналізу цивілізацій, при цьому використовуються новітні матеріали західних (переважно американських і англійських) і східних дослідників. Цивілізація постає як макромасштабна соціокультурна спільність, яка має свої принципи організації і динаміку. Висвітлюються основні проблеми взаємовідносин цивілізації з релігією, державою, світською культурою в історії Сходу і Заходу. Розглядаються принципи та можливості цивілізаційної компаративістики. Аналіз самотності доповнюється уявленнями про цілісність світового історичного процесу. Сучасна динаміка цивілізації досліджується в контексті модернізації і глобалізації.

Таким чином, це є дві значні новації останніх десятиліть, дві тенденції у світовій історичній науці на Заході: зростання соціальної історії і нова історія культури.

В останні роки з'явилася третя новація, на якій слід зосередити увагу. Це нові підходи до загальної, або всесвітньої (глобальної) історії. Традиційно історія була в значній мірі національною історією. Ця ситуація зберігається і до сих пір. Частіше за усе історики займаються історією власної країни – саме цього від них і очікують. Проте дослідники час від часу усе ж виходять за національні межі. Слід згадати, наприклад, про відому історію Середземномор'я Ф. Броделя [Бродель, 1997].

Починаючи з 60-х років значне поширення отримала порівняльна історія, або історична компаративістика. При цьому мова завжди йде про схожість і різницю. У. Росту [Rostow, 1960] і О. Гершенкрон [Gerschenkron, 1947] порівнювали, наприклад, процеси індустріалізації. Існують порівняльні дослідження визначних революцій. Становлення європейських національних держав відбувалося, з одного боку, схоже, а з іншого – по-різному. В цьому контексті доречно було б проаналізувати формування української державності. Ця тема добре підходить для порівняльних досліджень.

Порівняння – це дуже важливий метод в історичній науці. Його називають «королівським шляхом» історичного пізнання. У майбутньому порівняння усе-ще залишиться важливим інструментом, зокрема широке порівняння цивілізацій, наприклад, Європи і Китаю.

В останній час, особливо для молодих істориків, усе більш цікавими стають інші транснаціональні підходи. Молодь цікавиться глобальними процесами, наприклад, історією клімату і екологічних загроз. Предметом досліджень стають наслідки світових війн XX – XXI століть, або вплив на людство прогресу медицини. Історики цікавляться тим, який вплив здійснили одне на одне Європа і Азія, або Англія і Індія. Дослідники задаються питанням про те, як мігрували товари, ідеї і техніка – із країни в країну, із культури в культуру – і як вони при цьому змінювалися. Історики досліджують як сприймали один одного різні культури, вивчають давні письмові пам'ятки мандрівників, дипломатів, купців, їх описи інших

країн. Зрозуміло, що певну роль тут відіграє зростаюча глобальна інтеграція. Відштовхуючись від неї, вчені досліджують глобальну інтеграцію попередніх епох. Певне місце тут займають «постколоніальні» теорії. Постколоніальні теорії спрямовані проти поширеної тези щодо історичної переваги Заходу, у них Європа постає більш об'єктом, ніж суб'єктом світової історії. «Європа і Схід» – одна із таких тем.

Не слід обходити мовчанням той факт, що цей новий тип всесвітньо-історичних досліджень стикається з великими проблемами. Ці надзвичайно просторові глобальні питання погано поєднуються з методичними принципами сучасної історичної науки, бо до цих принципів відносяться близькість до джерел, володіння мовою та зв'язок з контекстом.

Досліджуючи глобальну історію, дослідники часто спираються тільки на вторинну літературу. Той, хто нею займається, як правило, не володіє мовами усіх відповідних країн. Глобальна історія часто грішить поверховістю. Проте, тим не менш, вона важлива і перспективна.

З метою більшої комунікативної співпраці істориків було засновано у 1926 р., перш за все європейськими істориками, але при значній підтримці з боку США, Міжнародний комітет історичних наук. Його завданням була і залишається підтримка міжнародної кооперації істориків та їх представництво в усьому світі. Членами цієї міжнародної організації істориків є не тільки окремі вчені, а й організації істориків окремих країн і міжнародні комісії. Міжнародний комітет історичних наук проводить раз у п'ять років Всесвітній конгрес істориків. На сьогодні в Міжнародний комітет історичних наук входять 56 національних комітетів.

Після його створення у 1926 р. ця організація намагалася подолати ворожнечу, яка була викликана першою світовою війною, особливо ворожнечу між переможцями і переможеними. В часи «холодної війни», з 1950 по 1990 рр., Всесвітні конгреси істориків надавали чудову можливість для дискусій, не дивлячись на кордони між блоками. Вони були місцем для зустрічі між західними і комуністичними істориками, які, взагалі, тоді мало зустрічалися один з одним.

Але 1990 р. це завдання втратило свою актуальність. Тепер виникла необхідність сприяти дійсній універсалізації історичних наук. Бо серед активних членів Міжнародного комітету історичних наук усе ще переважають європейці, північноамериканці та японці. Значні частини Азії, Африки і Латинської Америки в організації не представлені, або не дуже активні. Цю ситуацію слід змінювати. Якщо історична наука дійсно хоче стати ще більш інтернаціональною, то їй усе ж доведеться стати більш відкритою для досвіду та інтересів для тих країн і регіонів, окрім Заходу, які поки що стоять осторонь і які потрібно залучити до цього процесу. Глобальні події сьогодення цьому підтвердження. Кінець ХХ - початок ХХІ ст. ст. – час зародження і розвитку не тільки нового геополітичного простору, але і нового цивілізаційного розвитку людства, і саме історики є провідниками між минулим і сьогоденням.

Список використаних джерел та літератури

- Бродель, Ф., 1997. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII століття*, Київ.
Вебер, М., 2013. *Господство і суспільство*, Київ.
Гантінгтон, С., 2020. *Політичний порядок у мінливих суспільствах*, Київ.
Гобсбаум, Е., 2001. *Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991*, Київ.

- Зелецький, Я., 2010. Основні концепції поєднання історії та соціології у працях Норберта Еліаса. *Культурна антропологія. Есе. Український католицький університет*, 17-21.
- Ковальков, О., 2024. Мікроісторія в системі «нової історичної науки»: історія, теорія та історіографічна практика. *Історія і археологія*, 1, 41-48.
- Козеллек, Р., 2006. *Часові пласти. Дослідження теорії історії*, Київ.
- Ніколаєв, С., 2002. Світ - системний аналіз I. Уоллерстайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства. *Людина і політика*, 6, 121-132.
- Скіннер, Б. Ф., 2006. *Універсальний словник-енциклопедія*. Київ.
- Фуко, М., 2003. *Археологія знання*, Київ.
- Хадаковська, Н. Г., 2021. *Становлення і розвиток поетичних норм німецьких віршованих текстів VIII-XXI століть. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за шифром 10.02.04 - германські мови. 035-Філологія*. Київ.
- Чорновіл, І., 2015. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір і критика*, Київ.
- Benhabib, S., 2002. *The Claims of Culture. Equality and Diversity in The Global Era*, Princeton and Oxford.
- Geertz, C., 2000. *Available Light: Antropological Reflections on Philosophical Topics*, Priceton.
- Gerschenkron, A., 1947. The Soviet indices of industrial production". *The Review of Economics and Statistics*, 34, 217-226.
- Postwar French Thought*. V. 1. French Past Construction History. Ed. by J. Revel and L. Hunt, 1995, New York.
- Roctow, W.W., 1960. *The Stage of Economica Growth A Non-Communist Manifesto*, Cambridge.
- Tilly, Ch., 2004. *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge.
- Wehler, H.-U., 1973. *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918*, Gottingenm.

References

- Benhabib, S., 2002. *The Claims of Culture. Equality and Diversity in The Global Era*, Princeton and Oxford. [in English].
- Braudel, F., 1997. *Materialna tsyvilizatsiya, ekonomika i kapitalizm XV-XVIII stolittya*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Chornovil, I., 2015. *Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznyanyy vymir i krytyka*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Foucault, M., 2003. *Arkheolohiya znannya*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Geertz, C., 2000. *Available Light: Antropological Reflections on Philosophical Topics*, Priceton. [in English].
- Gerschenkron, A., 1947. The Soviet indices of industrial production". *The Review of Economics and Statistics*, 34, 217-226. [in English].
- Hobsbawm, E., 2001. *Vik ekstremizmu. Korotka istoriya XX viku. 1914-1991*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Huntington, S., 2020. *Politychnyy poriadok u minlyvykh suspilstvakh*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Khadakovska, N. G., 2021. *Stanovlennya i rozvytok poetychnykh norm nimetskykh virshovanykh tekstiv VIII-KhKhI stolit. Dys. na zdobuttya naukovoho stupenya doktora filolohichnykh nauk za shyfrom 10.02.04 - hermanski movy. 035-Filolohiya*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Kovalkov, O., 2024. Mikroistoriya v systemi «novoyi istorychnoyi nauky»: istoriya, teoriya ta istoriografichna praktyka. *Istoriya i arkheolohiya*, 1, 41-48. [in Ukrainian].
- Kozellek, R., 2006. *Chasovi plasty. Doslidzhennya teoriyi istoriyi*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Nikolaev, E., 2002. Svit - systemnyy analiz I. Uollerstayna yak suchasnyy metodolohichnyy pidkhid do analizu rozvytku svitovoho hospodarstva. *Lyudyna i polityka*, 6, 121-132. [in Ukrainian].
- Postwar French Thought*. V. 1. French Past Construction History. Ed. by J. Revel and L. Hunt, 1995, New York. [in English].
- Roctow, W.W., 1960. *The Stage of Economica Growth A Non-Communist Manifesto*, Cambridge. [in English].
- Skinner, B. F., 2006. *Universalnyy slovnyk-entsyklopediya*, Kyiv. [in Ukrainian].
- Tilly, Ch., 2004. *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge. [in English].
- Wehler, H.-U., 1973. *Das deutsche Kaiserreich 1871-1918*, Gottingenm. [in German].
- Zeletsky, Ya., 2010. Osnovni kontseptsiyi poyednannya istoriyi ta sotsiolohiyi u pratsyakh Norberta Eliasa. *Kulturna antropolohiya. Ese. Ukrayinskyy katolytskyy universytet*, 17-21. [in Ukrainian].

Weber, M., 2013. *Hospodstvo i suspilstvo*, Kyiv. [in Ukrainian].

**CURRENT TRENDS AND CURRENT PROBLEMS OF HISTORICAL SCIENCE IN THE
WORLD (HISTORIOGRAPHIC REVIEW)**

Eleonora Kuchmenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Professor of the Department of World History and International Relations,
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

Yuriy Davydenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of World History and International Relations,
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

Alyona Brovko

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of World History and International Relations,
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

Abstract. *The article highlights the historiography and state of historical science in recent centuries in Western countries, that is, Europe and America. Attention is focused on four significant innovations of recent decades, namely, four major trends in world historical science: social history, cultural history, modern world history, history of civilizations. Over the past decades, world historical science has undergone profound changes: it is experiencing a period of broad and multifaceted transformation in the choice of research topics, in their content, in methods of analysis, in the entire system of scientific tools. The assimilation of the achievements of world historical science occurs simultaneously with the rethinking of previous theoretical experience and the comparison of these concepts with real material in the course of studying a rather complex reality and its comparison with the processes that occur at the current stage of civilizational development in various countries of the West and the East. These changes and transformations are observed at many international congresses and meetings, in collective works and in monographs published in different countries of the world. A special place belongs to the International Congresses, at which new trends in the development of world historical science are expressed. With varying degrees and breadth of intensity and effectiveness, these innovations have also manifested themselves in the development of Ukrainian historical science. Ukrainian scientists have successfully joined scientific discussions and the process of introducing new problems that world historiography solves into educational practice. And the young generation of historians, who are actively involved in the development of a new democratic Ukraine, takes an active part in this process. It is this young generation of historian researchers who are involved in the introduction of innovative processes into scientific and research practice. The history of the founding of the international organization of historians and its activities is also mentioned.*

Key words: *historiography, innovative trends and methods, world history, civilizations, transformation of history, social history, new cultural history, macro-, micro-history, cultural and legal factors, gender history, political history, intellectual history.*

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.21>
УДК 656.2(477)(091)

РОЛЬ ВЧЕНИХ ТА ІНЖЕНЕРІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗАЛІЗНИЦЬ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОЗВИТКУ СИГНАЛІЗАЦІЇ ТА ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ СТРІЛОК

Петрученко Олексій Анатолійович

кандидат історичних наук, докторант,
Київський інститут залізничного транспорту,
Державний університет інфраструктури та технологій МОН України, м. Київ
e-mail: alexey.petruchenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5000-6206>

Анотація. Стаття присвячена висвітленню внеску вчених та інженерів «Товариства Південно-Західних залізниць» останньої чверті ХІХ – поч. ХХ ст. у вирішення проблем сигналізації та централізації стрілок. Вони одними з перших описали, кваліфікували і давали рекомендації стосовно розвитку сигналізації і централізації стрілок. Тому сьогодні для інженера-залізничника, до обов'язків якого належить уміння працювати у сфері сигналізації і централізації стрілок, уміння розібратися і з'ясувати причини функціонування сигнальних пристроїв на мережі залізниць, здійснювати різні розрахунки, є однією з найголовніших основ його спеціальності. Необхідність забезпечення станцій звуковими або зоровими сигналами на перших залізницях була і є сьогодні досить необхідною. Це призвело до подальшого розвитку сигнальних пристроїв. Саме з цього моменту сигналами користуються не лише для дозволу машиністові входу на станцію, але також для вказівки колії і місця призначення поїзда. У статті наголошується, що дослідження таких вчених та інженерів Південно-Західних залізниць як О.П. Бородин, П.П. Мельников, Л.М. Леві, Є.Є. Нольтейн, М.П. Петров, С.Д. Карейша, Я.М. Гордієнко засвідчили науковий аналіз впливів різних чинників на формування різних сигнальних пристроїв на вітчизняних залізницях. Їхні дослідження актуальні і сьогодні, тому що у відповідності з назрілими проблемами залізничного транспорту України, коли продовжується розвиток матеріально-технічної бази залізничного транспорту, відбувається широке впровадження найбільш прогресивних видів рухомого складу залізниць, пристроїв і механізмів, як і більш удосконалених технологічних процесів із використанням комплексної механізації, автоматизації і комп'ютеризації основних виробничих операцій на залізничному транспорті. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є звертання до історії науки і техніки. В нашому випадку до розвитку сигнальних пристроїв на Південно-Західних залізницях, що яскраво підтверджує цю думку.

Ключові слова: залізничний транспорт, сигналізація і централізація стрілок, техніка, вчені, інженери-залізничники.

Постановка проблеми. У сучасних умовах функціонування кожної залізниці будь-яка спеціальність повинна мати чітку уяву про технічні засоби та функціонування залізниць, в тому числі різні історичні аспекти їхньої роботи. Від цього в певній мірі залежить успішна виробнича діяльність транспорту і безпеки руху поїздів. Це підтверджується також історією. Стрімкий розвиток залізничного

транспорту почався з 1830 року. Оскільки в той час поїзди рухалися з помірною швидкістю і лише вдень, то питання стосовно безпеки руху ще не було достатньо актуальним. Однак на одній із залізниць в Англії трапився нещасний випадок. Один з членів парламенту вирішив обмінятися рукостисканням з герцогом Велінгтоном, що сидів в одному з вагонів і потрапив під колесо вагону поїзда, що рушив. Даний випадок змусив замислитися англійського вченого Джоржа Стефенсона над необхідністю застосування певних сигналів, без яких неможливо говорити про безпеку залізничного руху. Інженер Дж. Стефенсон побачив необхідність у передачі машиністові поїзда, що рухався, за допомогою умовних знаків (сигналів) повідомлення і вказівки, які б регулювали хід поїзда між двома певними пунктами. Вказівки допомагали б машиністові орієнтуватися, чи зможе поїзд безпечно продовжувати шлях зі встановленою для нього швидкістю, чи повинен він на певній ділянці уповільнити хід і їхати обережно, або зовсім зупинитися. Тому з'явилася необхідність забезпечення станцій звуковими або зоровими сигналами. З'явилися сигнали, за допомогою яких машиністові може бути дозволений, або заборонений вхід поїзда на станцію. З розширенням руху виникла необхідність на деяких станціях спорудити більше колій для прийому, формування і відправлення поїздів, згідно різними напрямками. Це призвело до подальшого розвитку сигнальних пристроїв.

Окрім станційних та сигналів на певних ділянках залізниць, що надавалися машиністу поїзда, що рухався, мали місце і сигнали для зв'язку між станціями для регулювання ходу поїзда. Хоча рух поїздів був встановлений заздалегідь визначеним розкладом, внаслідок різних випадковостей та поломок під час руху, виникала необхідність їх усунення. Тому при відході поїзда зі станції остання повинна повідомити про це сусідню станцію, а також проміжні пости на залізничній лінії з метою впровадження необхідних заходів (наприклад, для закриття бар'єрів переїздів). Фактично залізничний транспорт в процесі виробництва не створює новий речовий продукт, а здійснює просторове переміщення, яке є продукцією транспорту. Практичне використання залізничного транспорту як транспортного засобу почалося з використання сигнальних пристроїв.

Метою нашої статті є аналіз розвитку сигналізації та централізації стрілок на Південно-Західних залізницях останньої чверті XIX – початку XX ст.

Історіографічний огляд. Потрібно відзначити, що перші систематичні дослідження щодо вирішення проблеми застосування сигнальних пристроїв були проведені на Південно-Західних залізницях в кінці XIX ст. Сигналізація і зв'язок на цих залізницях удосконалися не відразу (залізниці створилися у 1878 р). Першим видатним науковцем надзвичайно важливих питань залізничної сигналізації стрілок і сигналів був відомий залізничник Людвіг Маврікієвич Леві (1853–1927). Його наукова та інженерна діяльність була різнобічною і плідною. Головним внеском Л.М. Леві у науку стало створення ним гальмівної системи і застосування сигнальних пристроїв [Леві, 1882].

В Україні, починаючи з 80-х років XIX ст. даними проблемами активно займався видатний вчений та інженер-залізничник Олександр Парфенійович Бородін (1848–1898). Серед низки своїх праць стосовно розробки найважливіших питань транспорту, сигналізація і централізація займає особливе місце [Бородін, 1891; Бородін, 1895; Бородін, 1896]. Багато питань вивчалися вперше. У галузі, яка безпосередньо стосується сигналів на залізницях, найважливішою працею О.П.

Бородіна стала стаття «Для чого залізниці збираються запроваджувати дзвінкову сигналізацію?» (1887) [Бородін, 1887]. У цій праці автор науково розробив питання далекодіючих семафорів, централізації за гідравлічною системою, показав зв'язок за допомогою телеграфу і телефону. Це призвело до подальшого розвитку сигнальних пристроїв. Власне з цього моменту сигналами користуються не лише для дозволу машиністові заходу на станцію, а й також для вказівки колії і місця призначення поїзда.

Потрібно відзначити, що перші систематизовані дослідження щодо вирішення проблеми застосування сигнальних пристроїв були проведені на Південно-Західних залізницях в кінці XIX ст. [Прохазка, 2010]. Сигналізація і зв'язок на цих залізницях удосконалися не відразу (дані залізниці утворилися у 1878 р.).

Величезну роль у становленні сигналізації, централізації та блокування на залізничному транспорті відіграв Член «Товариства Південно-Західних залізниць» інженер-залізничник Яків Миколайович Гордеєнко (1851–1922) [Гордеєнко, 1885]. Його по праву вважають засновником сигналізації, централізації та блокування на залізничному транспорті у нашій країні. Саме він заклав у XIX ст. основи теорії та практики сигналізації, централізації та блокування на залізницях та забезпечив їх широке впровадження. Він створив систему механічної централізації стрілок та сигналів з жорсткими тягами, в якій передбачались стрілочні замки, яких не було в системах іноземних фірм (саме вони на той час використовувались на вітчизняних залізницях) [Данілова, 2013]. Пізніше він вдосконалив свою систему, змінивши жорсткі тяги на гнучкі. На залізницях царської Росії в кінці XIX ст. було 962 стрілки та 117 семафорів, зокрема на 35 станціях таких як Царіцинська, Московсько–Нижегородська, Рязансько–Уральська, Курсько–Харківсько–Азовська, Миколаївська залізниці були обладнані системами професора Я.М. Гордеєнка. Його пристрої працювали на вітчизняних залізницях до другої половини XX століття. Ще однією відмінністю систем професора було те, що вони працювали в умовах українського клімату. Саме його розробкою стало створення колійного блокування на основі блок-механізмів – приладів, в яких застосовувались електромеханічні замки. Саме професор Я.М. Гордеєнко став засновником викладання повністю нової для Інституту інженерів шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі, в якому викладав понад тридцять років, дисципліну «Сигналізація, централізація та блокування», яка пізніше перетворилась на спеціальність «Автоматика та телемеханіка на залізничному транспорті», ввівши розділ «Залізнична сигналізація» у підручник «Курс залізниць» (1895) [Гордеєнко, 1895].

Сучасний історик залізничного транспорту О.А. Горецький відзначає, що полтавчанин С.Д. Карейша поєднував роботу на інженерних посадах з науковою діяльністю [Горецький, 2008]. Займався узагальненням знань про колію та про будівництво залізниць. У 1895 р. захистив дисертацію на тему: «Про централізацію управління стрілками і сигналами» [Карейша, 1895]. Займався дослідженням видів сполучення і перетину рейок, в основному стрілочних переводів, а також пошуком методів боротьби з перешкодами, спричиненими снігопадами.

Великий внесок вчений зробив у розробку способів розрахунку стрілочних переїздів, стрілочних вулиць і інших видів сполучень і перетину рейкових колій. Він був учасником створення на початку XX століття типових стрілочних переводів з

нормальних типових рейок, що стало важливим етапом в покращенні колійного розвитку станцій. Майже паралельно з іншим видатним вченим-залізничником В.М. Образцовим С.Д. Карейша немало зробив для створення наукових основ проектування залізничних станцій.

Найвизначніші його наукові праці такі: вже згадана вище назва дисертації «Про централізацію управління стрілками і сигналами», «Про заходи для збільшення пропускної здатності залізниць взагалі і різних систем блокування колії, зокрема» [Карейша, 1897]. Більшість праць С.Д. Карейші надруковані в працях дорадчих з'їздів служби колії. В «Журналі Міністерства шляхів сполучення» та в журналі «Инженер» (Київ) С.Д. Карейша надрукував ще таку працю: «Прилади з центрального управління стрілками і сигналами та блокапаратами на Паризькій виставці 1889 р.» [Карейша, 1889]. Навіть такий поверховий аналіз досліджень у царині розвитку сигнальних пристроїв засвідчує, що з перших років будівництва та експлуатації Південно-Західних залізниць велися роботи з удосконалення основних елементів залізничної колії, її нижньої та верхньої будови.

Виклад основного матеріалу. Розмаїття топографічних, кліматичних і гідрологічних умов спорудження Південно-Західних залізниць накладало відбиток на геометричні і конструктивні характеристики земляного полотна. Окреслення основної площадки земляного полотна на одноколійних ділянках, мало трапецієподібну форму, а на двоколійних – трикутну. Це забезпечувало сприятливі умови для відведення води. Ширина основної площадки складала на одноколійних лініях від 4,7 до 7,6 м, а на двоколійних – від 9,4 до 11,4 м. Відкоси земляного полотна в залежності від ґрунту приймалися: 1:1,2; 1:1,5; 1:2. Земляне полотно у поперечному профілі представляло собою насипи і виїмки. Південно-Західні залізниці розмістилися в основному на насипах, які попереджували снігові замети.

Стосовно верхньої будови колії, то її конструкція піддавалася суттєвим змінам. З 1866 р. на усіх залізницях царської Росії замість залізних рейок в колію почали вставляти сталеві рейки. Оскільки розмаїття рейок ускладнювало ведення колійного господарства, виникла необхідність уніфікувати типи рейок – великі можливості Путіловського заводу у Санкт-Петербурзі сприяли запровадження єдиних типів сталевих рейок. Характерною їх особливістю стала вертикальність бокових граней шийок, що спрощувало прокатку рейок на заводах. Рейки стали виготовлятися довжиною 10,68 м.

Підрейковою основою колії слугували соснові і хвойні шпали, а також баластна призма. Застосування дерев'яних шпал на Південно-Західних залізницях пояснювалося порівняно невеликою їх вартістю, простотою форми і зручністю експлуатації. Тільки у 1886 р. було встановлено шість типів розмірів шпал. Основними вважалися брускі. Під стики вкладалися шпали, обрізані з чотирьох сторін.

Оскільки дерев'яні шпали піддавалися гниттю, це зумовило просочування деревини різними антисептиками – смолою (на деяких Південно-Західних залізницях), а відтак креозотовим маслом, хлористим цинком і т.п. Для цієї цілі були побудовані шпалопросочувальні заводи на окремих лініях Південно-Західних залізниць. Просочування шпал збільшувала строк їх служби до восьми років.

Рейкові стики, які застосовувалися на окремих лініях Південно-Західних залізниць, влаштовували на шпали, кінці рейки об'єднували об'ємною чавунною подушкою, яку врізали у шпалу, під нею вкладали шар баласту з піску або гравію.

На початку 80-х років на Південно-Західних залізницях почали вкладати сталеві рейки з новим типом стикування, який розміщувався між шпалами. При цьому замість простих стикових накладок стали застосовувати більш удосконалені – фасонні, для попередження розкручування болтів використовувалися спеціальні шайби.

Деякі спеціалісти прагнули розробити конструкцію колії на бетонній баластній основі. Значний інтерес в цьому відношенні представляла запропонована інженером М.Є. Долговим колія, побудована у 1909 р. на дослідній ділянці на станції Пологи Катерининської залізниці. Її ідея була врахована пізніше при розробці схожих конструкцій.

Баластний шар на Південно-Західних залізницях складався з різних матеріалів. На магістралі Одеса-Київ призма була двошаровою (щебінь і піскова подушка), а на багатьох інших лініях – з піщано-гравійних матеріалів. Інколи на Південно-Західних залізницях в якості баластного шару використовувався черепашник. Товщина баласту під шпалою складала 30–40 см. Прагнення до економії зумовлювало на деяких лініях Південно-Західних залізниць зменшувати цю величину, що пізніше привело до численних пошкоджень основної площадки земляного полотна. У зв'язку з цим в кінці XIX ст. стали брати до уваги товщину баластного шару не менше 55 см. У 1906 р. на ХХХІV з'їзді інженерів служби колії було прийнято рішення покращити якість баласту за рахунок використання щебню і гравію.

Особливої уваги заслуговували стрілочні переводи. Вони серед елементів будови колії піддавалися найбільшим змінам. В перші роки експлуатації на Південно-Західних залізницях застосовувалися безострякові стрілки з поодинокими пересувними рейками, які приводилися до руху за допомогою важелів і тяг. Ці стрілки були простими за конструкцією, но володіли суттєвим недоліком – мали розрив колії на початку переводу, що при неправильному положенні його могло привести до сходження екіпажу. Внаслідок цього безострякові стрілки з одинокими пересувними рейками проіснували недовго і пізніше були замінені на більш удосконалені конструкції.

На Південно-Західних залізницях використовувалися також безострякові стрілки з подвійними рухомими рейками. Вони були значно стійкішими в горизонтальній площині і забезпечували більш плавний вхід екіпажу на відгалуження у порівнянні із стрілками з одинарними пересувними рейками. Однак наявність розриву колії на початку стрілки перешкоджало широкому їх поширенню. З кінця XIX ст. на Південно-Західних залізницях з'явилися стрілки з двома рухомими остряками із звичайних рейок. Вони стали прототипом сучасних стрілок.

У 1907 р. згідно із завданням Міністерства шляхів сполучення царської Росії були спроектовані стрілочні переводи до рейок типів Іа і Іаа, а пізніше – і до рейок типу ІІа з пониженими остряками симетричного окреслення, яке нагадувало дзвоноподібний профіль. Підшви остряків в цих конструкціях дозволяли полегшити монтаж стрілочних тяг.

Наукові дослідження інженерів Південно-Західних залізниць засвідчили, що найбільш раціональними виявилися понижені острякові рейки спеціального профілю несиметричного перетину. Такі рейки стали для Південно-Західних залізниць основними тому що за вагою і поперечним перетином вони потужніші, ніж рейки нормального профілю, вони володіли більшою боковою жорсткістю, не вимагали жорсткості підшви рамної рейки і створювали сприятливі умови для монтування тяг завдяки наявності широкої підшви остряка.

В кінці XIX – на початку XX ст. на Південно-Західних залізницях застосовувалися жорсткі хрестовини стрілочних переводів без рухомих елементів. Перші жорсткі хрестовини, які з'явилися на залізницях підросійської України, збиралися цілком з рейок нормального профілю. Основною їх перевагою стала можливість виготовлення членами «Товариства Південно-Західних залізниць» у залізничних майстернях.

В кінці 80-х років XIX ст. на Південно-Західних залізницях з'явилися збірні хрестовини з рейок спеціального профілю (хрестовини Вільямса). Конструктивне оформлення їх в принципі таке ж, як і збірно-рейкове, але сердечник підсилений завдяки рейкам спеціального профілю.

У 90-х роках XIX ст. на Південно-Західних залізницях використовувалися збірні хрестовини з литим одностороннім сердечником. Сердечники і вусовики закріплювалися більш стійко, були міцнішими і мали менше деталей.

На початку XX ст. на Південно-Західних залізницях застосовувалися збірні хрестовини з литим двостороннім сердечником. Передбачалося, що використання другої сторони сердечника підвищить строк служби хрестовини у два рази. Однак на практиці з'ясувалося, що до моменту зносу однієї сторони сердечника інші його елементи настільки зношувалися, що повторне використання їх без додаткового обробітку було неможливим. Збірні хрестовини з одно і двостороннім сердечником застосовувалися на Південно-Західних залізницях понад чверть століття. Експлуатувалися і цільнолиті хрестовини, Вони виявилися більш стійкими і міцними, ніж збірно-рейкові, мали мінімальну кількість деталей, забезпечували кращі умови проходження рухомого складу, відрізнялися збільшеним строком служби і являлися найбільш раціональними серед жорстких хрестовин. У 1907 р. інженери М. Богуславський і Е. Гомолицький спроектували і виготовили цільнолиті хрестовини марки 1/11 для рейок типів I, II і III.

На Південно-Західних залізницях в якості підстрілочної основи використовувалися дерев'яні бруски. Вони володіли потрібною пружністю, значною міцністю, були прості за формою, придатні в експлуатації і виготовленні. Перевідні бруски мали різні поперечні перетини – від більш або менш обробленого круглого до прямокутного.

В якості проміжних скріплень в межах стрілочних переводів на Південно-Західних залізницях застосовувалися також костильні та шурупні скріплення.

На станціях Південно-Західних залізниць, як правило, вкладалися звичайні стрілочні переводи з маркою хрестовин 1/9 і 1/11. В тісних умовах іноді застосовували подвійні перехресні переводи, які вимагали значно менше місця, ніж звичайні.

Сигналізація і зв'язок на Південно-Західних залізницях удосконалювалися не відразу. Спочатку були встановлені зелені диски у 500 метрах від вхідних стрілок і

червоні – біля самих стрілок. Поступова заміна вхідних червоних дисків семафорами далекої дії почалася на Південно-Західних залізницях з 1881 року. До 1905 р. майже усі станції і роз'їзди були огорожені семафорами з передуючими їм зеленими дисками. Із прийнятих спочатку типів механічних семафорів з одиночною дротовою передачею отримав поширення той, при якому переводні важелі встановлювалися біля станційних будівель, а в приміщеннях чергових по станції були в наявності електричні вказники семафорних крил. При нових установках і перестановках семафорів до них стали монтувати подвійну дротову передачу. Протягом 1150 верст на найважливіших ділянках було створено блокування з проміжними колійними постами системи Сіменса і Гальське. На Одеських міських гілках залізниць була задіяна дзвонкова сигналізація.

Майже одночасно із введенням далекодіючих семафорів на Південно-Західних залізницях були розпочаті роботи з облаштування централізації стрілок і сигналів. Перевага була надана системі Сайкса, яка отримала широке поширення на Південно-Західних залізницях. Все обладнання для перших постів було виписане з Англії, а збирання його відбувалося за рахунок місцевих засобів.

З 1892 р. усі облаштування стали виготовлятися в Одеських головних залізничних майстернях. До 1905 р. були проведені роботи з централізації стрілок і сигналів на усіх станціях ділянки Одеса–Слободка, Одеських міських станціях, станціях Київ-Пасажирський, Козятин, Здолбунів, Рівне і Ковель.

У 1903 у плані досліду станція Чорнорудка була централізована за гідравлічною системою. Однак вже у 1904 р. ця система була переобладнана. Гідравлічний контроль був замінений на електричний для більш швидкого переведення стрілок.

У 1905 р. на Південно-Західних залізницях загальна кількість централізованих за різними системами стрілок складала 1172 і 662 сигналів. До 1905 р. на станціях використовувалися різні види освітлення. Електричне освітлення було обладнано у внутрішніх приміщеннях і на станційній території на станціях Київ, Козятин, Жмеринка, Одеса-Порт, Здолбунів, Рівне. На станції Роздільна у 1899 р. було обладнано ацетиленове освітлення.

В журналі «Інженер» за 1899 рік було надруковано опис апарата інженера Маргуліса для живлення ацетиленових горілок. Як приклад застосовувалося освітлення солярко-калійне і спиртово-калійне. На станції Київ, наприклад, для освітлення колій були встановлені три таких ліхтарі. Спиртово-калійні лампи, виготовлені в майстерні служби Південно-Західних залізниць, були встановлені для внутрішнього освітлення на станції Бердичів.

Зв'язок на Південно-західних залізницях здійснювався за допомогою телеграфу, в меншій мірі по телефону. До 1905 року Південно-Західні залізниці по телеграфу були розділені на 11 відділень. Із них 4 відділення були розташовані на головній лінії від Києва до Одеси і від Козятин до Граєво. Решта 7 відділень обслуговували зв'язком інші лінії і гілки.

Від Києва до Фастова було 9 телеграфних проводів, від Фастова до Козятин – 8, від Козятин до Одеси – 6. Від Козятин до Бреста було 5 проводів, від Києва до Ковеля – 3. На решті залізницях було всього 2 телеграфних проводи. Управління залізниць з'єднувалося за допомогою 10 проводів, не рахуючи гілки, яка з'єднувала Управління з поштово-телеграфною конторою. Діаметр телеграфних проводів

переважно був 5-міліметровий. А на ділянках Козятин–Жмеринка–Одеса використовувалися проводи діаметром 6 міліметрів.

На станції Жмеринка у 1904 р. при спорудженні нової пасажирської будівлі був збудований кабельний підземний перехід телеграфних, телефонних і сигнальних проводів, протяжністю біля 100 саженив. У місці з'єднання кабелів з повітряною лінією була збудована кабельна вежа залізної конструкції. Загальна кількість телеграфних стовпів на Південно-Західних залізницях сягнула 81745 штук. Кількість телеграфних апаратів, які перебували у постійній експлуатації, дорівнювала 651 штукам. Найбільша кількість (15 штук) була на станції Козятин-Пасажирський.

Зв'язок за допомогою телеграфу, який забезпечував рух поїздів, здійснювався в основному на одноколійних ділянках. Для службових перемовин, які стосувалися прийому і відправлення поїздів, використовувалися телефони системи Фонопор. А при кожному апараті Сіменса і Гальське були спеціальні блокувальні телефони.

На ділянці Бирзула–Єлисаветград, де випробовувалася система руху за допомогою диспетчерів, була телефонна лінія протяжністю 268 верст з 9 телефонними апаратами Еріксона.

У 1905 р. загальна довжина телефонних мереж дорівнювала 1142 верстам. Загальна кількість телефонних апаратів складала 898 штук, більшість з яких були системи Еріксона, Белля і Берлінгера.

Основними вимогами до безвідмовної роботи сигналів була простота, легкість дії з ними та ясність переданих повідомлень, які не повинні давати приводів для непорозумінь, а також в надійності передачі. У разі псування сигналу, він не повинен надавати неправдивих свідчень, що можуть наражати поїзд на небезпеку, а повинен подавати сигнал негайної зупинки поїзда, або дати йому можливість помітити, що сигнал зіпсований. Сигнали поділялися на акустичні і оптичні. Перші мають ту перевагу, що самі привертають увагу особи, для якої вони призначені, тоді як оптичний сигнал можна через неувагу пропустити. Проте акустичні сигнали не характеризуються великою різноманітністю та діють лише на невеликі відстані і звичайний короткий час.

Слухові (акустичні) сигнали заглушаються або значно ослабляються вітром і шумом паровоза. У негоду їх часто може бути не чути. Ці сигнали однаково як вдень, так і вночі. Оптичні (видимі) сигнали помітні з далеких відстаней, допускають велику різноманітність, і дію їх легко контролювати. Порівняно із слуховими сигналами вони мають ту перевагу, що певний знак вказує впродовж тривалого часу безперервно. Але, з іншого боку, в похмуру погоду оптичні сигнали втрачають свою ясність, а вночі від змищення із сторонніми джерелами світла і недоліків зору легко можуть дати привід для помилок. Видимі сигнали розділялися на денні і нічні; останні вживалися також вдень, коли туман заважав бачити неосвітлені сигнали, так само як і в тунелях.

З часом для подачі видимих сигналів стали використовуватися світлофори диски, щити, ліхтарі, прапори, сигнальні покажчики, сигнальні знаки. Для подачі звукових сигналів використовувалися свистки локомотивів, ручні свистки, духові ріжки, сирени, гудки і петарди.

Висновки. 1. Для чіткої організації руху поїздів, проведення маневрової роботи, а також для забезпечення безпеки руху поїздів на Південно-Західних залізницях застосовувалися сигнали. Сигнал – це умовний видимий чи звуковий

знак, який призначений для передавання наказів і потребує негайного його виконання. На Південно-Західних залізницях застосовувалися єдині сигнали, які оговорювалися інструкціями із сигналізації на залізницях.

2. За засобом сприйняття сигнали поділилися на видимі та звукові. Видимі сигнали виражалися кольором, формою, положенням і кількістю сигнальних показань.

3. Для подання видимих сигналів на Південно-Західних залізницях застосовувалися світлофори, диски, щити, ліхтарі, прапорці, сигнальні покажчики та сигнальні знаки. Видимі сигнали згідно часового періоду ділилися на денні, нічні та цілодобові.

Деякі з видимих та звукових сигналів

Список використаних джерел та літератури

- Бородин А.П. Быстрога железнодорожных сообщений. *Инженер*. 1891. № 8–9. С. 347–353.
- Бородин А.П. Служба подвижного состава на Юго-Западных железных дорогах в период десятилетия 1880–1889 гг. Киев. 1895. 25 с.
- Бородин А.П. Обзор успехов техники за последнее двадцать пять лет. *Инженер*. 1896. № 4. С. 172–177.
- Бородин А.П. Зачем русские железные дороги собираются вводить колокольную сигнализацию? *Инженер*. 1887. № 4. С. 143–147.
- Гордеенко Я.Н. Введение к курсу эксплуатации железных дорог (Основания железнодорожной экономии). Санкт-Петербург. 1885. 54 с.
- Гордеенко Я.Н. Курс железных дорог. Санкт-Петербург: Тип-фия Ю.И. Эрлих. 1895. 311 с.
- Горецький О.А. С.Д. Карейша (1854–1934) – визначний вчений-залізничник, інженер і викладач. *Питання історії науки і техніки*. 2008. №3. С. 44–48.
- Данілова Ю.В. Визначний пристрій Я.М. Гордеєнка – система станційного блокування з жорсткими та гнучкими тягами. *Історія науки і техніки*. 2013. Вип. 4. С. 36–41.
- Карейша С.Д. О центральных устройствах по управлению стрелками и сигналами на русских железных дорогах. Диссертация на звание адъюнкта Института инженеров путей сообщения. Санкт-Петербурга. 1895.
- Карейша С.Д. О мерах для увеличения пропускной способности железных дорог вообще и разных системах блокировки пути в частности, применяемых на железных дорогах. Москва. 1897.
- Карейша С.Д. Приборы по центральному управлению стрелками и сигналами и блокаратами на Парижской выставке 1889 г. *Инженер*. 1889. № 10–12.
- Леви Л.М. О практическом применении величины составов поездов в зависимости от размеров паровозов, профиля пути и средней скорости движения. *Инженер*. 1882. №5-6. С. 165–172.

Проходка К.И. Сигнализация, централизация, блокировка: использование на макетах железных дорог. Москва. 2010. 68 с.

References

Borodin, A.P. (1891). Byistrota zheleznodorozhnyih soobscheniy [Speed of railway communications]. *Inzhener – Engineer*. № 8–9. Pp. 347–353 [In Russian].

Borodin, A.P. (1895). *Sluzhba podvizhnogo sostava na Yugo-Zapadnykh zheleznykh dorogakh v period desyatiletiiya 1880–1889 gg.* [Rolling stock service on the South-Western Railways during the decade 1880–1889]. Kiev [In Russian].

Borodin, A.P. (1896). Obzor uspehov tehniki za poslednee dvadtsat pyat let [A review of the advances in technology over the last twenty-five years.]. *Inzhener – Engineer*. №4. Pp. 172–177 [In Russian].

Borodin, A.P. (1887). Zachem russkie zheleznyie dorogi sobirayutsya vvodit kolokolnuyu signalizatsiyu? [Why are Russian railways going to introduce bell signaling?]. *Inzhener – Engineer*. №4. Pp. 143–147 [In Russian].

Daniilova, Yu.V. (2013). Vyznachnyi prystrii Ya.M. Hordieienka – systema stantsiinoho blokuvannia z zhorstkymy ta hnuchkymy tiahamy [A notable device of Ya.M. Gordeenko – a station locking system with rigid and flexible rods]. *Istoriia nauky i tekhniki – History of science and technology*. 4. Pp. 36–41 [In Ukrainian]

Gordeenko, Ya.N. (1885). *Vvedenie k kursu ekspluatatsii zheleznykh dorog (Osnovaniya zheleznodorozhnoy ekonomii)* [Introduction to the course on railway operation (Fundamentals of railway economy)]. Sankt-Peterburg [In Russian].

Gordeenko, Ya.N. (1895). *Kurs zheleznykh dorog* [Railway course]. Sankt-Peterburg: Tip. Yu. I. Erlich. 311 s. [In Russian].

Horetskyi, O.A. (2008). S.D. Kareisha (1854–1934) – vyznachnyi vchenyi-zaliznychnyk, inzhener i vykladach [S.D. Kareisha (1854–1934) – a prominent railway scientist, engineer and teacher]. *Pytannia istorii nauky i tekhniki – Issues of the history of science and technology*. №3. Pp. 44–48 [In Ukrainian].

Kareysha, S.D. (1895). *O tseentralnykh ustroystvakh po upravleniyu strelkami i signalami na russkikh zheleznykh dorogakh* [On the central control devices for switches and signals on Russian railways]. Dissertatsiya na zvanie adyunkta Instituta inzhenerov putey soobscheniya. Sankt-Peterburga. 1895.

Kareysha, S.D. (1897). *O merah dlya uvelicheniya propusknoy sposobnosti zheleznykh dorog voobsche i raznykh sistemakh blokirovki puti v chastnosti, primenyaemykh na zheleznykh dorogakh* [On measures to increase the capacity of railways in general and various track blocking systems in particular used on railways]. Moskva [In Russian].

Kareysha, S.D. (1889). Pribory po tseentralnomu upravleniyu strelkami i signalami i blokparatami na Parizhskoy vystavke 1889 g. [Devices for the central control of switches and signals and block devices at the Paris Exhibition of 1889]. *Inzhener – Engineer*. №10–12 [In Russian].

Levi, L.M. (1882). O prakticheskom primenenii velichinyi sostavov poezdov v zavisimosti ot razmerov parovozov, profilya puti i sroedney skorosti dvzheniya [On the practical application of the size of train compositions depending on the size of locomotives, the profile of the track and the average speed of movement]. *Inzhener – Engineer*. №5-6. Pp. 165–172 [In Russian].

Prohazka, K.I. (2010). Signalizatsiya, tseentralizatsiya, blokirovka: ispolzovanie na maketakh zheleznykh dorog [Signalling, centralisation, blocking: use on railway models.]. Moskva [In Russian].

THE ROLE OF SCIENTISTS AND ENGINEERS OF SOUTHWESTERN RAILWAYS OF SUB-RUSSIAN UKRAINE IN THE DEVELOPMENT OF SIGNALING AND CENTRALIZATION OF ARROWS ON TRACKS

Oleksii Petruchenko

Candidate of Historical Sciences, Doctoral Student,

Kyiv Institute of Railway Transport,

State University of Infrastructure and Technologies of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv.

Abstract. The article is devoted to the coverage of the contribution of scientists and engineers of the Society of Southwestern Railways of the last quarter of the XIX-beginning XX century in solving the

problems of the alarm and centralization of arrows on the tracks. They were one of the first to describe, qualify and give recommendations on the development of signaling and centralization of arrows and various signals. That is why today for the railway engineer, whose duties are able to work in the field of signaling and centralization of arrows, the ability to understand and find out the reasons for the operation of signal devices on the railway network, to carry out various calculations, is one of the most important foundations of its specialty. The need to provide stations with sound or visual signals on the first railways was and is quite necessary today. This led to the further development of signaling devices. From that moment, signals are used not only to permit the driver of the entry to the station, but also to indicate the track and the destination of the train. The article emphasizes that the study of such scientists and engineers of the Southwestern railways as O.P. Borodin, P.P. Melnikov, L.M. Levi, E.E. Noltein, M.P. Petrov, S.D. Kareisha, Ya.M. Gordienko showed a scientific analysis of the influences of different factors on the formation of different signal devices on domestic railways. Their research is relevant today, because in accordance with the ripe problems of the railway transport of Ukraine, when the development of the material and technical base of railway transport continues, there is a widespread introduction of the most progressive types of rolling stock of railways, devices and mechanisms, as well as more improvement of technological processes and mechanisms, with the use of complexization. In this regard, it is extremely important to turn to the history of science and technology. In our case, the development of signal devices on the southwestern railways, which clearly confirms this opinion.

Key words: *rail transport, alarm and centralization of arrows, scientists, railway engineers.*

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ГАЛУЗІ ШОВКІВНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Чалаван Віктор Арісович

кандидат історичних наук, докторант,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України, м. Київ
e-mail: vchal77@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

***Анотація.** У статті об'єктом дослідження став внесок галузевих товариств і комітетів України у розвиток шовківницької справи у ХІХ – на початку ХХ ст. Аналіз діяльності Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Київського товариства шовківництва та інших подібних осередків засвідчив вагому роль небайдужої громадськості та вчених-шовководів для розвитку галузі в українських губерніях у зазначений період. Встановлено, що робота згаданих об'єднань спрямовувалася на розвиток шовківницької справи в регіоні (закупівлю коконів у місцевих шовководах, облаштування зразкової відгодівлі шовкопрядів, вирощування тутових плантацій, стимулювання занять із шовківництва серед народних учителів і селян шляхом видання премій і нагород за кращі результати), піднесення галузевої освіти (проведення спеціалізованих курсів і відкриття практичних шкіл шовківництва), поширення галузевих знань і видання фахової літератури. Відзначено внесок шовківничих станцій Уманського та Харківського землеробських училищ і Кавказької шовківничої станції у заготовлення і продаж шовководам греди та підготовку фахівців із шовківництва для всієї Російської імперії. Доведено роль І. Демоля, К. Дессмета, М. Райка, В. Бертенсона, І. Корабльова, Г. Шумського та інших вчених і практиків у процесах ефективного забезпечення галузі науковими розробками. Відзначено проведення С. Сомовим і Г. Відгальмом дослідів над тутовими шовкопрядами, Г. Семеновим – розроблення раціональних прийомів виготовлення шовкопрядів. Відзначено внесок активних членів товариств і комітетів у підготовку та друк спеціалізованих брошур і навчальної літератури. Констатовано, що діяльність громадських об'єднань сприяла поширенню і популяризації шовківницької справи серед селян і учительства українських губерній у зазначений період.*

***Ключові слова:** шовківництво, сільськогосподарські товариства, товариства шовківництва, сільське господарство, галузеве дослідництво.*

Постановка проблеми. Неурядові творчі об'єднання практикуючих господарів і вчених-аграріїв у вигляді різноманітних сільськогосподарських товариств, що функціонували на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст., відіграли ключову роль у появі сільськогосподарської дослідної справи. Через мережу постійно діючих установ і посередництвом різноманітних науково-популяризаційних заходів вони забезпечили змістовою складовою процес виникнення галузевих дослідницьких інституцій у своїх регіонах. А більшість спеціалізованих сільськогосподарських товариств, до яких належать у тому числі й

осередки з розвитку шовківницької справи, стали фундаментом для організації міцної у подальшому сільськогосподарської кооперації. Тим більше, що саме цими товариствами були вперше випрацьовані ті чи інші форми багатьох галузевих заходів і практика їхнього застосування. Сьогодні досвід функціонування професійних (галузевих) товариств в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами.

Метою статті є аналіз діяльності галузевих товариств і комітетів на теренах України для розвитку шовківницької справи у XIX – на початку XX ст.

Історіографічний огляд. Варто констатувати, що на сьогоднішній день історія розвитку шовківницької справи в Україні в період XIX – початку XX ст. залишається не вивченою, особливо, питання наукового забезпечення галузі через призму діяльності спеціалізованих товариств і комітетів, а також учених, які працювали в напрямку шовківництва. В сучасній історіографії варто виділити лише кілька праць з розглядом задекларованої теми. Так, О. Любич [Любич, 2017] розглянуто процес становлення промислової галузі з виробництва шовку на Чернігівщині у XIX ст., окреслено роль окремих станів суспільства у процесі створення шовківництва регіону, звернено увагу на особливості виробництва шовку в маєтках власників; О. Гуржієм [Гуржій, 2023] охарактеризовано впливи політики російського імперського уряду на розвиток українського шовківництва у XVIII ст., проаналізовано становлення і розвиток національного шовківництва як специфічної галузі виробництва порівняно зі схожими процесами в Росії. Еволюцію вітчизняного шовківництва й забезпечення наукових основ розвитку галузі частково представлено лише в дослідженнях І. Бородай і Л. Татарчук [Бородай, 2009; Бородай, 2012; Бородай, Татарчук, 2022]. Виходячи з цього, детального вивчення потребує внесок сільськогосподарських товариств та інших громадських осередків у розвиток шовківництва на українських теренах у XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає І. Бородай, становлення науково-організаційного забезпечення шовківництва на теренах України відбулося лише в кінці 20-х рр. XX ст. [Бородай, 2009, с. 48], проте роль організатора розбудови галузі у другій половині XIX ст. взяли на себе, поряд із земствами, громадські об'єднання у формі товариств і комітетів. Значну увагу розвитку цієї галузі приділяли як загальноімперські, так і регіональні товариства. У 1847 р. у складі Московського товариства сільського господарства засновано, на чолі з С. О. Масловим, комітет шовківництва, діяльність якого поширювалася і в українських губерніях. За сприяння осередку в імперії відкрито низку практичних шкіл шовківництва (напр., є дані, що в 1870-х рр. виділено кошти на відкриття такої школи в Полтавській губ. біля м. Хорол), організовано поширення серед населення посадкового і племінного матеріалу, реалізацію шовкової сировини.

На нашу думку, найбільший внесок у розвиток шовківницької справи як однієї з важливих галузей тваринництва в Україні здійснили, зокрема, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії (ІТСГПР), Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, а також спеціалізоване Київське товариство шовківництва. Ще у 1840-х–1850-х рр. члени ІТСГПР І. Демоль, К. Дессмет, М. Райко розробляли проекти розвитку шовківництва

в регіоні, які згодом були схвалені профільним міністерством. Затверджений проєкт передбачав поширення греди і саджанців тутових дерев, які слугували для потреб вигодовування шовкопрядів. На засіданнях товариства демонструвалися машини для розмотування шовку. М. Райко підготував «Руководство к коконоводству» (1845 р.), К. Дессмет «Курс шелководства», Д. Струков «Наблюдения по шелководству» (1857 р.) [Бородай, 2012, с. 25].

Власне комітет шовківництва при ІТСГПР створено у 1885 р. Членами осередку організовано планову й вигідну закупівлю коконів у місцевих шовководів для відправки їх на фабрики з виготовлення шовку. Напр., у 1899 р. від 9 шовководів Херсонської та Бессарабської губ. отримано коконів на 85 руб. 22 коп.; шовководи Парканської волості Тираспольського пов. Херсонської губ. лише у 1898 р. відправили в Москву 10 пудів коконів на суму до 500 руб. [Бертенсон, 1900, с. 465].

Комітет асигнував кошти на утримання в Херсонській, Таврійській і Бессарабській губ. пунктів розведення шовкопрядів, облаштування їх зразкової відгодівлі в Одесі, Бендерах, Болграді тощо та показової – у селянських господарствах і при школах, на видачу винагород і премій народних учителям та іншим особам, які сприяли розвитку шовківництва у своїх регіонах. До кінця ХІХ ст. за сприяння комітету й безпосередньої участі місцевих учителів у 13 пунктах Херсонської та Бессарабської губ. вдалося організувати 17 відгодівель шовкопрядів. До організації цієї справи долучився інструктор з шовківництва А. В. Уразовський [Протокол..., 1900, с. ХХ].

Товариством друкувалися «Праці Комітету шовківництва...».

Член комітету Г. Семенов у 1898 р. запропонував проєкт облаштування зразкової відгодівлі шовкопрядів для Південної Бессарабії, в якому, окрім іншого, представив раціональні прийоми вигодовування [Отчет, 1900, с. LI]. Відомо про проведення дослідів, зокрема С. Сомовим і Г. Відгальмом над тутовими шовкопрядами, які за одне літо давали по два покоління приплоду [Протокол..., 1890, с. XXVII].

Багаторічний секретар (до 1906 р.) і голова комітету шовківництва ІТСГПР (а також співробітник комітету виноградарства товариства і редактор журналу «Виноградарство і виноробство») В. О. Бертенсон на основі вивчення зарубіжного та вітчизняного досвіду розробив проєкт організації дослідної станції з шовківництва в Одесі («Проект шелководственной станции в Одессе». Одеса, 1896), обґрунтував можливість проведення кількох послідовних відгодівель шовковичного шовкопряду впродовж одного літа, довівши рентабельність розвитку цієї галузі на півдні країни. Як викладач курсу шовківництва Одеського сільськогосподарського інституту уклав перші підручники та посібники для підготовки фахівців з організації шовковичних господарств, розведення та селекції різних порід шовковичного шовкопряду («Виноградарство на песчаных почвах» (Одесса, 1897); «О шелководстве во Франции и Италии» (Одесса, 1891) тощо). Він залишив значний слід в науці не лише як розробник наукових основ розведення шовковичного шовкопряду, організатор галузевих дослідних інституцій, а й як популяризатор здобутків вітчизняних і зарубіжних учених, а також передових спеціалізованих господарств у галузі шовківництва [Бородай, Татарчук, 2022].

Дійсний член ІТСГПР В. Делла-Вос відряджався до Франції з метою підняття культури ведення шовківництва [Бородай, 2009, с. 44].

Завданнями створеного у 1896 р. за головування П. Костичева Київського товариства шовківництва було проведення показового вигодовування шовкопрядів; організація показових шовкомоталень; придбання і збут коконів; поширення насіння і саджанців шовковиці; відкриття шкіл і курсів з шовківництва; проведення публічних читань і бесід; публікація відповідної літератури [Бородай, 2012, с. 51, 55].

Відділ шовківництва і бджільництва Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, розпочавши активну діяльність з 1895 р., займався розсиланням грени, закупівлею коконів на асигновані Міністерством землеробства кошти. Так, членом відділу, спеціалістом із шовківництва Г. Шумським за власні кошти у м. Тараща облаштовано майстерню з переробки шовку [Бертенсон, 1900, с. 466].

Вагомим внеском у розвиток шовківництва у Київській губ. відзначилося Уманське землеробське училище з власною шовководнею, перетвореною згодом на шовківничу станцію. Вигодовуванням шовкопрядів керували випускники Іванов, Л. Т. Лучинський, Ю. Р. Ланцький, В. П. Максимчик, Г. С. Дерев'яно. З 1907 р. в училищі шовківництво викладав І. І. Корабльов – один з фундаторів наукових основ розвитку даної галузі, – який і очолив цю станцію. І. І. Корабльов став автором підручника «Посібник шовківництва» (1930 р.).

З початком ХХ ст. товариства й комітети шовківництва виникли в різних містах, переважно на півдні України, де найбільш сприятливими були умови для розвитку галузі. Зазвичай, завданнями товариств і комітетів шовківництва було:

сприяння розвитку галузі у регіонах та надання консультацій;

збирання відомостей про кількість необхідної грени шовкопрядів та виписування її за кордону (так, грена заготовлялася Кавказькою шовківничою станцією, Уманським і Харківським землеробськими училищами (напр., лише у 1899 р. з Уманського училища продано 2 280, з Харківського – 575 золотників грени [Протокол..., 1900, с. XIX]). На рівні профільного міністерства у 1900 р. прийнято рішення про видачу кожному шовководу безкоштовно не більше 1 золотника грени (інше – закуповувалося самостійно);

купівля насіння і саджанців шовковиці;

виращування тутових дерев;

видання літератури з шовківництва.

У різних населених пунктах за сприяння осередків відбувалися демонстрації зразкової відгодівлі шовкопрядів і процесів виготовлення шовку для учениць церковно-приходських шкіл і місцевого населення. За клопотання товариств через Міністерство землеробства організовувалися поїздки вчителів з Київської, Катеринославської, Полтавської, Чернігівської, Херсонської, Таврійської та ін. губерній для ознайомлення з шовківницькою справою на Кавказьку шовківничу станцію, до Уманського та Харківського землеробських училищ, де функціонували власні невеликі шовківничі станції, а викладання шовківництва як навчального предмету було поставлено на високий рівень. Напр., учитель Ізмаїльського приходського училища Розенфельд був командирований до Миколаєва для вивчення шовкоткацької справи з метою облаштування в Ізмаїлі власної майстерні [Протокол..., 1900, с. XXI].

Уряд виділяв кошти на висаджування тутових плантацій, зокрема в селах Камрат, Чадир-Лунг, м. Болград (Херсонської губ.), плануючи згодом облаштувати там великі тутові розплідники [Протокол..., 1890; Протокол..., 1897]. При Гассан-Аспагському однокласному училищі в Ізмаїльському пов. Бессарабської губ. у 1895 р. було висаджено 7 тис. тутових дерев. Даним розплідником опікувався вчитель Д. Балан, який вивчав шовківницьку справу на Кавказькій станції [Труды..., 1901, с. 54, 55].

У Харківській, Чернігівській, Полтавській та інших губерніях до початку ХХ ст. шовківництво було розвинуте слабше, порівняно з Херсонською, Бессарабською і Київською. Розвитком галузі опікувалися переважно місцеві земства або народні учителі. Так, на Чернігівщині обов'язки щодо розвитку шовківницької справи були покладені на вчителя Крещановського, на Харківщині певний внесок зроблено шовківничою станцією землеробського училища. В Таврійській губ., крім окремих осіб (Шматова, Тер-Асвацітурьяна та ін.), відзначилася також діяльність Бердянської повітової земської управи й інспектора народних училищ Рекало. У губернії при Преславській учительській семінарії та народних школах влаштовувалися вигодовування шовкопрядів, роздавалися саджанці й насіння шовковиці, облаштовано збут коконів. Місцевим шовководом Шепченко підготовлено науково-популярну брошуру про розведення шовкопрядів; до заходів з поширення шовківництва в регіоні долучався також губернський ентомолог С. О. Мокржецький, який був членом комітету шовківництва ІТСГПР [Протокол..., 1900, с. XX, XXIII]. Є дані, що, напр., що середини 1890-х рр. у Таврійській губ. виготовляли близько 200 пудів сирих коконів щорічно, у Бессарабській і Херсонській – близько 125 пудів у кожній [Производительные силы..., 1896, с. 79]. З цих регіонів кокони відправлялися переважно на відому фабрику В. Г. Сапожникова у Москву.

У Катеринославській губ. розвитку шовківництва частково сприяла діяльність Катеринославського відділу Імператорського Російського товариства садівництва, в Подільській – Подільського товариства сільського господарства, у Волинській – Волинського відділу Імператорського Російського товариства садівництва. Відзначився також Миколаївський комітет шовківництва, відкритий у кінці 1880-х рр. при місцевому училищі для дочок нижчих чинів чорноморського флоту, яких навчали шовкомотальній і ткацькій справі [Производительные силы..., 1896, с. 80].

Висновки. Аналіз діяльності Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Київського товариства шовківництва та інших подібних осередків засвідчив вагому роль небайдужої громадськості та вчених-шовководів для розвитку галузі в українських губерніях у зазначений період. Встановлено, що робота згаданих об'єднань спрямовувалася на розвиток шовківницької справи в регіоні (закупівлю коконів у місцевих шовководах, облаштування зразкової відгодівлі шовкопрядів, вирощування тутових плантацій, стимулювання занять із шовківництва серед народних учителів і селян шляхом видання премій і нагород за кращі результати), піднесення галузевої освіти (проведення спеціалізованих курсів і відкриття практичних шкіл шовківництва), поширення галузевих знань і видання фахової літератури. Відзначено внесок шовківничих станцій Уманського та Харківського землеробських училищ і Кавказької шовківничої станції у заготовлення і продаж шовководам греди та

підготовку фахівців із шовківництва для всієї Російської імперії. Доведено роль І. Демоля, К. Дессмета, М. Райка, В. Бертенсона, І. Корабльова, Г. Шумського та інших вчених і практиків у процесах ефективного забезпечення галузі науковими розробками. С. Сомов і Г. Відгальм проводили досліди над тутовими шовкопрядами, Г. Семенов розробляв раціональні прийоми вигодовування шовкопрядів. Відзначено внесок активних членів товариств і комітетів у підготовку та друк спеціалізованих брошур і навчальної літератури. Констатовано, що діяльність громадських об'єднань сприяла поширенню і популяризації шовківницької справи серед селян і учительства українських губерній у зазначений період.

Список використаних джерел та літератури

- Бертенсон В., 1900. Мероприятия по развитию шелководства на юге России в 1899 году. *Промышленное садоводство и огородничество*, 45, 465-468.
- Бородай І. С., 2009. З історії становлення та розвитку шовківництва в Україні. *Сумська старовина*, XXVI–XXVII, 42–48.
- Бородай І. С., 2012. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки. Вінниця, 414 с.
- Бородай І., Татарчук Л., 2022. Бертенсон Василь Олексійович (1861–?) – один із розробників науково-освітніх підходів становлення та розвитку шовківництва в Україні. *Історія науки і біографістика*, 3, 23–40.
- Гуржій О., 2023. Українське шовківництво у контексті економічних інтересів Російської імперії (XVIII ст.). *Український історичний журнал*, 2 (569), 60–78. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.060>.
- Любич О. А., 2017. Промислове виробництво та обробка шовку в козацьких та поміщицьких господарствах Чернігівської губернії в XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 48, 47–50.
- Отчет по Императорскому обществу сельского хозяйства Южной России за 1898 год, 1900. Одесса: Славянская тип. Н. Хрисогелос, 108 с.
- Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда – соответственно классификации выставки. Составлено под общей редакцией директора Департамента торговли и мануфактур В. И. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1896. Отдел III. Домашние животные. Современное состояние шелководства в России.
- Протокол заседания Комитета шелководства Императорского общества сельского хозяйства южной России 29 марта 1900 года, 1900. *Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России*, 7-8, XIX-XXXIV.
- Протокол заседания Комитета шелководства при Императорском обществе сельского хозяйства южной России 3 мая 1890 года, 1890. *Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России*, 5, XXIII-XXIX.
- Протокол заседания Комитета шелководства при Императорском обществе сельского хозяйства южной России 17 мая 1897 года, 1897. *Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России*, 12, I-VII.
- Труды Комитета шелководства Императорского общества сельского хозяйства Южной России за 1898–1900 гг.: сборник научных трудов, 1901. Одесса: «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, 62 с.

References

- Bertenson V., 1900. Meropriyatiya po razvitiyu shelkovodstva na yuge Rossii v 1899 godu [Events for the development of sericulture in the south of Russia in 1899]. *Promyshlennoe sadovodstvo i ogorodnichestvo*, 45, 465-468. [in Russian].
- Borodai I. S., 2009. Z istorii stanovlennia ta rozvytku shovkivnytstva v Ukraini [From the history of the formation and development of sericulture in Ukraine]. *Sumska starovyna*, XXVI–XXVII, 42–48. [in Ukrainian].

Borodai I. S., 2012. Teoretyko-metodolohichni osnovy stanovlennia ta rozvytku vitchyznianoï zootekhnicnoi nauky [Theoretical and methodological foundations of the formation and development of domestic zootechnical science]. Vinnytsia, 414 s. [in Ukrainian].

Borodai I., Tatarchuk L., 2022. Bertenson Vasyl Oleksiiovych (1861–?) – odyñ iz rozrobnykiv naukovo-osvitnykh pidkhodiv stanovlennia ta rozvytku shovkivnytstva v Ukraini [Vasyl Oleksiyovych Bertenson (1861–?) – one of the developers of scientific and educational approaches to the establishment and development of sericulture in Ukraine]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 3, 23–40. [in Ukrainian].

Hurzhiï O., 2023. Ukrainske shovkivnytstvo u konteksti ekonomichnykh interesiv Rosiiskoi imperii (XVIII st.) [Ukrainian sericulture in the context of the economic interests of the Russian Empire (18th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2 (569), 60–78. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.060> [in Ukrainian].

Liubych O. A., 2017. Promyslove vyrobnytstvo ta obrobka shovku v kozatskykh ta pomishchyttskykh gospodarstvakh Chernihivskoi hubernii v XIX st. [Industrial production and processing of silk in Cossack and landowner farms of Chernihiv province in the 19th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 48, 47–50. [in Ukrainian].

Otchet po Imperatorskomu obschestvu selskogo hozyaystva Yuzhnoy Rossii za 1898 god. (1900). [Report of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia for 1898]. Odessa: Slavyanskaya tip. N. Hrisogelos, 108 s. [in Russian].

Proizvoditelnyie silyi Rossii. Kratkaya charakteristika razlichnykh otrasley truda – sootvetstvenno klasifikatsii vystavki. Sostavleno pod obschey redaktsiye direktora Departamenta tovgovli i manufaktur V. I. Kovalevskogo [Productive forces of Russia. Brief characteristics of various branches of labor – according to the exhibition classification. Compiled under the general editorship of the Director of the Department of Trade and Manufactures V. I. Kovalevsky]. Sankt-Peterburg, 1896. Otdel III. Domashnie zhivotnyie. Sovremennoe sostoyanie shelkovodstva v Rossii [Section III. Domestic animals. Current state of sericulture in Russia]. [in Russian].

Protokol zasedaniya Komiteta shelkovodstva Imperatorskogo obschestva selskogo hozyaystva yuzhnoy Rossii 29 marta 1900 goda. (1900). [Minutes of the meeting of the Sericulture Committee of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia on March 29, 1900]. *Zapiski Imperatorskogo obschestva selskogo hozyaystva yuzhnoy Rossii*, 7-8, XIX-XXXIV. [in Russian].

Protokol zasedaniya Komiteta shelkovodstva pri Imperatorskom obschestve selskogo hozyaystva yuzhnoy Rossii 3 maya 1890 goda. (1890). [Minutes of the meeting of the Sericulture Committee of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia on May 3, 1890]. *Zapiski Imperatorskogo obschestva selskogo hozyaystva yuzhnoy Rossii*, 5, XXIII-XXIX. [in Russian].

Protokol zasedaniya Komiteta shelkovodstva pri Imperatorskom obschestve selskogo hozyaystva yuzhnoy Rossii 17 maya 1897 goda. (1897). [Minutes of the meeting of the Sericulture Committee of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia on May 17, 1897]. *Zapiski Imperatorskogo obschestva selskogo hozyaystva yuzhnoy Rossii*, 12, I-VII. [in Russian].

Trudy Komiteta shelkovodstva Imperatorskogo obschestva selskogo hozyaystva Yuzhnoy Rossii za 1898–1900 gg.: sbornik nauchnykh trudov. (1901). [Proceedings of the Sericulture Committee of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia for 1898–1900: collection of scientific papers]. Odessa: «Slavyanskaya» tip. N. Hrisogelos, 62 s. [in Russian].

ACTIVITIES OF PUBLIC ASSOCIATIONS IN THE FIELD OF SERICULTURE IN UKRAINE IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Victor Chalavan

Candidate of History,

National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *This article examines the contribution of professional associations and committees in Ukraine to the development of sericulture in the 19th – early 20th centuries. An analysis of the activities of the Imperial Agricultural Society of Southern Russia, the Kyiv Society of Agriculture and Agricultural Industry, the Kyiv Society of Sericulture, and other similar organizations highlights the significant role played by engaged members of the public and sericulture scientists in advancing the industry within Ukrainian provinces during the specified period. It was established that these associations aimed their efforts toward developing regional sericulture (including purchasing cocoons from local silkworm farmers,*

organizing exemplary silkworm-rearing operations, cultivating mulberry plantations, and encouraging sericulture practices among teachers and peasants by awarding prizes for outstanding results), improving specialized education (conducting specialized courses and establishing practical schools of sericulture), disseminating professional knowledge, and publishing industry-related literature. The article acknowledges the contribution of sericulture stations at Uman and Kharkiv Agricultural Schools, and the Caucasian Sericulture Station, in supplying silkworm eggs to producers and training sericulture specialists for the entire Russian Empire. The study proves the significant role of scientists and practitioners such as I. Demol, K. Dessmet, M. Rayko, V. Bertenson, I. Korablyov, H. Shumskyi, and others in providing scientific developments essential for the industry's efficiency. It notes the experiments on mulberry silkworms conducted by S. Somov and H. Vidgalm, as well as H. Semenov's contribution to developing rational silkworm-rearing techniques. Additionally, the article emphasizes the active involvement of association and committee members in preparing and publishing specialized brochures and educational literature. It concludes that the activities of public associations substantially contributed to popularizing and disseminating sericulture practices among peasants and educators in Ukrainian provinces during the specified period.

Key words: *sericulture, agricultural societies, sericulture associations, agriculture, industry-specific research.*

РОЛЬ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВДОСКОНАЛЕННІ МЕХАНІЗМІВ З ВИПРОБУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ

Балишев Марат Артурович

доктор історичних наук, старший дослідник,
директор Центрального державного науково-технічного архіву України
e-mail: m.a.balyshev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

Анотація. В умовах зростання технологічної складності аграрних машин і розширення глобального ринку звернення до історичного досвіду з організації процесу випробувань техніки є надзвичайно актуальним. Це закладає основу для підвищення об'єктивності та ефективності при проведенні сучасної технічної експертизи. **Метою** дослідження є узагальнення результатів історико-наукового аналізу процесів формування та розвитку системи випробування сільськогосподарської техніки в Україні на тлі розвитку нових наукових досліджень. **Методологія** дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму, системності та всебічності аналізу проблеми, що дозволяє простежити еволюцію технічних і організаційних підходів до випробувань техніки, виокремити вплив соціально-економічних та технологічних чинників та обґрунтувати логіку трансформацій випробувальної інфраструктури в аграрному секторі. **Наукова новизна.** З'ясовано, що система випробувань техніки формувалася поступово. Вона еволюціонувала від фрагментарних демонстрацій до створення централізованих і нормативно регламентованих структур, які забезпечували технічну й адміністративну координацію. На прикладі архівних документів з фондів ЦДНТА України проаналізовано результати заводських та державних випробувань різних, зокрема й експериментальних, зразків сільгосптехніки. Розглянуто комплекс проблем, що ускладнювали ефективне функціонування системи випробувань техніки як у минулому, так і на сучасному етапі, зокрема щодо її нормативної інтеграції та адаптації до цифрових умов. У **висновках** зазначено, що історичний досвід є важливим ресурсом для удосконалення сучасної системи технічної експертизи у сільському господарстві. Потребують реалізації підходи, які поєднують регіоналізацію випробувань, цифрову уніфікацію їх результатів і науково-технічний супровід. Перспективи розвитку подальших досліджень пов'язані з продовженням науково-дослідної роботи, присвяченої вивченню впливу процесів цифровізації на об'єктивність і відтворюваність результатів тестувань сільськогосподарської техніки.

Ключові слова: аграрна дослідна справа, випробування землеробських машин, Григорій Латишев, історія науки і техніки, Камілл Шиндлер, рільнича механіка, сільське господарство, Томаш Рильський, ЦДНТА України.

Постановка проблеми. У другій половині XIX – другій третині XX ст. розвиток сільського господарства на теренах України та країн Європи супроводжувався активним упровадженням механізованих засобів обробки ґрунту, що зумовило потребу у науково обґрунтованому підході до випробування сільськогосподарських знарядь. Проблема полягала у недостатній стандартизації процесів тестування, відсутності єдиної методичної бази та необхідності врахування

як технічних, так і агробіологічних чинників під час оцінювання ефективності техніки. В умовах зростання обсягів виробництва сільгоспмашин і підвищення вимог до їхньої надійності особливого значення набули дослідження, спрямовані на вдосконалення методів випробування. Розробка науково-методичних підходів до перевірки експлуатаційних характеристик машин стала важливою передумовою для формування системи сертифікації, забезпечення якості техніки, зниження експлуатаційних втрат і підвищення загальної продуктивності аграрного сектору. У цілому питання ефективного тестування безпосередньо пов'язане з такими важливими науковими та практичними завданнями, як створення механізмів порівняльної оцінки різних типів знарядь, упровадження об'єктивних критеріїв надійності та технологічності, а також адаптації сільськогосподарських машин до ґрунтово-кліматичних умов конкретних регіонів. Водночас, вивчення історичного досвіду розвитку випробувальних практик сприяє глибшому розумінню еволюції технічного контролю та інтеграції наукових досягнень минулого у сучасні системи агротехнічного тестування.

Метою статті є узагальнення результатів історико-наукового аналізу процесів формування та розвитку системи випробування сільськогосподарської техніки в Україні на тлі розвитку нових наукових досліджень.

Методологія дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму, системності та всебічності аналізу проблеми. З метою розв'язання конкретно-проблемних завдань застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження.

Огляд історіографії та джерельної бази дослідження. У сучасних умовах випробування техніки для сільського господарства є одним з основних чинників, що забезпечує підвищення продуктивності аграрного сектору, особливо у період післякризового відновлення. Історіографія за проблематикою дослідження була розподілена на чотири основні напрями, які формують актуальну методологію у підходах щодо вдосконалення дієвих механізмів у системі випробування сільськогосподарських машин.

Перший напрям охоплює історичні передумови формування системи випробувань. Етапи становлення теоретичних основ у контексті національних наукових традицій висвітлює О. Деркач, окреслюючи інституційну роль перших випробувальних структур в Україні [Деркач, 2025]. На розвитку цієї системи в окремих історико-географічних регіонах, зокрема Центральної України, де аграрні товариства впроваджували австрійські норми для організації польових досліджень, акцентує О. Вісин [Вісин, 2021]. Значний внесок у вивчення еволюції систем землеробства та випробування техніки зроблено у колективній монографії науковців Білоцерківського національного аграрного університету [Примак, 2022]. Важливі факти, що висвітлюють місце і роль наукових досліджень, що проводилися відомими ученими-аграріями, наведені у працях В. Вергунова [Verhunov, 2019; 2021], Д. Войтюка, Ю. Гуменюка [Войтюк, 2018], М. Гутник [Гутник, 2017], М. Клименка [Клименко, 2023] та ін.

Другий напрям стосується ролі машиновипробувань у процесі технічної модернізації. Важливість значення тестування техніки для ефективного впровадження новітніх машин у господарствах досліджували М. Присяжнюк, В. Петриченко, В. Кравчук, які наголосили на безпосередній залежності між якістю

випробувань та інноваційною спроможністю Агропромислового комплексу [Присяжнюк, Петрищенко, Кравчук, 2013]. Еволюцію конструкції зернозбиральних машин аналізував М. Бойко, акцентуючи на зміні технологічних рішень, що зумовлювали необхідність оновлення методик тестування [Бойко, 2011]. Сучасні проблеми агрегативання техніки, зумовлені практичним досвідом випробувань, досліджували В. Булгаков, В. Адамчук, В. Надикто, М. Ружило [Булгаков та ін, 2022]. Шляхи розвитку машинобудування сільськогосподарської техніки розглядали І. Савенко, Ю. Неустроєв, пов'язуючи її ефективність із технологічною спадкоємністю у сфері випробувань [Савенко, Неустроєв, 2016].

Третій напрям пов'язаний з трансформацією організаційних і технічних підходів до тестування техніки у міжнародному контексті. Зокрема, В. Пінілла (V. Pinilla) аналізує процеси аграрних перетворень у Європі крізь призму кліометрії, під час яких важливу роль відіграють випробування сільгоспмашин (як джерело статистичних даних) [Pinilla, 2024]. Соціальні наслідки від впровадження нових технологій у сільське господарство вивчали Г. М. Берарді (G. M. Berardi) та С. С. Гайслер (S. C. Geisler), наголошуючи на необхідності адаптації методів оцінювання [Berardi, Geisler, 2019]. Сучасні навігаційні технології для сільськогосподарської техніки, що створюють нові вимоги до механізмів тестування, досліджували М. Чжан (M. Zhang), Й. Цзі (Y. Ji), С. Лі (S. Li), Р. Цао (R. Cao), Х. Сюй (H. Xu), З. Чжан (Z. Zhang) [Zhang, 2020]. Науковці А. Несміян (A. Nesmiyan), В. (V. Chernovolov), А. Семеніхін (A. Semehin), В. Забродін (V. Zabrodin), С. Нікітченко (S. Nikitchenko), акцентуючись на огляді методів оцінювання ґрунтообробних знарядь, показали еволюцію технічних параметрів, які застосовувалися, починаючи з кінця ХІХ ст. [Nesmiyan, 2018].

Четвертий напрям охоплює технологічне оновлення випробувальної інфраструктури з урахуванням цифровізації й автоматизації. Принципи сталої механізації, зосередженої на адаптації технічних рішень до умов малих господарств, розкривають Б. Сімс (B. Sims) і Дж. Кінзлі (J. Kienzle) [Sims, Kienzle, 2017]. Дослідники М. Рамлі (M. R. Ramli), П. Делі (P. T. Daely), Д. Кім (D. S. Kim), Дж. Лі (J. M. Lee) запропонували IoT-архітектуру для смартферм, яка також передбачає нові формати оцінювання технічної ефективності [Ramli, 2020]. Науковці Г.-Дж. Горнг (G.-J. Horng), М.-С. Лю (M.-X. Liu), К.-К. Чен (C.-C. Chen) досліджували механізми розпізнавання зображень для автоматизованого збирання врожаю, що демонструють поступ від класичних випробувань до алгоритмічних діагностик [Horng, 2020]. Учені Р. Хангура (R. Khangura), Д. Ферріс (D. Ferris), К. Вагг (C. Wagg), Дж. Боуер (J. Bowyer), аналізуючи проблему регенеративного землеробства, наголосили, що ефективне тестування техніки є базовим компонентом стратегії покращення родючості ґрунтів [Khangura, 2023].

Джерельною базою дослідження є матеріали Центрального державного науково-технічного архіву України (далі – ЦДНТА України) – єдиної архівної установи в Україні, що централізовано зберігає науково-технічні документи, фонди якої являють собою повноцінну документальну базу з історії науки і техніки. Зокрема, було проаналізовано: фонд Р-21 «Український науково-дослідний інститут сільськогосподарського машинобудування «УкрНДІсгом», комплекси: 2-4, 2-5, 2-6, 2-7, 2-8 (молотарки різних модифікацій), 2-89 (бурякозбиральний комбайн СКН-2), 3-55 (звіти про науково-дослідні роботи); фонд Р-26 «ВАТ Харківський тракторний

завод», комплекси: 2-25, 2-138, 2-151, 2-152, 2-153 (гусеничні та колісні трактори різних модифікацій), 2-30 (електротрактор), 4-1 (заявочні матеріали на винаходи); фонд Р-32 «Всеукраїнський державний трест проектування цивільного будівництва «Укрцивільпроектбуд», комплекс 1-32 (будівництво об'єктів сільського господарства); фонд Р-40 «ВАТ Головне спеціалізоване конструкторське бюро з виробництва двигунів середньої потужності», комплекси: 2-44, 2-56, 2-309 (зерноавантажувач), 2-336 (бензинові та дизельні двигуни для тракторного та сільськогосподарського машинобудування); фонд Р-53 «СКБ з виробництва машин для збирання кукурудзи на зерно у складі Херсонського комбайнового заводу», комплекси: 2-57, 2-58 (пересувні локомотиви), 2-107 (кукурудзозбиральний комбайн); Р-64 «СКБ по комплексу бурякозбиральних машин Колективного виробничого підприємства «Дніпропетровський комбайновий завод», комплекси: 2-78 (комбайни для збирання буряків), 2-155 (бурякоавантажувач), 2-337 (бадиллязбиральні машини), 2-338 (механізована лінія для сортування цукрових буряків), 2-339 (бурякопідіймач), 2-340 (коріннязбиральні машини); фонд Р-101 «Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості «ВНДЦП», комплекс 3-33 (звіти про науково-дослідні роботи); фонд Р-142 «Підприємство п/с А – 3780», комплекс: 2-219 (електрифікована дощова машина); фонд Р-172 «Науково-дослідний інститут шинної промисловості», комплекс 3-57 (звіти про науково-дослідні роботи); фонд Р-153 «Харківський завод тракторних самохідних шасі», комплекс 2-217 (тракторні самохідні шасі); фонд Р-177 «Державний завод «Комунар», комплекс 2-240 (зернозбиральні комбайни); фонд Р-186 «Кіровоградський проектно-конструкторський інститут з ґрунтообробних та посівних машин, виробничого об'єднання з сівалок», комплекс 2-154 (сівалки).

Звіти про науково-дослідні роботи, представлені в архівних фондах, присвячені розробці багатьох проблем, наприклад: щодо створення високопродуктивних комплексів машин та робочих органів (на основі передових на той час технологій) для обробки та збирання цукрового буряка, кукурудзи, овочевих культур, підготовки насіння для посадки, обробки хмелю та ін.; щодо дослідження робочих органів сільгоспмашин для автоматизації процесів їхньої роботи; щодо координації праці та проведення розрахунків економічної ефективності при створенні машин; щодо узгодження конструкторської документації, авторського нагляду та проведення випробувань сільгосптехніки; щодо науково-технічної та патентно-ліцензійної роботи; щодо розробки сільськогосподарських шин (результати експлуатаційних випробувань в умовах експериментальних господарств, розташованих у різних природно-економічних районах країни, стендові випробування) тощо.

Таким чином, проаналізовані джерела підтверджують наявність тісного зв'язку між історичним досвідом організації випробувань техніки і сучасними викликами у секторі сільського господарства. Попри наявні дослідження, низка важливих аспектів розвитку системи випробування сільгоспмашин все ще недостатньо висвітлені. Разом із тим, поза увагою дослідників залишається й значний пласт архівних документів, які зберігаються у фондах ЦДНТА України.

У цілому сукупність наявних архівних документів та наукових публікацій за проблематикою дослідження є достатньою для заповнення існуючих інформаційних

прогалин, що дозволяє створити цілісну картину формування та розвитку системи випробування сільгоспмашин та оцінити роль наукових досліджень у цих процесах.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX ст. сільське господарство на території Східної Європи, зокрема на теренах сучасних українських земель, зазнало глибоких змін, пов'язаних із соціально-економічними реформами та переходом від натурального до ринкового типу агровиробництва. Одним з основних чинників цього переходу була потреба у механізації землеробства, що зумовило активне застосування вітчизняних та імпортних сільськогосподарських знарядь, стимулювало їх виробництво. У таких умовах виникла необхідність у створенні регульованої системи їхніх випробувань, яка б сприяла не лише забезпеченню відповідності техніки аграрним вимогам, але й підвищенню продуктивності, збереженню ґрунтових ресурсів та ефективному витрачання капіталовкладень. Історичні чинники, які впливали на формування такої системи, були багатомірними – від змін у структурі землекористування до технічного прогресу у виробництві машин.

Вочевидь, виникнення системи випробування сільськогосподарських знарядь було безпосередньо зумовлене глибокими структурними зрушеннями в аграрному секторі, які мали комплексний соціально-економічний і технологічний характер. Зокрема, аграрні реформи другої половини XIX – початку XX ст. вплинули на розвиток приватного землеволодіння, що, водночас, викликало попит на більш ефективні засоби механізованого обробітку ґрунту, стимулюючи й стрімке зростання пропозицій сільськогосподарських машин (як місцевого, так і імпортного виробництва). Активізація цих процесів спонукала до проведення оцінювання їхнього технічного рівня з метою визначення придатності до експлуатації та агротехнічної доцільності у цілому, що потребувало утворення незалежних механізмів перевірки якості сільгоспінвентарю [Бойко, 2011, с. 12; Деркач, 2025, с. 23–24].

Розвиток вітчизняного машинобудування посприяв масовому виготовленню нових типів плугів, борін, сівалок, конструкції яких потребували апробації у реальних умовах. Наприкінці XIX ст. на території сьогоденної України налічувалося близько 300 підприємств машинобудування. Постійно зростаючий попит на сільськогосподарську техніку стимулював зусилля конструкторів [Балишев, 2024, с. 107]. Проте, у зазначений період випробування машин носило переважно демонстраційний характер, оскільки проводилося у межах роботи сільськогосподарських виставок. Водночас аграрні товариства, земства та освітні установи почали ініціювати публічні випробування техніки на спеціально підготовлених полях, які були предтечею сучасних випробувальних полігонів. Головною метою цих заходів була презентація нових зразків техніки для інформування потенційних споживачів [Вісин, 2021, с. 160; Примак, 2022, с. 182].

Зазначені процеси супроводжувалися формуванням перших критеріїв оцінювання, які згодом було покладено в основу державних стандартів. Разом із тим, перші методи випробування були недосконалими, а критерії оцінювання – умовними: зазвичай обраховувалася площа та якість обробітку; глибина оранки або сівби, зусилля тяги та надійність конструкції (зовнішній стан агрегату після роботи). У подальшому розвиток технічних і методичних підходів до випробувань землеробських машин відбувався вже поетапно шляхом поступового переходу від

публічних демонстрацій до формалізованих процедур із чітко визначеними параметрами оцінювання [Примак, 2022, с. 421–422].

Історична значущість цього періоду полягає у тому, що наприкінці XIX – на початку XX ст. було закладено принципи незалежного, стандартизованого підходу до технічної експертизи, які й сьогодні залишаються ядром сучасної системи випробувань сільськогосподарської техніки [Булгаков та ін., 2022; Деркач, 2025, с. 22].

Серед видатних учених, які зробили фундаментальний внесок у розвиток машинознавства та рільничої механіки, таких як Д. Д. Арцибашев (1872–1942), В. М. Болтинський (1904–1977), І. Ф. Василенко (1894–1980), П. М. Василенко (1900–1999), В. П. Горячкін (1868–1935); В. О. Желіговський (1891–1974), Л. П. Крамаренко (1881–1960), М. М. Летошнев (1888–1958); М. Д. Лучинський (1899–1988) та ін., окремо необхідно визначити постаті Г. О. Латишева (1857–1921), Т. Рильського (1838–1924) та К. Г. Шиндлера (1869–1940). Вони проводили наукові дослідження, що відіграли важливу роль на перших етапах інституціоналізації методичних основ випробування сільськогосподарської техніки.

Зокрема, інженер-технолог Григорій Олексійович Латишев організував станцію випробувань при Харківському Технологічному Інституті (далі – ХТІ), де вперше було започатковано наукове опрацювання за результатами випробування землеробських машин. Проф. Г. О. Латишев здійснював експертизу локомотивів, сільгоспмашин та інших знарядь; започаткував викладання в ХТІ дисципліни із сільськогосподарського машинобудування, що посприяло становленню інженерної школи [Гутник, 2017].

Діяльність Томаша Рильського забезпечила наукове підґрунтя для систематичного тестування сільгосптехніки, що дозволило підвищити її ефективність, надійність та адаптивність до різних умов сільськогосподарського виробництва. Завдяки створенню першої випробувальної станції та впровадженню стандартизованих методик оцінювання, Т. Рильський заклав основи наукового підходу при аналізі технічних параметрів машин, що стало важливим етапом у механізації аграрного сектору. Діяльність ученого сприяла підвищенню якості техніки, пришвидшенню її модернізації та формуванню традицій технічної експертизи у сільському господарстві [Клуменко, 2023].

Значний внесок у розвиток сільського господарства, зокрема щодо випробування сільськогосподарської техніки, належить Камілли Гавриловичу Шиндлеру. Наприкінці XIX ст. він організував перші на теренах України випробування машин-знарядь на сільськогосподарській станції при ХТІ. У 1900 р. проф. К. Г. Шиндлер заснував станцію з випробувань землеробських машин і знарядь при Київському політехнічному інституті. Це надало можливість студентам агрономічного та механічного факультетів ознайомлюватися з існуючими типами та конструкціями землеробських машин і знарядь безпосередньо під час їх роботи, а також вивчати методи їх дослідження [Вергунов, 2019; 2021].

Таким чином, започаткування процесів формування нових організаційних форм і структур, які поступово забезпечили цілісність системи випробувань сільськогосподарських машин і знарядь, розпочалося вже у другій половині XIX ст. У зв'язку зі збільшенням технічного різноманіття сільгоспмашин, появою на ринку імпортованих аналогів і, як наслідок, – посиленням конкуренції між виробниками, –

виникла нагальна потреба у розробці уніфікованих підходів до їх порівняння. Тобто поштовхом до подальшої трансформації системи випробувань стало не лише зростання технічної різноманітності машин, але й необхідність інституційного оформлення вимог до їхнього серійного виробництва, сертифікації та впровадження у господарську практику. Проте, як вже зазначалося, у цей час інфраструктура випробувань техніки, яка носила презентаційний характер, ґрунтувалася переважно на ініціативі земств, освітніх установ та господарських товариств, які мали обмежену технічну базу та діяли на регіональному рівні [Бойко, 2011; Berardi, Geisler, 2019].

На початку ХХ ст. у зв'язку з активізацією державної політики в аграрному секторі, спрямованої на модернізацію сільгоспвиробництва, відбулися перші спроби щодо запровадження державного регулювання у сфері машинобудування. У цей період Міністерство землеробства та державного майна Російської імперії відкрило фінансування агротехнічних досліджень, які охоплювали створення спеціалізованих дослідних станцій, зокрема на базі сільськогосподарських училищ та земських агрономічних служб. Наприклад, на Полтавському дослідному полі (Полтавській земській дослідній станції), одній із старіших дослідних сільськогосподарських установ країни, проводилося перевіряння ґрунтообробної техніки, яке передбачало фіксацію технічних характеристик та адаптивність до локальних ґрунтово-кліматичних умов. Подібні функції виконували й агрономічні пункти у Харківській, Катеринославській та Подільській губерніях, у діяльності яких використовувалися ваги, динамометри, метеорологічні інструменти та почали формуватися первинні методики фіксації результатів. Поступово організація випробувань перейшла під контроль державних органів або профільних наукових установ, які вже надавали комплекс послуг: проводили випробування, систематизували та документували їх результати, створювали первинну базу технічних висновків, що дозволяло фіксувати рішення щодо допуску техніки до виробництва чи її вилучення з обігу.

Таким чином, вже у дорадянському періоді було започатковано технічні підходи, які передбачали застосування багатоаспектного вимірювання параметрів роботи машин, зокрема: витрату пального, силу тяги, стійкість ходу, рівень зношування окремих вузлів, вплив на структуру ґрунту, рівень ущільнення та розпушення, тривалість експлуатаційного циклу без порушень у роботі тощо. Водночас з'явилися й перші аналітичні огляди, акти, складені на підставі статистичних даних, що дозволило регламентувати показники якості обробітку ґрунту, його типів, погодних чинників, а також встановити мінімальні вимоги до умов випробування різних моделей техніки [Присяжнюк, 2013; Nesmiyan, 2018; Zhang, 2020].

За радянських часів на території УСРР/УРСР почали створюватися випробувальні станції, підпорядковані аграрним науково-дослідним інститутам, які отримали завдання не лише перевіряти техніку на відповідність експлуатаційним вимогам, але й формувати державний реєстр придатних до використання зразків. У 1930-х рр. було розроблено методику проведення польових випробувань, яка вже враховувала дані: щодо кількості проходів агрегатів, глибини й рівномірності обробітку ґрунту; щодо втрат посівного матеріалу чи добрив; щодо коефіцієнта продуктивності на одиницю пального тощо. Це дозволило встановлювати вимоги до повторюваності випробувань у різних кліматичних зонах з урахуванням сезонних

особливостей, допускати до роботи лише ті зразки техніки, які проходили повний цикл дослідження [Булгаков та ін., 2022, с. 49]. Зокрема, завдяки інституалізації цих процесів у 1960-х рр. інститутом «УкрНДІсгом» було розроблено низку стандартів: «Комбайни бурякозбиральні. Технічні вимоги»; «Бурякопідйомники навісні. Технічні вимоги» тощо [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 99. 34 арк.].

Про стан розвитку сільськогосподарської техніки та процесів її випробувань у 1930-х рр. свідчать документи до проекту «Ремонтно-тракторна майстерня на 250 тракторів (типу «Інтернаціонал»)» (1931), що зберігається у фондах ЦДНТА України. Передбачалося збудувати грандіозне для того часу підприємство з метою вирішення проблем сільськогосподарського сектору, зокрема й щодо проведення випробування техніки, проте за різних причин цей проект залишився нереалізованим [Ф. Р-32. К. 1-32. Од. зб. 6. 38 арк.].

Починаючи з 1940-х рр., прикладні завдання щодо випробувань сільськогосподарських машин та інформаційного забезпечення даними про їх роботу в УРСР були покладені на систему науково-випробувальних установ, що формувалася у цей період. Зокрема, на Київщині було створено Українську зональну машино-випробувальну станцію (сучасна назва «Український науково-дослідний інститут прогнозування та випробування техніки і технологій для сільськогосподарського виробництва імені Леоніда Погорілого»), на якій розпочалося проведення дослідів та випробувань для механізації буряківництва (бурякозбиральних комбайнів, культиваторів, сівалок, випробування різних способів збирання цукрового буряку тощо).

У фондах ЦДНТА України зберігаються матеріали, які розкривають роль наукових досліджень у вдосконаленні механізмів випробування сільськогосподарських знарядь. Серед іншого вони акумулюють актовані результати заводських та державних випробувань різних, зокрема й експериментальних, зразків сільгосптехніки, що проводилися як на українських машино-випробувальних станціях (далі – МВС) та дослідних господарствах, так і в інших регіонах СРСР. Так, наприклад, тут зберігаються звіти про випробування окремих деталей та вузлів комбайнів, сівалок, жниварок та інших машин та механізмів [Балишев, 2025, с. 11–12].

Зокрема, у 1930 р. на Запорізькому заводі «Комунар» (першому у СРСР заводі з виробництва комбайнів), було випущено понад 300 одиниць експериментального зернозбирального причіпного комбайну марки ЖМ-4.6. Матеріали випробування окремих конструкцій цієї машини, які проводилися фахівцями заводу у сезонах прибирання врожаю 1930–1931 рр., та на Якимівській тракторній дослідній станції (1934), що підпорядковувалася інституту «УкрНДІсгом», – відклалися в архівному фонді цієї установи [Ф.Р-38. Оп. 1. К. 2-31. Од. зб. 41. 52 арк; Од. зб. 42. 39 арк.]. Також до звітів з науково-дослідних робіт, які проводилися з кінця 1950-х рр., увійшли матеріали випробування дослідної установки (високопродуктивний та малогабаритний качаноочисний апарат) для комбайнів марок «Херсонєць-6», «Херсонєць-7» та «Херсонєць-8» [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 2. 147 арк.]; документація про випробування експериментального зразка універсального кукурудозбирального комбайну, які проводилися у період збирання кукурудзи на силос і у качанах на зерно [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 116. 40 арк.]; звіти з випробування виробничих зразків модернізованого бурякозбирального

комбайну марки СКН-2А, який призначався для збирання цукрового буряка в основних районах неполивного бурякосіяння (з міжрядними посівами 45 см), зі збиранням бадилля і коріння у транспортні засоби (агрегатувався з колісним трактором МТЗ-5 усіх модифікацій, МТЗ-50 і універсальними просапними тракторами Т-38). Лабораторно-польові та господарські випробування комбайну цієї серії проводились на базі сільськогосподарського підприємства у с. Завадівка Білоцерківського району Київської області, сільгоспартілі у Миколаївській області та на полях дослідного господарства Кубанського НДІ випробувань тракторів та сільськогосподарських машин (РРФСР) [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 84. 52 арк.; Од. зб. 86. 37 арк.; Од. зб. 88. 52 арк.; Од. зб. 90. 68 арк.].

Архівні матеріали щодо досліджень сівалок представлені результатами контрольних випробувань деталей та вузлів машини марки 2СТСН-6А, призначеної для точного однозернового посіву каліброваного одностовкового насіння цукрового буряка, які проводилися на Південно-Українській державній зональній МВС, Центрально-чорноземній державній зональній МВС (РРФСР), Сибірській МВС (РРФСР), дослідному господарстві Кубанського НДІ випробувань тракторів та сільськогосподарських машин (РРФСР) [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 57. 29 арк.]; звіти про випробування навісної сівалки точного висіву буряку марки СТСН-12, призначеної для точного однозернового посіву каліброваного одностовкового насіння цукрового буряку з одночасним внесенням мінеральних добрив [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 73. 52 арк.].

Архівні звіти про науково-дослідні роботи містять результати випробувань експериментальних зразків напівнавісних жниварок-укладачів ЖУС-3,5 і ЖРС-4,9, які призначалися для прибирання насінників цукрового буряку. Застосування жниварки ЖУС-3,5 із зернозбиральними комбайнами СК-3 або СК-4 дозволяло комплексно механізувати збирання насінників цукрового буряку, або використовувати її для скошування польових зернових культур і насінників люцерни і еспарцету. Випробування жниварки ЖРС-4,9 проводилося з навішуванням на неї пристосувань, призначених для одночасного скошування і укладання у валок 7-ми рядків насінників цукрових буряків (за один прохід), посаджених з міжряддям 70 см (вирощених як висадковим, так і безвисадковим способами). Випробування експериментальних зразків жниварок проводилося із застосуванням безполотняного транспортера і двохпланчастого мотовила. Зокрема, причіпна жнивна машина ЖРС-4 з безполотняним ремно-планчастим транспортером призначалася для роздільного збирання зернових культур на підвищених швидкостях; напівнавісна фронтальна жниварка ЖУС-4,2 (агрегатувалася з трактором МТЗ-50) – призначалася для прибирання насінників цукрових буряків, насінників овочевих, зернових та зернозбиральних культур.

Лабораторно-польові роботи з випробування зазначених жниварок проводились у 1960-х рр. на полях декількох районів Київської області та у низці сільгоспартілей Курської області (РРФСР). Документи свідчать, що результати досліджень цих машин також увійшли до протоколів випробувань Південно-Української державної зональної МВС та Киргизької зональної державної МВС [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 69. 49 арк.; Од. зб. 78. 62 арк.; Од. зб. 79. 62 арк.; Од. зб. 80. 72 арк.; Од. зб. 81. 49 арк.; Од. зб. 82. 82 арк.; Од. зб. 83. 66 арк.; Од. зб. 124. 38 арк.; Од. зб. 125. 55 арк.].

У фондах ЦДНТА України зберігаються й результати досліджень щодо різного устаткування, що встановлювалося на посівні та посадкові машини. Згідно з архівними документами їхні лабораторно-польові випробування проходили на базі Центрально-чорноземної державної МВС (РРФСР); у дослідному господарстві Північного Кавказу МВС (РРФСР); на полях Ростовської області та Краснодарського краю (РРФСР). Зокрема, в архіві відклалися результати випробувань тукового апарату АТД-2, призначеного для висівання мінеральних добрив та їх сумішей у гранульованому або порошкоподібному вигляді – при висіванні різних сільськогосподарських культур, а також для впровадження добрив у зону кореневої системи рослин при підживленні; висновки досліджень відносно розкидача добрив роторного типу РУН-15А, виготовленого Київським експериментально-механічним заводом сільськогосподарського машинобудування та призначеного для поверхневого внесення органічних добрив і органо-мінеральних сумішей із куп (агрегатувався з тракторами ДТ-54А, Т-74 та ДТ-75); підсумки випробування щодо довговічності деталей і вузлів траншеєскопача ТКУ-0,9; виробничих та експериментальних зразків туковисівних апаратів марки АТД-2П, ТВА-2А; протоколи випробувань буряконавантажувача-очисника ПС-70, розробленого в Одесі п/я «ЮГ-311/14» (Виправно-трудова колонія); результати випробувальних досліджень експериментального зразку качаноочисувача «Харків» та очищувача-навантажувача цукрового буряка, качанів кукурудзи та інших коренеплодів, розробленого у спеціалізованому конструкторському бюро (СКБ) заводу «Дніпросільгоспмаш»; результати заводських випробувань машини для зрізання і збирання гілок шовковиці ЖШ-1, виготовленої Запорізьким Головним СКБ, які проходили на кущових посадках Миргородського гренажного заводу у Полтавській обл.; результати випробувань експериментальних зразків качаноочисників та іншого обладнання, що входило до комплексу механізованого пункту посівозбиральної обробки кукурудзи, розробленого у СКБ Херсонського комбайнового заводу, які проходили на базі дослідних господарств Краснодарського краю (РРФСР) та Дубосарського району (МРСР). [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 25. 73 арк.; Од. зб. 44. 50 арк.; Од. зб. 55. 34 арк.; Од. зб. 74. 64 арк.; Од. зб. 77. 52 арк.; Од. зб. 85. 49 арк.; Од. зб. 87. 59 арк.; Од. зб. 89. 41 арк.; Од. зб. 91. 84 арк.; Од. зб. 129. 84 арк.; Од. зб. 130. 28 арк.; Од. зб. 134. 32 арк.; Од. зб. 146. 166 арк.]

Водночас, в архівному фонді інституту «УкрНДІсгом» у ЦДНТА України також містяться матеріали з результатами інших заводських досліджень та державних випробувань надійності та довговічності деталей вузлів і машин цукрового і кукурудзяного комплексів. Фахівці інституту постійно брали участь у доопрацюванні та впровадженні нових сільськогосподарських машин (від розробки технічної документації, виготовлення експериментального зразку до проведення його випробувань); надавали технічну допомогу конструкторським бюро та заводам-виробникам. Наприклад, вони взяли участь у розробці та удосконаленні таких машин та пристроїв: чотирьох ярусної гірки для очищення насіння цукрового буряка від стеблинок; бадиллезбиральної машини для роздільного збирання цукрових буряків із навантаження гички у транспортні засоби; коренезбиральної машини для роздільного збирання цукрових буряків з навантаженням коріння в транспортні засоби; пневматичного сортувального столу ССП-1,5, який виготовлявся заводом сільськогосподарських машин «Нерис» (м. Вільнюс); очищувачів насіння кукурудзи

та цукрового буряка марок ОКС-4,0 та ОКС-4,0А тощо [Ф. Р-21. Оп. 1. К. 3-55. Од. зб. 58. 23 арк.; Од. зб. 59. 9 арк.; Од. зб. 60. 14 арк.; Од. зб. 114. 190 арк.; Од. зб. 115. 110 арк.; Од. зб. 121. 183 арк.; Од. зб. 123. 37 арк.; Од. зб. 131. 40 арк.; Од. зб. 128. 39 арк.; Од. зб. 132. 11 арк.; Од. зб. 133. 15 арк.].

Отже, можна констатувати, що основні етапи формування та розвитку технічних і методичних підходів до випробування землеробських машин охоплюють перехід від ситуаційних і локальних позицій випробувань до системного, інституційно оформленого процесу, який базується на наукових засадах дослідження. Саме на це підґрунтя орієнтовані ключові принципи випробувальної справи – об'єктивність, повторюваність і комплексність оцінювання, які залишаються визначальними й у сучасній практиці аграрної технічної експертизи [Примак, 2022].

Наведені приклади з архівних документів свідчать про те, що особливістю інфраструктурної трансформації системи випробувань було також формування горизонтальних мереж її підрозділів, що дозволяло тестувати техніку у різних кліматичних і ґрунтових умовах. Така децентралізація мала фундаментальне значення, адже забезпечувала репрезентативність результатів, оскільки враховувала специфіку регіональних агроєкосистем.

Водночас, цей фактор вплинув й на розширення матеріально-технічної бази випробувань: для попереднього аналізу зносостійкості матеріалів використовувалися нові лабораторні корпуси, з'явилися пересувні установки для проведення польових тестів, здійснювалось удосконалення механізмів з точного вимірювання фізико-механічних параметрів ґрунту на різних МВС та ін. На тлі цих процесів відбулося запровадження централізованої системи обліку технічних характеристик знарядь, які пройшли випробування, що позитивно вплинуло на розвиток уніфікованих паспортів машин і підвищення прозорості їхнього обігу.

Також важливою рисою трансформації системи випробувань стала її міждисциплінарність, оскільки відбулося поступове об'єднання технічної експертизи, наукової аналітики, адміністративного контролю та управління цими процесами, що відповідало нагальним потребам модернізації аграрного виробництва.

У процесі історичного розвитку системи випробувань сільськогосподарської техніки в Україні визначився й комплекс проблем, що ускладнювали ефективне функціонування галузі як у минулому, так і на сучасному етапі. Зокрема, значної уваги потребує питання нормативної інтеграції та гармонізації національних підходів до системи випробувань відносно міжнародних стандартів, невирішеність якого негативно позначається на експорті і сертифікації техніки українського виробництва [Pinilla, 2024]. Водночас, нерівномірний розвиток випробувальної інфраструктури у різних регіонах країни не дозволяє здійснювати повноцінну перевірку сучасної техніки з проведенням тестування її цифрових систем управління, нових енергоносіїв та екологічних вимог [Sims, Kienzle, 2017].

Набутий досвід свідчить про ефективність поєднання технічної, адміністративної та науково-дослідної функцій у межах однієї інституційної структури, що забезпечує як проведення випробувань і збереження результатів, так і контроль за їх впровадженням. Застосування цих підходів в умовах сучасної цифрової трансформації галузі передбачає створення єдиного електронного реєстру

знарядь, що пройшли сертифіковані випробування, з наданням відкритого доступу до результатів тестувань, відеофіксації польових етапів і протоколів лабораторного аналізу. Впровадження такої системи дозволяє підвищити прозорість процедури, зменшити ймовірність маніпуляцій, що, вочевидь, дозволить фермерам самостійно оцінювати техніку відповідно до потреб власного господарства.

Водночас, модифікація технологічного профілю сучасної сільськогосподарської техніки потребує також перегляду самих параметрів випробувань. Тому, з метою реагування на виклики сьогодення необхідно сфокусувати увагу на проведенні тестувань рівня інтеграції цифрових систем управління машин, їх енергетичної ефективності та відповідності екологічним нормам, а також здатності до роботи в автономному режимі, змістивши головний акцент випробувань з традиційних показників механічної стійкості та глибини обробітку.

Таким чином, враховуючи практичний досвід розвитку галузі, удосконалення системи випробувань повинно ґрунтуватися на поєднанні таких чинників, як: регіональний підхід, технологічна прозорість, науковий супровід та нормативна узгодженість, що забезпечить підвищення довіри до технічної експертизи й сталий розвиток галузі у подальшому.

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено, що система випробувань сільськогосподарської техніки на теренах України розвивалась послідовно, але нерівномірно, у подальшому об'єднавшись у централізовану вертикаль спеціальних інституцій. Водночас, трансформація аграрного сектору країни, що відбувалася на тлі стрімкого технічного прогресу, надзвичайно загострила та стимулювала потребу у стандартизації процесів випробування техніки. Це дозволило сформувати сучасну випробувальну модель, в інфраструктурі якої поєдналися технічні, адміністративні та науково-аналітичні функції.

Вбачається, що з метою ефективного функціонування системи випробування техніки та подолання основних проблем галузі, пов'язаних із гармонізацією національних стандартів з міжнародними, слабкою цифровою інтеграцією результатів випробувань і нерівномірністю технічного забезпечення випробувальних центрів у різних регіонах країни, необхідно спрямувати зусилля на відновлення регіональної мережі полігонів (з обов'язковим врахуванням зональних відмінностей); започаткувати створення та забезпечити ведення відкритого цифрового реєстру сертифікованої техніки; організувати міждисциплінарні навчально-випробувальні центри (наприклад, при аграрних закладах вищої освіти) тощо.

Виконане дослідження продовжує цикл публікацій, спрямованих на відтворення історії становлення та розвитку системи випробування сільськогосподарської техніки в Україні. Передбачається, що матеріали дослідження будуть використані у науково-дослідній роботі, присвяченій вивченню впливу процесів цифровізації на об'єктивність і відтворюваність результатів тестувань сільськогосподарської техніки.

Список використаних джерел та літератури

Berardi G. M., Geisler C. C. The social consequences and challenges of new agricultural technologies. Routledge, 2019. URL: <https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=ygaiDwAAQBAJ> (date of access: 18.06.2025).

Horng G.-J., Liu M.-X., Chen C.-C. The Smart Image Recognition Mechanism for Crop Harvesting System in Intelligent Agriculture. *IEEE Sensors Journal*. 2020. Vol. 20. № 5. P. 2766–2781. <https://doi.org/10.1109/JSEN.2019.2954287>

Klymenko M. Activities of Professor Tomasz Rylski (1838–1924) in the birth and development of tests of agricultural machines in the second half of the 19th century. *History of science and technology*. 2023. Vol. 13. № 2. P. 357–375. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2023-13-2-357-375>

Khangura R., Ferris D., Wagg C., Bowyer J. Regenerative agriculture – a literature review on the practices and mechanisms used to improve soil health. *Sustainability*. 2023. Vol. 15. № 3. Art. 2338. <https://doi.org/10.3390/su15032338>

Nesmiyan A. Yu., Chernovolov V. A., Semenihih A. M., Zabrodin, V. P., Nikitchenko S. L. A review of assessment of the machinery tillage tools' performance for higher crop production efficiencies. *Research on Crops*. 2018. Vol. 19. № 3. P. 560–567. <https://doi.org/10.31830/2348-7542.2018.0001.30>

Pinilla V. Agriculometrics and Agricultural Change in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: Diebolt C., Hauptert M. (Eds.) *Handbook of Cliometrics*. Springer, Cham. 2024. https://doi.org/10.1007/978-3-031-35583-7_55

Ramli M. R., Daely P. T., Kim D. S., Lee J. M. IoT-based adaptive network mechanism for reliable smart farm system. *Computers and Electronics in Agriculture*. 2020. Vol. 170. Art. 105287. <https://doi.org/10.1016/j.compag.2020.105287>

Sims B., Kienzle J. Sustainable agricultural mechanization for smallholders: What is it and how can we implement it? *Agriculture*. 2017. Vol. 7. № 6. Art. 50. <https://doi.org/10.3390/agriculture7060050>

Verhunov V. Contribution of Professor K. G. Schindler (1869–1940) in formation of agricultural mechanics, theory and practice of testing of the agricultural machines and tools in Ukraine. *History of science and technology*. 2021. Vol. 11. № 1. P. 171–190. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2021-11-1-171-190>

Zhang M., Ji Y., Li S., Cao R., Xu H., Zhang Z. Research progress of agricultural machinery navigation technology. *Transactions of the Chinese Society of Agricultural Machinery*. 2020. Vol. 51. № 4. URL: <https://nyjxxb.net/index.php/journal/article/view/974> (date of access: 17.05.2025).

Балишев М. А. Вплив індустріальних революцій на розвиток аграрної техніки та цифрової автоматизації землеробства. *Історія науки і біографістика*. 2025. № 2. С. 1–33. <https://doi.org/10.31073/istnauka202502-01>

Балишев М. А., Голубкіна Г. С. Розвиток конструкторської діяльності в Україні в 1930-х – 1970-х роках на прикладі ретроінформації з фондів ЦДНТА України. *Архіви України*. 2024. № 3. С. 97–116. <https://doi.org/10.47315/archives2024.340.097>

Бойко М. І. До питання еволюції зернозбиральних машин і механізмів (за матеріалами Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»). *Питання історії науки і техніки*. 2011. Вип. 4. С. 12–16. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/77252> (дата звернення: 18.06.2025).

Булгаков В., Адамчук В., Надикто В., Ружилю М. Агрегативання сільськогосподарської техніки – одна з сучасних актуальних проблем землеробської механіки. *Вісник аграрної науки*. 2022. Вип. 100. № 11. С. 48–55. <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202211-07>

Вергунов В. А. Професор Шиндлер Камілл Гаврилович (1869–1940) – громадянин Швейцарії, що прославив науково-освітню аграрну складову України: наук. доповідь. Київ: Ямчинський О. В., 2019. 39 с.

Вісин О. О. Становлення та розвиток системи випробування сільськогосподарської техніки на Галичині (70-ті роки ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.). *Історія науки і біографістика*. 2021. Вип. 3. № 3. С. 156–184. <https://doi.org/10.31073/istnauka202103-09>

Войтюк Д. Г., Гуменюк Ю. О. Академік П. М. Василенко і діяльність кафедри невіддільні від славетної історії університету. *Machinery & Energetics*. 2018. Т. 9. № 3. С. 5–13 <https://doi.org/10.31548/me2018.03.005>

Гутник М. В. Внесок професора Г. О. Латишева у започаткування викладання та наукових досліджень у галузі з сільськогосподарського машинобудування у Харківському технологічному інституті. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали 12-ї Міжнар. конф. мол. учених та спеціалістів, 19 травня 2017 р.* Київ: ЦП «Компринт», 2017. С. 70–72.

Деркач О. Становлення теоретичних основ випробувань землеробських машин в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія науки і біографістика*. 2025. № 1. С. 22–38. doi.org/10.31073/istnauka202501-02

Еволюція теоретичних і практичних основ систем землеробства в Україні: монографія / І. Примак та ін. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2022. 524 с.

Присяжнюк М., Петрищенко В., Кравчук В. Роль та завдання машиневипробувань в технічній модернізації АПК України. *Техніко-технологічні аспекти розвитку та випробування нової техніки і технологій для сільського господарства України*. 2013. Вип. 17. №. 1. С. 3–21. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ttar_2013_17%281%29__3 (дата звернення: 18.06.2025).

Савенко І. І., Неустроев Ю. Г. Шляхи розвитку вітчизняного машинобудування сільськогосподарської техніки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 8. №. 2. С. 70–74. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvuumevcg_2016_8\(2\)__19](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvuumevcg_2016_8(2)__19) (дата звернення: 18.06.2025).

Центральний державний науково-технічний архів України Ф. Р-38. К. 2-31. Оп. 1. Од. зб. 41. 52 арк. (далі – ЦДНТА України).

ЦДНТА України. Ф. Р-38. К. 2-31. Оп. 1. Од. зб. 42. 39 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 2. 147 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 25. 73 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 44. 50 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 55. 34 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 57. 29 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 58. 23 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 59. 9 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 60. 14 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 69. 49 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 73. 52 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 74. 64 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 77. 52 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 78. 62 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 79. 62 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 80. 72 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 81. 49 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 82. 82 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 83. 66 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 84. 52 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 85. 49 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 86. 37 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 87. 59 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 88. 52 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 89. 41 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 90. 68 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 91. 84 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 99. 34 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 116. 40 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 114. 190 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 115. 110 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 121. 183 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 123. 37 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 124. 38 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 125. 55 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 128. 39 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 129. 84 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 130. 28 арк.

ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 131. 40 арк.
ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 132. 11 арк.
ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 133. 15 арк.
ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 134. 32 арк.
ЦДНТА України. Ф. Р-21. К. 3-55. Оп. 1. Од. зб. 146. 166 арк.
ЦДНТА України. Ф. Р-32. К. 1-32. Оп. 1. Од. зб. 6. 38 арк.

References

- Balyshev, M. A. (2025). Vpliv industrialnih revolyucij na rozvitok agrarnoyi tehniky ta cifrovoyi avtomatizaciyi zemlerobstva [The impact of industrial revolutions on the development of agricultural machinery and the digital automation of farming]. *Istoriya nauki i biografistika – History of science and biography*, 2. 1–33. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31073/istnauka202502-01>
- Balyshev, M. A., Holubkina H. S. (2024). Rozvitok konstruktorskoyi diyalnosti v Ukrayini v 1930-h – 1970-h rokah na prikladi retroinformaciyi z fondiv CDNTA Ukrayini [Development of design activities in Ukraine on the example of retro information from the funds of the CSSTA of Ukraine]. *Arhivi Ukrayini – Archives of Ukraine*, 3. 97–116. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.47315/archives2024.340.097>
- Berardi, G. M., & Geisler, C. C. (2019). *The social consequences and challenges of new agricultural technologies*. Routledge. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=ygaiDwAAQBAJ>.
- Boiko, M. I. (2011). Do pytannia evoliutsii zernozbyralnykh mashyn i mekhanizmiv [On the evolution of grain harvesting machines and mechanisms]. *Pytannia istorii nauky i tekhniki – Issues of the History of Science and Technology*, 4. 12–16. [in Ukrainian]. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/77252>.
- Bulhakov, V., Adamchuk, V., Nadykto, V., & Ruzhylo, M. (2022). Ahrehatuvannia silskohospodarskoi tekhniki – odna z suchasnykh aktualnykh problem zemlerobskoi mekhaniky [Agricultural machinery aggregation – one of the current urgent problems of tillage mechanics]. *Visnyk ahrarnoi nauky – Bulletin of Agricultural Science*, 100 (11). 48–55. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202211-07>.
- Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine (CSSTA of Ukraine). F. r-38. Complex 2-31. Inv. 1. C. 41. 52 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 114. 190 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 115. 110 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 116. 40 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 121. 183 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 123. 37 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 124. 38 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 125. 55 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 128. 39 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 129. 84 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 130. 28 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 131. 40 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 132. 11 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 133. 15 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 134. 32 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 146. 166 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 2. 147 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 25. 73 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 44. 50 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 55. 34 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 57. 29 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 58. 23 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 59. 9 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 60. 14 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 69. 49 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 73. 52 p. [in Russian].

- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 74. 64 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 77. 52 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 78. 62 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 79. 62 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 80. 72 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 81. 49 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 82. 82 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 83. 66 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 84. 52 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 85. 49 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 86. 37 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 87. 59 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 88. 52 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 89. 41 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 90. 68 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 91. 84 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-21. Complex 3-55. Inv. 1. C. 99. 34 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-32. Complex 1-32. Inv. 1. C. 6. 38 p. [in Russian].
- CSSTA of Ukraine. F. r-38. Complex 2-31. Inv. 1. C. 42. 39 p. [in Russian].
- Derkach, O. (2025). Stanovlennia teoretychnykh osnov vyprobuvan zemlerobskykh mashyn v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Formation of theoretical foundations of agricultural machinery testing in Ukraine (second half of the XIX – early XX century)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka – History of Science and Biographistics*, 1 (1). 22–38. [in Ukrainian]. doi.org/10.31073/istnauka202501-02
- Gutnyk, M. (2017). Vnesok profesora G. O. Latisheva u zapochatkuvannya vikladannya ta naukovih doslidzhen u galuzi z silskogospodarskogo mashinobuduvannya u Harkivskomu tehnologichnomu instituti [Contribution of professor G. O. Latishev to the establishment of teaching and scientific research in the field of agricultural engineering at the Kharkiv Technological Institute]. *Istoriya osviti, nauki i tehniki v Ukraini: materialy 12-yi Mizhnar. konf. mol. uchenih ta specialistiv, 19 travnya 2017 r. – History of education, science, and technology in Ukraine*. Kyiv: Komprint, 2017. 70–72. [in Ukrainian].
- Horng, G.-J., Liu, M.-X., & Chen, C.-C. (2020). The smart image recognition mechanism for crop harvesting system in intelligent agriculture. *IEEE Sensors Journal*, 20 (5). 2766–2781. https://doi.org/10.1109/JSEN.2019.2954287
- Khangura, R., Ferris, D., Wagg, C., & Bowyer, J. (2023). Regenerative agriculture – a literature review on the practices and mechanisms used to improve soil health. *Sustainability*, 15 (3). 2338. https://doi.org/10.3390/su15032338
- Klymenko, M. (2023). Activities of Professor Tomasz Rylski (1838–1924) in the birth and development of tests of agricultural machines in the second half of the 19th century. *History of science and technology*, 13 (2). 357–375. https://doi.org/10.32703/2415-7422-2023-13-2-357-375
- Nesmiyan, A. Yu., Chernovolov, V. A., Semeniha, A. M., Zabrodin, V. P., & Nikitchenko, S. L. (2018). A review of assessment of the machinery tillage tools' performance for higher crop production efficiencies. *Research on Crops*, 19 (3). 560–567. https://doi.org/10.31830/2348-7542.2018.0001.30
- Pinilla, V. (2024). Agriculometrics and agricultural change in the nineteenth and twentieth centuries. In Diebolt, C., & Hauptert, M. (Eds.), *Handbook of Cliometrics*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-35583-7_55.
- Prymak, I. D., Tsiuk, O. A., Martyniuk, I. V., Filipova, L. M., Prysiazniuk, N. M., Fedoruk, Yu. V., & Litvinov, D. V. (2022). *Evoliutsiia teoretychnykh i praktychnykh osnov system zemlerobstva v Ukraini: Monohrafiia* [Evolution of theoretical and practical foundations of farming systems in Ukraine: Monograph]. Vinnytsia: TOV «TVORY». [in Ukrainian]. ISBN: 978-617-552-226-4.
- Prysiashniuk, M., Petryshchenko, V., & Kravchuk, V. (2013). Rol ta zavdannia mashynovyprobuvan v tekhnichnii modernizatsii APK Ukrainy [The role and objectives of machinery testing in the technical modernization of Ukraine's agro-industrial complex]. *Tekhniko-tehnologichni aspekty rozvytku ta vyprovuvannya novoi tekhniki i tekhnologii dlia silskoho hospodarstva Ukrainy – Technical and Technological Aspects of Development and Testing of New Machinery and Technologies for Agriculture of Ukraine*, 17 (1). 3–21. [in Ukrainian]. Retrieved from http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S

Ramli, M. R., Daely, P. T., Kim, D. S., & Lee, J. M. (2020). IoT-based adaptive network mechanism for reliable smart farm system. *Computers and Electronics in Agriculture*, 170. 105287. <https://doi.org/10.1016/j.compag.2020.105287>

Savenko, I. I., & Neustroiev, Yu. H. (2016). Shliakhy rozvytku vitchyznianoho mashynobuduvannia silskohospodarskoi tekhniki [Ways of development of domestic agricultural machinery engineering]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and World Economy*, 8 (2). 70–74. [in Ukrainian]. Retrieved from [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvuumevcg_2016_8\(2\)_19.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvuumevcg_2016_8(2)_19.pdf)

Sims, B., & Kienzle, J. (2017). Sustainable agricultural mechanization for smallholders: What is it and how can we implement it? *Agriculture*, 7 (6). 50. <https://doi.org/10.3390/agriculture7060050>

Vergunov, V. A. (2019). Profesor Shindler Kamill Gavrilovich (1869–1940) – gromadyanin Shvejcarii, sho proslaviv naukovo-osvitnyu agrarnu skladovu Ukrayini: nauk. Dopovid [Professor Shindler Camille Gavrilovich (1869–1940) – a Swiss citizen who made Ukraine famous for its scientific and educational agricultural achievements: scientific report]. Kyiv: Yamchinskij. [in Ukrainian].

Verhunov, V. (2021). Contribution of Professor K. G. Schindler (1869–1940) in formation of agricultural mechanics, theory and practice of testing of the agricultural machines and tools in Ukraine. *History of science and technology*, 11 (1). 171–190. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2021-11-1-171-190>

Visyn, O. O. (2021). Stanovlennia ta rozvytok systemy vyprovuvannia silskohospodarskoi tekhniki na Halychyni (70-ti roky XIX – 20-ti roky XX st.) [Formation and development of the system for testing agricultural machinery in Galicia (1870s–1920s)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka – History of Science and Biographistics*, 3 (3). 156–184. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31073/istnauka202103-09>

Voityuk D. G., Gumenyuk Yu. O. (2018). Akademik P. M. Vasilenko i diyalnist kafedri neviddilni vid slavetnoyi istoriyi universitetu [Academician P. M. Vasilenko and the activities of the department are inseparable from the glorious history of the university]. *Machinery & Energetics*, 9 (3). 5–13. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31548/me2018.03.005>

Zhang, M., Ji, Y., Li, S., Cao, R., Xu, H., & Zhang, Z. (2020). Research progress of agricultural machinery navigation technology. *Transactions of the Chinese Society of Agricultural Machinery*, 51 (4). Retrieved from <https://nyjxxb.net/index.php/journal/article/view/974>.

THE ROLE OF SCIENTIFIC RESEARCH IN IMPROVING THE MECHANISMS FOR TESTING AGRICULTURAL IMPLEMENTS

Marat Balyshev

Candidate of History,

Doctor of Sciences in History, Senior Research Associate,

Director of the Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine, Kharkiv

Abstract. *With the growing technological complexity of agricultural machinery and the expansion of the global market, it is extremely important to draw on historical experience in organizing the process of testing equipment. This lays the foundation for increasing the objectivity and effectiveness of modern technical expertise. The aim of the study is to summarize the results of a historical and scientific analysis of the formation and development of the agricultural machinery testing system in Ukraine against the backdrop of new scientific research. The research methodology is based on the principles of objectivity, historicism, systematicity, and comprehensiveness of the analysis of the problem, which allows tracing the evolution of technical and organizational approaches to equipment testing, identifying the influence of socio-economic and technological factors, and substantiating the logic of transformations in the testing infrastructure in the agricultural sector. Research results. It has been established that the system of technical testing was formed gradually. It evolved from fragmentary demonstrations to the creation of centralized and regulated structures that provided technical and administrative coordination. Using archival documents from the Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine, the results of factory and state testing of various, including experimental, models of agricultural machinery were analyzed. A set of problems that complicated*

*the effective functioning of the equipment testing system both in the past and at the present stage, in particular regarding its regulatory integration and adaptation to digital conditions, is considered. **The conclusions** indicate that historical experience is an important resource for improving the modern system of technical expertise in agriculture. Approaches that combine the regionalization of testing, digital unification of their results, and scientific and technical support need to be implemented. The prospects for further research are related to the continuation of scientific and research work devoted to studying the impact of digitalization processes on the objectivity and reproducibility of agricultural machinery testing results.*

Key words: *agricultural research, agriculture, Camille Schindler, CSSTA of Ukraine, Grigory Latyshev, history of science and technology, testing of agricultural machinery, tillage mechanics, Tomasz Rylski.*

ЗАСТОСУВАННЯ ДИНАМОМЕТРІВ ПРИ ВИПРОБУВАННЯХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МАШИН В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Щебетюк Наталія Борисівна

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ
e-mail: shchebetyuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3332-1981>

***Анотація.** Мета дослідження – проаналізувати етапи історичного розвитку застосування динамометрів при випробуваннях сільськогосподарських машин. Дослідження спрямоване на визначення ключових етапів еволюції динамометричних методів, оцінку їхньої ефективності в аграрному секторі. **Наукова новизна** полягає у комплексному аналізі історичного розвитку динамометричних методів у випробуваннях сільськогосподарської техніки. Дослідження сприятиме обґрунтуванню подальших удосконалень у методах вимірювання тягових характеристик сільськогосподарських машин. **Висновки.** Розвиток динамометричних методів випробувань сільськогосподарських машин відіграє важливу роль у підвищенні продуктивності та надійності аграрної техніки. Подальші дослідження у цій сфері сприятимуть вдосконаленню вимірювальних технологій та їхньої інтеграції у сучасне аграрне виробництво. Динамометри пройшли довгий шлях від механічних вимірювальних пристроїв до високотехнологічних цифрових систем. Їх роль у випробуванні сільськогосподарської техніки залишається незамінною, забезпечуючи точну оцінку продуктивності та ефективності сучасних машин.*

***Ключові слова:** випробування землеробських машин, аграрна дослідна справа, виставки сільськогосподарських машин, Томаш Рильський, К. Шиндлер.*

Постановка проблеми. Ефективність сільськогосподарських машин значною мірою залежить від їх конструкційних параметрів, продуктивності та відповідності ґрунтово-кліматичним умовам. Одним із ключових аспектів тестування техніки є визначення її тягових характеристик, що безпосередньо впливає на економічність та довговічність експлуатації. В історичному контексті застосування динамометрів у цій сфері пройшло довгий шлях еволюції, однак залишаються відкритими питання щодо точності вимірювань, адаптації сучасних технологій та інтеграції інноваційних методів у процес тестування. При вивченні історії динамометричних способів випробувань сільськогосподарських машин особливої важливості набуває необхідність аналізу основних етапів їх розвитку та оцінки ефективності на конкретному етапі історичного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій. Висвітленню означеного питання присвячували власні дослідження ряд українських та зарубіжних учених. Їх аналіз розкриває процес історичного розвитку динамометричних вимірювань у різних сферах діяльності людини. Проте, наявні праці стосуються переважно розвитку конструкції динамометра за кордоном. Зокрема, David Horne та Elizabeth Talbot

простежили історичний розвиток конструкції та застосування динамометра Реньє [Horne, Talbot]. Праця Serge Nicolas та Dalibor Voboril стосуються історії динамометра Колліна у застосуванні до фізіологічних досліджень [Serge, Dalibor, 2017]. Частково питання застосування динамометра у випробуваннях сільськогосподарських машин розглядали у своїх працях В.А. Вергунов [Verhunov, 2021, с. 171], М.Б. Клименко [Klymenko, 2023], Я.В. Березняк [Березняк, 2014, с. 4].

Мета дослідження – проаналізувати етапи історичного розвитку застосування динамометрів при випробуваннях сільськогосподарських машин на теренах України. Дослідження спрямоване на визначення ключових етапів еволюції динамометричних методів, оцінку їхньої ефективності в аграрному секторі.

Виклад основного матеріалу. Витоки динамометричних досліджень сягають XVIII століття, коли вчені почали активно вивчати фізичні властивості матеріалів та механічні характеристики живих організмів. Перші динамометри були розроблені для вимірювання фізичної сили людини, зокрема динамометр Реньє у 1798 році, який використовувався для визначення сили м'язів. Цей прилад складався з металевої пружини та шкали, що дозволяла точно вимірювати зусилля [Horne, Talbot].

У подальшому динамометри знайшли застосування у військовій справі та промисловості. Французькі та британські дослідники використовували їх для оцінки фізичних можливостей солдатів та ефективності тренувань [Serge, Dalibor, 2017]. У 1850-х роках лікарі почали застосовувати динамометри для діагностики м'язових розладів та реабілітації пацієнтів.

Вже у XIX столітті принципи динамометрії почали використовуватися в інженерії та сільському господарстві. Зокрема, у сільськогосподарському секторі динамометри використовували для вимірювання тяглових характеристик упряжних тварин, ефективності плугів. У цей період з'явилися перші механічні тести для визначення оптимального співвідношення потужності та опору ґрунту. З розвитком механізації сільського господарства наприкінці XIX століття динамометрія стала важливим інструментом у тестуванні сільськогосподарських машин (Рис. 1, 2).

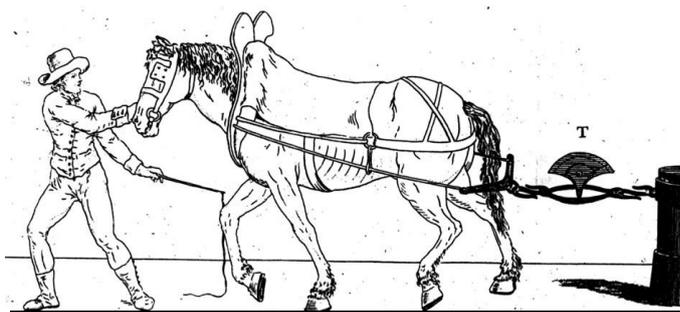

Рис.1. Давній механічний динамометр (Horne, Talbot)

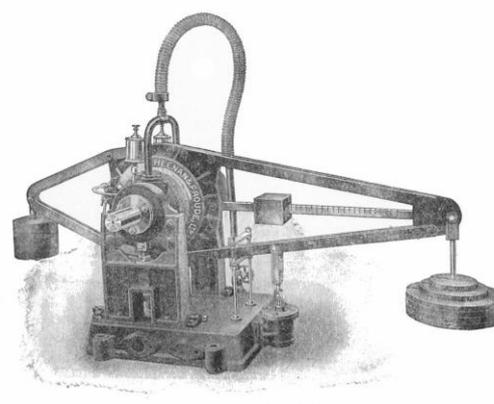

Рис.2. Давній гідравлічний динамометр (Е. Дінглі, Wikimedia Commons)

Використання динамометричних платформ дозволило оцінювати продуктивність механізмів за різних умов експлуатації, що сприяло підвищенню ефективності аграрного виробництва. Дослідження у цій сфері розвивалися паралельно з удосконаленням інженерних методів та вимірювальних приладів, що у свою чергу сприяло точнішому аналізу взаємодії сільськогосподарської техніки з навколишнім середовищем. Розвиток динамометрів у сільському господарстві нерозривно пов'язаний із процесом механізації, що розпочався наприкінці XIX – на початку XX століття. Впровадження механічних сільськогосподарських машин вимагало ефективних методів оцінки їхньої продуктивності, витрат енергії та взаємодії з ґрунтом. Саме в цей період відзначається активне використання динамометрів у наукових дослідженнях і випробуваннях техніки.

У цьому зв'язку привертають увагу праці професора Вищої рільничої школи у Дублянах Томаша Рильського [Професор, 2023, с. 65]. Вчений детально аналізував різні типи динамометрів, їх конструктивні особливості та практичне застосування. Особливу увагу Т. Рильський приділяв динамометру Моріна, виготовленому механіком Клером у Парижі, відзначаючи його простоту у використанні та ефективність у випробуваннях сільськогосподарського обладнання. Вчений наголошував на важливості правильного застосування динамометрів, оскільки це безпосередньо впливає на якість та достовірність результатів випробувань. Крім того, Т. Рильський звертав увагу на проблеми, пов'язані з відсутністю або неправильним використанням динамометрів під час сільськогосподарських виставок, що могло призводити до неточних оцінок техніки. Загалом, його праці стали фундаментом для подальших досліджень у галузі сільськогосподарської механіки та випробувань техніки.

Одним із ключових етапів у розвитку динамометрії в аграрному секторі стало заснування у Київському політехнічному інституті Станції випробувань сільськогосподарських машин. Завдяки діяльності професора К. Шиндлера було розроблено методики оцінки тягового опору ґрунтообробних знарядь, а також удосконалено конструкції самих динамометричних пристроїв [Verhunov, 2021, с. 172]. На станції тестували різні види плугів, борін, культиваторів та сівалок, що дозволяло визначити їхню ефективність у різних ґрунтово-кліматичних умовах. Таким чином, розвиток динамометричних методів у контексті аграрної механізації став важливим чинником удосконалення сільськогосподарської техніки та підвищення її ефективності [Вергунов, Мудрук, 2001, с. 155]. Від перших механічних динамометрів до сучасних цифрових систем вимірювання, ця галузь пройшла значний шлях, забезпечуючи сільськогосподарським виробникам надійні інструменти для оцінки та покращення роботи техніки.

Наступним важливим етапом у розвитку динамометрії стало застосування динамометрів у випробуваннях сільськогосподарських машин під час конкурсів у Таврійській губернії на початку XX століття [Березняк, 2014, с. 5]. Так, на конкурсі 14 серпня 1900 р. для оцінки тягових характеристик сільськогосподарських знарядь використовувався динамометр Бурга. Результати вимірювань дозволяли визначити ефективність різних моделей плугів та стимулювати місцевих виробників через нагородження. Згодом, під час польових випробувань 3 липня 1904 р. використовувався динамометр Сакка для вимірювання сили тяги жнивараок. Машини проходили тестування на різних культурах (озима пшениця, ячмінь), що давало

змогу комплексно оцінити їхню продуктивність. Вимірювання за допомогою динамометрів були важливими для визначення переможців конкурсів, що сприяло підвищенню якості місцевих виробів. Конкурси слугували механізмом відбору найкращих сільськогосподарських машин для подальшого постачання земськими складами. Загалом, динамометри у цей період відігравали вирішальну роль у визначенні ефективності машин, сприяючи розвитку сільськогосподарського машинобудування та вдосконаленню агротехніки.

XX століття стало періодом значних науково-технічних досягнень у сфері сільськогосподарської механізації, що безпосередньо вплинуло на розвиток динамометрів [Куц, Щербак, 2007]. Застосування цих пристроїв дозволило більш точно оцінювати продуктивність сільськогосподарської техніки, її ефективність та взаємодію з навколишнім середовищем. На початку століття динамометри використовувалися переважно для тестування тяглових характеристик коней і ранніх моделей тракторів. Вони допомагали визначати оптимальну глибину оранки, тяговий опір плугів та продуктивність різних ґрунтообробних знарядь. У цей період популярністю користувався динамометр Колліна, який, будучи розробленим для фізичних досліджень, знайшов застосування і в механіці завдяки своїй високій точності. У 1930-ті роки динамометричні установки почали використовувати для тестування перших серійних тракторів. Інженери вдосконалювали методи вимірювання тягових зусиль, що дозволяло точніше визначати ефективність машин у реальних умовах. Випробування в польових умовах стали невід'ємною частиною процесу виробництва нових моделей тракторів, що сприяло розробці потужніших машин.

Після Другої світової війни, у 1950 – 60-х роках з'явилися нові покоління динамометрів, зокрема гідравлічні та електричні пристрої, які забезпечували вищу точність вимірювань [Serge, Dalibor, 2017]. Випробувальні лабораторії почали оснащуватися стаціонарними динамометричними стендами, які дозволяли оцінювати не лише тягові характеристики, а й рівень витрат пального, ефективність трансмісії та надійність компонентів.

У 1970–80-х роках динамометри стали частиною автоматизованих систем тестування сільськогосподарської техніки. Початок розвитку цифрових технологій дозволив проводити безперервний моніторинг параметрів роботи тракторів і комбайнів під час експлуатації. Розробка комп'ютеризованих динамометричних платформ сприяла оптимізації процесів тестування, оскільки отримані дані можна було аналізувати в режимі реального часу.

З розвитком тракторобудування в XX столітті зростає потреба у динамометричних методах випробувань нових моделей тракторів та комбайнів. Удосконалені механічні та гідравлічні динамометри почали використовуватися у польових випробуваннях, де вимірювали силу тяги, буксування, споживання пального та інші параметри. Це сприяло адаптації техніки до конкретних агротехнічних завдань та умов експлуатації. У 1950 – 60-х роках значного розвитку набули електричні динамометри, що дозволяли автоматизувати процес вимірювання тягових характеристик машин. Завдяки цьому стало можливим отримання більш точних і стабільних результатів у різних робочих режимах. Динамометричні випробування почали використовуватися не лише для оцінки тягових можливостей

техніки, а й для аналізу взаємодії робочих органів з ґрунтом та культурними рослинами.

На кінець ХХ століття динамометри стали основним інструментом для оцінки ефективності роботи сільськогосподарських машин. Інженери змогли використовувати ці пристрої для аналізу впливу різних факторів на продуктивність техніки, зокрема типу ґрунту, рівня вологості та навантаження. Завдяки вдосконаленню динамометричних методів з'явилися нові стандарти тестування, які забезпечували підвищення ефективності та довговічності сільськогосподарської техніки.

Сучасний етап розвитку динамометрії характеризується застосуванням цифрових технологій, які дозволяють проводити тестування в реальному часі. Завдяки інтеграції GPS та IoT систем з динамометричними платформами можна отримувати дані про роботу сільськогосподарської техніки в режимі онлайн. Це відкриває нові можливості для оптимізації витрат пального, підвищення ефективності польових операцій та зменшення негативного впливу на ґрунтовий покрив.

Таким чином, упродовж ХХ століття динамометри пройшли шлях від простих механічних пристроїв до складних електронних систем вимірювання. Їх використання дозволило значно покращити якість випробувань сільськогосподарських машин і сприяло вдосконаленню технологій аграрного виробництва. Сьогодні ці пристрої залишаються ключовим елементом наукових досліджень і промислових випробувань у сфері сільського господарства. У ХХ столітті відбулися значні удосконалення у випробувальній техніці. Динамометр Колліна, спочатку розроблений для вимірювання фізичної сили, знайшов застосування у механіці завдяки своїй високій точності. Поява гідравлічних і електронних динамометрів значно покращила точність вимірювань. Випробувальні стенди на основі динамометричних установок стали невід'ємною частиною тестування сучасної сільськогосподарської техніки.

Висновки. Аналіз становлення й подальшого розвитку динамометричних методів, починаючи від їхнього використання з кінця XVIII століття, засвідчив їхню ключову роль у випробуваннях сільськогосподарської техніки задля визначення її ефективності, продуктивності та взаємодії з ґрунтом. Динамометри еволюціонували від простих механічних пристроїв, таких як динамометр Реньє, до сучасних цифрових та електронних вимірювальних систем. У процесі еволюції динамометри значно розширили свої можливості та точність вимірювань. Використання динамометрів сприяло вдосконаленню тракторів, плугів, сівалок та інших механізмів, що допомогло оптимізувати їхню конструкцію та ефективність. Значний внесок у розвиток методів випробувань належить видатним ученим Т. Рильському та К. Шиндлеру, які розробили методологічні основи функціонування перших випробувальних станцій землеробських машин та вдосконалили існуючі методи вимірювань. З появою електронних і гідравлічних динамометрів значно підвищилася точність тестувань, що дозволило більш ефективно оцінювати роботу сільськогосподарської техніки. Використання цифрових динамометрів, інтегрованих з GPS та IoT, забезпечує можливість відстеження параметрів роботи техніки в реальному часі, що сприяє підвищенню ефективності аграрного виробництва. Таким чином, розвиток динамометричних методів випробувань сільськогосподарських

машин відіграє важливу роль у підвищенні продуктивності та надійності аграрної техніки. Подальші дослідження у цій сфері сприятимуть вдосконаленню вимірювальних технологій та їхньої інтеграції у сучасне аграрне виробництво. Динамометри пройшли довгий шлях від механічних вимірювальних пристроїв до високотехнологічних цифрових систем. Їх роль у випробуванні сільськогосподарської техніки залишається незамінною, забезпечуючи точну оцінку продуктивності та ефективності сучасних машин.

Список використаних джерел та літератури

David Horne and Elizabeth Talbot. The History of the Régnier Dynamometer. URL: https://www.gilai.com/article_31/The-History-of-the-Regnier-Dynamometer

Klymenko, M. 2023. Activities of Professor Tomasz Rylski (1838–1924) in the birth and development of tests of agricultural machines in the second half of the 19th century. *History of science and technology*, 13(2), 357–375.

Serge, N., Dalibor, V. 2017. The Collin dynamometer: History of the development of an instrument for measuring physical and mental strength. *L'année psychologique/Topics in Cognitive Psychology*, 117, 173–219.

Verhunov, V. 2021. Contribution of Professor K. G. Schindler (1869–1940) in formation of agricultural mechanics, theory and practice of testing of the agricultural machines and tools in Ukraine. *History of science and technology*, 11 (1), 171–190.

Березняк, Я. В., 2014. Конкурси з використанням сільськогосподарських знарядь та машин в Таврійській губернії на початку ХХ ст. *Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 225 річниці утворення м. Миколаєва : Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції. 26 вересня 2014 року*, Миколаїв: НУК

Вергунов, В.А., Мудрук, О.С. 2001. Грунтообробна техніка в житті професора Шиндлера. *Історична пам'ять*. 1–2, 154–158.

Куц, Ю. В., Щербак, Л. М. 2007. З історії розвитку кутових вимірювань. *Вісник НАУ*. 1, 28–35.

Професор Томаш Рильський: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1869–1916 роки, 2023. Луцьк : Вежа-Друк.

References

David Horne and Elizabeth Talbot. The History of the Régnier Dynamometer. URL: https://www.gilai.com/article_31/The-History-of-the-Regnier-Dynamometer [in English].

Klymenko, M. 2023. Activities of Professor Tomasz Rylski (1838–1924) in the birth and development of tests of agricultural machines in the second half of the 19th century. *History of science and technology*, 13(2), 357-375. [in English].

Serge, N., Dalibor, V. 2017. The Collin dynamometer: History of the development of an instrument for measuring physical and mental strength. *L'année psychologique/Topics in Cognitive Psychology*, 117, 173-219. [in English].

Verhunov, V. 2021. Contribution of Professor K. G. Schindler (1869–1940) in formation of agricultural mechanics, theory and practice of testing of the agricultural machines and tools in Ukraine. *History of science and technology*, 11 (1), 171-190. [in English].

Bereznjak, Ya. V., 2014. Konkursy z vykorystanniam silskohospodarskykh znariad ta mashyn v Tavriiskii hubernii na pochatku XX st [Competitions with the use of agricultural tools and machines in the Tavriya province in the early 20 century]. *Mykolaivshchyna i Pivnichne Prychornomoria: istoriia i suchasnist. Do 225 richnytsi utvorennia m. Mykolaieva : Materialy Vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii. 26 veresnia 2014 roku*, Mykolaiv: NUK

Verhunov, V. A., & Mudruk, O. S. (2001). Hruntoobrobna tekhnika v zhytti profesora Schindlera [Tillage equipment in Professor Schindler's life]. *Istorychna pamyat*, (1–2), 154–158 [in Ukrainian].

Kuts, Yu. V., Shcherbak, L. M. 2007. Z istorii rozvytku kutovykh vymiryuvan [From the history of angular measurement]. *Visnyk NAU*. 1, 28-35. [in Ukrainian]

Profesor Tomash RYLSKYI: bibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1869-1916 roky [Professor Tomasz RYLSKI: bibliographic index of scientific works for 1869-1916]. Lutsk: Veza-Druk [in Ukrainian].

**APPLICATION OF DYNAMOMETERS IN TESTING AGRICULTURAL MACHINERY IN
UKRAINE: A HISTORICAL RETROSPECTIVE**

Nataliia Shchebetiuk

Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher,
Head of Sector science of science Institute of the History of Agrarian Science, Education and Techniques,
National Scientific Agricultural Library
of National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the stages of historical development of the use of dynamometers in testing agricultural machinery. The study is aimed at identifying the key stages of the evolution of dynamometric methods and assessing their effectiveness in the agricultural sector. **Scientific novelty** lies in a comprehensive analysis of the historical development of dynamometric methods in testing agricultural machinery. The study will contribute to the justification of further improvements in methods for measuring the traction characteristics of agricultural machinery. **Conclusions.** The development of dynamometric methods for testing agricultural machinery plays an important role in increasing the productivity and reliability of agricultural machinery. Further research in this area will contribute to the improvement of measurement technologies and their integration into modern agricultural production. Dynamometers have come a long way from mechanical measuring devices to high-tech digital systems. Their role in testing agricultural machinery remains indispensable, providing an accurate assessment of the performance and efficiency of modern machines.*

Key words: *testing of agricultural machinery, agricultural research, agricultural machinery exhibitions, Tomasz Rylski, K. Schindler.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.25>
УДК 929:60:63(477)(Созінов)

**АКАДЕМІК УААН О. О. СОЗІНОВ – ФУНДАТОР АГРОЕКОЛОГІЧНОГО
НАПРЯМУ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ АГРОЕКОЛОГІЇ
ТА БІОТЕХНОЛОГІЇ НААН (1992 – 2000))**

Нижник Світлана Володимирівна

кандидат історичних наук, старший дослідник,
завідувач сектору наукової бібліографії та біографістики
Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ
e-mail: svitlana_n_v@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4777-8018>

***Анотація.** Метою статті є висвітлення основних віх створення, розвитку і діяльності Інституту агроєкології та біотехнології Української академії аграрних наук у 1992 – 2000 рр. через персоніфіковане наповнення здобутків його засновника, академіка О. О. Созінова, щодо становлення основ та розвитку агроєкологічного напрямку на ниві галузевої науки й освіти. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових – аналіз, синтез, класифікація та історичних методах – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний. Особлива увага надавалася біографічному методу як засобу реконструкції творчого доробку вченого. **Наукова новизна дослідження** полягає у тому, що доведено вагомість процесу становлення однієї з установ науки та освіти щодо її прогнозованого сучасного європейського майбутнього через формування та репрезентацію напрацювань фундатора агроєкології в Україні О. О. Созінова, представника на ниві галузевої освіти і науки, який заслуговує бути увіковиченим на пантеонах пам'яті України. **Висновки.** Висвітлено питання організації, структури, напрямів діяльності та персонального складу Інституту агроєкології та біотехнологій УААН. Встановлено особистий внесок академіка О. О. Созінова у розвиток агроєкології (кінець ХХ ст.) у період його діяльності в установі. Узагальнено основні напрями адміністративної роботи вченого як директора закладу. Зокрема простежено основні реорганізаційні кроки установи. Акцентована увага на участі колективу, зокрема і О.О. Созінова, у дослідженнях генетичних наслідків Чорнобильської катастрофи, завдячуючи їх зусиллям було розв'язано багато нагальних питань, породжених аварією. Наголошено, що використовуючи інноваційні підходи у діяльності установи для забезпечення сталого виробництва якісної біологічної продукції, збереження і відтворення природно-ресурсної бази аграрного сектора дали змогу О. Созінову перетворити заклад на науковий центр з комплексного розв'язання проблеми та виконувати на належному рівні фундаментальні та прикладні роботи з обґрунтування шляхів створення в Україні нової агросфери ХХІ століття, заснованої на парадигмі сталого розвитку. Обґрунтовано пріоритетність і практичну значимість унікальних наукових розробок і досліджень вченого, які заклали фундамент для розвитку агробіологічної науки.*

***Ключові слова:** Олексій Олексійович Созінов, Інститут агроєкології та біотехнології Української академії аграрних наук, агроєкологія, історія науки, аграрна наука.*

Постановка проблеми. Екологія і охорона навколишнього природного середовища в Україні, безперечно, займають одне із пріоритетних місць, адже країна належить до країн із найскладнішою екологічною ситуацією. Сфера агропромислового виробництва не є винятком.

Розвиток освіти та науки в Україні, як і в інших країнах, неможливий без вивчення поглядів, роздумів, переконань, задумів і концепцій вчених минулого. У зв'язку з цим, особливого значення набуває дослідження, аналіз, узагальнення і творче використання досвіду українських учених, які збагатили унікальним доробком розвиток української науки та освіти. Тому, акцентованість уваги сучасних істориків на відновлені та більш розгорнутому вивченні наукового доробку вчених сьогодні не викликає подиву.

Серед когорти науковців вирізняється вчений широкого наукового світогляду Олексій Олексійович Созінов (1930–2018), який у кінці ХХ – на початку ХІХ ст. активно працював над проблемою агросфери ХХІ століття, збереження біорізноманітності і довкілля в контексті сталого розвитку. Тож, з огляду на окреслену вище проблему сучасної біографістики та те, що О. О. Созінов своєю творчою спадщиною значно збагатив науково-освітній простір сільськогосподарських наук, і власною практичною діяльністю суттєво посприяв розвитку агроекології в Україні. Дослідження біографії та творчого доробку цього вченого набуває непересічної актуальності.

В історії науки та освіти О. О. Созінов, перш за все, відомий як директор Всесоюзного селекційно-генетичного інституту (1971–1978), перший віце-президент ВАСГНІЛ (1978–1982), голова Президії Південного відділення ВАСГНІЛ – заступник голови Держагропороду УРСР (1987–1990), перший президент Національної академії аграрних наук України (1990–1996), академік НАНУ та ще 16 академій світу, вчений у галузі генетики та селекції, автор фундаментальних досліджень з генетики і селекції культурних рослин, світовий фахівець з питань якості зерна [Созінов, 2010].

Попри значний творчий доробок, який залишив після себе вчений, в історичній науці й досі не висвітлено цілісної та системної розвідки про організаційну, дослідницьку та педагогічну діяльність науковця в Інституті агроекології та біотехнологій Української академії аграрних наук, адже вивчення цих сфер його діяльності потрібне, насамперед, у контексті більш повного розуміння історії розвитку сільськогосподарської науки та освіти в Україні, зокрема агроекології.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі архівних матеріалів і наявних джерел висвітлити науково-організаційну діяльність Олексія Олексійовича Созінова наприкінці ХХ ст., виявити й оцінити внесок вченого у розвиток агроекологічної освіти та науки в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості організації сільськогосподарської науки та освіти крізь призму знакових інституцій висвітлено у працях Віктора Вергунова [Вергунов, 2023; 2012; 2007], Олександра Тригуба [Тригуб, 2023]. Юрія Ніколайця, Лариси Синявської [Nikolaiets & Syniavska, 2022], Наталії Ігнатенко, Миколи Москалюка [Ігнатенко Н., Москалюк, 2022], Михайла Василенка [Vasylenko, 2017], Георгія Папакіна [Papakin, 2010], Олексія Созінова, Дмитра Вінничука, Валерія Глазка [Sozinov, Vinnuchuk, Hlazko & Tatariko, 2000] та

ін. Важливими є дослідження щодо узагальненню напрямів творчої діяльності О. О. Созінова [Nyzhnyk, 2024]. Стислі відомості про науково-дослідну роботу у різні періоди діяльності академіка були представлені в ювілейних статтях [Verhunov, 2018; Sytnyk & Kordyum, 2010], прижиттєвому ювілейному бібліографічному покажчику наукових праць [Sozinov, 2010].

У енциклопедичних виданнях, історико-біографічних довідниках та науково-практичних довідкових виданнях, зокрема, «Хто є хто в Україні», «Нові імена: Український бібліографічний вісник», «Національна академія аграрних наук. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени). 1990–2021 рр.», «Календар знаменних і пам'ятних дат в історії сільськогосподарської дослідної справи України на 2020 рік» [Natsional'na akademiya ahraryukh nauk, 2021; Kalendar znamennykh i pam'yatnykh dat, 2024; Sytnyk, 2000] та ін. подані короткі біографічні дані про вченого.

Академік Віктор Вергунов у праці «Він випереджав свій час (пам'яті академіка НАН України О. О. Созінова» [Verhunov, 2018] висвітлює глибокі внутрішні механізми еволюції особистості та його професійну мотивацію.

Однак до цього часу не висвітлено період діяльності вченого як організатора, керівника та дослідника Інституту агроєкології та біотехнологій Української академії аграрних наук, не аналізувалися спогади про наукову співпрацю колег вченого. Дослідження дасть змогу висвітлити окремі сторінки біографії академіка О. О. Созінова, його професійну та організаторську діяльність, творчі взаємини, що є важливим як для агроєкологічної освіти та науки так і для історії науки.

Джерельну базу дослідження склали архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та галузевих наукових установ, зокрема особові справи О.О. Созінова з Інституту агроєкології і природокористування НААН, Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Методологічною основою розвідки є наукові принципи історичної достовірності, наукової об'єктивності, наступності та загальнонаукові та історичні методи.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХХ ст. в Україні розпочалася робота з реформування аграрної науки. На той час сільськогосподарські наукові установи підпорядковувалися 14 відомствам, що ускладнювало ефективне наукове забезпечення сільськогосподарської галузі.

Починаючи з 1988 року, О. О. Созінов розгорнув активну діяльність, спрямовану на створення Української академії аграрних наук (УААН), метою якої було об'єднати весь аграрний науковий потенціал України. Слід відмітити, що дана ідея була прийнята досить насторожено в Україні. Але попри все, у 1990 році було прийнято рішення про заснування УААН. На установчих зборах, де були представлені всі наукові установи і вузи аграрного профілю, таємним голосуванням обираються перші члени академії. Загальні збори членів новоствореної академії обирають О. О. Созінова академіком і першим її президентом.

Константуємо, що створення академії відіграло вирішальну роль у збереженні аграрного наукового потенціалу в Україні: зміцнилася матеріально-технічна база, збільшилося фінансування науки, створювалися, необхідні на той час, інституції. Зокрема, за ініціативи фундатора агроєкологічної науки в Україні, академіка О. О.

Созінова розпорядженням Кабінету Міністрів України (від 28 квітня 1992 р. № 247-р.), постановою Президії УААН (від 13 лютого 1992 р., наказами УААН № 43 від 25 жовтня 1991 р.; № 46 від 27 лютого 1992 р.: №114 від 5 травня 1992 р.) [CSAHAU, f. 27, d. 26, c. 293, p. 84] на базі Українського філіалу Центрального інституту агрохімічного обслуговування сільського господарства 7 липня 1992 р. був створений Інститут агроекології та біотехнологій УААН (нині – Інститут агроекології і природокоримтування Національної академії аграрних наук). Очільником його стає академік О. О. Созінов, який стверджував, що «наука, яка покликана формувати нову філософію агросфери, є агроекологія. Саме вона вирішує не лише проблеми аграрного виробництва і збереження довкілля, а й створює умови для кращого життя наступних поколінь і відродження традиційних духовних цінностей українського села» [Sozinov, 2010, p. 33].

Слід зазначити, що згідно наказу Міністерства сільського господарства СРСР від 15 вересня 1972 р. № 296 [CSAHAU, f. 27, d. 22, c. 8127, p. 24] у м. Києві було створене відділення Центрального інституту агрохімічного обслуговування сільського господарства (ЦІНАО). Згодом, у 1985 р. перейменований у Український філіал Центрального інституту агрохімічного обслуговування сільського господарства (ЦІНАО) відповідно до постанови Державного комітету по науці і техніці (ДКНТ) від 15 квітня 1985 р. № 35-11/214. Своїм завданням ЦІНАО вбачав у агрохімічному обстеженні земель господарств, аналізу ґрунту, добрив, сільськогосподарських культур, польових дослідів із використанням добрив. Відмітимо, що під час розроблення рекомендацій із раціонального і ефективного використання добрив у господарствах, зональні агрохімічні лабораторії широко використовували результати масових польових дослідів [Vasylenko, 2017].

Крім того, до складу Інституту агроекології та біотехнології УААН у 1992 р. був приєднаний відділ генетики і біотехнології Південного відділення ВАСГНІЛ та АН УРСР (м. Київ), в якому з 1987 р. працював О. О. Созінов одночасно будучи головою Південного відділення ВАСГНІЛ (1987 – 1990).

Серед першочергових завдань установи було створення наукової бази для переходу агросфери України у XXI столітті на принципи сталого розвитку. Це сприяло залучення до роботи провідних науковців з різних галузей науки, зокрема з таких, як ґрунтознавство і агрохімія, землеробство, радіоекологія, вірусологія, радіологія, генетика і біотехнологія, екологія тварин, селекція та ін.

За безпосередньої участі академіка О. О. Созінова, для виконання поставлених УААН важливих для сільськогосподарської науки і виробництва завдань, було сформовано потужний науковий потенціал у складі: академіків О. Г. Тараріка, А. Л. Бойка, Б. С. Прістера, члена-кореспондента Д. Т. Вінничука, докторів наук Р. І. Бурду, Є. К. Гаргера, В. І. Глазка, В. М. Кавецького, С. С. Спеку, кандидатів наук Ю. О. Видріна, Т. Т. Глазко, М. В. Козлова, Н. А. Макаренко, Л. І. Моклячук, Г. С. Піроженко, М. М. Руденка, А. Д. Саженюка, Є. Г. Солянека, Ю. О. Тараріка, В. М. Ткачука, Я. П. Цвея, В. В. Шерепітка, В. К. Шинкаренка та ін. [Instytut ahroekolohiyi i pryrodokorystuvannya, 2017, p. 6].

Основні напрями наукової діяльності Інституту агроекології та біотехнології УААН, під керівництвом О. О. Созінова, зорієнтовує насамперед на вивчення процесів, що відбуваються в агроландшафтах під впливом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва і техногенного навантаження, розробку

прогнозів і рекомендацій щодо зменшення їх негативного впливу; проведення фундаментальних та прикладних досліджень з генетики і біотехнології зі створення нового покоління рослин з генетично обумовленою стійкістю до хвороб і шкідників та вибірковою здатністю засвоєння мінеральних речовин з ґрунту [Instytut ahroekolohiyi i pryrodokorystuvannya, 2017, p. 5].

Відмітимо, що Інститут розпочав свою діяльність з двох відділів: біотехнології і генетики та агроєкології. У структурі яких функціонували лабораторії: нетрадиційних методів селекції і насінництва, молекулярно-генетичних маркерів, екологічної генетики; група генетичні основи селекції тварин, агрохімічних досліджень та метрологічного забезпечення, екологічних проблем використання добрив, моніторингу за забрудненням навколишнього середовища, які були сформовані відповідно до напрямів наукової діяльності.

Поступово, з огляду на нові виклики часу: потребі у підготовці спеціалістів-агроєкологів, задля ефективності й екологічної безпеки сільського господарства та виробництва, враховуючи вимоги аграрного сектору, структура Інституту удосконалювалася.

1994 р. – створено кафедру агроєкології (на чолі з академіком О. О. Созіновим) на базі Інституту спільно з Національним аграрним університетом (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування України) відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 500 від 25 серпня 1992, дорученням Кабінету Міністрів України № 17465/П від 20 жовтня 1992, наказу Українського державного аграрного університету № 9–к від 14 січня 1994) [CSAHAU, f. 2, d. 15, s. 3575, p. 88]. Першими викладачами кафедри стали професори О. Г. Білявський, Р. І. Бурда, В. М. Кавецький, доценти М. В. Козлов, Л. П. Коломієць, М. А. Лапа, Н. А. Макаренко, Л. І. Моклячук, М. В. Розпутній [Instytut ahroekolohiyi i pryrodokorystuvannya, 2017, p. 9]. Студентам читаються дисципліни: «Загальна екологія», «Наземні екосистеми», «Агроєкологія», «Гідрологія та водні системи», «Екотоксикологія», «Екологічний моніторинг», «Екологічна експертиза», «Методи біологічного моніторингу», «Екологія та право», «Радіоекологія», «Автоматизовані системи контролю», «Хімічна екологія» та ін.

Відкрито аспірантуру і докторантуру (постанова Президії УААН від 23 березня 1993, протокол № 5).

1996 р. – створено Науково-методичний центр «Агроєкологія» з проблем агроєкології і біотехнології в Україні (постанова Президії УААН від 18 червня 1996 р.).

1998 р. – приєднано Інститут радіоекології УААН (постанова Президії УААН від 23 липня 1998 р., протокол № 9; Загалом, слід відзначити велику роботу колективу Інституту, зокрема і О.О. Созінова, які активно включилися у дослідження генетичних наслідків Чорнобильської катастрофи. Для організації роботи були неоднократні відрядження вчених, а в зоні обладнано та організовано роботу двох лабораторій і великої кількості дослідних ділянок (наказ УААН № 91 від 31 липня 1998 р.) Дане об'єднання дало виклик новим дослідженням з радіоекології. Зокрема, вивчення радіаційного стану забруднених територій унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, шляхів переносу радіоактивних елементів трофічними ланцюгами, міграція радіонуклідів у приземному шарі атмосфери і поверхневому шарі ґрунту, прогнозування забрудненості сільськогосподарської

продукції, дослідження на об'єкті «Укриття». Завдячуючи зусиллям низки вчених було розв'язано багато нагальних питань, породжених аварією. Вченими проведено широкі дослідження «генетичного портрета» з використанням спектра молекулярно-генетичних маркерів спільнот різних видів сільськогосподарських рослин і тварин, які відтворюються у різних агроекологічних локальностях і, зокрема, в умовах зони відчуження Чорнобильської АЕС. Зокрема академіком О.О. Созіновим вперше доведено, досліджуючи генетичні ефекти малих доз радіації на організми, що головним наслідком їх є не нові мутації, а поступова зміна особливостей усього геному тварин. Дана проблема знаходить відображення у наукових працях вченого: «Проблемы оценки реальной генетической ситуации в зоне отчуждения Чернобыльской АЭС», «Динамика аллельных вариантов биохимических маркеров в поколениях крупного рогатого скота в зоне отчуждения Чернобыльской АЭС», «Генетическая изменчивость в зоне отчуждения» та ін. [Nyzhnyk, 2024]. Слід відмітити, що вперше О. О. Созінов долучився до організації та дослідження генетичних наслідків після Чорнобильської трагедії у своєму відрядженні до м. Чорнобиль 5 травня 1986 р.

У 1992 році, першому році існування України як суверенної держави, розкрилися принципово нові можливості для розвитку наукових напрямів. Безумовно, економічна криза, що охопила Україну, не могла не позначитися на стані всіх сфер життя, в тому числі, і на науці та освіті. Не винятком була новостворена установа. Різке погіршення умов для творчої праці та рівня життя не сприяло науковому пошуку, більше того, позбавляло вчених впевненості у своєму майбутньому. Проте об'єктивним є те, що, незважаючи на всі труднощі, науковці Інституту продовжували плідно працювати. Під науковим керівництвом академіка О. О. Созінова, виконуючи фундаментальні і прикладні дослідження з генетики, біотехнології і селекції рослин та тварин, колектив співробітників застосовували найновіші (на той час) методи генної інженерії, ДНК-технології, молекулярно-генетичні маркери тощо. Зокрема, досліджували генетичні механізми створення в процесі штучногонного і природного доборів коадаптивних асоціацій генів, шляхи застосування геномної інженерії для цілеспрямованого поліпшення культурних рослин; процеси передзиготного і зиготного добору, шляхи прогнозування гетерозису. Розробляли методи ідентифікації генотипів за допомогою молекулярно-генетичних маркерів тощо.

О. О. Созінов доводив, що досягти збалансованої структури сільського господарства можна тільки завдяки створенню необхідного економічного середовища для розвитку оптимальних форм господарювання на землі. Одночасно застосовуючи в сільському господарстві головні технологічні фактори «зеленої революції» – високі технології, всебічну інформатизацію і біологізацію виробництва. Звертав увагу на зміни у традиційних уявленнях про сівозміни, роль органічних добрив, структуру посівних площ, характер ведення тваринництва тощо. Та наголошував, що одним з надзвичайно важливих чинників створення нової агросфери стануть успіхи сучасної селекції рослин, тварин і мікроорганізмів, засновані на досягненнях біологічної науки і зокрема генетики та біотехнології [Sozinov, 2001, p. 31].

Відмітимо, що у ХХ столітті селекцією виведено якісно нові покоління сортів рослин, здатних протистояти засусі, перезволоженню, засоленню і закисленню

ґрунтів, стійких до хвороб і шкідників. Саме завдяки їм можна формувати врожаї з широким спектром показників, які є ознакою високої якості, забезпечувати інтенсифікацію біологічної фіксації азоту, мобілізацію фосфору тощо. У досягненні цієї мети важливе місце належить біотехнології, в тому числі генетичній інженерії.

Наукова діяльність в установі у період 1992–2000 рр. здійснювалася за науково-технічними програмами «Продовольство 95» (проекти «Агроєкологія», «Родючість ґрунтів», «Яловичина», «Молоко») (1992–1996 рр.), «Фундаментальні дослідження» (1992–1996 рр.), «Наукові основи сталих агроєкосистем» (1996–2000 рр.). Результати фундаментальних і прикладних досліджень колективу під керівництвом О. О. Созінова: науково-методичне та нормативне забезпечення агроєкологічної паспортизації сільськогосподарських підприємств різних форм власності; технологія створення чужинно-заміщених ліній пшениці; методика електрофорезу гліадинів пшениці в кислому середовищі; метод генетичного аналізу пшениці з використанням деполіплоїдизованих до диплоїдного рівня її форм; методика класифікації господарств із забрудненими сільгоспугіддями, алгоритм та принципова схема створення екологічно безпечної структури землекористування на забруднених територіях; екологічно безпечні ресурсо- та енергозберігаючі моделі агроєкосистем та ін. [Zvit Instytutu ahroekolohiyi i biotekhnolohiyi UAAN, 1994; 2001].

Для популяризації результатів наукових досліджень в установі було засновано збірник наукових праць «Агроєкологія і біотехнологія» та формувався та видавався науковий міжнародний журнал «Цитологія і генетика», який перевидавався англійською мовою розповсюджувався в США та інших країнах світу.

Розвиток української науки О. О. Созінов вбачав у її інтеграції у європейський і світовий науковий простір. З метою об'єднання вчених у галузі вірусології близького і далекого зарубіжжя у 1994 р., за ініціативи та організації О. О. Созінова, проведено першу міжнародну вірусологічну конференцію з фундаментальних і прикладних питань у фітовірусології (голова конференції акад. О. О. Созінов, акад. Й. Г. Атабеков). Продовженням спільної праці вчених з різних країн у наступні роки стала міжнародна конференція «Біоресурси і віруси». Крім того, проводилися круглі столи і семінари для наукового забезпечення аграрної галузі новітніми технологіями та розробками.

Відмітимо, що наприкінці ХХ ст. О. О. Созінов, крім організаційної, педагогічної роботи велику увагу відводив оприлюдненню наукових досліджень. Так, упродовж 1992–2000 рр. вченим опубліковано понад 200 наукових праць. Серед яких: «Агроєкологія – нові рубежі», «Агроєкологія – шлях до ноосфери», «Біотехнологія і селекція – важливі фактори біологізації землеробства», «Агроєкологічні основи розвитку агросфери України у ХХІ столітті», «Агросфера України (минуле, сьогодення, майбутнє)», «Біотехнологія в агросфері – світло й тіні» та ін.

Важливе значення для вчених усього світу, а для науковців України в перші роки незалежності особливо, має визнання їх творчої діяльності науковим співтовариством. Тому відмітимо, що за високі досягнення та особистий вклад у науку, організаційно-наукову, педагогічну діяльність О. О. Созінову присвоєно звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (1990), удостоєний Державної премії України у галузі науки і техніки (1996), нагороджений Почесними відзнаками

Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, НАН України, УААН, багатьма медалями, Почесними грамотами, дипломами ВДНГ України. Крім того, Людина року–1997, Людина III тисячоліття (США).

Висновки. З впевненістю можна стверджувати, що умілі організаторські здібності та багаторічний досвід роботи на керівних посадах, завдячуючи таланту лідера сформувався Інститут агроєкології та біотехнологій УААН, який успішно репрезентує незалежну Україну до сьогодні. Використовуючи інноваційні підходи у діяльності установи для забезпечення сталого виробництва якісної біологічної продукції, збереження і відтворення природно-ресурсної бази аграрного сектора, ефективна екологізація всіх галузей сільськогосподарського виробництва – очільнику установи – О. Созінову – дали змогу перетворити заклад на науковий центр з комплексного розв'язання проблеми переходу сільського господарства на шлях сталого розвитку за обмеженості ресурсів. Для цього розроблено були методи раціонального природокористування, підвищення якості продукції, збереження агроландшафтів і створення на цій основі оптимальних умов для нормального життя сільського населення. Це дало можливість розпочати і виконувати на належному рівні фундаментальні та прикладні роботи з обґрунтування шляхів створення в Україні нової агросфери XXI століття, заснованої на парадигмі сталого розвитку.

Наукові здобутки академіка О. О. Созінова широко визнані у світі. Започатковані вченим наукові напрями мають і сьогодні своє продовження і розвиток, що вчергове доводить генерувальну роль особистості в історії.

Список використаних джерел та літератури

Василенко М. 2017. *Історія створення Інституту агроєкології і природокористування Національної академії наук України на базі Українського філіалу Центрального інституту агрохімічного обслуговування сільського господарства (ЦІНАО)*. Київ.

Вергунов В. А., Нижник С. В., Корзун О.В., Корзун Д.Ю., 2024. *Календар знаменних і пам'ятних дат в історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні на 2025 рік*. Київ, 2024.

Вергунов В. А., Татарчук Л. М., Нижник С. В., Дмитрієва Х. М., 2021. *Національна академія аграрних наук. Персональний склад (академіки, члени-кореспонденти, почесні та іноземні члени). 1990–2021 рр.* : біогр. довід. 3-е вид. Київ.

Вергунов В., 2007. Обласна організація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: еволюція теорії та практики. *Питання історії науки і техніки*, 2, 40–48.

Вергунов В., 2012. *Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект*. Київ: Аграрна наука.

Вергунов В.А., Дерлеменко Т.Ф., Анікіна О.П., Кириленко Л.А., 2010. *Созінов Олексій Олексійович: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1954–2009 рр.*: до 80-річчя від дня народження. Київ.

Вергунов В.А., 2023. Освітні та наукові виміри сільськогосподарської механіки в Київському політехнічному інституті (1898–1929): Інституційні трансформації, персоналії, досягнення. *Східноєвропейський історичний вісник*, 29, 105–120. doi: 10.24919/2519-058X.29.292928.

Звіт Інституту агроєкології та біотехнології Української академії наук за 1924–1993 роки. Київ, 1994.

Звіт Інституту агроєкології та біотехнології Української академії наук за 1994–2000 роки. Київ, 2001.

Ігнатенко Н., Москалюк М., 2022. Історична освіта в дискурсі еволюції державної політики України кінця ХХ – початку ХХІ століть. *Емінак*, 1(37), 135–149. [tps://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).577](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).577).

Комар В., 2023. Цифровізація освітніх і наукових процесів в українському публічному дискурсі (1991–2023 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник*, 29, 184–200. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292933>.

Нижник С. В., 2024. Творчі ініціативи вчених НААН у розвиток галузевого дослідництва (друга половина XX ст.). *Актуальні питання у сучасній науці*, 11, 1305–1316. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-11\(29\)](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-11(29))

Ніколаєць Ю., Синявська Л., 2022. Роль навчальних закладів у формуванні громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Східноєвропейський історичний вісник*, 23, 181–194. doi: 10.24919/2519-058X.23.258981.

Папалін Н., 2021. *Історія державних установ України: Урядові інституції та державні установи IX – початку XX ст.* Київ.

Ситник К. М., 2000. Созінов Олексій Олексійович. *Вчені-генетики і селекціонери у галузі рослинництва*. Київ.

Ситник К. М., Кордюм О. О., 2010. Олексій Олексійович Созінов (до 80-річчя від дня народження вченого). *Український ботанічний журнал*, 67, 2, 302–303.

Созінов О., 1999. Аграрний сектор України (минуле, сучасне, майбутнє)]. *Наукові записки НАУКМА*, 9, 2, 381–384.

Созінов О., Винничук Д., Глазко В., Татарико О., 2000. *Інститут агроєкології та біотехнології УААН*. Київ.

Тригуб О., 2023. Викладання сільського господарства в сільськогосподарських навчальних закладах Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. *Емінак*, 3(43), 67–95. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).659](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).659).

References

Ihnatenko N. & Moskalyuk M., 2022. Istorychna osvita v dyskursi evolyutsiyi derzhavnoyi polityky Ukrayiny kinets' XX – pochatok XXI st. [Historical Education in the Discourse of the Evolution of Ukraine's State Policy in the Late Twentieth and Early Twenty-First Centuries]. *Eminak*, 1(37), 135–149. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).577](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).577). [in Ukrainian].

Komar V. & Oksyutenko K., 2023. Dyhitalizatsiya osvity i nauky v ukrayin'skomu publichnomu dyskursi (1991 – 2023 rr.) [Digitalization of Educational and Scientific Processes in the Ukrainian Public Discourse (1991 – 2023)]. *Shhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, 29, 184–200. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.29.292933>. [in Ukrainian].

Nikolaiets Yu. & Syniavska L. 2022. The Role of Educational Institutions in Civic Identity Formation in Modern Ukraine. *Shhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*, 23, 181–194. doi: 10.24919/2519-058X.23.258981. [in Ukrainian].

Nyzhnyk S., 2024. Tvorchy initsiatyvy vchenykh NAAN u rozvytok haluzevoho doslidnytstva (druha polovyna XX st.) [Creative initiatives of NAAS scientists in the development of sectoral research (second half of the twentieth century)]. *Aktual'ni pytannya u suchasnyy nauky*, 11, 1305–1316. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-11\(29\)](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-11(29)). [in Ukrainian].

Papakin H., 2010. Istoriya derzhavnykh ustanov Ukrayiny: Uryaduyuchi instytutsiyi ta derzhavni ustanovy IKh — pochatku KhKh st. [History of State Institutions of Ukraine: Governmental Institutions and State Agencies of the Ninth and Early Twentieth Centuries]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny. [in Ukrainian].

Sozinov O., 1999. Ahrosfera Ukrayiny (mynule, s'ohodennya, maybutnye) [Ukraine's agricultural sector (past, present, future)]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 9, 2, 381–384. [in Ukrainian].

Sozinov O., Vinnychuk D., Hlazko V., & Tatariko O., 2000. Instytut ahroekolohiyi ta biotekhnolohiyi UAAN [Institute of Agroecology and Biotechnology UAAS]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sytnyk K., & Kordyum Ye.L., 2010. Oleksiy Oleksiyovych Sozinov: do 80-richchya vid dnya narodzhennya vchenoho [Oleksiy Oleksiyovych Sozinov: to the scientist's 80th birthday]. *Ukrayins'kyi botanichnyy zhurnal*, 2, 301–303. [in Ukrainian].

Sytnyk K., 2000. Sozinov Oleksiy Oleksiyovych [Alexey Alekseevich Sozinov]. *Vcheni-henetyky i selektsionery u haluzi roslynnystva*. Kyiv. [in Ukrainian].

Sytnyk K., 2009. Do 15-richchya mizhnarodnoho naukovooho zhurnalu «Ekolohiya ta noosferolohiya» [To the 15th anniversary of the international scientific journal "Ecology and Noospherology"]. *Ekolohiya ta noosferolohiya*, 1–2, 16–19. [in Ukrainian].

Tryhub O., 2023. Navchannya sil'skomu hospodarstvu v sil'skohospodars'kykh navchal'nykh zakladakh Kherson'skoyi huberniyi v druhyi polovyni XIX – na pochatku XX st. [Teaching agriculture in agricultural educational institutions of the Kherson province in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.]. *Eminak*, 3(43), 67–95. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).659](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).659). [in Ukrainian].

Vasylenko M., 2017. Istoriya stvorennia Instytutu ahroekolohiyi i pryrodokorystuvannya NAAN na bazi Ukrayins'koho filialu tsentral'noho instytutu ahrokhimichnoho obsluhovuvannya sil'skoho hospodarstva (TsINAO) [History of the establishment of the Institute of Agroecology and Nature Management of the National Academy of Sciences of Ukraine on the basis of the Ukrainian branch of the Central Institute of Agrochemical Services for Agriculture (CINAO)]. Kyiv. [in Ukrainian]

Verhunov V., 2007. Oblasna orhanizatsiya vitchyznyanoi sil'skohospodars'koyi doslidnoyi spravy: evolyutsiyi teorii ta praktyky [Regional organization of domestic agricultural research: evolution of theory and practice]. *Pytannya istoriyi nauky i tekhniky*, 2, 40–48. [in Ukrainian]

Verhunov V., 2012. Sil'skohospodars'ka doslidna sprava v Ukrayini vid zarozhennya do akademichnoho isnuvannya: orhanizatsiynyy aspekt [Agricultural research in Ukraine from inception to academic existence: organizational aspect]. Kyiv: Ahrarna nauka. [in Ukrainian]

Verhunov V., 2018. Vin vyperedzhav sviy chas: shtrykhy do portretu akademika O.O. Sozinova [He was ahead of his time: touches to the portrait of academician O. Sozinova]. *Svitohlyad*, 5, 14–16. [in Ukrainian].

Verhunov V., 2023. Osvitniy ta naukovyy vymiry sil'skohospodars'koyi mekhaniky v Kyivskomu politekhnichnomu instytuti (1898–1929 rr.): instytutsiyni transformatsiyi, osobystosti, dosyahnennya [Educational and Scientific Dimensions of Agricultural Mechanical Science at Kyiv Polytechnic Institute (1898–1929): Institutional Transformations, Personalities, Achievements]. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, 29, 105–120. doi: 10.24919/2519-058X.29.292928 [in Ukrainian].

Verhunov V., Nyzhnyk S., Korzyn O., Korzyn D. 2024. Kalendar znamennykh i pam'yatnykh dat v istoriyi sil'skohospodars'koyi doslidnoyi spravy Ukrayiny na 2025 rik [Calendar of significant and memorable dates in the history of agricultural research in Ukraine for 2025]. Kyiv. [in Ukrainian].

Verhunov V., Tatarчук L., Nyzhnyk S., Dmytriyeva Kh., Lyamets' L., 2021. Natsional'na akademiya ahrarnykh nauk. Personal'nyy sklad (akademiky, chleny-korespondenty, pochesni ta inozemni chleny). 1990–2021 rr. [National Academy of Agrarian Sciences. Personnel (academicians, corresponding members, honorary and foreign members). 1990–2021]. Kyiv: Ahrar. nauka. [in Ukrainian].

Verhunov V.A., Derlemenko T.F., Anikina O.P., Kyrylenko L.A., 2010. Sozinov Oleksiy Oleksiyovych: biobibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1954–2009 rr.: do 80-richchya vid dnya narodzhennya [Sozinov Oleksii Oleksiiovych: bibliography of scientific works for 1954–2009: to the 80th anniversary of his birth]. Kyiv. [in Ukrainian].

Zvit Instytutu ahroekolohiyi i biotekhnolohiyi, 1994. Zvit Instytutu ahroekolohiyi i biotekhnolohiyi UAAN za 1993–1993 rr. [Report of the Institute of Agroecology and Biotechnology of the Ukrainian Academy of Sciences for 1993–1993]. Kyiv. [in Ukrainian].

Zvit Instytutu ahroekolohiyi i biotekhnolohiyi, 2001. Zvit Instytutu ahroekolohiyi i biotekhnolohiyi UAAN za 1994–2000 rr. [Report of the Institute of Agroecology and Biotechnology of the Ukrainian Academy of Sciences for 1994–2000]. Kyiv. [in Ukrainian].

**ACADEMICIAN OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF AGRARIAN SCIENCES O. SOZINOV –
THE FOUNDER OF THE AGROECOLOGICAL DIRECTION (ON THE EXAMPLE OF THE
ACTIVITIES OF THE INSTITUTE OF AGROECOLOGY AND BIOTECHNOLOGY OF THE
UKRAINIAN ACADEMY OF AGRARIAN SCIENCES (1992 – 2000))**

Svitlana Nyzhnyk

Candidate of History, Senior Researcher,

Head of the Scientific Bibliographies and Biographical Research Sector at the National Scientific
Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of the article is to highlight the main milestones of the creation, development and activities of the Institute of Agroecology and Biotechnology of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences in 1992–2000 through the personalized content of the achievements of its founder, Academician O. Sozinov, in establishing the foundations and development of the agroecological direction in the field of sectoral science and education. The research methodology is based on general scientific methods such as analysis, synthesis, classification, and historical methods such as problematic-chronological, comparative-historical, and retrospective. Particular attention was paid to the biographical method as a means of reconstructing the scientist's creative work. The scientific novelty of the study is that it proves the importance of the process of formation of one of the institutions of science and education in relation to its*

*projected modern European future through the formation and representation of the achievements of the founder of agroecology in Ukraine O. Sozinov, a representative in the field of sectoral education and science who deserves to be immortalized in the pantheons of memory of Ukraine. **Conclusions.** The issues of organization, structure, activities and staff of the Institute of Agroecology and Biotechnology of the UAAS are covered. The personal contribution of Academician O. Sozinov to the development of agroecology (late twentieth century) during his work at the institution is determined. The main directions of the scientist's administrative work as director of the institution are summarized. In particular, the main reorganization steps of the institution are traced. Attention is focused on the participation of the staff, including O. Sozinov, in research on the genetic consequences of the Chornobyl disaster, thanks to their efforts many urgent issues caused by the accident were resolved. It is emphasized that the use of innovative approaches in the activities of the institution to ensure sustainable production of high-quality biological products, conservation and reproduction of the natural resource base of the agricultural sector made it possible to transform the institution into a scientific center for a comprehensive solution to the problem and to carry out at the appropriate level fundamental and applied work to substantiate the ways of creating a new agrosphere of the XXI century in Ukraine, based on the paradigm of sustainable development. The priority and practical significance of the unique scientific developments and research of the scientist, which laid the foundation for the development of agrobiological science, are substantiated.*

Key words: *Oleksii Sozinov, Institute of Agroecology and Biotechnology of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences, agroecology, history of science, agrarian science.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.26>
УДК 93:338.43:334.722.1

СІМЕЙНІ ФЕРМЕРСЬКІ ГОСПОДАРСТВА ТА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Романюк Неля Йосипівна

доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Марченко Світлана Давидівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: ssaannyu75@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3662-9826>

Махорін Геннадій Леонідович

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: gennadijmahorin@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7630-8066>

***Анотація.** У статті розкрито історичні передумови становлення сімейних фермерських господарств в Україні. Враховуючи європейський досвід сімейні фермерські господарства розглядаються як фактор забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку сільських територій. З'ясовано, що юридичне становлення фермерства в Україні розпочалося у 1990-х роках в процесі здійснення аграрної реформи. На рубежі ХХ - ХХІ ст. фермерські господарства стали невід'ємною складовою сільської економіки. Проте через недоліки законодавчої бази і відсутність належної державної підтримки вони втрачають свої позиції в аграрній сфері. Фермерські господарства неспроможні були самостійно протистояти великим агрохолдингам, вторгнення яких в аграрний сектор України відбувається з початку 2000-х рр. Визначено, що євроінтеграційні процеси в Україні після 2014 року зумовили зміни у фермерському законодавстві, спрямовані на активізацію фермерського руху, а саме сімейного фермерства. Водночас розкрито прихований потенціал для розвитку сімейного фермерства в Україні, який криється в особистих селянських господарствах. ОСГ завжди відігравали вагомий роль у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки, але їх розвиток був проігнорований аграрною реформою. В умовах повномасштабної війни в Україні сімейні ферми і особисті селянські господарства продемонстрували свою стійкість, адаптивність до надзвичайних обставин війни та спроможність до вирішення проблем продовольчого забезпечення. У висновках наголошено на необхідності розгляду проблем і перспектив розвитку сімейних фермерських господарств і особистих селянських господарств на державному рівні в контексті повоєнної аграрної політики та політики відбудови. Європейський досвід підтверджує, що саме сімейне фермерське господарство здатне забезпечити сталий розвиток, найбільш вдалий баланс економічної, екологічної та*

соціальної складових. А тому підтримка сімейних ферм цілком відповідає євроінтеграційному вектору України.

Ключові слова: аграрне законодавство, європейська інтеграція, продовольча безпека, селянське господарство, сімейна ферма, сталий розвиток, фермерське господарство, форма господарювання.

Постановка проблеми. В останні десятиліття світові ЗМІ, економічні форуми, наукові інституції багато уваги приділяють фермерським господарствам, їх ролі у розвитку сільськогосподарського виробництва, у вирішенні глобальної проблеми продовольчої безпеки, у реалізації завдань сталого розвитку. 2014-й рік був оголошений Міжнародним роком сімейних фермерських господарств. Згодом ООН проголосила період з 2019 до 2028 року «Десятиліттям сімейних фермерських господарств» та розробила Глобальний план дій на цей період.

Така увага є абсолютно обґрунтованою, адже саме малі фермерські господарства, сімейні господарства стали основним трендом сучасної світової аграрної сфери. За даними ФАО і ВОЗ, станом на 2019 р. у світі функціонувало понад півмільярда сімейних фермерських господарств, які охоплювали понад 90% площ сільськогосподарських земель та виробляли понад 80% світового продовольства [Лупенко, 2023, с. 12].

У країнах Європейського Союзу сімейні господарства становлять 97% від усіх фермерських господарств. Для прикладу, у Польщі цей показник становить 90%, а у Нідерландах – 98% [Мале фермерство, 2021].

Більшість програм розвитку сільської місцевості у Європейському Союзі акцентують увагу на сімейному фермерстві, адже саме малі сімейні господарства є ключовим фактором сталого розвитку. Здійснюючи виробництво та переробку готової продукції на місцях, вони забезпечують самозайнятість сільських родин та наповнення регіональних і державних бюджетів. У Польщі особливий статус сімейних фермерських господарств закріплений конституційно.

Зважаючи на євроінтеграційний курс Української держави, особливої актуальності набуває наукове дослідження проблеми розвитку сімейного фермерства в Україні, а також історичних передумов такого розвитку.

Мета – розкрити історичні передумови становлення сімейних фермерських господарств в Україні як чинника забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку сільських територій в контексті євроінтеграційних процесів.

Історіографічний огляд. Питання розвитку малого (сімейного) фермерства в Україні знайшли відображення у дослідженнях передусім економістів-аграрників. В. С. Півторак розглядає фермерство як провідну форму малого підприємництва в Україні і зосереджується на перспективах його розвитку, вбачаючи можливість розкрити прихований потенціал фермерських господарств шляхом створення державою його інституційного забезпечення. Науковець наголошує на важливості такої форми господарювання для забезпечення продовольчої безпеки країни та вирішення соціально-економічних проблем на селі [Півторак, 2014].

Досліджуючи розвиток фермерства в Україні Л. М. Пронько, Я. В. Гонтарук, А. В. Ревкова, С. У. Амонс розглядають фермерські господарства як одну з умов соціально-економічного розвитку сільських територій та забезпечення продовольчої й екологічної безпеки держави [Пронько, 2019; Амонс, 2019].

Висновок про фермерське господарство як економічно доцільну впродовж століть форму господарювання українського селянства роблять Л. А. Пархоменко та О. С. Фротер, аналізуючи українську економічну думку [Пархоменко, 2021].

Історії становлення фермерства в Україні присвячена наукова розвідка М. Д. Заячука. Аналізуючи сучасний етап розвитку фермерства, автор визначає основні тенденції, кількісні та якісні показники [Заячук, 2014]. Історичні аспекти розвитку селянських господарств та становлення фермерства в Україні стали предметом вивчення Т. І. Яворської. Дослідниця аналізує також законодавче підґрунтя функціонування сучасних фермерських господарств [Яворська, 2010].

Еволюцію сучасного українського фермерства від селянських господарств до сімейних ферм вивчала М. С. Долинська. Дослідниця проаналізувала правовий статус фермерських господарств та його зміну впродовж 1990-2021 років [Долинська, 2021].

На необхідності врахування досвіду країн ЄС в питанні вдосконалення організації діяльності селянських господарств та фермерських господарств наголошує у своїх наукових розвідках М. М. Осипова [Осипова, 2017]. Ю. В. Золотницька акцентує увагу на досвіді Польщі, який доцільно імплементувати у законодавче поле Української держави [Золотницька, 2020]. К. О. Федорова зосереджує увагу на правових аспектах захисту сімейного фермерства, закріплених Декларацією ООН «Про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості», і наголошує, що в умовах війни проблема з правом на продовольство та з правами фермерів загострюється, а війна РФ проти України призвела до порушення прав тих українців, які працюють на землі і забезпечують продовольчу безпеку [Федорова, 2023; Федорова, 2024].

Передумовам та перспективам трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства присвячене дослідження івано-франківських фахівців: Д. В. Неміша, М. В. Савки, І. Ф. Баланюка, Д. І. Шеленко, С. І. Іванів [Неміш, 2020].

Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах війни та перспективи розвитку у повоєнний період вивчали Ю. Лупенко, О. Шпикуляк, М. Малік, К. Ксенофонтова, А. Морозова [Лупенко, 2023]. Спроможність фермерських господарств адаптуватися до умов війни та шукати шляхи виходу з кризи досліджували вчені-економісти Л. А. Бовш, А. М. Расулова, Л. М. Гопкало, Р. А. Расулов та К. Мулудж [Bovsh, 2024].

Проблема співіснування сімейних ферм і агрохолдингів у структурі сільського господарства України в контексті євроінтеграції відображена у звіті «Українське сільське господарство у воєнний час: стійкість, реформи та ринки», підготовленому Н. Мамоною, О. Бородіною та Б. Кунсом у 2023 р. за підтримки Транснаціонального інституту (Нідерланди, Амстердам) та Шведської науково-дослідної ради сталого розвитку FORMAS [Мамонова, 2023].

Незважаючи на значну кількість економічних досліджень, у науковій літературі недостатньо відображено історичні аспекти розвитку сімейного фермерського господарства в Україні як чинника продовольчої безпеки і соціально-економічної стабільності та рушійної сили розвитку сільських територій, тоді як саме ці чинники є визначальними у сімейному фермерстві країн Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Розвиток сімейного фермерства має глобальне значення з огляду на його значущість для забезпечення сталого розвитку та продовольчої безпеки. Європейський досвід засвідчує унікальність фермерства як явища, яке поєднує в собі розпорядницьку, організаційну, екологічну, виробничу, економічну, управлінську, соціальну функції. Можливість розпоряджатися своєю власністю та прибутком забезпечує господарю сімейної ферми реалізацію розпорядницької та організаційної функцій. Через любов до землі, дбайливе до неї ставлення забезпечується екологічна функція. Безпосередня участь у створенні благ (виробництві сільськогосподарської продукції) означає виконання виробничої функції, а прагнення до максимізації прибутку від продажу виробленої продукції – економічної функції. Управлінська функція проявляється через підприємницьку поведінку фермера, а соціальна – через забезпечення населення продуктами харчування та робочими місцями [Пархоменко, 2021].

Така багатофункціональність зумовлена поєднанням в особі господаря сімейної ферми власника засобів виробництва та праці, працівника і менеджера, що забезпечує найбільшу мотивацію порівняно з іншими формами власності та господарювання.

В Україні фермерські господарства юридично оформилися на початку 1990-х рр. завдяки законам «Про селянське фермерське господарство» (1991), «Про форми власності на землю» (1992), новій редакції Земельного кодексу України (1992). Після прийняття закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» (1993), селянські (фермерські) господарства отримали статус «юридичної особи». Хоча в ініціативному порядку в окремих регіонах фермерські господарства з'явилися ще раніше. Так у Львівській області у вересні 1990 р. обласна рада народних депутатів прийняла ухвалу «Про першочергові заходи відродження села та концепції розвитку сільського господарства Львівщини», яка передбачала розширення земельних наділів особистих підсобних господарств, паювання майна у колгоспах та започаткувала фермерський рух у регіоні [Україна на зламі, 2000, с.256]. З 1992 р. фермерський рух розвивався дуже стрімко.

Якщо станом на 1991 р. в Україні існувало 2098 селянських (фермерських) господарств із земельним банком в 39,7 тис. га (з них ріллі – 30,7 тис. га) [Україна у цифрах, 2001, с. 112], то станом на 1995 р. їх було 34149 із земельним банком 773 тис. га (з них ріллі – майже 706 тис. га). У середньому на одне господарство припадало 23 га сільгоспугідь (з них ріллі – 21 га) [ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 2, спр. 387, арк. 144]. У 1996 р. нараховувалось 34778 фермерських господарств із земельним банком 786,4 тис. га (з них ріллі – 718,5 тис. га) [Статистичний щорічник, 1999, с.207].

Проте вже у другій половині 90-х років фермерський рух іде на спад через нестачу техніки, високі податки, затримки розрахунків за продану фермерами продукцію, відсутність державної фінансової підтримки та дорадництва. За 1997 – 1998 рр. кількість фермерських господарств скоротилася на 400 [Україна у цифрах, 2001, с. 112]. Для прикладу, у Чернівецькій області впродовж 1997 р. було створено 21 фермерське господарство, проте 63 припинили свою діяльність, тому у підсумку відбулося скорочення на 42 господарства [ДАЧО, ф. Р-3, оп. 5, спр. 2533, арк. 19].

Новий етап розвитку фермерського руху був започаткований Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» від 3 грудня 1999 р., який передбачав створення суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності. Через рік після введення в дію президентського указу фермерські господарства становили 8% від загальної кількості приватних господарських структур, а на 1 липня 2002 р. – 70% [Україна у цифрах, 2008, с.88].

Подальший розвиток фермерських господарств визначався Законом України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р., до якого було внесено доповнення у 2005 та 2009 рр. Закон визначав фермерське господарство як юридичну особу, створену одним або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї. Станом на 2010 р. фермерські господарства становили 74% від загальної кількості сільськогосподарських підприємств [Україна у цифрах, 2011, с. 87].

Як бачимо, фермерські господарства зайняли свою нішу у структурі аграрного виробництва, проте їх кількість і становище не були стабільними. Після різкого зростання кількості фермерських господарств впродовж 1990-х років, у 2000-х роках відбувалося чергування зростання та скорочення їх кількості. Це було пов'язано з тим, що задекларувавши пріоритетність розвитку фермерських господарств серед інших форм господарювання, держава не створила ні фінансових, ні правових умов для їх розвитку, навіть не розробила концепцію розвитку фермерства. Не маючи належної підтримки фермерські господарства не змогли протистояти вертикально інтегрованим агрохолдингам, які вторглися в аграрний сектор України з початку 2000-х рр. через недоліки законодавчої бази.

Євроінтеграційні процеси в Україні після 2014 року зумовили зміни у фермерському законодавстві. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» (2016) передбачав можливість створення нового виду фермерських господарств – сімейних ферм у формі фізичної особи-підприємця. Це, на думку дослідників, поклало початок новому етапу у розвитку фермерських господарств [Долинська, 2021, с. 128]. Відтоді стали можливими чотири форми фермерського господарства: фермерське господарство – юридична особа; сімейне фермерське господарство – юридична особа; фермерське господарство – фізична особа-підприємець; сімейне фермерське господарство – фізична особа-підприємець [Осипова, 2017, с. 21].

Такі зміни спрямовані на активізацію фермерського руху та виведення з тіні дрібних сільгоспвиробників та їх оподаткування. Сімейне фермерство в Україні має прихований потенціал для розвитку. Цей потенціал криється в особистих селянських господарствах, які завжди відігравали вагомую роль у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки, але їх розвиток був проігнорований аграрною реформою.

Економісти-аграрники визначають особисте селянське господарство як форму господарювання селян (фізичних осіб), що ґрунтується на приватній власності, здійснюється силами сім'ї чи родини і передбачає виробництво та переробку сільгосппродукції як для особистого споживання, так і для продажу [Неміш, 2020, с. 58].

На відміну від фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств, на які було зроблено ставку в процесі реформування, особисті селянські господарства не мали ні фінансової, ні правової державної підтримки та доступу до кредитних ресурсів. Більшість з них стали засобами виживання для соціально незахищеного сільського населення. Всупереч державній політиці і в умовах неефективності сільськогосподарських підприємств вони виробляли значну частину валової продукції сільського господарства: 29,4% у 1990 р., 47,4% у 1995 р., 64,7% в 2000 р. [Україна у цифрах, 2001, с. 96]. Частка селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції була високою і на початку XXI ст.: від 55 до 70% впродовж 2001-2010 рр. Вони забезпечували населення продовольством, виробляючи понад 90% картоплі, понад 80% овочів, плодів та ягід, від 45 до 77% м'яса, близько 70-80% молока [Україна у цифрах, 2011, с. 86.]

Характерно, що таку ж роль виконували господарства населення (присадибні господарства селян) в попередню епоху в умовах колгоспно-радгоспної системи. Підсобне господарство колгоспників гарантувало самозабезпечення продуктами харчування, а продаж надлишків сільськогосподарської продукції рятував державу від продовольчої кризи. В часи перебудови підряд на особистому подвір'ї рятував колгоспи від невиконання державних планів: колгоспи закуповували у населення худобу і птицю в рахунок плану поставок. Тобто, селянське господарство в умовах колгоспно-радгоспної системи спромоглося не просто функціонувати, а навіть підтримувати продовольчу безпеку [Марченко, 2021, с. 31].

За несприятливих економічних умов 1990-х років селянське господарство так само підтримує продовольчу безпеку у державі. За своєю сутністю це було сімейне господарство. А його роль у сільськогосподарському виробництві та вирішенні соціальних і продовольчих проблем дає підстави сучасним дослідникам характеризувати його як вітчизняну форму «фермерського ведення сільськогосподарського виробництва» [Мороз, 2004, с. 14] і як «повноцінну сімейну ферму», яка відповідає усім критеріям ООН [Мамонова, 2023, с. 8], проте вітчизняне законодавство не визнає визначення сімейного фермерства ООН.

За приблизними підрахунками, не менше чверті селянських господарств реалізовували продукцію на суму понад 1000 доларів США, що за американськими критеріями дає підстави ідентифікувати їх як фермерські господарства. Земельні наділи селянських господарств у більшості не перевищують 20 га, що цілком відповідає параметрам сімейної ферми. Для прикладу, у сусідній Польщі 52% фермерських господарств обробляють землі площею до 5 га [Прищепя, 2024]. Крім того, в селянських господарствах не використовується наймана праця, а їх члени між собою перебувають у родинних відносинах.

Отже, де-факто особисті селянські господарства є сімейними фермами, ефективно інституціональне забезпечення яких з боку держави дасть можливість активізувати їх прихований фермерський потенціал. Сьогодні надзвичайно важливим є усвідомлення ролі сімейних господарств в продукуванні таких суспільних благ як забезпечення продовольчої безпеки, економічний розвиток сільських територій, самозайнятність населення, збереження агроландшафтів, відтворення селянства, збереження національних традицій. Це особливо актуально з огляду на концентрацію землі в руках великого агробізнесу, який індустріальними

методами ведення сільського господарства здійснює негативний вплив на стан довкілля та зумовлює знелюднення українських сіл.

Повномаштабна війна в Україні підтвердила значення сімейних ферм і особистих селянських господарств у питанні продовольчого забезпечення. Безумовно, ці господарства, як і великий агробізнес, зазнали артилерійських обстрілів, мінувань земель, руйнувань інфраструктури, нестачі палива, насіння, кормів і добрив, перебоїв з електропостачанням та інших труднощів, пов'язаних з війною. Проте вони виявилися більш гнучкими, більш мобільними більш адаптивними до надзвичайних обставин в умовах війни і спромоглися забезпечувати продовольством не лише свої сім'ї, місцеві громади, але й українську армію.

15-16 листопада 2022 р. у Києві з ініціативи Асоціації фермерів та приватних землевласників (АФЗУ), науковців та громадськості було організовано народний форум «Селянські та фермерські господарства під час війни та у період повоєнного відновлення України: політичний діалог» задля актуалізації проблем малих фермерів та селян і включення їх у План відбудови України та долучення до розбудови продовольчої безпеки держави [Народний форум, 2022].

Надзвичайно важливо, щоб повоєнна аграрна політика держави враховувала інтереси сімейних фермерів та особистих селянських господарств та була спрямована на забезпечення сталого розвитку та продовольчої безпеки, а не відтворення довоєнної моделі сільськогосподарського виробництва з переважанням експортно-орієнтованих агрохолдингів.

Висновки. Юридичне становлення фермерства в Україні розпочалося у 1990-х роках в процесі здійснення аграрної реформи. На рубежі ХХ – ХХІ ст. фермерські господарства стали невід'ємною складовою сільської економіки. Проте через недоліки законодавчої бази і відсутність належної державної підтримки вони втрачають свої позиції в аграрній сфері. Фермерські господарства неспроможні були самостійно протистояти великому корпоративному капіталу, вторгнення якого в аграрний сектор України відбувається з початку 2000-х рр.

Водночас в Україні є значний потенціал для розвитку сімейного фермерства, який криється в особистих селянських господарствах. ОСГ завжди відігравали вагомий роль у виробництві сільськогосподарської продукції та забезпеченні продовольчої безпеки, але їх розвиток був проігнорований аграрною реформою. Вони відповідають усім критеріям ООН у визначенні сімейного фермерського господарства, проте вітчизняне законодавство не визнає це визначення.

Важливим кроком в напрямку євроінтеграції стали зміни 2016 року до Закону України «Про фермерське господарство», покликані сприяти створенню та діяльності сімейних фермерських господарств. Це була спроба інституціоналізації статусу ОСГ шляхом їх трансформації в сімейні фермерські господарства у формі юридичної особи або фізичної особи-підприємця.

Повномаштабна війна в Україні підтвердила значення сімейних ферм і особистих селянських господарств у питанні продовольчого забезпечення, адже вони виявилися більш стійкими і більш адаптивними до надзвичайних обставин в умовах війни. Водночас сімейне фермерство спроможне зберегти біорозмаїття; підтримати навколишнє середовище і культуру; формувати сталі продовольчі системи; забезпечувати зайнятість сільського населення, знижуючи соціальну напругу у суспільстві, зберігати село як особливе середовище національної ідентичності, життя

та господарювання. Все це забезпечує сталий розвиток сільських територій. Тому проблеми і перспективи розвитку сімейних фермерських господарств та особистих селянських господарств мають бути розглянуті на державному рівні в контексті повоєнної аграрної політики та політики відбудови.

Європейський досвід підтверджує, що саме сімейне фермерське господарство здатне забезпечити сталий розвиток, найбільш вдалий баланс економічної, екологічної та соціальної складових. А тому підтримка сімейних ферм цілком відповідає євроінтеграційному вектору України.

Список використаних джерел та літератури

Bovsh, L., Rasulova, A., Horkalo, L., Rasulov, R., & Mouloudj, K., 2024. Intersectoral adaptation of Ukrainian farms in the context of war. *Ukrainian Black Sea Region Agrarian Science*, 28(1), 52-65. <https://doi.org/10.56407/bs.agrarian/1.2024.52>

Амонс С. У., 2019. Фермерські господарства та їх роль у розвитку аграрного сектору економіки. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 5, 17-28.

Державний архів Чернівецької області (ДАЧО).

Долинська М. С., 2021. Основні етапи становлення фермерських господарств у незалежній Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 11(23), 125-132. DOI: 10.33098/2078-6670.2021.11.23.125-132.

Заячук М. Д., 2014. Становлення фермерства в Україні: просторово-часовий аналіз. *Український географічний журнал*. 4, 57-62.

Золотницька Ю. В., 2020. Становлення та розвиток сімейного фермерства у Польщі: досвід для України. *Економіка АПК*. 2, 45-54. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002045>

Лупенко Ю., Шпикуляк О., Малік М., Ксенофонтowa К., Морозова А., 2023. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та перспективи повоєнного відновлення України. *Аграрна економіка*, Т. 16, 1-2, 9-22. <https://doi.org/10.31734/agrarecon2023.01-02.009>

Мале фермерство в Україні, навіщо потрібно і як розвивати?, 2021. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/497135_male_fermerstvo_ukraini_navishcho.html

Мамонова Н., Бородіна О., Кунс Б., 2023. Українське сільське господарство у воєнний час: стійкість, реформи та ринки. *Транснаціональний інститут*. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://urdn.org/wp-content/uploads/2024/01/Ukrainian-agriculture-in-wartime-resilience-reforms-and-markets-UKRAINIAN.pdf>

Марченко С. Д., 2021. Селянські господарства: проблеми розвитку в історичній ретроспективі. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 32 (71), 2, 27-32.

Мороз О. О., 2004. Історія аграрних реформ в Україні. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 4, 9-17.

Народний форум «Селянські та фермерські господарства під час війни та у період повоєнного відновлення України: політичний діалог», 2022. Програма. Київ. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://urdn.org/wp-content/uploads/2022/11/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0.pdf>

Неміш Д. В., Савка М. В., Баланюк І. Ф., Шеленко Д. І., Іванів С. І., 2020. Розвиток особистих селянських господарств та їх трансформація у сімейні фермерські. *Економіка АПК*. 2, 54-67.

Осіпова М. М., 2017. Питання розвитку сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 22 (2), 20-23.

Пархоменко Л. А., Фротер О. С., 2021. Аграрні проблеми та розвиток фермерства в українській економічній думці. *Економіка та суспільство*. 34.

Півторак В. С., 2014. Перспективи розвитку фермерства як провідної форми малого підприємництва в Україні. *Ефективна економіка*. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_2_72

Прищепка К., 2024. Польські фермери мають особливий статус. Це намагається використати Росія, щоб хакнути країну. URL: <https://texty.org.ua/articles/112101/olski-fermery-mayut-osoblyvyj-status-ce-namahayetsya-vykorystaty-rosiya-aby-haknuty-krayinu/>

Пронько Л. М., Гонтарук Я. В., Ревкова А. В., 2019. Дослідження стану розвитку фермерства в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 48(1), 155-165.

Статистичний щорічник України за 1998 рік, 1999. Держкомстат України; За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. В. А. Головка. К.: Техніка.

Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.), 2000. Л. Ю. Беренштейн, Г. П. Мигрин, П. П. Панченко та ін.; В. А. Смолій (голова ред. кол.); НАН України, Інститут історії України, Українська академія історичних наук. Київ.

Україна у цифрах у 2000 році: Корот. стат. довід., 2001. Держкомстат України: За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. В. А. Головка. К.: Техніка.

Україна у цифрах у 2007 році. Статистичний збірник, 2008. Держкомстат України: За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. П. П. Забродський. К.: Вид-во «Консультант».

Україна у цифрах у 2010 році. Статистичний збірник, 2011. Держкомстат України: За ред. О. Г. Осауленка; Відп. за вип. Н. П. Павленко. К.: Державний комітет статистики.

Федорова К. О., 2023. Декларація ООН про права селян як інструмент захисту сімейного фермерства в Україні. *IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Ways of Science Development in Modern Crisis Conditions»*. 407-409. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2023/06/Conference-Proceedings-June-8-9-2023-1.pdf>

Федорова К. О., 2024. Роль громадянського суспільства в імplementації Декларації ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості в Україні. *III Міжнародна науково-практична конференція «Innovative development in the global science»*. 186, 41-44. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5215>

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Яворська Т. І., 2010. Становлення фермерства в Україні: історичні та законодавчі аспекти. *Збірник наукових праць державного Таврійського агротехнологічного університету (економічні науки) / ТДАТУ. Мелітополь : ТДАТУ. 12, 316-325.*

References

Amons S. U., 2019. *Farmerski hospodarstva ta yikh rol u rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky [Farms and their role in the development of the agricultural sector of the economy]*. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*. 5, 17-28. [in Ukrainian].

Bovsh, L., Rasulova, A., Hopkalo, L., Rasulov, R., & Mouloudj, K., 2024. Intersectoral adaptation of Ukrainian farms in the context of war. *Ukrainian Black Sea Region Agrarian Science*, 28(1), 52-65. <https://doi.org/10.56407/bs.agrarian/1.2024.52> [in English].

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (DACHO) [State Archives of Chernivtsi Region]. [in Ukrainian].

Dolynska M. S., 2021. *Osnovni etapy stanovlennia fermerskykh hospodarstv u nezalezhnii Ukraini [The main stages of the formation of farms in independent Ukraine]*. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Seriya Pravo*. 11(23), 125-132. DOI: 10.33098/2078-6670.2021.11.23.125-132. [in Ukrainian].

Fedorova K. O., 2023. *Deklaratsiia OON pro prava selian yak instrument zakhystu simeinoho fermerstva v Ukraini [The UN Declaration on the Rights of Peasants as a tool for protecting family farming in Ukraine]*. *IV Mizhnarodna naukovo-praktychna internet-konferentsiia «Ways of Science Development in Modern Crisis Conditions»*. 407-409. URL: <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2023/06/Conference-Proceedings-June-8-9-2023-1.pdf> [in Ukrainian].

Fedorova K. O., 2024. *Rol hromadianskoho suspilstva v implementatsii Deklaratsii OON pro prava selian ta inshykh liudei, yaki pratsiuiut u silskii mistsevosti v Ukraini [The role of civil society in the implementation of the UN Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas in Ukraine]*. *III Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Innovative development in the global science»*. 186, 41-44. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/5215> [in Ukrainian].

Lupenko Yu., Shpykuliak O., Malik M., Ksenofontova K., Morozova A., 2023. *Rozvytok simeinykh fermerskykh hospodarstv v umovakh voiennoho chasu ta perspektyvy povoiennoho vidnovlennia Ukrainy*

[Development of family farms in wartime conditions and prospects for post-war recovery in Ukraine]. *Ahrarna ekonomika*, T. 16, 1-2, 9-22. <https://doi.org/10.31734/agrarecon2023.01-02.009> [in Ukrainian].

Male fermerstvo v Ukraini, navishcho potribno i yak rozvyvaty? [Small farming in Ukraine, why is it needed and how to develop it?], 2021. URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/497135_male_fermerstvo_ukraini_navishcho.html [in Ukrainian].

Mamonova N., Borodina O., Kuns B., 2023. Ukrainske silske hospodarstvo u voieniiny chas: stiikist, reformy ta rynky [Ukrainian agriculture in wartime: resilience, reforms and markets]. *Transnatsionalnyi instytut*. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://urdn.org/wp-content/uploads/2024/01/Ukrainian-agriculture-in-wartime-resilience-reforms-and-markets-UKRAINIAN.pdf> [in Ukrainian].

Marchenko S. D., 2021. Selianski hospodarstva: problemy rozvytk u v istorychnii retrospektyvi [Peasant farms: development problems in historical retrospect]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seria: Istorychni nauky*. T. 32 (71), 2, 27-32. [in Ukrainian].

Moroz O. O., 2004. Istoryia ahrarnykh reform v Ukraini [History of agrarian reforms in Ukraine]. *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu*. 4., 9-17. [in Ukrainian].

Narodnyi forum «Selianski ta fermerski hospodarstva pid chas viiny ta u period povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: politychnyi dialoh» [People's Forum «Peasants and Farms During the War and in the Post-War Restoration of Ukraine: Political Dialogue»], 2022. Prohrama. Kyiv. URL: <chrome-extension://efaidnbnmnibpcjpcglclefindmkaj/https://urdn.org/wp-content/uploads/2022/11/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].

Nemish D. V., Savka M. V., Balaniuk I. F., Shelenko D. I., Ivaniv S. I., 2020 Rozvytok osobystykh selianskykh hospodarstv ta yikh transformatsiia u simeini fermerski [Development of individual farms and their transformation into family farms]. *Ekonomika APK*. 2, 54-67. [in Ukrainian].

Osyypova M. M., 2017. Pytannia rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv [Issues of family farm development]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seria Ekonomichni nauky*. 22 (2), 20–23. [in Ukrainian].

Parkhomenko L. A., Froter O. S., 2021. Ahrarni problemy ta rozvytok fermerstva v ukrainskii ekonomichnii dumtsi [Agrarian problems and the development of farming in Ukrainian economic thought]. *Ekonomika ta suspilstvo*. 34. [in Ukrainian].

Pivtorak V. S., 2014. Perspektyvy rozvytku fermerstva yak providnoi formy maloho pidpriemnytstva v Ukraini [Prospects for the development of farming as a leading form of small business in Ukraine]. *Efektivna ekonomika*. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_2_72 [in Ukrainian].

Pronko L. M., Hontaruk Ya. V., Revkova A. V., 2019. Doslidzhennia stanu rozvytku fermerstva v Ukraini [Research on the state of development of farming in Ukraine]. *Prychornomorski ekonomichni studii*. 48(1), 155-165. [in Ukrainian].

Pryshchepa K., 2024. Polski fermery maiut osoblyvyi status. Tse namahaietsia vykorystaty Rosiia, shchob khaknuty krainu [Polish farmers have a special status. Russia is trying to use this to hack the country]. URL: <https://texty.org.ua/articles/112101/olski-fermery-mayut-osoblyvyj-status-ce-namahayetsya-vykorystaty-rosiya-aby-haknuty-krayinu/> [in Ukrainian].

Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 1998 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 1998], 1999. *Derzhkomstat Ukrainy; Za red. O. H. Osaulenka; Vidp. za vyp. V. A. Holovko. K.: Tekhnika*. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

Ukraina na zlami istorychnykh epokh (formuvannia novykh vyrobnychykh vidnosyn v ahrarnomu sektori ekonomiky suchasnoi Ukrainy (1991-2000 rr.) [Ukraine at the turn of historical eras (formation of new production relations in the agrarian sector of the economy of modern Ukraine (1991-2000))], 2000. L. Yu. Berenshtein, H. P. Myhryn, P. P. Panchenko ta in.; V. A. Smolii (holova red. kol.); NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Ukrainska akademiia istorychnykh nauk. Kyiv. [in Ukrainian].

Ukraina u tsyfrakh u 2000 rotsi: Korot. stat. Dovid [Ukraine in figures in 2000. Short statistical guide], 2001. *Derzhkomstat Ukrainy; Za red. O. H. Osaulenka; Vidp. za vyp. V. A. Holovko. K.: Tekhnika*. [in Ukrainian].

Ukraina u tsyfrakh u 2007 rotsi. Statystychnyi zbirnyk [Ukraine in figures in 2007. Statistical collection], 2008. *Derzhkomstat Ukrainy; Za red. O. H. Osaulenka; Vidp. za vyp. P. P. Zabrodskiyi. K.: Vydvo «Konsultant»*. [in Ukrainian].

Ukraina u tsyfrakh u 2010 rotsi. Statystychnyi zbirnyk [Ukraine in figures in 2010. Statistical collection], 2011. Derzhkomstat Ukrainy: Za red. O. H. Osaulenka; Vidp. za vyp. N. P. Pavlenko. K.: Derzhavnyi komitet statystyky. [in Ukrainian].

Yavorska T. I., 2010. Stanovlenia fermerstva v Ukraini: istorychni ta zakonodavchi aspekty [The formation of farming in Ukraine: historical and legislative aspects]. Zbirnyk naukovykh prats derzhavnoho Tavriiskoho ahrotekhnolohichnoho universytetu (ekonomichni nauky) / TDATU. Melitopol : TDATU. 12, 316-325. [in Ukrainian].

Zaiachuk M. D., 2014. Stanovlennia fermerstva v Ukraini: prostoro-chasovy analiz [The emergence of farming in Ukraine: a spatiotemporal analysis]. Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal. 4, 57-62. [in Ukrainian].

Zolotnytska Yu. V., 2020. Stanovlennia ta rozvytok simeinoho fermerstva u Polshchi: dosvid dlia Ukrainy [The formation and development of family farming in Poland: experience for Ukraine]. Ekonomika APK. 2, 45-54. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202002045> [in Ukrainian].

FAMILY FARMING AND SOLUTIONS TO THE FOOD SECURITY PROBLEM IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION

Nelia Romaniuk

Doctor of Historical Science, Professor of the Department of Social Sciences,
Polissia National University, Zhytomyr

Svitlana Marchenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences,
Polissia National University, Zhytomyr

Gennadii Makhorin

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Social Sciences,
Polissia National University, Zhytomyr

Abstract. *The article reveals the historical prerequisites for the formation of family farms in Ukraine. Taking into account the European experience, family farms are considered as a factor in ensuring food security and sustainable development of rural areas. It was found that the legal formation of farming in Ukraine began in the 1990s in the process of implementing agrarian reform. At the turn of the 20th - 21st centuries, farms became an integral part of the rural economy. However, due to the shortcomings of the legislative framework and the lack of proper state support, they are losing their positions in the agricultural sector. Farms were unable to independently resist large agricultural holdings, whose invasion of the agricultural sector of Ukraine has been taking place since the beginning of the 2000s. It is determined that the European integration processes in Ukraine after 2014 led to changes in farm legislation aimed at activating the farming movement, namely family farming. At the same time, the hidden potential for the development of family farming in Ukraine, which lies in personal farms, is revealed. Personal farms have always played a significant role in the production of agricultural products and ensuring food security, but their development was ignored by the agrarian reform. In the conditions of a full-scale war in Ukraine, family farms and individual peasant farms demonstrated their resilience, adaptability to the extraordinary circumstances of war, and ability to solve food security problems. The conclusions emphasize the need to consider the problems and prospects for the development of family farms and individual peasant farms at the state level in the context of post-war agrarian policy and reconstruction policy. European experience confirms that it is family farming that is able to ensure sustainable development, the most successful balance of economic, environmental and social components. Therefore, supporting family farms fully corresponds to Ukraine's European integration vector.*

Key words: *agrarian legislation, European integration, food security, peasant economy, family farm, sustainable development, farming, form of management.*

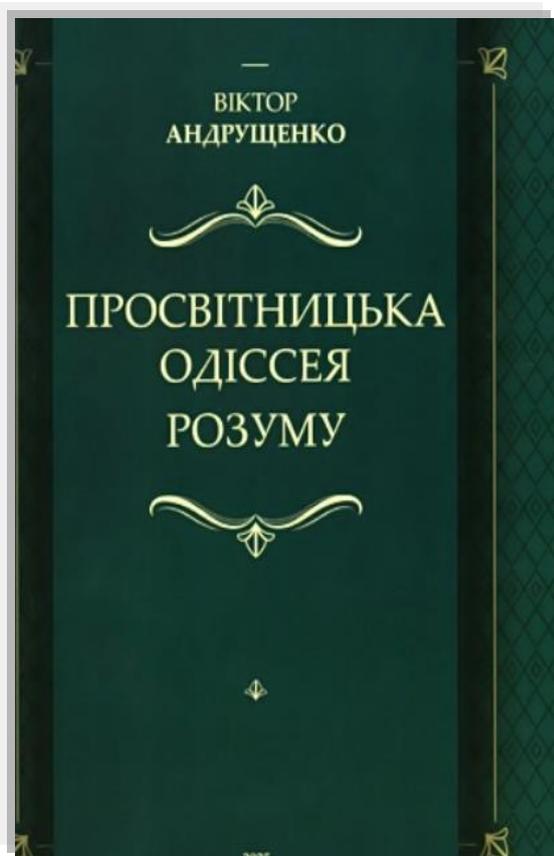
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.51-52.27>
УДК 37.013(049.32)

МАНДРИ РОЗУМУ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО

(Рецензія на книгу Андрущенко Віктора Петровича «Просвітницька одиссея розуму». Київ: «Знання України», 2025. 524 с.)

«Є тільки одне благо – знання і тільки одне зло – невігластво»
(Сократ)

Людство не може жити без великих людей. І без важливих книг, які з'являються тоді, коли вони стають необхідними. Монографія В. П. Андрущенко побачила світ у час коли на тлі досягнень наукового і культурного прогресу, як це не парадоксально, пробивається тенденція деінтелектуалізації суспільства. Під прикриттям пріоритетних потреб глобалізованого суспільства споживання відбувається латентна девальвація сенсу розумового розвитку. На авансцені подій, переодягнувшись у сучасне вбрання, знову з'являється ленінська кухарка в образі «результативних менеджерів», часто позбавлених спеціальних професійних знань, фахового досвіду і щонайстрашніше будь-якої моралі. У галактиці мережевого суспільства, коли для отримання визначення нема потреби у створенні серйозних великих текстів, а достатньо модного акаунта, формується особлива субкультура. Вона націлена на ревізію традиційних етичних

категорій, де стираються межі між добром і злом із відсуванням їх на периферію життєвих інтересів. Нав'язується система координат у якій: «Ти не поганий і не добрий, ти функціональний та успішний, ти тут і зараз». Такий собі кіт Шредінгера – який одночасно і живий і мертвий. Критика цієї нової версії кантівської дефініції чистого розуму є аксіоматичною. Розум це – не утилітарний засіб. Він вимагає освіти і виховання, а позбавлений духовної складової стає деструктивним чинником цивілізаційного процесу. «Страшний Бог без моралі!» – сказав колись із цього приводу той же самий Іммануїл Кант.

У цих умовах книга В. П. Андрущенка набуває особливої значущості, як наукової, так і суспільної. Вона постає як фундаментальне дослідження, що висвітлює ключові аспекти трансформації сучасної освітньої парадигми в умовах глобальних викликів та соціокультурних зрушень, і не просто аналізує стан освіти, але й пропонує цілісну концепцію її розвитку у контексті національної безпеки та європейської інтеграції. Автор розкриває освіту як багаторівневий феномен, що поєднує у собі функції соціалізації та інтелектуального розвитку. Особливо варто відзначити глибокий аналіз історичної місії української освіти, яка, за аргументованим твердженням Віктора Андрущенка, стала каталізатором формування нового типу громадянської свідомості під час повномасштабного російського вторгнення. Детально досліджуючи освітню систему, автор доводить, що саме освіта виховала ту когорту патріотів, які стали основою обороноздатності країни – від волонтерського руху до професійних військових. Центральним концептом дослідження виступає теза про необхідність радикальної модернізації освітньої системи. В. П. Андрущенко пропонує інноваційну модель людиноцентричної освіти, що поєднує глибоке засвоєння національних цінностей, розвиток критичного мислення, практичну спрямованість знань, інтеграцію європейських стандартів, використання сучасних інформаційних технологій.

У книзі поєднано філософські роздуми та історичні есеї, які розкривають творчий задум автора. Уся робота насичена фактичним матеріалом, вдало підібраним і проаналізованим. У першому розділі книги «Прозріння перед майбутнім» автор розмірковує над кризою сучасної цивілізації та визначає можливості її подолання. Головним чинником системної кризи, яка охопила сучасний світ, на думку В. П. Андрущенка стала криза духовності, світоглядна криза. Вона розпочалася на межі XIX – XX ст., коли Європою поширилися ідеї марксизму, які несли у собі програму руйнації усталеного світу та стали наймасовішою утопією, реалізація якої призвела до глобальної гуманітарної катастрофи. Важливу роль у подоланні системної кризи історія відвела Україні, яка стоїть на межі двох світів – європейського, з його гуманістичною упорядкованістю, та азійсько-деспотичного, з його руйнівним та експансіоністським вектором. У своїй праці В. П. Андрущенко постійно звертається до подій агресії росії проти України. Резони актуалізації цієї теми очевидні. Адже війна перекреслює інтелектуальні і духовні запити, перетворюючи людську спільноту на стадо, кероване інстинктом фізичного виживання. Війна опускає суспільство із щаблів цивілізації до стану первісного варварства. Саме Україна прийняла на себе удар російського агресора. Удар ненависті до розуму та досягнень світової культури. «Російський агресор, – підкреслює автор, – несе з собою мертвечину для усієї планети». Від деструктивного впливу російського монстра першими постраждали його сусіди, зокрема і український народ. Його намагалися знищити і фізично, і інтелектуально, руйнуючи його культурний світ, насаджуючи аморальність, похитливість та ненависть до ближнього. У підрозділі «Очищення від “радянщини”» автор доводить, що “радянщина” стала соціальною хворобою, яка разом з вульгаризованим марксизмом оселилася в організмі післявоєнної росії, отруюючи його своїми міазмами упродовж 70-ти років. Радянська доба породила новий різновид людських істот, відомий як «хомо советікус», якому притаманні рабська психологія, віра в офіційну пропаганду, як релігійну доктрину і подвійна мораль.

У другому розділі книги автор пояснює, що болючі провали в історії локальних цивілізацій є результатом відходу від розуму, зневагою до суспільних цінностей, вироблених людством. Ці провали є результатом деструктивного впливу влади на суспільство. «Сон розуму породжує чудовиськ». Влада тієї чи іншої країни, порушуючи людські закони, під виглядом доцільних рішень пропонує хибні наративи, спрямовані на задоволення власних інтересів. Ці ідеї особливо ефективно реалізуються у РФ під виглядом філософсько-політичної концепції «путінізму».

Звертає на себе увагу третій розділ, де автор визначає «розумну освіту» порядком цивілізації в XXI столітті. На думку автора, «розумна освіта» це перш за все наукова освіта, в якій органічно поєднаний пізнавальний процес з оволодінням науковими знаннями та науковими дослідженнями, які реалізуються у стінах дослідницького університету.

У монографії акцентовано наголошується, що до розуму людина приходиться через освіту, культуру, науку і виховання. Інститут освіти дозволяє людині отримати знання, які готують її до самостійного і конструктивного мислення, творчості, яка спрямована на подолання будь-якої кризи та утвердження людського обличчя цивілізації.

Поліфонічна і водночас гармонійна структура монографії, оригінальна архітектоніка викладу, поєднання есеїстичності і концептуальності, енциклопедична ерудиція автора, досконале знання джерел, інтуїтивно-раціональне відчуття аюкри предмета дослідження, уміння синтезувати та розкривати сутність філософських ідей, точність і глибина дефініцій, блискучий літературний стиль, самотність засадничих позицій у вирішенні дискусійних питань – це лише деякі риси, властиві монографії В. П. Андрущенка. Приваблює і новий авторський підхід: вдала ідея об'єднати в одній праці філософські, суспільно-гуманітарні, педагогічні знання в єдине ціле – інтегральне бачення просвітницької одісеї розуму.

Науковість викладу поєднується із доступністю, а пристрасність автора – полеміста та інтелектуала урівноважується раціональними висновками та обґрунтованими філософськими міркуваннями. Рецензоване видання демонструє новий, модерний розкутий стиль наукового письма, вміння автора наділяти минуле і сьогодення сенсом в їх органічному взаємозв'язку. Необхідно також відзначити досконалий естетичний рівень поліграфічного оформлення книги. Ілюстрації, шрифт, виділення висновків та посилань на використані джерела та літературу роблять видання привабливим як для бібліофілів, так і для пересічних читачів. В. П. Андрущенко спромігся створити власну концепцію еволюції людського розуму та освіти. У роботі за допомогою «Одісеї людського розуму» відстежено еволюцію цивілізації. Безумовним успіхом дослідження можна вважати узагальнений авторський підхід у розумінні впливу освіти та знань на поступ людства.

Поза сумнівом книга викличе інтерес у розлогого кола читачів. Вона буде корисною для науковців – як теоретична база для подальших досліджень; для освітян – як джерело інноваційних педагогічних підходів; для політиків – як концептуальна основа освітніх реформ та громадських активістів – як інструмент підготовки просвітницьких проєктів.

І ще одне. Просвітницькі мандри розуму через океан цивілізаційного універсуму неодмінно веде нас і до острова соціальних антиутопій. Свого часу Сергій Чаплигін зауважив, що із 137 пророцтв англійського письменника Еріка

Артура Блера, більш відомого як Джордж Оруелл, автора романів «1984» та «Animal Farm», збулося близько 100. Зокрема серед них – знищення засад демократії та встановлення тоталітарних режимів, таємні домовленості урядів про проведення локальних воєн задля утримання влади, нав'язування владою зовнішніх ворогів, як засіб штучної консолідації суспільства, знищення культури та освіти, жорсткий контроль за ЗМІ, програмування свідомості людей, масове насадження подвійних стандартів та постійне переписування історії для її узгодження із ідеологією сьогодення. Закономірно виникає питання чи усе це є простим збігом обставин, чи реалізацією планів глибинної держави, аналогом якої є «внутрішня партія» в оруеллівському романі «1984». І чому ці обставини перетворилися на норму життя для значного сегменту суспільства і сприймаються ним як щось природне, належне і навіть необхідне. У відповіді на ці питання добрим порадиником для допитливого читача стане нова книга В. П. Андрущенка «Просвітницька одісея розуму».

М. А. Журба, доктор історичних наук, професор,
зав. кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Мета наукового журналу – публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, зокрема розвитку аграрної освіти та науки в Україні.

Автори подають до редакційної колегії електронний варіант статті українською або англійською мовами, загальним обсягом 10-36 сторінок.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: верхнє, нижнє, ліве – 25 мм, а праве – 20 мм; шрифт – Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ім'я, по-батькові, прізвище автора (авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (подається без скорочень українською та англійською мовою), e-mail, профіль ORCID, анотація українською та англійською мовами, кожна обсягом не менш як 1800 знаків, ключові слова українською та англійською мовами.

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Після транслітерованої назви праці зазначається переклад англійською мовою в квадратних дужках. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад англійською мовою праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: [in Ukrainian].

Посилання в тексті подаються за таким зразком: [Сушко, 2003, с. 15], де «Сушко» – прізвище автора використаної праці, «2003» – рік публікації праці, «с. 15» – сторінка.

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВРОБІТНИЦТВА!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2025

Випуск 51-52

Редакційна колегія випуску:

Д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ) – г о л о в н и й р е д а к т о р;
д-р іст. наук, д-р, с-госп. наук проф. Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук,
проф. Доценко В.О. (Україна, Київ); к.і.н., доц. Жолоб М.П. (Україна, Київ); д.і.н.,
проф. Коляда І.А. (Україна, Київ); доктор філософії в галузі історії, головний
асистент Сукарев В. (Болгарія, Відін); д.і.н., проф. Потильчак О.В. (Україна, Київ);
д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна, Київ).

Макетування та верстка М. Жолоб
Комп'ютерний набір О. Кропивко, Л. Лановюк
Оформлення обкладинки А. Мельник

Підп. до друку 27.06.2025 р. Формат 70x108 1/16
Папір офсет. Друк. різогр.
Ум. автор. арк.: 26
Наклад 50 прим.

Віддруковано ТОВ «Твори»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
До Державного реєстру видавців, виготовлювачів
І розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>